

Центральноукраїнський державний педагогічний університет

імені Володимира Винниченка

Міністерство освіти і науки України

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця

на правах рукопису

Білих Олександр Петрович

УДК 811.163.1'04366:811.161.2

ДИСЕРТАЦІЯ

**УКРАЇНСЬКА РЕДАКЦІЯ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ
КІНЦЯ XVI–XVII СТ.: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ ТА
МОРФОЛОГІЧНОГО УНОРМУВАННЯ**

10.02.01 – українська мова

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О. П. Білих

Кропивницький – 2019

АНОТАЦІЯ

Білих О. П. Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 «Українська мова». – Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Кропивницький; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2019.

У праці з'ясовано особливості морфологічних норм змінюваних слів в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. в тому вигляді, в якому вони представлені в писемних пам'ятках (переважно стародруках) того часу, і вплив на формування цих норм української мови.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше в українському мовознавстві на широкому матеріалі, дібраному переважно зі стародруків, схарактеризовано особливості словозміни української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. порівняно зі старослов'янською та українською цього часу, виявлено й описано морфологічні норми церковнослов'янської мови досліджуваного періоду в тому вигляді, в якому вони представлені в стародруках, встановлено, що ці норми не в усьому відповідали нормам тогочасних граматики. У результаті проведеного аналізу з'ясовано тенденції морфологічного розвитку української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст., а також те, що значну роль у формуванні системи її норм відіграв вплив української мови.

Практичне значення роботи полягає в тому, що його результати можуть бути використані при читанні навчальних курсів «Старослов'янська мова», «Церковнослов'янська мова», «Історія української мови», «Історія української літературної мови», фахово орієнтованих предметів за вибором, а також при створенні узагальнювальних праць з історії

церковнослов'янської та української літературної мов і навчальних посібників.

Дисертаційна робота складається з анотацій двома мовами, списку наукових праць здобувача за темою дисертації, списку умовних позначень використаних джерел, вступу, шести розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури й додатка.

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, конкретні завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, схарактеризовано джерела матеріалу, з'ясовано наукову новизну, практичне й теоретичне значення праці. У першому розділі «Теоретичні і методологічні засади вивчення морфологічної будови української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.» здійснено огляд історії вивчення морфологічної системи української редакції церковнослов'янської мови, подано характеристику мовної ситуації в Україні кінця XVI–XVII ст., а також з'ясовано специфіку норм церковнослов'янської мови та особливості їх дослідження. У другому, третьому, четвертому, п'ятому й шостому розділах проаналізовано формотворення іменників, прикметників, числівників, займенників і дієслів.

У результаті проведеного аналізу виявлено характерні риси морфологічних норм змінюваних слів української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. й особливості впливу на них української мови.

Встановлено, що морфологічні норми української редакції церковнослов'янської мови цього часу допускали широку варіантність. Про це свідчить доволі велика кількість зафіксованих в обстеженому матеріалі загальноприйнятих варіантних форм слів усіх розглянутих частин мови. Ці варіанти мають низку особливостей: 1) за рідкісними винятками, вони не є стилістично маркованими (в межах розглянутих церковнослов'янських текстів), проведений аналіз також переважно не дає підстав говорити про їхню регіональну, жанрову чи лексичну зумовленість; 2) більшість варіантів представлені в усіх обстежених пам'ятках і не демонструють заміни одного

різновиду форми іншим протягом досліджуваного періоду, хоч у кількісному плані вони не рівнозначні, частіше один з них є більш уживаним, зрідка трапляються приблизно однаково поширені, лише в поодиноких випадках відбувається заміна одного варіанта іншим протягом кінця XVI–XVII ст.;

3) для різних частин мови варіанти характерні не однаковою мірою, більше їх серед іменників і числівників, менше серед повних прикметників і займенників, відносно мало серед дієслів і практично відсутні вони серед іменних прикметників (крім називного і знахідного відмінків множини).

Такий характер варіантів, хоч і переважно не демонструє безпосередніх змін, вказує на наявність тенденцій розвитку в системі форм української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. Виразніші вони серед іменних частин мови. Дієслівним формам (особливо часовим) притаманна більша стабільність.

У кожній частині мови тенденції морфологічного розвитку були індивідуальними, однак кількісний аналіз варіантних утворень дозволяє говорити про те, що в українській редакції церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст., як і в українській мові цього часу, діяла загальна тенденція до спрощення й уніфікації формотворення. Але в церковнослов'янській мові з огляду на особливості її функціонування зміни, зумовлені дією цієї тенденції, були порівняно з українською мовою повільнішими.

Виявлені в обстежених пам'ятках форми утворені загалом відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького. Утім розглянутий матеріал свідчить, що норми цієї граматики не були абсолютно імперативними для книжників XVII ст. Доказом є низка відмінностей у будові проаналізованих форм і форм, поданих у парадигмах граматики. Усі форми, зафіксовані в розглянутому матеріалі, але не подані в граматиці, є варіантами (переважно менш уживаними) утворень, рекомендованих М. Смотрицьким. Звертає на себе увагу також те, що більшість із цих форм представлені (хоч деякі лише поодинокими вживаннями), зокрема, й у пам'ятках кінця XVI – початку XVII ст., тобто в тих, мова яких могла бути матеріалом для спостережень

автора граматики. Серед цих форм поодинокими є утворення, які вже в кінці XVI – на початку XVII ст. в українській редакції церковнослов'янської мови були рідковживаними архаїзмами (як, наприклад, непрямі відмінки множини нечленних прикметників), й, очевидно, тому не рекомендовані М. Смотрицьким. Більшість – це форми відносно нові (наприклад, дав. та місц. мн. іменників давніх *-ǫ-, *-jǫ-основ на -амъ, -амъ та -ахъ, -ахъ; род. одн. прикметників чол. р. на -огъ, род. одн. числівника **два двоухъ**, а не **двою** та ін.). З'явилися вони значною мірою в результаті впливу української мови й у час написання граматики, можливо, для частини книжників мали розмовне забарвлення, тому й не були рекомендовані. Отже, порівняння будови проаналізованих форм із формами, рекомендованими М. Смотрицьким, не лише демонструє певну міру імперативності норм граматики, але й підтверджує висновок про те, що у формотворенні української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. відбувалися поступові зміни.

Зіставлення розглянутих одиниць з відповідними старослов'янськими свідчить про те, що українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. значною мірою зберегла давню систему форм змінюваних частин мови. Відмінності в цьому плані можна констатувати лише для дієслова, серед форм якого в досліджуваній період уже фактично відсутній супін та представлені майбутній I час із **бъти** й дієприслівник.

Значно більше відмінностей зафіксовано в структурі окремих форм. Особливо суттєвими ці відмінності є для іменних частин мови. Форми дієслів (насамперед часові) і нечленних прикметників змінилися меншою мірою.

Вказані особливості свідчать про те, що у формотворенні церковнослов'янської мови й у попередні періоди її функціонування відбувалися достатньо глибокі зміни. Багато в чому вони були результатами процесів, які розпочалися ще в старослов'янській (а в окремих випадках і в праслов'янській) мові, згодом цим змінам значною мірою сприяв вплив української мови.

Зіставлення проаналізованих одиниць із відповідними в українській мові демонструє, що українська мова впливала на формотворення української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. Виявлено чотири різновиди результатів цього впливу: 1) виникнення і (або) поширення нових варіантів традиційних форм; 2) фонетичні (графічні) особливості окремих форм; 3) підтримка тих особливостей у словозміні, які збігалися з українськими; 4) сприяння послідовному використанню форм, що кардинально відрізнялися від українських відповідників і слугували засобами протиставлення церковнослов'янської й української мов.

Серед нових варіантів в українській редакції церковнослов'янської мови ставали поширеними й набували статусу варіантних норм ті утворення, які були загальноприйнятими (не мали розмовного або регіонального забарвлення) в українській літературній мові того часу.

Уплив української мови представлений у різних ділянках морфологічної системи церковнослов'янської мови досліджуваного періоду, однак найбільш виразним він є для іменних частин мови (за винятком нечленних прикметників). Особливості будови проаналізованих форм іменників, числівників, членних прикметників є такими, що дають змогу говорити про зближення парадигм цих частин мови з відповідними українськими. Меншою мірою результати українського впливу представлені серед нечленних прикметників та дієслів. Пояснюється це, очевидно, рідковживаністю нечленних прикметників в українській мові кінця XVI–XVII ст., а також істотними відмінностями в будові багатьох дієслівних форм української й церковнослов'янської мов, характерними для них здавна.

При зіставленні розглянутих парадигм із відповідними українськими звертає на себе увагу те, що церковнослов'янська мова, незважаючи на зміни, що відбувалися в системі її форм, зберегла низку морфологічних особливостей, які відрізняли її від української. До цих особливостей належать не лише форми, вплив на які української мови був неможливим або малоймовірним через відсутність українських відповідників чи їхні

структурні відмінності, але й утворення, які значною мірою зберегли давні, ще старослов'янські риси в будові, хоч вплив української мови на них був вірогідним. Яскравими прикладами таких форм є, зокрема, наз. в. одн. займенника 1-ї ос. **азъ**, непрямі відмінки займенника **что** (**чесого**, **чесомъ**, **чесомъ**), 2-а ос. дієслів теперішнього часу на **-ши** (**-єши**, **-иши**) та ін. Особливістю більшості проаналізованих парадигм є також наявність двоїни (хоч і не завжди послідовно вживаної). Усі ці форми були характерними ознаками церковнослов'янської мови порівняно з українською (позиціями протиставлення цих мов) й, очевидно, тому збереглися.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, українська редакція церковнослов'янської мови, морфологічна парадигма, морфологічна норма, варіанти форм слів.

ABSTRACT

Bilykh O. P. Ukrainian Edition of the Church Slavonic Language of the End of the XVI–XVII cc.: Problem of Interference and Morphological Normalization. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Doctor of Philological Sciences dissertation, major 10.02.01 «Ukrainian language». – Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Kropyvnytskyi; Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, 2019.

The dissertation is devoted to analysis of morphological norms system of variable words of Ukrainian edition of the Church Slavonic language of the end of XVI–XVII cc.

The scientific novelty of the research consists in the fact that it is the first time in the Ukrainian linguistics the peculiarities of words inflection in Ukrainian edition of the Church Slavonic language of the end of XVI–XVII cc are studied on the ground of a wide material selected through continuous sampling mainly from the old books in comparison with the Old Slavonic and Ukrainian languages of that period, the morphological norms of the Church Slavonic language of the studied

period are identified and described, it is established that they did not correspond to the norms presented in the current grammar studies. Besides, quantitative analysis of the identified forms variants allowed discovering morphological development trends of Ukrainian edition of the Church Slavonic language.

Practical value of the work consists in the possibility to apply the results of the work in educational practices during the courses «The Old Slavonic Language», «History of the Ukrainian language», «History of the Ukrainian literary language», professionally oriented subjects of choice, as well as when creating synthetic works on the history of the Church Slavonic and Ukrainian literary languages and teaching aids.

Thesis work consists of an introduction, six sections with conclusions, general conclusions, list of referenced literature and list of used sources abbreviations.

The introduction contains justification of research urgency, definition of the goals, specific tasks, object, subject and methods of the research, characteristics of material sources, revealed scientific novelty, information on theoretical and practical importance of work. The first section “Ukrainian edition of the Church Slavonic language of the end of XVI–XVII cc. as an object of linguistic study” presents characteristics of the language environment in Ukraine in the late XVI–XVII cc., overview of the Church Slavonic language study history and information about major problems and aspects of the study. The second, third, fourth, fifth and sixth sections contain analysis of form creation, respectively, of nouns, adjectives, numerals, pronouns and verbs.

The analysis revealed the main characteristic features of variable words forms system in Ukrainian edition of the Church Slavonic language of the end of XVI–XVII cc.

It was established that the morphological norms of Ukrainian edition of the Church Slavonic language of that time allowed wide variation. This is evidenced by quite a large amount of all generally acceptable forms of all considered parts of speech in the material studied.

The identified variants possess the following features.

1. With rare exceptions the varieties of the same forms are not stylistically marked (within the Church Slavonic texts studied), analysis also shows no grounds to emphasize their regional, genre or lexical preconditions.

2. The majority of the revealed variants are presented in all surveyed texts and do not show substitution of one variant of the form by the other during the studied period. Although, it should be noted that these variants are mostly uneven in terms of quantity. Often one of them is more common (generally in the material or in certain texts), occasionally one can come across equally common variants. Only in rare cases one variant is replaced by the other during XVI–XVII cc.

3. The variants are not the same for different parts of speech. More of them are nouns and numerals, less among membered adjectives and pronouns, relatively few are verbs and they are practically absent among non-membered adjectives (except Nom. and Acc. cases).

Although the nature of variants mostly shows no direct changes, it indicates the existence of development tendencies in the system forms in Ukrainian edition of the Church Slavonic language of the end XVI–XVII cc. They are clearer among nominal parts of speech. The system of verbal forms (especially temporal) is characterized by greater stability.

Each part of speech has its own individual morphological development trends, but quantitative analysis of the identified variant formations suggests that the Church Slavonic language of the late XVI–XVII cc., as well as the Ukrainian language of that time were exposed to a general tendency to simplification and unification of form creation. The changes caused by this trend had been introduced to the Church Slavonic language slower in comparison with the Ukrainian language due to the specifics of its functioning.

The variable parts of speech identified in the studied texts were created mostly according to the recommendations of M. Smotrytsky grammar. However the material studied shows that the norms of the grammar were not absolutely

imperative in XVII c. This is proved by a series of differences in the structure of the analyzed forms and the forms presented in grammar paradigms.

These differences are of different nature. In general in a few cases the forms suggested in grammar were not presented in the studied materials, such as Nom. case nouns in singular old stems **-es* – for example, **СЛОВЕСО**, short forms of indirect cases of numeral **ЕДИНЪ**, imperative non thematic verbs such as **ДАДИ**, **ВЪДИ** etc. Other differences are the cases when the forms identified in the studied material were not present in grammar. All of them are variants (mostly less used) of the formations recommended by M. Smotrytsky. Attention is drawn to the fact that the majority of these forms are presented (although some of them only by single use) particularly in the texts of the end XVI–early XVII cc., that could be the material observed by the author of the grammar. Among these forms there are some single formations that were rarely used archaisms of Ukrainian edition of the Church Slavonic language of the end of XVI – early XVII cc. (for example, the indirect cases of the plural forms of non-membered adjectives), and, apparently, therefore were not recommended by M. Smotrytsky. However, the majority are relatively new forms (for example Dat. and Loc. cases of nouns in plural of the former stems **-ǫ-*, **-jǫ-* to respectively **-АМЪ**, **-АМЪ** and **-АХЪ**, **-АХЪ**; Gen. case of singular adjectives to **-ОГѠ**, Gen. case of singular numeral **ДВА ДВОХЪ**, but not **ДВОЮ** and others). They appeared largely due to the impact of the Ukrainian language and at the time grammar was published, they may be considered colloquial by part of the linguists, and therefore were not recommended in paradigms.

Thus, the comparison of the analyzed forms structure with the forms recommended by M. Smotrytsky, not only demonstrates certain imperativeness of grammar norms, but also supports the conclusion that the changes to words formation in the Ukrainian edition of the Church Slavonic language of the end of XVI–XVII cc. have been introduced gradually.

The comparison of the units analyzed with the respective ones in the Old Church Slavonic language indicates that Ukrainian edition of the Church Slavonic

language of the end of XVI–XVII cc. has largely preserved ancient, yet Old Slavonic forms system of variable parts of speech. The differences in this case are limited to the verb which forms during the studied period have virtually no supine and are presented by future time with **БЪТИ** and adverbial participle.

Much more differences have been identified in the structure of individual forms in comparison with the Old Slavonic language. Particularly significant are the differences related to nominal parts of speech. Forms of verbs (primarily temporal) and non-membered adjectives have changed to a lesser extent.

The features mentioned indicate quite significant changes in forms creation in the Church Slavonic language and during previous periods of its functioning. In many ways they were the result of the processes that began yet in the Old Church Slavonic (and in some cases in Proto-Slavonic) language, then these changes were greatly impacted by the Ukrainian language.

Comparison of the analyzed units with the relevant ones in the Ukrainian language demonstrates that the Ukrainian language influenced the process of forms creation of Ukrainian edition of the Church Slavonic language of the end of XVI–XVII cc. First of all, this influence was manifested in the fact that the Ukrainian language supported the spread of many new variants of traditional Church Slavonic forms, and also stipulated consistent use of forms that coincided with the Ukrainian ones (for example, Vocative case and, possibly, pluperfect tense). The influence of the Ukrainian language is presented in different parts of the morphological system of the Church Slavonic language of the studied period, but it is the most expressive for the nominal parts of speech (excluding non-membered adjectives). The peculiarities of the structure of the analyzed forms of nouns, numerals, membered adjectives confirm the convergence of the morphological paradigms of these parts of speech with the corresponding ones in Ukrainian. To a lesser extent the results of Ukrainian language influence are presented among the forms of non-membered adjectives and verbs. The reason is obviously consists in the absence of non-membered adjectives in the Ukrainian language in the end of

XVI–XVII cc., as well as in significant differences in the structure of many verbal forms in the Ukrainian and Church Slavonic languages.

In addition, when comparing the analyzed paradigms with the corresponding Ukrainian ones, it is noteworthy that the Church Slavonic language despite the changes that took place in the system of its forms, preserved a number of morphological features that distinguished it from the Ukrainian language. These features not only include the forms, the influence of the Ukrainian language on which was impossible or unlikely due to the absence of Ukrainian correspondent ones or due to their structural differences, but also the formations that had preserved ancient yet Old Slavonic features in the structure, although the influence of the Ukrainian language on them was possible. Bright examples of such forms are, in particular, Nom. case of singular pronoun 1st person - азъ, indirect cases of the pronoun что (чесоґо, чесоґѡ, чесоґѡ), 2nd person of the verbs in the present tense -ши (-ѣши, -иши) and others. The majority of the analyzed paradigms is characterized by the dual (though not always used consistently). All these forms were characteristic features of the Church Slavonic language in comparison with the Ukrainian language (opposite positions of these languages) and, apparently, therefore, survived.

Keywords: the Church Slavonic language, Ukrainian edition of the Church Slavonic language, morphological paradigm, morphological norm, variants of the words forms.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Білих О. П. Словозміна у церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI–XVII ст.). Кіровоград : ФОП Александрова М. В., 2016. 328 с.

Рецензія: Іліаді О. І. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки: Studia semasiologica*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 160. С. 233–238.

Наукові праці у фахових виданнях України

2. Білих О. П. Форми теперішнього та простого майбутнього часів у церковнослов'янській мові української редакції XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Вип. 80. С. 129–137

3. Білих О. П. Давноминулий час у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*: зб. наук. праць. Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. Вип. ІХ. С. 51–57.

4. Білих О. П. Форми умовного способу дієслова в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство) У 4-х ч.* Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 81 (2). С. 12–16.

5. Білих О. П. Перфект у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 86. С. 320–328.

6. Білих О. П. Дієприслівники у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Дослідження з лексикології і граматики*

української мови: зб. наук. праць. Дніпропетровськ : Пороги, 2009. Вип. 8. С. 24–39.

7. Білих О. П. Імперфект у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 5 ч.* Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. Вип. 89 (4). С. 138–145.

8. Білих О. П. Форми аориста у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць.* Донецьк : ДонНУ, 2010. Вип. 21. С. 298–304.

9. Білих О. П. Форми наказового способу в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Мовознавчий вісник: зб. наук. праць.* Черкаси, 2010. Вип. 11. С. 105–110.

10. Білих О. П. Відмінкові форми множини іменників чоловічого роду в церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч.* Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 96 (2). С. 16–24.

11. Білих О. П. Відмінкові форми множини іменників жіночого роду в церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI–XVII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія.* Зб. наук. праць. Вінниця : ВДПУ, 2011. Вип. 13. С. 9–15.

12. Білих О. П. Іменні прикметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст.: особливості функціонування та відмінювання. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету.* Зб. наук. праць. Кривий Ріг : КДПУ, 2011. Вип. 6. С. 37–50.

13. Білих О. П. Особливості відмінювання іменників середнього роду однини в церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство).* Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 100. С. 414–420.

14. Білих О. П. Ступені порівняння прикметників у церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI–XVII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)*. Зб. наук. праць. Вінниця : ВДПУ 2011. Вип. 14. С. 51–56.

15. Білих О. П. Відмінкові форми однини членних прикметників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч.* Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 105 (1). С. 304–312.

16. Білих О. П. Відмінкові форми множини іменників середнього роду в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць.* Донецьк : ДонНУ, 2012. Вип. 25. С. 221–226.

17. Білих О. П. Форми множини членних прикметників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Філологія.* Харків : Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2012. № 1021. Вип. 66. С. 119–126.

18. Білих О. П. Особові та зворотний займенники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Вісник Запорізького національного університету: зб. наук. праць. Філологічні науки.* Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. № 1. С. 48–55.

19. Білих О. П. Відмінкові форми неособових неродових займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Філологія. Мовознавство.* Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Вип. 207. Т. 219. С. 13–16.

20. Білих О. П. Особливості відмінювання предметно-особового займенника у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство).* Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 118. С. 396–403.

21. Білих О. П. Інфінітив у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького національного університету*: зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2013. Вип. 9. С. 36–43.

22. Білих О. П. Числівник *два* в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Науковий вісник Чернівецького університету*: збірник наукових праць. Романо-слов'янський дискурс. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. Вип. 659. С. 129–133.

23. Білих О. П. Особливості відмінювання числівника **єдинъ** у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 127. С. 386–391.

24. Білих О. П. Особливості відмінювання числівників другого десятка в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького національного університету*: зб. наук. праць. Кривий Ріг: НПП Астерікс, 2015. Вип. 13. С. 29–36.

25. Білих О. Особливості відмінювання числівників **пять–десять** у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград: Видавець Лисенко В. Ф., 2015. Вип. 136. С. 243–248.

Наукові праці в періодичних виданнях інших держав

26. Bilykh O. P. Peculiarities of decades numerals conjugation in Church Slavonic language of Ukrainian edition as of XVI–XVII centuries. *The Ninth European Conference on Languages, Literature and Linguistics. Proceedings of the Conference (November 23, 2015)*. «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna, 2015. P. 12–18.

27. Bilykh O. Singular case forms of indicative pronouns in Ukrainian edition of the Church Slavonic language of the end of XVI–XVII cc. *Intellectual Archive (Toronto)*. Number 5. September/October of 2016. P. 28–37.

28. Білих О. П. Відмінкові форми множини вказівних займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe* (Warszawa, Polska). 2016. № 12 (16). Część 1. S. 117–121.

29. Білих О. П. Відмінкові форми однини означальних займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe* (Warszawa, Polska). 2017. № 12 (28). Część 4. S. 41–45.

Наукові праці в інших виданнях

30. Білих О. П. Складені форми майбутнього часу в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Слов'янський збірник: зб. наук. праць*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2008. Вип. XIII. С. 40–48.

31. Білих О. П. Особливості відмінювання присвійних займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Типологія та функції мовних одиниць: наук. журн.* Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. № 2 (6). С. 17–26.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

32. Білих О. П. Активні дієприкметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: [матеріали Міжнародної наукової конференції] (Кривий Ріг, 5–6 листопада 2009 р.)*. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. С. 283–288.

33. Білих О. П. Пасивні дієприкметники у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Актуальні проблеми слов'янської*

філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст. Бердянськ : БДПУ, 2009. Вип. XXII. С. 464–472.

34. Білих О. П. Відмінкові форми однини іменників чоловічого роду в церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XV–XVII ст. *Слов'янський збірник: зб. наук. праць.* Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2011. Вип. XIV–XV. С. 41–48.

35. Білих О. П. Відмінкові форми однини іменників жіночого роду в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст.* Бердянськ : БДПУ, 2012. Вип. XXV. С. 512–523.

36. Білих О. П. Особливості відмінювання числівників **три, чотири** в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Слов'янський збірник: зб. наук. праць.* Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2014. Вип. 18. С. 206–215.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	22
ВСТУП	27
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ КІНЦЯ XVI–XVII СТ.	35
1.1. Стан вивчення морфологічної системи української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.	35
1.2. Мовна ситуація в Україні кінця XVI–XVII ст.	64
1.3. Специфіка норм церковнослов'янської мови та особливості їх дослідження	75
Висновки до розділу 1	90
РОЗДІЛ 2. ВІДМІНКОВІ ФОРМИ ІМЕННИКІВ	93
2.1. Іменники з давніми основами на *-ǫ-, *-jǫ-	94
2.2. Іменники з давніми основами на *-ǫ-	133
2.3. Іменники з давніми основами на *-ā-, *-jā-	139
2.4. Іменники з давніми основами на *-ĭ-	155
2.5. Іменники з давніми основами на приголосний	163
2.5.1. Іменники з давніми основами на *-en-	164
2.5.2. Іменники з давніми основами на *-es-	171
2.5.3. Іменники з давніми основами на *-et-	180
2.5.4. Іменники з давніми основами на *-er-	181
2.5.5. Іменники з давньою основою на *-ī-	185
Висновки до розділу 2	189
РОЗДІЛ 3. ВІДМІНКОВІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ	194
3.1. Іменні прикметники	197
3.2. Займенникові прикметники	206
3.3. Ступені порівняння прикметників	231
Висновки до розділу 3	237

РОЗДІЛ 4. ВІДМІНКОВІ ФОРМИ ЧИСЛІВНИКІВ	240
4.1. Кількісні числівники	241
4.1.1. Числівник ЄДИНЬ	241
4.1.2. Числівник ДЪВА	246
4.1.3. Числівники ТРИ, ЧЕТЫРИ	253
4.1.4. Числівники ПАТЬ – ДЕСАТЬ	259
4.1.5. Числівники 11 – 19	264
4.1.6. Числівники 20 – 90	268
4.1.7. Числівники на позначення сотень	271
4.1.8. Числівники ТЫСАЦА і ТМА	273
4.1.9. Складені числівники	275
4.2. Збірні числівники	277
4.3. Дробові числівники	281
4.4. Порядкові числівники	282
Висновки до розділу 4	285
РОЗДІЛ 5. ВІДМІНКОВІ ФОРМИ ЗАЙМЕННИКІВ	288
5.1. Особові та зворотний займенники	288
5.2. Предметно-особовий займенник	300
5.3. Неособові неродові займенники	310
5.4. Неособові родові займенники	320
Висновки до розділу 5	346
РОЗДІЛ 6. ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ	349
6.1. Форми теперішнього і простого майбутнього часів	349
6.2. Складені форми майбутнього часу	360
6.3. Форми минулого часу	365
6.3.1. Аорист	366
6.3.2. Імперфект	375
6.3.3. Перфект	383
6.3.4. Давноминулий час	389
6.4. Форми умовного способу	393

6.5. Форми наказового способу	398
6.6. Дієприкметники	404
6.6.1. Активні дієприкметники теперішнього часу	405
6.6.2. Активні дієприкметники минулого часу	408
6.6.3. Пасивні дієприкметники теперішнього часу	412
6.6.4. Пасивні дієприкметники минулого часу	413
6.7. Дієприслівники	417
6.8. Інфінітив	431
Висновки до розділу 6	435
ВИСНОВКИ	437
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	442
ДОДАТОК	481

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Азб. 1578 – Азбука Івана Федорова, 1578. Факс. изд. Москва : Книга, 1983. 57 л.

БерЛекс – Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука : Надрук. з вид. 1627 р. фотомехан. спос. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. XL, 272 с.

Букв. 1574 – Буквар Івана Федорова ; Післямова В. В. Німчука. Київ : Дніпро, 1975. 96 с.

Букв. 1627 – Буквар Тимофія Вербицького 1627. Київ : Українознавство, 1995. 34 с.

Букв. 1664 – **БѸкварь азѸка Славенски(х) писаній***. Київ : Друкарня лаври, 1664. [62] арк. URL : <http://leb.nlr.ru/edoc/366767/Букварь> (дата звернення: 27.05.2019).

Букв. 1671 – **БѸкварь азѸка славенска**. Львів : Друкарня братства, 1671. [32] арк. URL : <http://leb.nlr.ru/edoc/366761/Букварь-языка-славенска> (дата звернення: 27.05.2019).

Букв. 1681 – **БѸкварь азѸка славенска**. Унів, 1681. [36] арк. URL : <http://leb.nlr.ru/edoc/366757/Букварь-языка-славенска> (дата звернення: 27.05.2019).

Букв. 1692 – **БѸкварь азѸка славенска**. – Львів : Друкарня братства, 1692. [32] арк. URL : <http://leb.nlr.ru/edoc/366756/Букварь-языка-славенска> (дата звернення: 27.05.2019).

ВВ 1594 – Василій Великий. Книга о постничестві. Острог : Друкарня Костянтина Острозького, 1594. – [7], 160, 292, 143, [1] арк. URL : <http://sobornik.ru/text/basil/basil.htm> (дата звернення: 27.05.2019).

*У списку використаних джерел назви стародруків подані за титульними сторінками, якщо в примірнику, який був у нашому розпорядженні, відсутня титульна сторінка, назву подаємо за виданням [131].

ГрКр 1638 – **Грамматики или Писменица гъзыка Словенскагъ**. Репр. вид. Кременець, 1638 р. / О. Горбач. 2-е вид. факс. Мюнхен : Кубон і Сагнер, 1977. XVI, 121 с.

ГрЛ 1591 – **Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго гъзыка. Совершеннаго искѹства осми частей слова**. Репр. вид. Львів : Друкарня братства, 1591 / О. Горбач. 2-е вид. факс. Мюнхен : Отто Сагнер, 1988. 816 с.

ЄвКП 1697 – **Євангеліє или Блговѣствованіє**. Київ : Друкарня лаври, 1697. [10], 438 арк. [зберігається у відділі рідкісних і цінних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського].

ЄвЛ 1644 – **Євангеліон сирѣчь: Блговѣстіє Бгдхновенныхъ евангелистѣ**. Львів : Друкарня братства, 1644. [12], 412 арк. [зберігається у відділі рідкісних і цінних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського].

ЄвЛ 1690 – Євангеліє. Львів : Друкарня братства, 1690. [27], 412 арк. [зберігається у відділі рідкісних і цінних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського].

ЗизГр – Зизаній Л. **Грамматїка словенска**. Вільна, 1596. 180 с. / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1980. 55 с.

ЗизЛекс – «Лексис» Лаврентія Зизанія. *«Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славеноросская»* / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В.В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1964. С. 23–89.

ІЗ 1609 – **Иже въ святыхъ Оца нашено Іванна Златооустаго. Бесѣда избраннаа, ѡ въспитанїи чадъ**. Львів : Друкарня братства, 1609. [4], 40 арк. URL : <http://www.nationallibrary.bg/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?s=001&p=0038&g> (дата звернення: 27.05.2019).

ІЗ 1624 – **Іѡа(н)на Зла(т)оустаго ... Бесѣды на Дѣанїа стѣтыхъ Ап(с)лъ**. Київ : Друкарня лаври, 1624. [24], 534 с. URL :

<http://www.stsl.ru/manuscripts/staropечатnye-knigi/518> (дата звернення: 27.05.2019).

Лим. 1628 – **Лімонаръ. Сирѣчь, цвѣтникъ**. Київ : Друкарня Соболя, 1628. [8], 183 арк. URL : http://www.rarelib.undp.org.ua/ukr/catalogue/catalogue.php3?*45# (дата звернення: 27.05.2019).

Лік. 1607 – **Лѣкарство на шпалтый оумысль чоловѣчій**. Острог, 1607. 183 арк. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000068> (дата звернення: 27.05.2019).

ЛМГ – **Лѣтописецъ в перво(м) зачатїи и созданїи сѣага шбители мн(с)тра гѣсти(н)ского**. *Чтенїя въ императорскомъ обществе исторїи и древностей російскихъ при Московскомъ университете*. Москва : Въ Университетской типографїи, 1848. Год третїй. № 8. С. 1–46.

МД 1666 – **Меч(ъ) дѣвнѣый еже естъ глѣ Бжїй ... или книга проповѣдї(й) слова вѣго ... юже соорѣжи ... Лазаръ Барановичъ**. Київ : Друкарня лаври, 1666. [15], 465, [1] арк. URL : <http://stsl.ru/manuscripts/staropечатnye-knigi/371> (дата звернення : 27.05.2019).

МО 1680 – **Минїа Шцал ... Тцанїемъ ... Иннокентїа Гизела**. Київ : Друкарня лаври, 1680. [11], 508, [11] арк. URL : <http://www.stsl.ru/manuscripts/staropечатnye-knigi/1019> (дата звернення: 27.05.2019).

МП 1593 – Пігас Мелетїй. **О хрїстіанскомъ благочестїи к іудеомъ отвѣт**. Львів : Друкарня братства, 1593. 57 арк. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009380> (дата звернення: 27.05.2019)

ОБ 1581 – **Библіа сирѣч книгъ ветхаго и новаго завѣта, по язъкѣ словенскѣ**. Острог : Друкарня Костянтина Острозького, 1581. [8], 276, 180, 30, 56, 78 арк. URL : <http://www.spsl.nsc.ru/rbook/Издания%20Ивана%20Федорова/Острожская%20библия/index.html> (дата звернення: 27.05.2019).

ПКП 1661 – **Патерїкъ или штечникъ печерскїй**. Київ : Друкарня лаври, 1661 [21], 289 [15] арк. [зберігається у відділі рідкісних і цінних

видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського].

ПМ – Собственноручныя записки Петра Могилы. *Архивъ Юго-Западной России, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ*. Київ : Типографія Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1887. Часть 1, томъ 7. С. 49–180.

РО 1683. – Туптало Дмитрій [Ростовський]. Руно орошенное. Чернігів, 1683. [7], 106, [1] арк. URL : <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/13> (дата звернення: 27.05.2019).

Розм. – Розмова–Бесѣда. *Rozmova–Besěda. Das ruthenische und kirchenslavische Berlaimont – Gesprächsbuch des Ivan Uževyč. Mit lateinischem und polnischem Paralleltext herausgegeben von Daniel Bunčić und Helmut Keipert*. München : Verlag Otto Sagner, 2005. S. 287.

Сильв. – Бегунов Ю. К. До історії українсько-східнороманських взаємин у епоху барокко (Ієромонах Сильвестр і Тирговиштський гурток). *Писемність Київської Русі і становлення української літератури*. Київ : Наукова думка, 1988. С. 221–229.

Син. 1680 – Синопсис. *Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Кречотня*. Київ : Наукова думка, 1987. С. 167-181.

СинСл – Синоніма славеноросская. «Лексис» *Лаврентія Зизанія. «Синоніма славеноросская» / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В.В. Німчука*. Київ. : Наукова думка, 1964. С. 98–172.

Сл. 1629 – **Лѣтѣрїарїонъ си естъ: Слѣжебникъ**. Київ : Друкарня лаври, 1629. [28], 144, 300, [4] с. URL : http://www.rarelib.undp.org.ua/ukr/catalogue/catalogue.php3?*45# (дата звернення: 27.05.2019).

СмГр – Смотрицький М. **Грамматїки славенскїа правилное Сѣнтагма** / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1979. 492 с.

Тр. 1646 – **Сѣхологїиъ албо молитвословъ, или требникъ**. Київ : Друкарня лаври, 1646 – [20], 890, 900–946 с. [зберігається у відділі рідкісних

і цінних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського].

ТрП 1648 – **Трїѡдїон си естѣ: Трипѣснець. сѣтой великой чет҃ырдесятници.** Київ : Друкарня лаври, 1648. [12], 880 с. URL : http://www.rarelib.undp.org.ua/ukr/catalogue/catalogue.php3?*45# (дата звернення: 27.05.2019).

ТрЦв 1631 – Триодъ цвітна. Київ : Друкарня лаври, 1631. [22], 828 с. [зберігається у відділі рідкісних і цінних видань Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського].

ТрЦв 1642 – **Трїѡдїон си естѣ, Трипѣснець, сѣтой Великой Пятдесятницы.** Львів : Типографія Михайла Сльозки, 1642. [6], 433, [1] арк. URL : <http://www.stsl.ru/manuscripts/staropечатnye-knigi/1069> (дата звернення: 27.05.2019).

Ч 1617 – Часослов. Київ : Друкарня лаври, 1617. [21], 190, [2] арк. URL : <http://www.stsl.ru/manuscripts/staropечатnye-knigi/131> (дата звернення: 27.05.2019).

ВСТУП

Характерною особливістю функціонування української літературної мови в кінці XVI–XVII ст. була її активна взаємодія з церковнослов'янською мовою [280, с. 137; 241, с. 35–44, 90–96; 356, с. 287]. За спостереженнями науковців, на цей час «усі рівні української літературної мови позначені зростаючим впливом церковнослов'янської» [280, с. 147]. Однак, констатуючи наявність такого впливу та аналізуючи його результати, дослідники поки що мало уваги приділяють вивченню власне церковнослов'янської мови. Тому не вирішеною на сьогодні постає проблема впливу української мови на церковнослов'янську. Дослідження результатів цього впливу на всіх рівнях мовної системи (і насамперед на найстійкішому до впливів – морфологічному) необхідне для створення повної картини розвитку як української літературної мови, так і церковнослов'янської української редакції.

Крім того, в Україні кінця XVI – початку XVII ст. завдяки розвитку освіти, книгодрукування, а також з урахуванням особливостей полеміки між православними й католиками (одним із предметів якої була церковнослов'янська мова) відбувалися інтенсивні процеси розвитку й упорядкування церковнослов'янської мови та кодифікації її норм, у результаті чого Україна в XVII ст. стала центром, де вироблялися норми цієї мови, які мали вплив на весь греко-слов'янський ареал [319, с. 61; 261, с. 399; 214, с. 51–52]. Тому вивчення української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. потрібне не тільки для створення загальної історії церковнослов'янської мови та всебічного дослідження розвитку української літературної мови, воно є необхідним і для повної характеристики процесів, які відбувалися на цей час у літературних мовах інших слов'янських народів.

Незважаючи на те, що українська редакція церковнослов'янської мови вказаного періоду вже достатньо довго звертає на себе увагу багатьох

дослідників, перебуває вона поки що загалом на периферії їхніх зацікавлень. Науковці, зокрема, з'ясовували сфери її функціонування (у зв'язку з характеристикою мовної ситуації в Україні та інших слов'янських землях у XVI–XVII ст. [111, с. 20–45; 304, с. 81–90; 253, с. 85–109; 250, с. 107–113; 319, с. 52–87; 241, с. 35–40, 90–96; 327, с. 386–408; 280, с. 135–152; 281, с. 94–103]), здійснювали різноаспектні дослідження церковнослов'янських словників і граматик [57, с. 170–179; 194; 381, с. 28–32; 70; 172; 241; 239; 207; 278; 174; 176; 177; 132, с. 45–67], аналізували особливості орфографії та словозміни деяких частин мови (переважно на матеріалі Острозької Біблії 1581 р., а також «Синопису» різних років видання) [58, с. 130–406; 59; 75; 4; 350; 214]. Утім, поки що жоден з рівнів української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. не був предметом окремого аналізу в нормативному плані (із залученням широкого матеріалу, представленого насамперед у друкованих книгах), тому вивчена вона фрагментарно.

Отже, **актуальність теми** пропонованого дослідження зумовлена недостатньою вивченістю української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. (насамперед мови друкованих видань того часу), тоді як інформація про її будову, особливості функціонування й унормування на кожному з рівнів, а також про особливості взаємодії з українською мовою необхідна для об'єктивного висвітлення історії староукраїнської літературної мови, церковнослов'янської, а також окремих питань розвитку літературних мов інших слов'янських народів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Кіровоградського (Центральноукраїнського) державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 5 від 30 листопада 2015 р.), уточнену редакцію теми затверджено на засіданні вченої ради Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 7 від 26 лютого 2018 р.), а також на засіданні Наукової ради

«Українська мова» Інституту української мови НАН України (протокол № 83 від 19 лютого 2019 р.).

Мета дослідження – з'ясувати стан системи морфологічних норм змінюваних слів української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст., виявити й описати особливості цієї системи порівняно зі старослов'янською та тогочасною українською літературною мовами, здійснити спостереження за особливостями впливу української мови на церковнослов'янську і з'ясувати, якою мірою цей вплив брав участь у формуванні морфологічних норм церковнослов'янської мови.

Досягнення сформульованої мети передбачає виконання таких **завдань**:

1) виявити й описати морфологічні норми української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. на основі матеріалу, дібраного з друкованих та рукописних пам'яток;

2) дати квантитативну оцінку можливих варіантів форм слів різних частин мови, з'ясувати причини їхнього виникнення й тенденції розвитку;

3) з'ясувати через порівняння виявлених норм з їхньою кодифікацією в тогочасних граматиках та словниках, як співвідносилася реальна мовна практика кінця XVI–XVII ст. з тогочасними уявленнями про правильність мови;

4) з'ясувати наявність чи відсутність можливих регіональних та жанрово-стилістичних відмінностей у системі морфологічних норм української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.;

5) здійснити зіставний аналіз виявлених норм з відповідними нормами старослов'янської мови, виявити характерні морфологічні особливості української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. порівняно зі старослов'янською;

6) з'ясувати через зіставлення виявлених у розглянутому матеріалі одиниць з відповідними в українській літературній мові другої половини XVI–XVII ст., якими були результати українського впливу на

церковнослов'янську мову і якою мірою вони визначали особливості морфологічних норм цієї мови.

Об'єкт дослідження – українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.

Предмет аналізу – морфологічні норми змінюваних слів церковнослов'янської мови в тому вигляді, в якому вони представлені в українських стародруках та рукописах кінця XVI–XVII ст., а також результати впливу на ці норми української мови.

Матеріал дослідження становлять понад 130 тисяч формовживань слів змінюваних частин мови, дібраних шляхом суцільної вибірки зі стародруків (та деяких перевиданих рукописів) кінця XVI–XVII ст. Список джерел матеріалу укладено в такий спосіб, що в ньому представлені всі жанри конфесійної, конфесійно-світської та світської літератури, в яких уживалася церковнослов'янська мова [319, с. 69; 317, с. 96–97; 323, с. 85–86]. Більшість обстежених пам'яток – це друковані книги, видані на території України (їхній список укладений за каталогом Я. Запаса та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1 (1574–1700)» [131]). Виняток становлять лише **Граматїка словенска** і **Лексис** Л. Зизанія (Вільно, 1596 р.) та **Граматїки славенскїа правилное** **Сунтагма** М. Смотрицького (Єв'ю, 1618 р.), належність яких до української книжної традиції в науковців не викликає сумнівів. Основними джерелами матеріалу обрано насамперед стародруки з огляду на те, що вони були підготовлені до видання висококваліфікованими фахівцями, мали достатньо великі накладі, тому репрезентують об'єктивну картину норм церковнослов'янської мови, яка побутувала в Україні того часу. У великих за обсягом пам'ятках обстежених не весь текст, а вибірки розміром у 500 повнозначних слів, із *ОБ 1581* (повні назви пам'яток подано в списку умовних позначень використаних джерел матеріалу) обстежено 100 таких вибірок, із *ВВ 1594*, *ІЗ 1624*, *ТрЦв 1631*, *ТрЦв 1642*, *Тр. 1646*, *ТрП 1648*, *МД 1666*, *МО 1680* – по 50.

Методи дослідження. Вибір методів дослідження зумовлений його метою, завданнями та об'єктом. У роботі застосовано загальнонаукові методи (*спостереження, аналіз, синтез, порівняння, індукцію, дедукцію, узагальнення*) і власне лінгвістичні методи і прийоми.

Основним методом у роботі є *описовий* із властивими йому *прийомами зовнішньої та внутрішньої інтерпретації*. За його допомогою здійснено інвентаризацію та класифікацію виявлених в обстеженому матеріалі форм, а також схарактеризовано їхню будову й функціонування. Під час збирання матеріалу дослідження застосовано *процедуру створення механічних вибірок*, розроблену в межах *статистичного методу*. *Структурний* метод використано для з'ясування будови аналізованих форм та їх систематизації. Особливості стану системи форм української редакції церковнослов'янської мови як результату історичного розвитку церковнослов'янської мови встановлено за допомогою *прийому внутрішньої реконструкції порівняльно-історичного методу*. У дослідженні наскрізним є *зіставний метод* для виявлення особливостей аналізованих форм порівняно з формами, поданими в церковнослов'янських граматиках кінця XVI–XVII ст., та відповідними одиницями в українській мові цього часу. У роботі широко використано також *метод кількісних підрахунків* для визначення ступеня відносного поширення зафіксованих варіантів форм і з'ясування тенденцій морфологічного розвитку української редакції церковнослов'янської мови досліджуваного періоду.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше в українському мовознавстві на широкому матеріалі з'ясовано особливості словозміни в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. порівняно зі старослов'янською мовою та українською цього часу, виявлено й описано морфологічні норми української редакції церковнослов'янської мови досліджуваного періоду в тому вигляді, в якому вони представлені в стародруках. Через аналіз зафіксованих варіантів форм

з'ясовано тенденції морфологічного розвитку української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.

Доведено, що українська мова впливала на формотворення української редакції церковнослов'янської мови досліджуваного періоду. Виявлено чотири різновиди результатів цього впливу: 1) виникнення і (або) поширення нових варіантів традиційних форм; 2) фонетичні (графічні) особливості окремих форм; 3) підтримка тих особливостей у словозміні, які збігалися з українськими; 4) сприяння послідовному використанню форм, що кардинально відрізнялися від українських відповідників і слугували засобами протиставлення церковнослов'янської й української мов.

Проведений аналіз дав змогу також з'ясувати, що вплив української мови відігравав значну роль у формуванні системи морфологічних норм української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. Виявлено, що серед нових варіантів форм в українській редакції церковнослов'янської мови досліджуваного періоду ставали поширеними й набували статусу варіантних норм ті утворення, які були загальноприйнятими (й не мали розмовного або регіонального забарвлення) в українській літературній мові того часу.

Результати кандидатської роботи автора «Іменниковий словотвір української літературної мови кінця XVIII – середини XIX ст. (на матеріалі мови творів І. П. Котляревського, Є. П. Гребінки, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Т. Г. Шевченка)» у реферованій роботі не використані.

Теоретичне значення роботи в тому, що її результати поглиблюють знання про структуру української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. загалом, про тенденції в її морфологічному розвитку, а також про особливості її взаємодії з українською літературною мовою. Крім того, до наукового обігу введений матеріал, який до цього часу використовувався лише частково.

Практичне значення дослідження зумовлене тим, що його результати можуть бути використані в навчальній практиці при викладанні курсів

«Старослов'янська мова», «Церковнослов'янська мова», «Історія української мови», «Історія української літературної мови», фахово орієнтованих предметів за вибором, а також при створенні узагальнювальних праць з історії церковнослов'янської та української літературної мов і навчальних посібників.

Особистий внесок здобувача. Дослідження автор провів самостійно, основні його результати опубліковані у фахових наукових виданнях без співавторів.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію обговорено на розширеному засіданні кафедри української мови Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 13 від 27 червня 2019 р.), а також на засіданні об'єднаного міжкафедрального семінару з лінгвістики факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 1 від 20 листопада 2019 р.). Основні положення дисертації представлено в доповідях на 17-ти міжнародних та 4-х всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: III, IV, V, VI, VII, VIII, IX Міжнародних науково-практичних конференціях «Мови і світ: дослідження і викладання» (Кіровоград, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015), I, II, III, IV Міжнародних наукових конференціях «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри» (Кривий Ріг, 2009, 2011, 2013, 2015), III Міжнародній конференції «Лінгвалізація світу» (Черкаси, 2010), I і IV Наукових читаннях пам'яті члена-кореспондента НАН України Ю. О. Карпенка (1929–2009) (Одеса, 2010, 2014), Міжнародній науковій конференції «Мова – література – культура в контексті національних взаємозв'язків» (Бердянськ, 2011), XII Кирило-Мефодіївських читаннях, присвячених 200-річчю від дня народження академіка І. І. Срезневського (Харків, 2012), II Міжнародній науковій конференції «Українська мова і сфера сакрального» (Чернівці, 2013), Всеукраїнській науковій конференції «Лінгвістика тексту: теорія і практика»

(Херсон, 2009), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українське мовознавство: теоретичні та прикладні проблеми» (Кіровоград, 2011), Всеукраїнській науковій конференції «Наукова спадщина професора І. С. Олійника в сучасному контексті» (Запоріжжя, 2012), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції розвитку та функціонування слов'янських та германських мов» (Миколаїв, 2013).

Публікації. Основні наукові результати виконаного дослідження викладено в 36 одноосібних опублікованих працях, серед яких монографія «Словозміна у церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI–XVII ст.)» (Кіровоград, 2016. 328 с; 19,1 др. арк.), 24 статті в наукових фахових виданнях України, 4 в періодичних виданнях інших держав, 7 у виданнях, які не входять до переліку фахових.

Структура дисертації. Дисертаційна праця складається з анотацій двома мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, списку умовних позначень використаних джерел матеріалу (39 позицій), вступу, шести розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури (389 позицій) і додатка. Повний обсяг роботи – 489 сторінок, обсяг основного тексту – 415 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ
МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ
ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ КІНЦЯ XVI–XVII СТ.

Функціонування й розвиток церковнослов'янської мови протягом усього часу її існування вирішальною мірою залежали від мовної свідомості носіїв (насамперед книжників), від їхніх уявлень про правильність мови, а також про способи і сфери її використання. Ці уявлення формувалися в межах певних суспільно-історичних умов. Тому в першому розділі пропонованої праці після аналізу спеціальної літератури з теми подаємо характеристику мовної ситуації в Україні кінця XVI–XVII ст. Крім того, особливості походження й функціонування церковнослов'янської мови стали причиною того, що її норми порівняно з нормами національних літературних мов набули своєрідних рис, які необхідно враховувати при вивченні. Характеристику цих рис та методів їх дослідження подано в окремому підрозділі першого розділу.

1.1. Стан вивчення морфологічної системи української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.

Церковнослов'янська мова має більше ніж тисячолітню історію. Протягом тривалого часу її використовували південно- та східнослов'янські народи й вона залишила глибокий слід у їхніх культурах та мовах. Тому закономірною є та пильна увага, яку славісти проявляють до цієї мови. Активне наукове її вивчення розпочалося ще в перші десятиліття XIX ст. [74]. Однак на той час дослідники звертали увагу насамперед на найдавніші пам'ятки з метою реконструювати так звану класичну старослов'янську мову й через неї отримати інформацію про мову праслов'янську [205, с. 7; 320, с. 53; 197, с. 12; 261, с. 368]. Діяльність багатьох науковців, спрямована на пошук, публікацію та вивчення найдавніших пам'яток слов'янської

писемності, зробила можливим створення праць, які містили узагальнені відомості про старослов'янську мову [387; 178; 62; 61; 292; 293 та ін.]. За найдавнішими старослов'янськими рукописами укладені відомі словники [388; 389; 306].

Особливості власне церковнослов'янської мови (різних періодів розвитку) довгий час аналізували переважно у зв'язку з вивченням історії слов'янських загальнонародних та літературних мов. Церковнослов'янські пам'ятки досліджували переважно з метою виявлення в них окремих локальних рис, характерних для певних слов'янських мов [319, с. 52–53]. Однак уже на початку ХХ ст. науковці констатують недостатність такого підходу. Про необхідність окремого вивчення різних редакцій церковнослов'янської мови і про важливість наукової розробки її історії від виникнення й до нового часу заявляють, зокрема, члени Празького лінгвістичного гуртка в знаменитих Тезах, опублікованих до I Міжнародного з'їзду славистів [315, с. 33].

Із середини ХХ ст. розпочинається новий етап у дослідженні церковнослов'янської мови. Науковці цього часу відзначають актуальність детального вивчення як власне церковнослов'янської мови, особливостей її будови, функціонування й змін, так і взаємодії цієї мови з мовами окремих слов'янських народів у всі періоди розвитку [320, с. 52; 65, с. 13; 197, с. 12; 125, с. 44]. Важливість саме такого вивчення церковнослов'янської мови було аргументовано на IV Міжнародному з'їзді славистів [319, с. 52–87; 352, с. 157–158]. Особливо широко проблеми дослідження церковнослов'янської мови розглядалися на V Міжнародному з'їзді славистів. Його учасникам були запропоновані, зокрема, теми «Старослов'янська мова, її структурна характеристика й локальні типи», «Історія і періодизація локальних типів старослов'янської мови», «Роль церковнослов'янських елементів в історії окремих слов'янських літературних мов» [321, с. 155].

В основному цими напрямками продовжилося згодом дослідження церковнослов'янської мови. Учені працювали, зокрема, над уточненням

кількості її редакцій (ізводів) [197; 349; 125, с. 47; 126; 211; 160], досліджували пам'ятки й розпочали роботу з укладання словників різних редакцій [349; 198; 211; 224; 328; 351; 149; 302]. Багато уваги було приділено особливостям східнослов'янської редакції, її формуванню та взаємодії з давньоруською літературною мовою. Це питання обговорювали учасники IX Міжнародного з'їзду славістів [1, с. 52–80]. Різним його аспектам присвячена низка праць українських, російських, білоруських мовознавців та славістів з інших країн В. В. Німчука [286; 235; 242; 240; 236], В. М. Русанівського [286; 280; 286; 283], Є. М. Верещагіна [63; 64], В. М. Живова [107; 108; 104], Г. А. Хабургаєва [345; 338; 343; 344; 342], А. Й. Журавського [125; 126], І. Тота [325] та ін. У 80-ті роки ХХ ст. українські вчені почали працювати над укладанням Словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції XI–XIII ст. [149], у 1987 році вийшов пробний зошит цього словника [302], згодом його укладачі опублікували спостереження за морфологією мови пам'яток – джерел словника [229].

Однією з не до кінця вирішених проблем, пов'язаних із вивченням церковнослов'янської мови, є проблема її термінологічного позначення. Протягом достатньо тривалого часу, аж до ХІХ ст., цю мову називали «словенською» (або «слов'янською») [338, с. 8; 261, с. 364; 313, с. 29]. Таку назву використовують й українські граматисти кінця ХVІ – початку ХVІІ ст. Л. Зизаній і М. Смотрицький (**Грамматїка словенска** Л. Зизанія, **Грамматїки славенскїа правилноє Євнтагма** М. Смотрицького), вона представлена також у працях О. Х. Востокова (*Разсуждение о славянскомъ языке, служащее введением къ Грамматике сего языка*) [74]. «Термінологічне уточнення знадобилося тільки в ХІХ ст., коли порівняльно-історичне мовознавство почало використовувати цей термін для позначення однієї з індоєвропейських груп мов» [340, с. 64]. З того часу була запропонована низка термінів, і на сьогодні міжслов'янська писемно-літературна мова має чи не найбільше порівняно з усіма іншими мовами світу назв [161, с. 36]:

«давньословенська», «давньоболгарська», «староболгарська», «старослов'янська», «давньослов'янська», «давньослов'янська писемно-літературна», «(давньо)церковнослов'янська». Ні один із цих термінів не є загальноприйнятим, хоч майже всі вживаються й у сучасній науковій літературі. Найменше прихильників мають терміни, в яких актуалізована вказівка на діалектну основу міжслов'янської писемно-літературної мови («давньословенська», «давньоболгарська», «староболгарська»). Назва «давньословенська мова» вийшла з ужитку ще в ХІХ ст. після того, як було доведено, що основою старослов'янської мови слугували македонські говори староболгарської мови. Терміни «давньоболгарська» та «староболгарська» використовували довший час, однак більшість фахівців вважають їх невдалими через те, що в них не відображений інтерслов'янський характер церковнослов'янської мови, який був властивим їй уже з самого початку функціонування, а також через те, що вживання цих термінів може бути причиною нерозрізнення міжслов'янської літературної мови й мови болгарського народу давніх періодів їхнього розвитку [252, с. 287; 161, с. 36; 340, с. 65; 338, с. 8; 148, с. 14]. Одним з найбільш уживаних термінів є «старослов'янська мова», однак його застосовують переважно лише до першого етапу розвитку міжслов'янської писемно-літературної мови. Крім того, його недоліком є те, що він не містить указівок ні на походження, ні на сферу застосування, а також допускає асоціації з назвою «праслов'янська мова» [299, с. 54]. У середині ХХ ст. Н. І. Толстой запропонував термін «давньослов'янська мова» [320], який підтримали окремі науковці [197; 125; 209, с. 21–22 і ін.]. М. М. Копиленко у статті, присвяченій аналізу назв міжслов'янської писемно-літературної мови [161], пропонує цей термін (у вигляді «давньослов'янська літературна мова») до загального вжитку, ним слід позначати, на його думку, «єдину літературну мову південних слов'ян (ІХ–ХVІІІ ст.), східних слов'ян (Х–ХVІІІ ст.), мораван (чехів) (ІХ–ХІ ст.) і волохів-молдован (ХІV–ХVІІІ ст.)» [161, с. 41]. Але особливого поширення цей термін не набув, його недоліком, на нашу думку, є те, що він не може

бути застосований до міжслов'янської літературної мови протягом усього часу її існування (зокрема, сучасної [164]), крім того, він, як і «старослов'янська мова», допускає асоціації з назвою «праслов'янська мова» і «під ним можна розуміти давні форми будь-яких слов'янських мов» [182, с. 9]. Термін «церковнослов'янська мова», за спостереженнями науковців, з'явився ще в працях О. Х. Востокова [313, с. 29]. З того часу він є чи не найпоширенішим для позначення міжслов'янської писемно-літературної мови післякирило-мефодіївських етапів її функціонування. Протягом ХІХ – початку ХХ ст. його використовували й для називання цієї мови на початковому етапі її існування (застосовуючи терміни-уточнення «старо- або давньоцерковнослов'янська мова»). На нашу думку, мають рацію ті науковці, які пропонують повернутися до цих термінів [299, с. 53; 300, с. 243]. Переваги назви «церковнослов'янська мова» порівняно з іншими термінами в тому, що вона містить указівку на первісне призначення та переважну сферу функціонування міжслов'янської писемно-літературної мови, вона може бути застосована до цієї мови протягом усього часу її існування (з використанням уточнень «давньоцерковнослов'янська мова» та «новоцерковнослов'янська мова» [313, с. 29–30; 148, с. 13]), крім того, вона не допускає асоціацій з назвою «праслов'янська мова» [299, с. 56].

Однак, можна констатувати, що загальноприйнятої назви для міжслов'янської літературної мови, яка виникла в середині ІХ ст. і довгий час використовувалася багатьма слов'янськими народами, поки що нема. Ми в своїй роботі вживаємо традиційні назви «старослов'янська мова» (мова найдавніших слов'янських перекладів із грецької мови, здійснених Кирилом і Мефодієм та їхніми учнями, час існування – середина ІХ–Х ст.) і «церковнослов'янська мова» (мова, яка є продовженням старослов'янської в різних народів). Ці терміни з наведеними значеннями є, власне, найбільш уживаними в сучасному мовознавстві [322; 282; 151; 243].

Мова, започаткована Кирилом і Мефодієм та їхніми учнями, уже в перші століття свого існування поширилася на значні території. Під час

функціонування вона взаємодіяла з місцевими мовами, результатом чого стало виникнення її локальних різновидів. У спеціальній літературі ці різновиди називають «місцевими (локальними) різновидами», «варіантами», «типами», «рецензіями», «ізводами (зводами)», «редакціями» [126, с. 22; 151, с. 575; 313., с. 33; 300, с. 243; 148, с. 34]. Найбільш поширеним серед сучасних славістів є термін «редакція» [386, с. 189; 151, с. 575; 243, с. 782; 148, с. 34]. Одним з напрямків дослідження церковнослов'янської мови є з'ясування критеріїв розрізнення її редакцій та встановлення їхньої кількості. Протягом історії вивчення церковнослов'янської мови різні дослідники виділяли різну кількість редакцій. В одній з недавніх оглядових праць, присвячених проблематиці вивчення церковнослов'янської мови, її автор німецький славіст Г. Кайперт зазначає, що відповідно до сучасних уявлень про різноманітність церковнослов'янської мови список її редакцій може бути таким: моравсько-паннонсько-чеська, хорватська, боснійсько-герцеговинсько-рагузька, сербська, болгаро-македонські, східнослов'янські [148, с. 36]. Щодо церковнослов'янської мови східних слов'ян, то всі дослідники звертають увагу на її неоднорідність уже з перших століть функціонування. Зокрема, І. І. Огієнко вважав, що вже в XI ст. більшість церковнослов'янських пам'яток східних слов'ян представляють дві редакції: українську і північноруську [251, с. 98–197]. Дві підредакції (українську і російську) в пізнішій східнослов'янській редакції виділяв також В. В. Німчук [243, с. 782]. Крім того, як зазначає відомий білоруський науковець А. Й. Журавський, у XVI ст. існувала окрема білоруська редакція церковнослов'янської мови [125; 126]. Російський дослідник Б. А. Успенський вважає, що у східних слов'ян після другого південнослов'янського впливу сформувалися дві основних редакції: московська і південно-західноруська. При цьому зазначає, що в межах останньої можна виділяти «українську і білоруську церковнослов'янські традиції, які, однак, виразно одна одній не протиставлені» [327, с. 361]. Приблизно такої ж думки дотримуються автори нарисів про старослов'янську

і церковнослов'янську мову у виданні «Языки мира: Славянские языки» А. Є. Супрун та А. М. Молдован [313]. Вони вважають, що в середній період існування церковнослов'янської мови (XIV–XV ст.) у східних слов'ян виникли дві редакції: російська (московська) й українсько-білоруська [313, с. 40]. Про необхідність урахувувати різноманітність церковнослов'янської мови східних слов'ян говорить також Г. Кайперт. У вже згадуваній праці він із цього приводу зазначає: «Настійливо необхідно ... розрізнити всередині редакції, яку традиційно називають руською, (загально)східнослов'янську, а згодом більш пізні російську, українську і, можливо, також західноруську-білоруську редакції» [148, с. 36]. Констатуючи наявність достатньо великої кількості редакцій, автор зауважує, крім того, «що всі ці різновиди церковнослов'янської мови ми поки навчилися розрізнити головним чином на підставі графічних та фонетико-орфографічних ознак» [148, с. 37]. Тобто дослідження особливостей формотворення в мові церковнослов'янських пам'яток різного типу надасть нову інформацію, зокрема, й щодо диференціації церковнослов'янської мови на редакції (підредакції).

Важливим результатом вивчення церковнослов'янської мови є періодизація розвитку. Особливістю її є те, що, як зазначають дослідники, періодизація історії церковнослов'янської мови, на відміну від національних літературних мов, «відображає не хронологію мовних змін, а етапи її стандартизації слов'янськими книжниками, яку здійснювали відповідно до певної металінгвістичної доктрини» [313, с. 36]. Одним із перших основні такі етапи виділив ще на початку XIX ст. О. Х. Востоков [74, с. 2], він вважав, що існувала церковнослов'янська (слов'янська) мова давня (від IX і за XIII ст.), середня (XV та XVI ст.) і нова, мова друкованих церковних книг. Протягом XIX – першої половини XX ст. більшість науковців виділяли лише два періоди в існуванні міжслов'янської літературної мови: давній (старослов'янська мова) і пізній (церковнослов'янська) [148, с. 31]. У середині XX ст. детальнішу періодизацію запропонував Н. І. Толстой [320, с. 66]. На його думку, в історії церковнослов'янської (давньослов'янської, за

термінологією Н. І. Толстого) мови (до XVIII ст.) можна виділити такі етапи: 1) IX–X, частково XI ст. – рання давньослов'янська, 2) XII–XVI ст. – середній давньослов'янський період з підперіодами XII–XIII ст., XIV–XV, кінець XV–XVI ст., 3) XVII–XVIII ст. – пізня давньослов'янська мова. Ця періодизація, за словами автора, була попередньою [320, с. 66], пізніше він її уточнював, зокрема, виділив етап другої половини XVI–XVII ст. [319, с. 57; 323, с. 82–84]. Взаємозв'язкам локальних типів церковнослов'янської мови саме цього часу присвячена його доповідь на V Міжнародному з'їзді славистів [319, с. 52–87]. Певним підсумком у цьому напрямі досліджень є періодизація, подана авторами нарису про старослов'янську і церковнослов'янську мову А. Є. Супруном і А. М. Молдованом у виданні «Языки мира: Славянские языки». На їхню думку, в історії власне церковнослов'янської мови (з XI ст.) можна виділити такі періоди: давній (до XIV ст.), середній (XIV–XV ст.), пізній (XVI–XVIII ст.) і новий (XIX–XXI ст.) [313, 36–41].

Різноманітність запропонованих періодизацій свідчить про те, що серед дослідників поки що немає єдиної думки із цього приводу [148, с. 33]. Причиною є недостатня вивченість церковнослов'янської мови загалом і, зокрема, те, що, як зазначає Г. Кайперт, «[з]а межами змін в орфографії й орфоепії різноманітність історичних варіантів церковнослов'янської мови досліджена до цього часу недостатньо» [148, с. 33]. Незважаючи на неоднаковість запропонованих періодизацій, звертає на себе увагу те, що практично всі автори вважають, що в другій половині або в кінці XVI ст. розпочинається новий етап у розвитку церковнослов'янської мови. Це час завершення у східних слов'ян так званого другого південнослов'янського впливу. На території України (і Білорусі) він тривав, за спостереженнями науковців, до кінця XVI ст., а можливо, й пізніше [327, с. 355]. Протягом XVII ст. українська церковнослов'янська мова загалом безперешкодно й активно розвивалася, однак уже в кінці цього століття, й особливо на початку наступного, зусиллями російської церковної й світської влади вона була витіснена з українських храмів (збереглася лише переважно у греко-

католиків [327, с. 428]), що було, очевидно, закінченням одного з найбільш результативних етапів її розвитку.

Цей період розвитку української редакції церковнослов'янської мови вже достатньо довго звертає на себе увагу багатьох науковців, однак перебуває загалом поки що на периферії їхніх зацікавлень. У його вивченні умовно можна виділити три аспекти: 1) з'ясування особливостей функціонування і сфер поширення церковнослов'янської мови у зв'язку з характеристикою мовної ситуації в Україні (і Білорусі) того часу; 2) аналіз церковнослов'янських граматик кінця XVI – початку XVII ст.; 3) залучення до аналізу матеріалу мови окремих пам'яток, переважно Острозької Біблії (*ОБ 1581*) та «Синопису» різних років видання.

Найчастіше науковці звертали увагу на особливості функціонування і сфери поширення церковнослов'янської мови того часу. Зокрема, ще в другій половині XIX ст. відомий український філолог П. Г. Житецький у праці «Нарис літературної історії української мови в XVII ст.» [111] подає характеристику мовної ситуації в Україні в кінці XVI–XVII ст., констатує, що вже в XVI ст. «народна мова була допущена в священні книги» [111, с. 21], однак не стала в них панівною. Культурні діячі того часу виступили на захист церковнослов'янської мови. Причина, на думку П. Г. Житецького, в тому, що для них церковнослов'янська мова «була свого роду уніформа для всіх народних наріч, що звільняла як письменника, так і читача від безпосереднього знайомства з цими наріччями» [111, с. 22]. Крім того, автор відзначає, що це вже була «нова слов'янська мова, яка протягом віків змінювалася під впливом різних слов'янських наріч, а тому слов'янські тогочасні рукописи відзначаються синкретизмом, тобто всякими нашаруваннями не тільки діалектними, а й хронологічними» [111, с. 23]. Значну роль у розбудові й поширенні цієї мови відіграли, за спостереженнями П. Г. Житецького, братські школи, особливо Києво-Могилянська колегія [111, с. 28–29].

Грунтовну характеристику мовного розвитку України в XVI–XVII ст. подано в праці І. І. Огієнка «Українська мова XVI ст. і український Крехівський Апостол» [253]. Тут в окремому розділі автор з'ясовує особливості функціонування церковнослов'янської мови в Литві і Польщі в XV–XVIII ст. [253, с. 85–109]. Відзначає, що писемні пам'ятки вже XI–XV ст. засвідчують «виразне бажання ... по можливості наблизити церковну мову до живої ..., зробити її більш зрозумілою» [253, с. 88]. З XV ст. в церкву поступово проникає народна мова й розпочинається «процес повільного замірання церковно-слов'янської мови» [253, с. 91]. У XVI ст. в результаті змін, спричинених реформаційними рухами, а також Люблінською унією (1569 р.), знання церковнослов'янської мови занепадає [253, с. 95–96] і внаслідок цього «в міру занепаду церковно-слов'янської мови росла й входила до церкви жива народня мова» [253, с. 97]. Однак для значної частини релігійних діячів того часу «церковно-слов'янська мова була непорушним камінем православної церкви» [253, с. 98], тому вони розпочали активну роботу з її захисту й розбудови. Важливу роль у цьому процесі відіграли тогочасні культурні центри, зокрема, в кінці XVI ст. Острог і в XVII ст. Київ [253, с. 101–102]. Отже, основною причиною певного відродження церковнослов'янської мови в тогочасній Україні були, на думку І. І. Огієнка, особливості релігійного життя. У процесі антикатолицької боротьби «ходом живих подій церковно-слов'янську мову зараховано до головних прикмет самого православ'я – вона стає святою мовою, невіддільною від самого розуміння православної церкви» [253, с. 81]. Це зміцнило позиції церковнослов'янської мови, однак стало причиною того, що «ідея живої мови в церкві спинилась на пів-дорозі» [253, с. 84].

Лаконічний і змістовний аналіз мовної ситуації в Україні й Білорусі другої половини XVI–XVII ст. у зв'язку з розвитком церковнослов'янської мови загалом міститься в праці Н. І. Толстого «Взаимоотношения локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI–XVII ст.)» [319, с. 52–87] (див. також [324]). Автор відзначає,

що в другій половині XVI ст. Україна й Білорусь, які входили до складу Речі Посполитої, були регіоном, де змикалися «греко-слов'янський» і «слов'яно-латинський» світи [319, с. 61]. Реформаційний та контрреформаційний рухи, що поширилися з Західної Європи, спричинили в Україні та Білорусі бурхливий розвиток «простої» мови, її проникнення в традиційну релігійну літературу і, як наслідок, кризу церковнослов'янської мови та необхідність боротьби за її унормування і стабілізацію [319, с. 71]. Н. І. Толстой відзначає, що українські й білоруські книжники в ході цієї боротьби проявляють «доволі значну свободу у філологічному ставленні до текстів, зокрема й конфесійних, чого не допускали ні в межах Московської Русі, ні в південних православних слов'ян» [319, с. 62]. Загалом же автор відзначає, що в цей час на українських і білоруських землях «відбувався ... складний процес унормування давньослов'янської (церковнослов'янської) мови, який ішов паралельно з формуванням літературної староукраїнської і старобілоруської мов» [319, с. 57]. Результатом його стало те, що на території Південно-Західної Русі виникли центри, які багато в чому визначали характер церковнослов'янської мови в усьому «греко-слов'янському» світі. У кінці XVI ст. таким центром була Вільна, а протягом майже всього XVII ст. Київ [319, с. 57].

Порівняльна характеристика мовної ситуації в Україні й Білорусі, з одного боку, і в Московському князівстві, з іншого, подана в праці Б. А. Успенського «История русского литературного языка (XI–XVII вв.)» [327]. На думку автора, у цих регіонах у другій половині XVI – середині XVII ст. склалися типологічно різні мовні ситуації, «у Московській Русі після другого південнослов'янського впливу зберігається ситуація диглосії, у Південно-Західній Русі виникає церковнослов'янсько-руська двомовність» [327, с. 368] («Диглосія ... – ... мовна ситуація, за якої в одному суспільстві існує дві мови або форми однієї мови, що виконують відмінні функції» [206, с. 141]). При диглосії церковнослов'янська і російська мови перебували у стосунках додаткової дистрибуції. За таких умов, як вважає автор, мовці

«схильні були ототожнювати церковнослов'янську й російську мови, сприймаючи їх як правильний і неправильний різновид однієї мови» [327, с. 365]. Це сприяло формуванню консервативного ставлення до церковнослов'янської мови. У Південно-Західній Русі в цей час, як зазначає автор, використовують дві літературні мови: церковнослов'янську і «просту». При цьому «проста мова» «поступово витісняє церковнослов'янську, залишаючи за нею лише функції культової мови» [327, с. 392]. Поширення «простої мови» викликає кризу церковнослов'янської і занепад її знання [327, с. 404–406]. У ході подолання цієї кризи церковнослов'янська мова завдяки діяльності братських шкіл стає мовою вченої верстви [327, с. 394], «нею більше тут займаються, ніж у Московській Русі: саме тут з'являється найбільш повний опис церковнослов'янської граматики (М. Смотрицького)» [327, с. 404]. Крім того, Б. А. Успенський відзначає, що в цей час у Південно-Західній Русі змінюються вимоги до знання церковнослов'янської мови, замість пасивного володіння (характерного для диглосії) формується вимога активного володіння мовою [327, с. 407].

Отже, подаючи характеристику мовної ситуації в Україні (і Білорусі), науковці констатують, що в другій половині XVI ст. в цьому регіоні в ході міжконфесійної боротьби виникла необхідність відродження й упорядкування церковнослов'янської мови. Результатом зусиль, спрямованих на подолання кризи церковнослов'янської мови, стало те, що в кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні сформувався центр церковнослов'янської книжності, норми якого майже протягом усього XVII ст. впливали на весь «греко-слов'янський» світ.

Уже достатньо довгий час у полі зору багатьох учених перебувають також церковнослов'янські граматики кінця XVI – початку XVII ст. Здійснені різноаспектні дослідження цих пам'яток. Значну увагу приділено, зокрема, і з'ясуванню того, як у матеріалі граматик відображений стан тогочасної церковнослов'янської мови, а також встановленню того, як рідна мова

укладачів впливала на їхні кодифікаційні рішення і якою мірою вона взагалі представлена в граматиках. Розглядаючи ці питання, науковці насамперед констатують, що в граматиках кінця XVI – початку XVII ст. представлена загалом пізня церковнослов'янська мова за текстами переважно не старішими XV–XVI ст. [111, с. 33]. Це відзначають, маючи на увазі різні граматичні твори, П. Г. Житецький [111, с. 33], С. К. Булич [57, с. 176], Є. Макарушка [194, с. 38], І. В. Ягич [381, с. 28], П. С. Кузнецов [172, с. 32], В. В. Німчук [239, с. 72, 136]. Правда, В. В. Німчук зауважує, що М. Смотрицький, очевидно, досліджував тексти і старіші, можливо, навіть XII–XIII ст. [239, с. 136]. Близькість поданого в граматиках матеріалу до тогочасних текстів забезпечувало й те, що Л. Зизаній і М. Смотрицький були зачинателями граматичного опису церковнослов'янської мови, тому, як зауважує Н. Б. Мечковська, вплив на пропоновані в граматиках парадигми «раніше знайдених моделей відмінювання був мінімальним» [207, с. 77]. Такий характер граматики сприяв тому, що в них зафіксовані зміни, які відбулися в церковнослов'янській мові за час її функціонування на східнослов'янських землях і які значною мірою спричинені впливом живих мов. Результати цього впливу неодноразово привертали увагу науковців. Найдеталізованіший і ретельний їх аналіз у кожній з тогочасних граматики провів В. В. Німчук [239].

Обстеживши «Граматику доброглаголиваго еллинославенскаго языка» 1591 р. (так звану «Адельфотес»), В. В. Німчук з'ясував, що словенороська частина пам'ятки «дуже насичена фонетичними, граматичними й лексичними елементами української мови» [239, с. 68]. Характеризуючи морфологічні особливості матеріалу граматики, він відзначає, що у словозміні іменників та прикметників переважають елементи, спільні для української й церковнослов'янської мов, однак «відображено й специфічні українські риси, а також форми, успадковані з давньоруської мови» [239, с. 54]. Зокрема, це род. одн. на *-ѣ* іменників давніх **-jā*-основ: *горлицѣ*, *лучѣ*, *лисицѣ* та ін. Традиційне закінчення *-а* (*свѣцѣа*) рідкісне [239,

с. 54]. Серед іменників чол. р. представлено нове закінчення дав. одн. *-ови* (*Димостенови*), щоправда, тільки в одному випадку, в інших подано традиційне *-у* (*-ю*). Форми знах. одн. назв істот, як і в українській мові того часу, збігаються з род.: *Менелаа*, *вола*. Лексеми *слово*, *древо* (з давніми **-es*-основами) в однині відмінюються як іменники **-ǫ*-основ [239, с. 55]. У наз. мн. іменники **-ǫ*-основ виступають з новим закінченням *-ы* (після задньоязикових *-и*): *орлы*, *престолы*, *разбойники* (а не *орли*, *престоли*, *разбойници*). Це результат вирівнювання флексій за знах. в., яке на той час уже відбулося в українській мові. У род. мн. іменники чол. р. **-ǫ*-, **-jǫ*-основ здебільшого мають живомовне закінчення *-ивъ*, *-евъ*: *Енѣивъ*, *вранивъ*, *змїєвъ*. Традиційні форми на зразок *разбойникъ*, *човекъ* зафіксовані лише в окремих випадках. Слово *путь* у цьому ж відмінку засвідчене з новим *-ей* (а не традиційним *-ий*) [239, с. 57]. Одним прикладом представлена нова форма дав. мн. іменників чол. р. з *-амъ*: *Енѣамъ* [239, с. 58].

Нові утворення, що виникли в результаті впливу української мови, автор виявляє й серед інших частин мови. Зокрема, власне українськими є множинні форми числівника *два*: *два*, *двохъ*, *двомъ*. Числівники *три*, *четыри* в наз. в. для всіх родів подані тільки в українській формі (на *-и*). Українські риси автор фіксує також у відмінюванні числівників *двѣстѣ* і *тисѣца*: *двѣстѣ*, *дво(х)сѣтъ*, *дво(м)стѣмъ*; *тисѣца*, *три тисѣци*, *пѣ(т) тисѣцій* [239, с. 58]. Український уплив представлений також серед займенників формами *тобѣ*, *самого*, *самои*, *самому* [239, с. 61]. Серед дієслів, як зазначає дослідник, привертають увагу форми бажального способу з *бы* (замість *быхъ*) в 1 ос. одн., наказовий спосіб *дай* (а не *даждь*), 3 ос. одн. мин. ч. *молотиль* (без допоміжного дієслова), 3 ос. одн. і мн. на твердий *т* (риса, характерна для багатьох південно-західних говірок української мови) [239, с. 64–65].

Живомовні елементи в граматиці 1591 р. «сприяли тому, що й наступні українські і російські граматисти вводили розмовні риси в словенороські граматики» [239, с. 68]. Такі риси представлені, за спостереженнями

В. В. Німчука, й у власне церковнослов'янських граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького.

У граматиці Л. Зизанія, насамперед у парадигмах іменних частин мови, учений виявив низку українських форм. У багатьох випадках вони є варіантами церковнослов'янських. Зокрема, у прикладах «стропотного» ступенювання Л. Зизаній поруч із церковнослов'янськими подає й українські форми: *мен(ь)шій, наймен(ь)шій, гор(ь)шій, найгор(ь)шій* [239, с. 75]. Особливо поширені такі утворення в іменникових парадигмах, наприклад: род. одн. *паницѣ* – *паницѣ*, дав. одн. *коню* – *коневѣ, отрочатю* – *отрочатѣ*, наз. мн. *снѣги* – *снѣзи, паница* – *паницѣ*, дав. мн. (у граматиці Л. Зизанія тут подані також форми місц., який він не виділяє) *отрочатѣ(м)* – *отрочата(м)*, *отрочатѣ(х)* – *отрочата(х)*, ор. мн. *отрочаты* – *отрочатами* [239, с. 77] та ін. Українські варіанти поруч із церковнослов'янськими дослідник фіксує й серед займенникових форм: *наши* – *нашѣ, себѣ* – *собѣ, ты(м)* – *тѣмѣ* та ін. [239, с. 78]. У дієслівних парадигмах живомовний вплив менш виразний, проте й тут дослідник виявляє українські форми: 1 ос. мн. на *-мо* (*спасаємо, гласимо, глашаємосѣ* та ін.), 3 ос. одн. і мн. на *-ть*, складений майбутній час із *бути* (*бити* *имам* *или* *буду*) [239, с. 81], двоїна та множина умовного способу з живомовною часткою *би*, 1 ос. мн. *єсмо* [239, с. 84]. Елементи української мови (загальнонародні й діалектні), за спостереженнями В. В. Німчука, трапляються не тільки в парадигмах і прикладах, але й у викладі теоретичної частини (церковнослов'янською мовою) [239, с. 88].

Ще більшу кількість українських рис представлено в матеріалі граматики М. Смотрицького (з огляду на більший обсяг пам'ятки). Як і в граматиці Л. Зизанія, такі риси характерні насамперед для іменних частин мови. Зокрема, в парадигмах іменників з давніми **-jā*-основами дослідник звертає увагу на нову форму наз. одн. *стѣнѣ* (поряд із традиційною *стѣни*). Відзначає, що більшість слів цієї групи зберігають давні форми на *-ѣ* в род. одн. та наз. і знах. мн. (*мрежѣ, Ладіѣ, стѣнѣ*), однак іменники *Захаріа,*

судіа М. Смотрицький під впливом живої мови подає з новими закінченнями *-и* в род. одн. й наз. мн. (*Захаріи, судіи*), *-ій* у род. мн. (*Захарій, судій*). Нове закінчення *-и* (а не традиційне *-а*) в род. одн. та наз. мн. мають також іменники *юноша, піаница, обрѣца* [239, с. 107]. Достатньо велику кількість нових рис В. В. Німчук фіксує й у парадигмах іменників чол. та середн. родів. Зокрема, це знах. одн. назв істот, що дорівнює род., послідовне використання живомовної флексії *-ами* (поряд із традиційною *-ы*) в ор. мн. (*клеветами, грѣхами, отцями* та ін.), род. мн. з *-увъ* поряд із традиційним нульовим (*другувъ, грѣхувъ* і *другъ, грѣхъ*), знах. мн. *отцы* поряд із традиційним *отца*, дав. одн. *жерцеви* поряд із *жерцѣ* [239, с. 108] та ін.

Результати живомовного впливу представлені, за спостереженнями В. В. Німчука, також в описі інших частин мови. Це, зокрема, збірні числівники на *-еро* (*четверо, пѣтеро* та ін.), властиві східнослов'янським мовам, ор. в. чол. і середн. родів *двома* [239, с. 112], ор. в. займенника *кто* – *кимъ* (старослов'янське *цѣмъ*), дав. мн. *тымъ*, форма *сей* (як в українській тогочасній мові) поряд із традиційною *сій* [239, с. 114], дієслівні форми 1 ос. одн. на зразок *скорбю, гнѣздю* (без епентетичного *л* і без чергувань), характерні не тільки для південнослов'янських мов, але й для багатьох українських південно-західних говірок, 3 ос. одн. і мн. на *-ть* [239, с. 118], умовний спосіб *аще бымъ, аще бы еси* і т. д. [239, с. 121], форми *єсть, нѣсть, вѣсть, ясть, имать* із м'якими прикінцевими приголосними (можливо, вплив форм на зразок *ість*) [239, с. 124]. Уплив української мови представлений, за спостереженнями В. В. Німчука, не тільки в парадигмах і прикладах, але й у тексті граматики М. Смотрицького. Хоч цей вплив менший, ніж у граматиці Л. Зизанія [239, с. 135].

Підсумовуючи свої спостереження за особливостями мови, поданій у граматиці М. Смотрицького, В. В. Німчук зазначає: «М. Смотрицький, як і інші українські граматисти, не мав наміру створити граматику старослов'янської мови кирило-мефодіївської доби. Він кодифікував церковнослов'янську мову свого часу й елементи української мови були для

нього органічним компонентом» [239, с. 136]. Це та редакція церковнослов'янської мови, яку використовували в кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні й Білорусі [172, с. 32]. Характерні риси тих норм цієї мови, які відображені в граматиках, проявляються при зіставленні граматики Л. Зизанія з її рукописними версіями, виконаними в Москві в першій половині XVII ст., та граматики М. Смотрицького з її московським перевиданням 1648 р. На зміни в перевиданні 1648 р. науковці звернули увагу вже давно. Зокрема, ще на початку XX ст. їх відзначають С. К. Булич [57, с. 175–176], І. В. Ягич [381, с. 30–31], згодом П. С. Кузнєцов [172, с. 33–36], В. В. Німчук [233, с. 92–98]. Особливо розгорнуту характеристику змін у перевиданні 1648 р. та в рукописних варіантах граматики Л. Зизанія (порівняно з виданням 1596 р.) подала російська дослідниця О. О. Кузьміна [174; 176; 175; 177]. Вона зауважує, що виправлення, внесені московськими книжниками в граматики Л. Зизанія та М. Смотрицького, значною мірою відображають відмінності між редакціями [177, с. 51, 263], зокрема й на морфологічному рівні. Серед змін, виявлених О. О. Кузьминою та іншими дослідниками, насамперед звертають на себе увагу виправлення в тих формах, які збігалися з відповідними українськими. Зокрема, це заміна закінчення **-и** на **-ѣ** у дав. одн. іменників жін. р. з основами на м'які приголосні та **ѣ** в граматиці М. Смотрицького (**пѣлници** – **пѣлницѣ**, **Гамаранѣни** – **Гамаранѣнѣ** [177, с. 199]), також у місц. одн. іменників чол. і середн. родів з основами на шиплячі і **ѣ** в обох граматиках (**конци** – **концѣ**, **падежи** – **падежѣ** [177, с. 95], **отци** – **отцѣ**, **ѡ лици** – **ѡ лицѣ** [175, с. 199–200]). Виправлення **-ѣ** на **-и** (**-ы**) в різних формах (в переробках граматики Л. Зизанія), в род. одн. (**дѣлѣ** – **дѣли**), в знах. мн. (**вирѣшѣ** – **вирши**), в наз. мн. (**писцѣ** – **писцы**) [177, с. 95]. Очевидно, під впливом російської мови форма **сносѣ** (дав. і місц. одн.) у виданні граматики М. Смотрицького 1648 р. була заміненна на **сноухѣ** [172, с. 34; 177, с. 200]. На периферії норми для московських книжників перебували, очевидно, форми род. мн. на **-ий** різних іменників. І в рукописних версіях граматики Л. Зизанія,

і в граматиці М. Смотрицького 1648 р. їх замінюють утвореннями на **-ей** або додають варіанти з **-ей**: **частїй – частей, падежїй – падежей** [177, с. 97], **Ладїй – лодей, їй, сѣдїй – сѣдїй, ей** [177, с. 205]. Варіанти на **-їй** та **-ей** уживалися в обох редакціях, однак для Л. Зизанія й М. Смотрицького форми з **-їй** були, за спостереженнями науковців, живими [177, с. 35].

Заміни форм, у яких представлений український або українсько-білоруський вплив, дослідниця фіксує й серед інших частин мови: **двома – двѣма, овома – обоима** [177, с. 211], **презрѣ – презрю** [177, с. 92], **зрѣ – зрю** [177, с. 173], **гдѣте – гдите, ддѣте – ддите** [177, с. 216].

Частину форм граматики М. Смотрицького московські книжники сприйняли, очевидно, як застарілі. Про це свідчать заміни традиційних церковнослов'янських форм східнослов'янськими. Зокрема, в наз. одн. іменників жін. р.: **Самаранѣни – самаранѣна, Стѣни, или Стѣна – Стѣна** [177, с. 192]. Також заміни закінчення **-ѣ (-а)** на **-и (-ы)** в род. одн. та наз., знах. і кл. мн. іменників жін. р. та в знах. мн. іменників чол. р.: **ладѣѣ – лодїи; Стѣна – Стѣни; пїаници, пїаница – пїаници** [177, с. 194], **пастыра – пастыри, матежа – матежи** [177, с. 197]. Заміна **-ѣ** на **-и** здійснена також для іменних прикметників у род. одн. та наз., знах. і кл. мн.: **ница – ници, сїовна – сїовни** [177, с. 196]. Можливо, з цієї ж причини змінені наз. та знах. мн. іменників чол. р. на зразок **пастыре, зноє** на **пастыри, знои**, традиційні форми дав. та місц. мн. іменників середн. р. на нові, з **-амѣ, -ахѣ (-ахѣ)**: **сердцемѣ – сердцамѣ; сердцехѣ, и сердцихѣ – сердцехѣ, и сердцахѣ; знаменїехѣ, и знаменїихѣ – знаменїахѣ, и знаменїихѣ** [177, с. 209].

Отже, за спостереженнями багатьох дослідників, з'ясовано, що в граматиках кінця XVI – початку XVII ст. представлені достатньо виразні риси, які свідчать про те, що в цих граматиках подані морфологічні норми церковнослов'янської мови, прийнятої на той час в Україні й Білорусі. Утім, у ході аналізу і граматики «Адельфотес», і граматик Л. Зизанія та М. Смотрицького виявлено особливості, які зумовлюють необхідність

вивчення питання про те, наскільки повно в них відображена тогочасна церковнослов'янська мова, а також про те, якою мірою ці граматики вплинули на її подальший розвиток. До таких особливостей належать: 1) наявність у граматиках штучних форм; 2) архаїзаторська спрямованість граматик, особливо М. Смотрицького; 3) широка варіантність поданих у граматиках норм.

З'ясовуючи причини виникнення штучних форм у граматиках, науковці насамперед констатують доволі значний вплив на Л. Зизанія й М. Смотрицького граматик грецької та латинської мов [111, с. 33–34; 194, с. 41–49; 70, с. 11–56; 208, с. 89–91; 239, с. 71, 96], що було звичайним для європейського мовознавства XVI–XVII ст. М. Возняк, відзначаючи це, писав: «І не тільки церковнослов'янську мову втискано насильно в рамки граматики клясичних мов, але таку долю перебули й інші слов'янські мови, а то й германські і романські» [70, с. 59]. Орієнтація на античні граматики призводила до того, що автори, прагнучи знайти в церковнослов'янській мові прямі відповідники грецьких або латинських конструкцій, нерідко подавали у своїх працях штучні, «фіктивні» [111, с. 34] форми, не властиві церковнослов'янській мові. Прикладами можуть бути п'ять родів у дієслові в граматиці М. Смотрицького [239, с. 117], часи в інфінітиві (як і взагалі система часових форм), «причастодітіє» (утворене М. Смотрицьким як відповідник грецьких віддієслівних прикметників і латинського герундія) [111, с. 34; 207, с. 91; 239, с. 124]. В одних випадках такі форми були власне конструктами, як, наприклад, «причастодітіє» (*писателно, читателно*) або інфінітиви «мимошедшого» часу (*читаати, творѣати*) у М. Смотрицького [239, с. 120]. В інших відповідниками чужих форм слугували варіанти реальних церковнослов'янських, яким приписували не властиві їм значення. Прикладами таких одиниць можуть бути стягнені й нестягнені форми імперфекта *читах* і *читаах*, які в М. Смотрицького належать до різних часів відповідно «прешедшого» і «мимошедшого» [207, с. 91; 239, с. 120].

Причиною творення штучних форм було також прагнення граматистів подати струнку й повну систему, незалежно від повноти її представлення в текстах. На цю особливість звертає увагу Н. Б. Мечковська і зазначає, що реалізація цього прагнення, особливо помітного у М. Смотрицького, призводила до конструювання форм, які реально не існували, але були «в дусі» системи [207, с. 81–82]. Прикладами таких утворень у граматиці М. Смотрицького є різні двоїнні форми дав. та ор. відмінків для більшості іменників відповідно *воинома* – *воинама* (замість єдиної *воинома*), *заповѣдема* – *заповѣдма* (замість єдиної *заповѣдьма*) і ін. Також розрізнення родових форм числівника *два* в непрямих відмінках (за аналогією до наз.): род. і місц. чол. р. *двою*, жін. і середн. *двѣю* (замість *двою*), дав і ор. чол. р. *двома* (замість *двѣма*), жін. і середн. *двѣма* [207, с. 82–83].

Характерною рисою граматик кінця XVI – початку XVII ст. є також їхня архаїзаторська спрямованість. Особливо яскраво вона представлена в описі словозміни імен. За спостереженнями Н. Б. Мечковської, в граматиках Л. Зизанія і М. Смотрицького «ні одна найбільш архаїчна флексія не була забута і виявляється в тій чи іншій конкретній парадигмі» [207, с. 76]. Приклади форм з такими флексіями (з граматики М. Смотрицького): наз. одн. *самарѣныни*, *свѣтыни* (поруч з новою *свѣтына*), род. одн. та наз., знах. мн. на *-ѣ* іменників давніх **-jā*-основ *мрежа*, *ладиѣ* та ін., наз. мн. з *-ѣ* іменників чол. р. на зразок *пастырѣ*, *свѣдителя*, *мѣтежѣ* і ін. [207, с. 76–77].

Варіантність, притаманна нормам церковнослов'янських граматик кінця XVI – початку XVII ст., особливо широко представлена, за спостереженнями Н. Б. Мечковської, у відмінюванні іменних частин мови. Фіксує цю особливість, дослідниця зазначає: «Грамматика Зизанія й істотно більшою мірою грамматика Смотрицького своєрідним чином відображають процес перебудови слов'янського відмінювання. Як синхронний аналог діяхронії вони відобразили широку варіантність словозмінних форм. Майже кожна іменна парадигма в граматиці Смотрицького містить певні відомі

граматисту варіанти відмінкових форм» [207, с. 74]. При цьому, подаючи варіанти, М. Смотрицький здебільшого не супроводжував їх рекомендаціями щодо частотності вживання. Щодо цього інформативно є, на думку Н. Б. Мечковської, послідовність варіантів [207, с. 75].

Отже, наявність у граматиках кінця XVI – початку XVII ст. «фіктивних» форм, архаїзмів, а також великої кількості варіантів викликають певною мірою сумніви в абсолютній імперативності всіх поданих у цих граматиках норм і зумовлюють необхідність вивчення процесів морфологічного унормування в українській редакції церковнослов'янської мови також і на матеріалі текстів.

Певну увагу, хоч і поки що недостатню, науковці приділили й особливостям морфологічних норм текстів того часу. Порівняно частіше предметом аналізу були особливості формотворення в мові *ОБ 1581*. Зокрема, ще на початку XIX ст. матеріал цієї пам'ятки (поряд з іншими) використав для написання своєї відомої граматики церковнослов'янської мови Й. Добровський [99]. У цій праці автор відзначає в *ОБ 1581* нові, за його термінологією, руські та польсько-руські форми (див. також [68, с. 212]). Такими він вважає, зокрема, род. одн. *из каменѣ* (замість *каменѣ*), місц. одн *по морю*, наз. дв. *два воли* (замість *вола*) [99, с. 13, 22, 68]. Узгоджувані форми род. одн. з *-ого* на зразок *пѣтого, малого*, які зрідка трапляються в *ОБ 1581*, автор кваліфікує як «простонародні русицизми», утворення на *-его* на зразок *ближнего, дрѹжного* як полонізми [99, с. 54]. Деякі характерні морфологічні особливості він фіксує й серед дієслівних форм. Зокрема, це мин. час *нѣ пришел* (без допоміжного дієслова), 2 ос. одн. аориста *видѣ, рече* (у пізніших виданнях на цьому місці перфект), наказовий спосіб *свѣлечи, ѡблечи* замість *свѣлѣци, ѡблѣци* [99, с. 102, 108, 126].

Детальніша характеристика морфологічних особливостей мови *ОБ 1581* подана в праці С. К. Булича «Церковнославянские элементы в современном русском литературном и народном языке» (СПб, 1893) [58]. Метою автора при написанні цієї праці «було дати лише загальну

характеристику нової церковнослов'янської мови, а не детальну і всебічну її історію» [58, с. 401], тому основним матеріалом для спостережень він обрав текст так званої Єлизаветинської Біблії (різних років видання), для порівняння використав *ОБ 1581* та Московську Біблію 1663 р. (перевидання зі змінами *ОБ 1581*), урахував також норми, подані в граматиках Л. Зизанія й М. Смотрицького (переважно за московським виданням 1648 р.).

У ході характеристики морфологічної системи (у цій праці описано морфологію змінюваних чатин мови) С. К. Булич очікувано відзначає більшу архаїчність мови *ОБ 1581*. Вона проявляється в тому, що в *ОБ 1581* збережено багато давніх церковнослов'янських форм, змінених у пізніших виданнях. У більшості випадків давні форми, за спостереженнями дослідника, виступають поряд з новими, хоч і кількісно переважають. Прикладами таких форм є, зокрема, род. одн. та наз. мн. на *-а* (*-а*) іменників **-jā*-основ на зразок *землѣ, пища, птица* (в пізніших виданнях такі утворення мають переважно *-и, -ы*) [58, с. 198], род. мн. іменників **-ǫ*-основ на зразок *грѣхъ, винъ* поряд із *грѣхивъ, винивъ* (нові форми трапляються й в *ОБ 1581*, однак переважають, на відміну від пізніших видань, давні, особливо в багатоскладових словах [58, с. 215]), дав., ор., місц. мн. іменників чол. і середн. родів із традиційними закінченнями (*мѡжемъ, лѡкавствомъ; лѡки, ребры; предѣлехъ, чреслѣхъ*) [58, с. 216, 218, 219 і ін.], давні форми наз. одн. активних дієприкметників теперішнього часу (короткі й повні) на зразок *стоѣ, съдръжаи* (в нових виданнях частотніші форми, що виникли під впливом знах. одн.: *стоѣць, содеръжаць*) [58, с. 338–339]. Тільки в *ОБ 1581* і рідко трапляються, за спостереженнями С. К. Булича, такі давні утворення, як нестягнені форми імперфекта на зразок *исхождаахъ, въсхищаахъ*, 2 ос. імперфекта (*ты послѣиаше, ты бываше*), 3 ос. мн. імперфекта на *-тъ* (*смѣцахѣтъ, расхицахѣтъ*), майбутній II (*бѣдетъ сътвориль*) (є також у Московській Біблії 1663) [58, с. 362, 363, 390].

Окремі давні форми, частотніші, за спостереженнями дослідника, в *ОБ 1581*, збереглися, на нашу думку, очевидно, тому, що були підтримувані

українською мовою. Це, зокрема, род. мн. на *-ій* іменників чол. р. давніх **-ї*-основ (а також деяких **-јѡ*-основ) на зразок *пѣтїй, мѡжїй* (у пізніших виданнях у подібних формах частотнішим є *-єй*), дав. та місц. одн. на *-и* іменників жін. р. на зразок *вдовици, въ темници*, також місц. одн. чол. і середн. родів на зразок *кладѣзи, ср(ѡ)ци* (у пізніших виданнях у таких формах частіше *-ѣ*) [58, с. 194–196, 231, 242]. Дослідники граматики Л. Зизанія і М. Смотрицького відзначають ці форми як характерну морфологічну рису поданих у них норм [172, с. 35; 177, с. 95, 97, 199–200]. Морфологічною особливістю мови *ОБ 1581* є, крім того, за спостереженнями С. К. Булича, наявність форм умовного способу з *бѣмь*, які, на його думку, з'явилися, можливо, в результаті польського впливу або є продовженням утворень зі старослов'янським *бѣмь* [58, с. 391, 395]. В. В. Німчук, характеризуючи такі форми в граматиці М. Смотрицького, зазначає, що «це по суті церковнослов'янізовані форми умовного способу південно-західних українських говорів» [239, с. 121].

Також для порівняння матеріал *ОБ 1581* використовували білоруські дослідники мови видань Ф. Скорини [125, с. 46; 126, с. 23; 127, с. 282; 59, с. 10]. *ОБ 1581* була обрана тому, що, за словами А. Й. Журавського, вона «найбільш повною мірою відображає церковнослов'янську мову східнослов'янської редакції часу Скорини» (з огляду на те, що основним джерелом для видавців *ОБ 1581* був список Геннадіївської Біблії 1499 р.) [59, с. 10]. Особливо детальна характеристика мови видань Ф. Скорини (порівняно з *ОБ 1581*) подана в праці [59]. Тут автори констатують, що, як і в *ОБ 1581*, у виданнях Ф. Скорини, представлена церковнослов'янська мова [59, с. 220–221], тому вони мають багато спільних рис, зокрема й на морфологічному рівні. Хоч дослідники відзначають більшу архаїчність мови *ОБ 1581*. Це засвідчено багатьма випадками, коли традиційним церковнослов'янським формам *ОБ 1581* у виданнях Ф. Скорини відповідають нові. Звертає на себе увагу те, що більшість цих нових (порівняно зі старослов'янською мовою) форм ужиті й в *ОБ 1581*, однак у виданнях

Ф. Скорини вони набагато частотніші. Прикладами таких форм є, зокрема, серед іменників давніх *-ō-, *-jō-основ форми род. одн. на -у, -ю (*квасу, праху*), дав. одн. на -ови, -єви (*Данишови, лекареви*), місц. одн. на -у (*о мужу*), дав., ор., місц. одн. на відповідно -амъ, -ямъ, -ами, -ями, -ахъ, -яхъ (*царствамъ, грехами, въ бедрахъ, во оковахъ*). Наведені форми у виданнях Ф. Скорини, хоч і кількісно не переважають, є достатньо поширеними і лише зрідка трапляються в *ОБ 1581* [59, с. 25–25, 28, 30–31, 35–36].

Кількісні відмінності дослідники фіксують і для форм інших частин мови. Зокрема, в *ОБ 1581* більшою мірою поширені традиційні енклітичні форми особових займенників у дав. і знах. відмінках одн. (*ми, ти, мѧ, тѧ*) [59, с. 63–64], також форми непрямих відмінків іменних прикметників [59, с. 63–64]. У виданнях Ф. Скорини набагато частотнішими є форми род. одн. на -ого повних прикметників [59, с. 84] та ін.

Зрідка, за спостереженнями білоруських науковців, в *ОБ 1581* трапляються нові форми, частотніші порівняно з мовою видань Ф. Скорини. Зокрема, це род. мн. іменників чол. р. на зразок *мѡжѣй* [59, с. 32]. Цікаво, що іменники давніх *-ī-основ у род. мн. у мові видань Ф. Скорини мають тільки закінчення -ей, -ѣй, споконвічне для цієї групи -ій відсутнє [59, с. 52]. На відносно широке використання форм на -ій в *ОБ 1581* звернув увагу також С. К. Булич [58, с. 144, 166, 167–168].

Крім того, мову *ОБ 1581* певним чином характеризує відсутність деяких форм, достатньо широко представлених у виданнях Ф. Скорини. Насамперед звертають на себе увагу, очевидно, давні східнослов'янські форми род. одн. та наз. мн. іменників *-jā-основ із закінченням -е (*силою мѡщице, ѡт рабыне; девице, голубице*). За спостереженнями дослідників, у род. одн. утворення на -е поширені в мові видань Ф. Скорини на рівні варіантної норми (основна -и), а в наз. мн. є панівними [59, с. 44, 46]. В *ОБ 1581* в род. одн. для таких іменників, як зазначають автори, «основну норму становлять давні закінчення -я і -е» [59, с. 44]. Однак, це, очевидно, помилка, самі автори з *ОБ 1581* наводять приклади лише на -ѧ (*ѡт землѧ,*

посредъ землѣ), утворень на *-e* (ні в род. одн., ні в наз. мн.) для іменників цієї групи не фіксує в *ОБ 1581* і С. К. Булич [58, с. 193–194, 198–199]. Впливом чеської Біблії 1506 р. та білоруської мови автори аналізованої праці пояснюють наявність у мові видань Ф. Скорини форм перфекта багатократних дієслів на зразок *стада ... насывали суть* [59, с. 135], а також доволі поширених інфінітивів на *-чи* (*мочи, стеречи*) [59, с. 163]. Індивідуальними рисами мови видань Ф. Скорини є, за спостереженнями авторів, доволі часте використання 3 ос. одн. імперфекта замість 3 ос. мн. аориста [59, с. 120] (*кости ... смѣтошесѣ, размножишесѣ греси* замість відповідно *смѣтошасѣ, размножишасѣ*), а також уживання особливої форми мин. ч., невідомої іншим пам'яткам: *далахъ, змыслилахъ*. В *ОБ 1581* обом цим утворенням відповідають форми аориста [59, с. 122–123].

На матеріалі *ОБ 1581*, крім того, виконані кандидатські дисертаційні дослідження А. О. Врадія (науковий керівник Н. І. Толстой) [75] та Хан Чжи Хен (науковий керівник О. О. Кузьміна) [350].

Мета дослідження А. О. Врадія – характеристика іменникових форм *ОБ 1581*, порівняння їх з відповідними одиницями у двох виданнях граматики М. Смотрицького (1619 і 1648 років) і з'ясування того, які зміни відбулися в церковнослов'янській мові за час її функціонування у східних слов'ян, а також того, чи мала вплив *ОБ 1581* на граматику М. Смотрицького [75, с. 2]. Матеріал для дослідження дібраний із Євангелія, книги «Буття» та 10 глав книги «Ісход» *ОБ 1581*. Подавши характеристику форм іменників, автор відзначає, що стара система відмінювання в *ОБ 1581* «доволі міцно зберігає основні традиційні форми і процеси» [75, с. 18]. Про це свідчить значна кількісна перевага таких характерних церковнослов'янських форм, як, зокрема, род. одн. та наз. мн. на *-ѣ* іменників **-jā-основ* [75, с. 7, 8], род. мн. з нульовим закінченням іменників **-ǫ-, *-jǫ-основ*, знах. мн. назв істот чол. р. на *-ы*, традиційні форми дав., ор., місц. мн. іменників **-ǫ-, *-jǫ-основ* на відповідно *-омъ, -емъ, -ы, -и, -ѣхъ, -ехъ* [75, с. 7, 8, 10, 13] та ін. Поряд із цим автор фіксує досить велику кількість варіантів форм у більшості груп за

давніми основами, яка свідчить про перебудову системи відмінювання в церковнослов'янській мові [75, с. 15–17]. Результатом порівняння розглянутих у роботі форм з відповідними у граматиці М. Смотрицького став висновок про те, що парадигматична система *ОБ 1581* безпосередньо вплинула на уявлення М. Смотрицького про морфологічну будову церковнослов'янської мови. Однак автор відзначає, що М. Смотрицький «у низці випадків був доволі незалежним від сучасних для нього зразків церковнослов'янської мови» [75, с. 15].

Мета дослідження Хан Чжи Хен – «реконструкція філологічної програми, якою керувалися редактори, готуючи до видання Острозьку Біблію, і з'ясування конкретних механізмів її реалізації в їхній мовній практиці» [350, с. 3]. Для досягнення цієї мети авторка провела аналіз мовних (графіко-орфографічних та граматичних) параметрів Євангелія Геннадіївської Біблії 1499 р. (далі *ГБ*), яка була одним з основних джерел при підготовці *ОБ 1581*, здійснила порівняння цього тексту з відповідними частинами *ОБ 1581* і з'ясувала основні напрямки змін, внесених острозькими книжниками в текст Євангелія, а також використовувані ними лінгвістичні критерії. Отримані результати дослідниці порівняла також із нормами, поданими в граматиці М. Смотрицького (1619 р.), і з'ясувала, якою мірою *ОБ 1581* впливала на його кодифікаційні рішення.

Проаналізувавши граматичні зміни, здійснені острозькими книжниками, дослідниці встановила, що правильності мови вони досягали шляхом «усунення немотивованої мовної варіативності і виправлення граматичних помилок» [350, с. 15]. Обидва напрямки діяльності редакторів авторка підтверджує великою кількістю прикладів. Прагнення усунути варіанти засвідчують, зокрема, такі випадки: род. одн. іменників середн. р. давніх основ на приголосні із закінченнями *-ε* та *-и* (**словесеε** – **словеси**, **времеεε** – **времени**) в *ГБ* і тільки з *-ε* в *ОБ 1581*, наз. мн. іменників чол. р. з *-ε* та *-и* (**дѣлателеε** – **дѣлатели**) в *ГБ* і тільки з *-ε* в *ОБ 1581*, стягнені й нестягнені форми прикметників (**живааго** – **живаго**) в *ГБ* і тільки стягнені

в *ОБ 1581*, **трими** і **трєми** в *ГБ* і тільки **трими** в *ОБ 1581* [350, с. 15–16] та ін. Численними ілюстраціями підтверджено також послідовне виправлення острозькими книжниками помилок у формах різних частин мови: неправильно **взашє** (3 ос. одн. імперфекта) **же каменїє да вергоуть** в *ГБ* – правильно **взаша** (3 ос. мн. аориста) в *ОБ 1581*, **людїє радова са** (3 ос. одн. аориста) в *ГБ* – правильно **радовахуса** (3 ос. мн. імперфекта) в *ОБ 1581*, **тгы капернаоумь** (наз. в. одн.) ... **низведешиса** в *ГБ* – правильно **капернаоуме** (кл. в. одн.) в *ОБ 1581* та ін. [350, с. 19–21]. Порівнявши розглянуті форми *ОБ 1581* з відповідними в граматиці М. Смотрицького, авторка з'ясовує, що норми *ОБ 1581* не були для нього абсолютно імперативними, про що свідчать окремі розбіжності між формами в *ОБ 1581* та граматиці, наприклад: род. мн. іменників чол. і жін. родів на **-ій** (**свѣдѣтелій, заповѣдій**) в *ОБ 1581* та на **-ій, -ей** у *СмГр*, **трими** в *ОБ 1581* та **трєми** в *СмГр*, **тридєсѣте** в *ОБ 1581* та **тридєсѣт** у *СмГр* [350, с. 21] та ін.

У розглянутих працях звертає на себе увагу те, що поки що дослідники не ставили завдання проаналізувати мову *ОБ 1581* порівняно з тогочасною українською літературною мовою.

Певну увагу науковці приділили також морфологічним особливостям мови відомої пам'ятки XVII ст. «Синопису». Зокрема, система іменника цього твору розглянута в кандидатській дисертації Т. В. Абраїмової (науковий керівник І. В. Муромцев) [4]. Мета цієї роботи полягала «в системному лінгвістичному аналізі іменника в «Синописі» у контексті української літературної мови XVII ст. та визначення на цій основі мови пам'ятки» [4, с. 4]. Для досягнення мети авторка здійснила морфологічний та словотвірний аналіз іменників за виданням 1680 р. Це дало їй підстави зробити висновок про те, що мова «Синопису» є «церковнослов'янською мовою в слов'яноукраїнському варіанті» [4, с. 4]. На морфологічному рівні церковнослов'янський характер мови пам'ятки засвідчено, за спостереженнями авторки, кількісною перевагою або широкою представленістю давніх церковнослов'янських форм, зокрема, таких, як род.

одн. на -є іменників різних родів (*дне, племєне, цєркве*), наз. та знах. одн. на -їє іменників середн. р. (*кнѣженїє, житїє*), род. мн. з нульовими закінченнями іменників чол. р. (*апостоль, налогъ*), дав., ор., місц. мн. іменників чол. і середн. родів з давніми закінченнями (*ридомъ, кнѣземъ, со дары, въ градехъ, по лѣтѣхъ*), форми двоїни [4, с. 4] та ін. Крім того, дослідниця виявила в мові аналізованої пам'ятки поряд з давніми формами низку нових, які з'явилися в результаті впливу української мови. Це, зокрема, род. одн. на -у, -ю іменників чол. р. (*грому*), дав. одн. на -ови, -єви(ѣ) (*Глѣбови, неприятелиевѣ*) [4, с. 7], род. мн. на -овъ іменників чол. р. (*пшлковъ*), дав., ор., місц. мн. іменників чол. і середн. родів з новими закінченнями (*скифамъ, волами, въ постахъ*) [4, с. 7] та ін. Подекуди, за спостереженнями дослідниці, нові форми кількісно переважають старі, як, наприклад, у род. мн. для іменників чол. р. утворень з -овъ, -ей зафіксовано більше, ніж з нульовими закінченнями, в ор. мн. цих же іменників уживань з -ами, -ями більше, ніж з -ы, -и [4, с. 8] та ін.

Особливості мови «Синопису» розглянуті також у статті М. Мозера [213]. У цій праці автор порівняв перше (1674 р.) і третє (1681 р.) видання «Синопису» й подав характеристику мовних розбіжностей між ними, зокрема, й у формотворенні різних частин мови. Серед відзначених дослідником відмінностей у закінченнях іменників доволі поширеними є випадки, коли давньому закінченню першого видання відповідає нове в третьому. Зокрема, це в род. одн. іменників середн. р. (*племєне – племени*), в род. мн. іменників чол. р. (*совѣтникъ – совѣтниковъ, идоль – идоловъ*), у місц. мн. іменників чол. і середн. родів (*о послохъ – о послахъ, на мѣстехъ – на мѣстахъ*), у знах. мн. іменників *-jā-основ (*Бѣа – Бѣи, Трѣца – Трѣцы*), у знах. мн. іменників чол. р. (*Юноша – Юноши, вѣнца – Вѣнци*) [213, с. 192–194]. Крім того, автор фіксує випадки, коли давні форми залишаються незміненими, як, наприклад, дав. мн. на зразок *Монархомъ, самодержцемъ* або місц. мн. *по ... Градехъ, и весехъ* [213, с. 193]. Розглядаючи зміни, автор виявляє також варіювання закінчень -ѣ та -и, зумовлене однаковою вимовою

відповідних літер: *на горѣ Шковици – на горѣ Шковицѣ*, але також *на землѣ – на земли* [213, с. 194].

Аналізуючи розбіжності в закінченнях прикметників та займенників, автор виявляє поширені випадки конкурування церковнослов'янських і народних форм. Показовим є род. одн. чол. р. При переважанні традиційного *-аго* в обох виданнях поширеним є й *-ого*. Обидві флексії представлені й у замінах: *Галицького – Галицькаго*, але й *Чернѣговскаго – Чернѣговского* [213, с. 195] та ін. Цікавими є спостереження автора за конкуруванням коротких і повних форм прикметників. У більшості випадків коротким формам першого видання відповідають повні третього: *хрѣстіанску члѣву – хрѣстіанському, велику – великую* [213, с. 197] та ін. Звертають на себе увагу також зафіксовані дослідником зміни в закінченнях коротких активних дієприкметників мин. ч., в наз. мн. Переважають випадки, коли правильна форма на *-е* замінена неправильною на *-и*: *услышавше – услышавши, сотворше – сотворши* [213, с. 198]. Ілюстрації не дають змоги з'ясувати функції цих утворень, однак, очевидно, це дієприслівники і поширення форм на *-ши* є впливом української мови (для якої такі дієприслівники були звичайними, зокрема й у XVII ст. [9, с. 344–345; 145, с. 272]).

Підсумовуючи свої спостереження за мовними розбіжностями між першим і третім виданнями «Синопису», автор відзначає, що в ході ґрунтовної редакторської роботи, спрямованої на усунення помилок та специфічних українських форм, у третьому виданні «робляться нові помилки та зринають нові українізми» [213, с. 221], тобто в обох виданнях представлений один і той же тип мови (українська редакція церковнослов'янської мови). Окремо в аналізованій роботі автор подає характеристику мови нових розділів третього видання і з'ясовує, що і стосовно цих розділів «із мовного погляду немає підстав говорити про московський вплив» [213, с. 221]. Загалом же, можна відзначити, що, досягаючи своєї основної мети, з'ясування наявності чи відсутності московського впливу на третє видання «Синопису», дослідник подав

характеристику притаманних українській редакції церковнослов'янської мови варіантів форм різних частин мови.

Отже, аналіз літератури дає підстави говорити про те, що морфологічна система української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. вивчена поки що недостатньо. Більшість церковнослов'янських пам'яток того часу, насамперед друкованих книг, і до сьогодні залишаються поза увагою дослідників, тоді як аналіз їхньої мови на кожному з рівнів необхідний для створення повної історії як церковнослов'янської, так і української літературної мов. Важливість вивчення української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. неодноразово підкреслювали науковці. Зокрема, В. В. Німчук відзначав, що в кінці XVI – на початку XVII ст. «етнічне обличчя нашої культури остаточно моделювали дві мови – українська писемно-літературна та церковнослов'янська місцевої редакції» [238, с. 1]. В. А. Передрієнко, розглядаючи проблеми вивчення історії української літературної мови, зауважував, що «вивчати староукраїнську літературну мову другої половини XVI–XVIII ст. означає висвітлювати внутрішню структуру і стилістичні параметри двох мов, які в той час мали назви *слов'яноруської мови*, чи просто *слов'янської*, та «*простой мови*». ... концептуальної ваги треба надавати саме вивченню їх як різних мовних систем, як двох окремих літературних мов» [256, с. 72].

1.2. Мовна ситуація в Україні кінця XVI–XVII ст.

У кінці XVI–XVII ст. в Південно-Західній Русі склалася своєрідна й певною мірою унікальна для слов'янського світу мовна ситуація. Особливість її полягала в тому, що тогочасні українці й білоруси використовували кілька літературних мов: «руську» («просту») мову, церковнослов'янську (словенську, словеноруську), значною мірою польську, а також латинську й грецьку [319, с. 61; 324, с. 180; 241, с. 38–40, 90–96; 327, с. 387; 358, с. 90; 218, с. 49; 214, с. 48–49]. Така ситуація була зумовлена особливостями політичного й культурного розвитку України й Білорусі.

Після розпаду Київської Русі, протягом кінця XIII–XIV ст. всі білоруські землі й більшість українських потрапили до складу Литовського князівства, Галичина була захоплена Польщею, Закарпаття відійшло до Угорщини, Буковина до Молдовського князівства [92, с. 138–140]. Литва, приєднавши нові території, перетворилася на велику багатоконфесійну, багатонаціональну й багатомовну державу, в якій кількісно й культурно переважало східнослов'янське населення. Ця перевага проявилася, зокрема, й у тому, що офіційною мовою Литовського князівства стала «руська» (староукраїнсько-старобілоруська) мова, яка продовжувала традиції ділового письменства Київської Русі [250, с. 95–97; 241, с. 35; 283, с. 3; 220]. Загалом толерантна конфесійна політика литовських князів забезпечила існування (і навіть розвиток) православної церкви [254, с. 109–110], а в ній церковнослов'янської мови. На українських територіях, які входили до інших державних утворень, умови для функціонування «руської» й церковнослов'янської мов були менш сприятливими, однак і там їх продовжували використовувати, щоправда, переважно церковнослов'янську в релігійній сфері.

З кінця XIV ст. відбувається зближення Литовського князівства з Польщею [253, с. 119; 92, с. 147]. У середині XVI ст. воно завершується остаточним їх об'єднанням і проголошенням у 1569 р. єдиної конфедеративної держави Речі Посполитої, провідну роль у якій відіграла Польща [92, с. 192–195]. Протягом цього часу, особливо з середини XVI ст., мовна ситуація на українських землях ускладнюється поширенням польської мови й латини [250, с. 100–102; 241, с. 40, 91–94; 358, с. 90].

Для мовного розвитку тогочасної України мало велике значення також те, що з середини XVI ст. на українські землі з Західної Європи почали проникати ідеї церковної Реформації, а серед них ідея про можливість і навіть необхідність спілкування людини з Богом рідною мовою. Ґрунт для її сприйняття в Україні був підготовлений задовго до реформаційних впливів. За спостереженнями І. І. Огієнка, «[і]дея св. Письма живою мовою була

у передових людей XV–XVI віків постільки дозрілою, що за неї вхопилися тоді представники всіх вір» [253, с. 57]. Результатом її реалізації стало те, що «руська» («проста») мова вийшла за межі лише ділових документів і почала використовуватися в релігійній сфері. Випадки вживання цієї мови в релігійній літературі дослідники фіксують із кінця XV ст. [254, с. 160; 280, с. 147; 296, с. 56; 244, с. 12–13], а вже в другій половині XVI – на початку XVII ст. вона починає витісняти словенороську мову з церкви. У цей час «простою» мовою перекладають канонічні тексти (про що свідчать такі відомі пам'ятки, як Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 р., Волинське Євангеліє 1571 р., Хорошівське Євангеліє 1581 р., Крехівський Апостол 60-х років XVI ст. та ін.), укладають учительні євангелія (рукописні й друковані), «просту» мову використовують у художній та полемічній літературі й, очевидно, в богослужінні [111, с. 20–21; 241, с. 90; 358, с. 79–80; 356, с. 41–43; 327, с. 402; 281, с. 65]. Підтвердженням того, що випадки вживання «простої» мови в богослужінні не були рідкісними, є заклик І. Вишенського: «Евангелія и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворочайте. По литургии ж для зрозуменя людского попросту толкуйте и выкладайте. Книги всѣ и уставы словенским языком друкуйте» [67, с. 23].

Отже, в кінці XVI–XVII ст. в Україні активно вживаними були щонайменше три мови: «проста», церковнослов'янська й польська. Латинська і грецька мали менше поширення, хоч латинська все ще залишалася в Речі Посполитій мовою адміністрації, церкви, науки й освіти [111, с. 26–27; 207, с. 15], а володіння грецькою мовою становило частину професійної підготовки православних священиків, богословів і книжників [207, с. 17]. Н. І. Толстой характеризує цю ситуацію таким чином: «У другій половині XVI й на самому початку XVII ст. мовна ситуація в Західній Русі була дуже своєрідною. Навряд чи можна на території греко-слов'янського світу для цього періоду, а також наступного й попереднього знайти такий стан, де б наявні «типи», «варіанти» чи, краще сказати, різні маніфестації літературної мови утворювали настільки широкий спектр, із численними

переходами й відтінками, в якому на одному фланзі перебувала польська мова (також слов'янська!), а на іншому – давньослов'янська в доволі чистому вигляді (тобто близька до мови епохи другого південнослов'янського впливу XIV–XV ст.), середнє приблизно положення посідала західноруська мова ..., в одних випадках ближча до білоруського народнорозмовного субстрату, в інших до українського» [319, с. 61].

Своєрідність мовної ситуації в Південно-Західній Русі кінця XVI–XVII ст. полягала не тільки в кількості використовуваних мов, але й у тому, що церковнослов'янську й «просту» мову сприймали як окремі мови, сфери вживання яких збігалися, принаймні частково, що впливало і на особливості функціонування цих мов, і на характер та способи їхньої взаємодії [280, с. 66; 327, с. 394]. Старослов'янська (церковнослов'янська) мова протягом усього часу існування взаємодіяла з місцевими мовами, внаслідок чого виникали її різновиди (редакції). Однак у різних регіонах і на різних хронологічних етапах стосунки церковнослов'янської й місцевих мов склалися по-різному. Зокрема, в Київській Русі вже в XI ст. церковнослов'янська й давньоруська літературна мови були загалом виразно функціонально розмежовані. Церковнослов'янська використовувалася переважно в релігійній сфері, давньоруська – переважно в світській [333, с. 259; 286, с. 209]. Для характеристики такого стану можна застосувати, на думку деяких науковців, термін диглосія [327, с. 24–29]. Диглосійні відношення між церковнослов'янською й давньоруською літературною мовами (з огляду на те, що вони переважно не могли бути засобом вираження одного й того ж змісту) накладали певні обмеження на їхню взаємодію. Церковнослов'янська мова при цьому активно впливала на давньоруську, однак сама кардинально не змінювалася, а лише адаптувалася до місцевих умов (наскільки дозволяли її тогочасні норми) переважно на фонетичному й лексичному рівнях [327, с. 80–84]. При диглосії, крім того, генетично різні мови могли сприймати за одну, як це було з церковнослов'янською й староросійською мовами в Московському князівстві аж до другої половини

XVII ст. [327, с. 388]. На українських і білоруських землях уже в XVI ст. в результаті поширення реформаційних ідей, а також під впливом мовної ситуації в Польщі (де паралельно використовували латину й польську мову) церковнослов'янська й «проста» мови починають сприйматися як окремі утворення із загальною однаковими функціями. Яскравим підтвердженням цього, крім перекладів, є книги з паралельними текстами (церковнослов'янською і «простою» мовами), такі, наприклад, як Євангеліє В. Тяпинського (70-ті р. XVI ст.) або «Лѣкарство на успалъый оумъслъ чловѣчій» (1607 р.) й ін. [319, с. 63–65; 327, с. 397], церковнослов'янсько-«руські» словники Л. Зизанія й П. Беринди, українсько-церковнослов'янський розмовник «Розмова», укладачем якого був, очевидно, І. Ужевич [327, с. 400], а також і те, що окремі частини граматики Л. Зизанія подано і церковнослов'янською, і «простою» мовами [241, с. 72; 327, с. 397]. Характеризуючи співвідношення цих мов в Україні й Білорусі того часу, В. М. Русанівський писав: «Місцева літературна і церковнослов'янська мови тут не тільки протиставляються одна одній як різні системи, але й урівноважуються в плані функціональному, що дає їм можливість активно впливати одна на одну» [280, с. 66].

Отже, паралельне функціонування церковнослов'янської й «простої» мов зробило можливими процеси їхньої активної інтерференції. Її результати представлені в обох мовах, хоч більш виразні вони в «простій», яка у великій кількості запозичує з церковнослов'янської елементи різних рівнів, насамперед лексичні одиниці (на це неодноразово звертали увагу науковці [280, с. 144–145; 356, с. 283–284; 361, с. 51]). Особливо активним вплив церковнослов'янської мови на «просту» був у другій половині XVII ст. За спостереженнями В. М. Русанівського, в цей час «усі рівні української літературної мови позначені зростаючим впливом церковнослов'янської» [280, с. 147]. Загалом відчутним був також вплив «простої» (частково й розмовної української) мови на церковнослов'янську. Результати цього впливу вивчені меншою мірою, однак його наявність засвідчують українські

елементи різних рівнів у тогочасних граматиках [239, с. 68, 77, 88, 101]. В. В. Німчук, підсумовуючи свої спостереження за особливостями мови граматики М. Смотрицького, писав, що «у книзі М. Смотрицького немає жодного розділу, жодного лексико-граматичного класу слів, у яких би не виявлялися елементи рідної мови автора – української» [239, с. 134].

Певна рівноправність церковнослов'янської й «простої» мов сприяла не тільки їхній активній взаємодії, але й тому, що межа між цими мовами ставала більш виразною. З огляду на те, що церковнослов'янська і «проста» мови, як мови споріднені, мали на різних рівнях певну кількість однакових чи подібних одиниць, паралельне використання цих мов актуалізувало потребу чіткого усвідомлення відмінностей між ними, насамперед відмінностей церковнослов'янської від «простої». Прагнення зафіксувати їх для використання при підготовці текстів (як для перевидання, так і оригінальних), а також у навчальній практиці було головною причиною появи граматик і словників [327, с. 302; 109, с. 108].

Активний розвиток «простої» мови, проникнення її в релігійну сферу стали причиною певної кризи церковнослов'янської мови [319, с. 71; 327, с. 404]. Збереглися численні свідчення сучасників про те, що в другій половині XVI – на початку XVII ст. в Україні й Білорусі кількість людей, які знали церковнослов'янську мову, стала дуже низькою, польська для багатьох була зрозумілішою, ніж церковнослов'янська [219, с. 90–93; 327, с. 405; 281, с. 64]. Однак науковці звертають увагу на те, що для об'єктивної характеристики стану церковнослов'янської мови цього часу й для правильного розуміння причин її «кризи», необхідно враховувати особливості мовної ситуації на українських і білоруських землях [319, с. 71; 327, с. 407], зокрема те, що на цей час зросли вимоги до знання церковнослов'янської мови. Б. А. Успенський зазначає з цього приводу, що «заяви представників південнозахідноруської культури про незрозумілість церковнослов'янської мови, про недостатнє знання її орієнтовані на західну концепцію знання мови й розуміння тексту. У цій концепції, що виходить

з Ренесансу, розуміння тексту означає можливість його інтерпретації (переказування власними словами), а знання мови – активне нею володіння. ... Двомовність призводить, з одного боку, до занепаду знання церковнослов'янської мови (тому що «проста» мова успішно з нею конкурує й поступово витісняє її на периферію), з іншого ж боку – до переосмислення самої системи вимог до літературної мови» [327, с. 407]. Тобто причина «кризи» церковнослов'янської мови полягала не тільки в тому, що вона мала успішного конкурента, а й у тому, що традиційна церковнослов'янська мова (яка сформувалася за час другого південнослов'янського впливу) й традиційне її знання (що ґрунтувалося на вивченні й наслідуванні канонічних текстів) перестали задовольняти нові потреби, які виникли при створенні оригінальних текстів різних жанрів.

Певний занепад знання церковнослов'янської мови викликав тривогу тогочасних релігійних діячів, тому що в умовах протистояння православної й католицької церков відхід від церковнослов'янської мови міг означати відхід і від православної церкви. Про це писав П. Беринда в передмові-присвяті до свого знаменитого словника, пояснюючи його необхідність: **Широкій и великославный языкъ Славенскій ... трѣ(д)ности ... словъ до вѣроузмѣна темны(х) многіи в(ъ) собѣ мает(ъ), зачимъ и сама Цркъвъ россійскаа многи(м) власным(ъ) стынум(ъ) свои(м) в(ъ) шгидѣ приходит(ъ)** (БерЛекс, 2 нн) [253, с. 102; 327, с. 406].

Особливо посилилася увага тогочасного суспільства до церковнослов'янської мови з кінця XVI ст., коли між католиками й православними розгорнулася активна полеміка, а церковнослов'янська мова стала не тільки одним з її інструментів, але й одним з її предметів, а також певною мірою символом антикатолицької й антипольської боротьби [319, с. 62; 280, с. 137; 356, с. 287]. Ілюстрацією позицій учасників полеміки щодо церковнослов'янської мови можуть бути висловлювання відомого польського автора того часу єзуїта П. Скарги й не менш відомого українського полеміста І. Вишенського. П. Скарга в книзі «Про єдність

Костьолу Божого» (1577 р.) писав, що за допомогою «слов'янської» мови ніхто вченим бути не може, бо вже ніхто її як слід не розуміє, і що немає в світі народу, який би нею так, як у книгах, розмовляв; мова ця своїх правил, граматик і словників не має і мати не може [280, с. 139]. І. Вишенський відповідав на подібні заяви таким чином: «Скажую бо вам тайну великую: як диявол толикую завист имаєт на словенский язык, же ледве жив от гнѣва; рад бы его до щеты погубил и всю борбу на тое подвигнул, да его обмерзит и во огиду и ненавист приведет. ... А то для того диавол на словенский язык борбу тую маєт, зане ж ест плодоноснѣйший от всѣх языков и богу любимший: понеж без поганских хитростей и руководств, се ж ест кграматик, рыторык, диалектик и прочих коварств тщеславных, диавола вмѣстных, простым прилежным чтанием, без всякого ухищрения, к богу приводит, простоту и смирение будует и духа святого пдемлет» [67, с. 23]. На захист церковнослов'янської мови стали також такі видатні вчені того часу, як Г. Смотрицький, Л. Зизаній, М. Смотрицький, З. Копистенський, П. Беринда та ін. [241, с. 93; 280, с. 138].

Однак тогочасні діячі культури не обмежувалися лише ідеологічним захистом церковнослов'янської мови, а розпочали активну роботу, спрямовану фактично на її реформування, нормалізацію й кодифікацію норм, хоч самі книжники вважали це відновленням правильності релігійних текстів і правильності й чистоти церковнослов'янської мови [111, с. 33; 207, с. 20]. Стимулювали цю діяльність поширення на українських землях друкарства й розвиток освіти. Можливість виготовляти книги у великій кількості примірників (насамперед для потреб церкви) вимагала особливо ретельного й відповідального ставлення до правильності мови творів, поданих у цих книгах, що сприяло усвідомленню тогочасними вченими необхідності впорядкування церковнослов'янської мови. Чітких і кодифікованих норм цієї мови вимагала й навчальна практика братських шкіл, багато з яких уже з кінця XVI ст. почали перетворюватися в навчальні заклади вищого ступеня і в яких першорядного значення надавали вивченню мов, насамперед

церковнослов'янської і грецької [241, с. 93]. У відповідь, зокрема, й на цю потребу з'явилися відомі граматики і словники. Незважаючи на те, що церковнослов'янську мову опрацьовували насамперед як мову церкви, уже в XVII ст. вона розширила сфери свого функціонування, завдяки діяльності братських шкіл почала перетворюватися на «вчену» мову й виступати ознакою освіченості й культури [275, с. 81; 327, с. 394–395; 95, с. 237].

Реформаторській діяльності тогочасних книжників сприяло також те, що вже в XVI ст. на українських (також і білоруських) землях загалом відходило в минуле таке явище, як «християнська сакралізація слова» [207, с. 27]. В епоху Середньовіччя (і не тільки) в багатьох народів, зокрема й слов'янських, було поширене фетишистське ставлення до головних конфесійних текстів. Н. Б. Мечковська пояснює його таким чином: «Релігійна свідомість схильна фетишизувати священний текст, тобто вірити в його надприродні можливості, шанувати як ікону чи мощі. У термінах семіотики таке ставлення до знака називають неконвенційним (безумовним), тобто знак сприймають не як умовне позначення певного денотата, а як сам денотат чи його компонент» [208, с. 73]. З неконвенційним сприйняттям знака в сакральному тексті пов'язана боязнь не тільки перекладів Святого Письма, але й будь-яких змін при його копіюванні [208, с. 75]. Таке ставлення призводило до механічного відтворення давніх релігійних текстів, бо навіть формальні помилки або свідомі правки при переписуванні (чи підготовці книги до друку) могли бути сприйняті як єретичне спотворення віровчення й стати причиною жорстокого покарання. Так, зокрема, в Московському князівстві в XVI ст. було вчинено з Максимом Греком. За виправлення в церковних книгах його визнали єретиком і значну частину свого життя він провів у монастирських в'язницях [107, с. 23]. Конвенційне сприйняття знака спирається на ідею умовного зв'язку між планом вираження і планом змісту. За нього помилки при копіюванні не є злочином (бо стосуються лише форми, а не змісту), дозволені також свідомі відхилення від зразка, якщо це необхідно для виправлення помилок, допущених

у минулому, або для того, щоб зробити текст зрозумілішим. І неконвенційний, і конвенційний підходи до знака, за спостереженнями М. А. Бобрик, були представлені на всіх етапах розвитку церковнослов'янської мови [53]. Домінування одного з цих підходів визначало ставлення книжників до текстів попередніх епох. Неконвенційне сприйняття знака в сакральному тексті переважало, зокрема, в Москві аж до другої половини XVII ст. [327, с. 430], а серед старообрядців і пізніше [53, с. 77]. Для України й Білорусі того часу внаслідок західноєвропейського впливу таке сприйняття священних текстів було менш характерним, тому тут загалом терпимо ставилися до помилок та невідповідностей у релігійних книгах і не вважали, що вони обов'язково призводять до відхилень від правильної віри. На цю особливість як на яскраву характерну рису мовної ситуації в Південно-Західній Русі порівняно з Москвою звертає увагу Б. А. Успенський, ілюструючи її словами Петра Могили з передмови до Требника 1646 р.: **если сѣтъ ѡковѣе погрѣшеніа, албо помѣ(л)кы в(ѣ) ... Требникахъ, тѣе спсенію нашомѣ нѣчого не шкода(т), поневажъ Личѣы, Моци, Матеріи, Формѣы, и скѣткѣвъ сѣтъхъ Таинъ нежносат** (Тр 1646, 8 нн) [327, с. 396].

Домінування конвенційного підходу до сакральних текстів сприяло усвідомленню того, що не всі давні слов'янські церковні книги є абсолютним еталоном, і поширенню серед тогочасних книжників ідеї про можливість і навіть необхідність їх виправляти. Критичне ставлення, зокрема, й до давніх текстів засвідчує, наприклад, діяльність членів Острозького гуртка. Готуючи до друку повну Біблію, вони здійснили ґрунтовне редакторське опрацювання частин, які були в їхньому розпорядженні (в тому числі й узятих з Геннадіївської Біблії), а деякі переклали самостійно [254, с. 221; 6, с. 55–58; 143, с. 9–10; 148, с. 30]. Таких поглядів дотримувалися й київські книжники того часу, про це свідчать слова Тарасія Земки з передмови до Службника, надрукованого в Києво-Печерській лаврі в 1629 р.: **вса Книги Главенскіа ѿ Коликѣ со(т) Лѣтъ Преписѣю(т)са невѣжами токѣ Чернило(м)**

мажѹщими Ѹма же не имѹщими, гзѹка не оумѹющими, и силы словесѹ не вѹдѹщими (Сл. 1626, 26 нн) (див. також [53, с. 72]).

Отже, результатом діяльності редакторів, письменників, авторів граматик і словників стало те, що в кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні виникла, власне, нова редакція церковнослов'янської мови. Хоч самі книжники вважали свою роботу відновленням правильної церковнослов'янської мови, вона відрізнялася від мови найдавніших канонічних текстів, а також і текстів XIV–XV ст. [111, с. 23; 319, с. 73], тому що відновлювали її в дусі тогочасних уявлень про правильну церковнослов'янську мову [319, с. 55], які склалися під впливом грецьких і латинських граматик (а також грецької й латинської мов) [319, с. 74], однак значною мірою й під впливом тогочасної української літературної мови («простої»), а частково й розмовного мовлення [254, с. 228; 239, с. 68, 88, 134–135]. П. Г. Житецький, характеризуючи цю особливість церковнослов'янської мови XVII ст., зазначав, що тогочасні вчені «всіма силами прагнули засвоїти літературні способи висловлювання, які допускаються в слов'янських книгах, – і все-таки не могли позбутися стихійного впливу народної мови, що постійно вторгалась у слов'янську мову, наче ясний промінь сонця в темну, ветху будівлю» [111, с. 23]. Дослідження результатів цього впливу на всіх рівнях церковнослов'янської мови є, на нашу думку, необхідним для створення повної історії як церковнослов'янської, так і української літературної мов.

Крім того, завдяки інтенсивним процесам розвитку й упорядкування церковнослов'янської мови Україна в XVII ст. стала центром, де вироблялися норми цієї мови, які мали вплив на весь греко-слов'янський ареал [319, с. 61; 261, с. 399; 214, с. 51–52]. Це відзначав Н. І. Толстой. На його думку, в кінці XVI ст. таким центром була Вільна, а протягом майже всього XVII ст. Київ, а також Львів, Острог, Кутейно як своєрідні філії цих центрів [319, с. 57]. Особливо суттєвим вплив церковнослов'янської мови української редакції був на російську церковнослов'янську мову XVII ст. [326, с. 365; 66,

с. 25–34; 53, с. 73; 328, с. 86; 327, с. 411–432; 132, с. 23–29; 371, с. 29; 214, с. 54]. Б. А. Успенський зазначає, що в другій половині XVII ст. цей вплив «набуває характеру масової експансії» [328, с. 86]. Окремі дослідники взагалі вважають, що в XVII ст. відбулося витіснення московської редакції церковнослов'янської мови київською [326, с. 365], і є підстави говорити про розрив писемної традиції в історії російської літературної мови [371, с. 29]. Тому вивчення української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. є необхідним і для повної характеристики процесів, які відбувалися в цей час у літературних мовах інших слов'янських народів.

1.3. Специфіка норм церковнослов'янської мови та особливості їх дослідження

Центральною проблемою при вивченні церковнослов'янської мови як мови літературної є проблема норми [319, с. 44; 7, с. 34; 275, с. 3; 274, с. 26; 148, с. 25]. Науковці зазначають, що, незважаючи на відсутність у церковнослов'янській мові протягом тривалого часу (аж до кінця XVI ст.) кодифікації норм, вони безсумнівно існували [106, с. 45]. Про це свідчать виправлення в рукописах, що дійшли до нашого часу. За спостереженнями В. М. Живої, «[л]інгвістичні виправлення є постійним елементом книжної справи в давній Русі, в багатьох випадках вони здійснюються досить послідовно, а тому нормалізація – це звичайний, а не винятковий феномен мовних уявлень східнослов'янських книжників» [106, с. 45].

До норм церковнослов'янської мови можна застосувати загальноприйняте визначення цього терміна (норма – сукупність стійких традиційних реалізацій мовної системи на певному етапі її розвитку, відібраних і закріплених у процесі суспільної комунікації [294, с. 337; 103, с. 420]). Однак норми церковнослов'янської мови загалом (і кожної з її редакцій зокрема) мали порівняно з нормами національних літературних мов низку характерних ознак, спричинених особливостями її походження

і функціонування, але насамперед особливостями способів унормування на кожному з етапів розвитку.

До кінця XVI – початку XVII ст. панівним способом унормування в церковнослов'янській мові був текстовий спосіб [319, с. 72]. Сутність його в тому, що джерелом норми є зразкові тексти. Норми старослов'янської мови виникли при створенні текстів і потім у процесі переписування передавалися за традицією [148, с. 28]. Зразковими при цьому «могли ставати ті тексти, які отримували суспільне визнання і значення насамперед завдяки своєму змісту, майже безвідносно до якостей своєї мови» [7, с. 34]. Перше місце серед них посідали Євангеліє, Псалтир та інші біблійні книги. Але такий спосіб унормування діяв відносно ефективно переважно у сфері канонічних та інших успадкованих від попередніх епох текстів [319, с. 72]. Мову оригінальних творів, потреба в яких із ходом часу ставала все більшою, регламентувати за його допомогою було важко з огляду на відсутність зразків. Виникала необхідність зафіксувати систему абстрактних правил, не залежних від конкретного змісту. Потрібні спочатку для оригінальних текстів, вони поступово набувають поширення й починають безпосередньо впливати й на традиційні тексти. Значення цих текстів як зразкових стає другорядним, самі вони вже можуть бути змінені відповідно до виробленої системи абстрактних правил [104а, с. 111]. Тобто починає складатися новий, граматичний підхід до нормування мови. На думку А. О. Алексєєва, його поширенню у східних слов'ян сприяла низка чинників [7, с. 37–38]. По-перше, розвиток книгодрукування, яке вимагало вироблення певних видавничих стандартів, насамперед в орфографії. По-друге, початок перекладів з нових європейських мов і розширення жанрової системи церковнослов'янської писемності. По-третє, в Україні й Білорусі навчальна практика братських шкіл, а також потреби антикатолицької полеміки. До цього переліку слід, очевидно, додати й вплив філологічних традицій, які склалися у «слов'яно-латинському» світі [319, с. 72].

Необхідність застосування граматичного підходу до нормування мови була усвідомлена багатьма східнослов'янськими книжниками задовго до кінця XVI – початку XVII ст., про що свідчить популярність серед них граматичних трактатів різного типу [382; 319, с. 79; 207, с. 35–40; 239, с. 17–44; 104а, с. 111], але остаточно цей підхід був закріплений граматиками Л. Зизанія й, особливо, М. Смотрицького.

Але створення й певне поширення граматик не означало, що граматичний підхід до нормування мови зразу витіснив текстовий, вони довгий час співіснували [104а, с. 119]. Зумовлено це тим, що граматики багатьма прихильниками православної віри були сприйняті як частина «латинської» вченості, тому до них ставилися подекуди з недовірою, а то й вороже [207, с. 30; 327, с. 383–384]. Певною мірою зневажливе ставлення до граматик і загалом до «латинської» науки демонстрував і такий полум'яний прихильник православ'я й церковнослов'янської мови, як І. Вишенський. У передмові до своєї «Книжки» він так писав про себе: «А о собѣ аз и сам свѣдительство вам даю, яко граматичкого дробязку не изучих, риторичное игрушки не видах, философского высокоумчателного не слыхах» [67, с. 10] (див. також [207, с. 30; 327, с. 383–384]).

Особливості мовної ситуації в Україні кінця XVI–XVII ст. були такими, що тут успішно застосовували обидва способи унормування церковнослов'янської мови: і текстовий, і граматичний [319, с. 73]. Причому в межах обох цих способів були створені нормалізаційні орієнтири, які мали всеслов'янське (в межах ареалу *Slavia Orthodoxa*) значення. Текстовий спосіб представлений знаменитою Острозькою Біблією, яка аж до XVIII ст. в усьому греко-слов'янському світі слугувала еталоном для мови церковнослов'янських канонічних текстів [319, с. 73], граматичний знайшов своє вираження у створенні граматики М. Смотрицького.

Отже, особливості походження, функціонування й способів унормування стали причиною того, що норми церковнослов'янської мови мали низку специфічних рис, які необхідно враховувати при дослідженні.

Специфічність норм полягала насамперед у невисокому рівні їхньої послідовності (імперативності), а також у наявності таких рис, як консервативність, широка варіантність й особливий характер динамічності.

Насамперед фахівці звертають увагу на те, що рівень послідовності норм церковнослов'янської мови протягом усього часу її існування був відносно невисоким (порівняно з національними літературними мовами) й не однаковим у різні періоди розвитку [319, с. 37; 148, с. 28–29]. Н. І. Толстой, відзначаючи цю особливість, писав, що саме «поняття норми для давньослов'янської (церковнослов'янської) мови ... може бути представлене в історичному аспекті і сприйняте для окремих епох достатньо широко, з допущенням певних, насамперед фонетичних, а потім і граматичних та лексичних варіантів» [319, с. 37]. За спостереженнями науковця, в загальній історії церковнослов'янської мови представлені доволі послідовні зміни хронологічних періодів централізації та децентралізації в нормативному плані й поступова міграція центрів (із півдня на схід). У періоди централізації відбувалася уніфікація норм, переважно в результаті діяльності певних шкіл, які впливали на майже весь південно- та східнослов'янський ареал [319, с. 41–42]. Для періодів децентралізації, які в окремих випадках супроводжували міграцію центрів, характерна більша свобода норм і проникнення в церковнослов'янську мову локальних явищ. Зі зміною центру часто значною мірою змінювалися норми під впливом того чи іншого народнорозмовного «субстрату». Природно, що вирішальний вплив на розвиток церковнослов'янської мови мав той «субстрат», де знаходився центр [319, с. 41]. Прикладами періодів централізації є, зокрема, діяльність тирновської школи патріарха Євтимія в Болгарії (XIV ст.), ресавської в Сербії (XV ст.), другий південнослов'янський вплив у східних слов'ян (XIV–XVI ст.) [319, с. 42; 243, с. 782] та ін. Важливим етапом у розвитку церковнослов'янської мови був також період кінця XVI–XVII ст., протягом якого на території України завдяки особливостям мовної ситуації, а також діяльності острозьких, львівських й, особливо, київських книжників

сформувався центр, норми якого в багатьох випадках мали поширення в усьому греко-слов'янському ареалі. Особливістю функціонування церковнослов'янської мови в Україні (також і Білорусі) цього часу було також те, що вона взаємодіяла не тільки з народнорозмовним «субстратом», але й з літературною «простою» мовою, яка активно розвивалася й розширювала сфери свого використання.

Характерною особливістю норм церковнослов'янської мови є також те, що вони, за спостереженнями науковців, мали різний рівень послідовності в текстах різних жанрів [319, с. 36; 106, с. 48]. На думку Н. І. Толстого, система жанрів церковнослов'янської писемності, якщо розглядати її в нормативному аспекті, може бути представлена у вигляді ієрархічно організованої піраміди, що складається з ярусів, які являють собою окремі жанри [319, с. 36, 69; 324, с. 96–97]. Вершину цієї піраміди становлять літургійні тексти (служебники, требники, часослови й под.), наступний ярус утворюють біблійні книги, нижче розташована аскетична література, агіографічна, повістувальна, історична, паломницька, публіцистична і т. д. Під час характеристики норм церковнослов'янської мови необхідно враховувати, що тексти верхніх ярусів є консервативнішими й більшою мірою унормованими [319, с. 36]. Саме вони покликані були забезпечити правильність й уніфікованість церковного благочестя. Підтримання норм у цих текстах не викликало особливих труднощів ще й тому, що літургійні й біблійні твори були загалом добре відомі книжникам [106, с. 48]. У текстах нижчих ярусів свобода норми була більшою, що сприяло проникненню елементів місцевого «субстрату». Зміни, які відбувалися в текстах нижчих ярусів, згодом могли сприйматися як традиція й ставати фактами церковнослов'янської мови [106, с. 49].

З огляду на сказане об'єктивна характеристика норм церковнослов'янської мови передбачає дослідження матеріалу з текстів усіх жанрів, у яких у певний період використовувалася церковнослов'янська мова. Аналіз консервативних норм літургійних і біблійних текстів

необхідний для з'ясування фону, на якому рельєфнішими будуть можливі зміни [87, с. 96]. Власне зміни з більшою вірогідністю можуть бути представлені в текстах нижчих ярусів, насамперед оригінальних.

Наведені міркування науковців є результатами спостережень за особливостями нормування церковнослов'янської мови здебільшого до XVI ст. Що стосується кінця XVI–XVII ст. то, на нашу думку, при дослідженні характеру норм церковнослов'янської мови слід враховувати також те, що протягом цього періоду в Україні виникло й розвинулося друкарство. Книги до друку на той час готували висококваліфіковані фахівці, завдяки достатньо великим накладам друкованих текстів норми, представлені в них, поширювалися, що сприяло їхній уніфікації. Тому найбільш об'єктивну інформацію про характер норм української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. можна отримати в результаті аналізу саме друкованих текстів. З урахуванням усього сказаного основу джерельної бази нашого дослідження становлять друковані тексти. Їхній список укладений таким чином, що в ньому представлені всі жанри, в яких у кінці XVI–XVII ст. в Україні вживалася церковнослов'янська мова.

Ще однією специфічною рисою церковнослов'янської мови було те, що норми її редакцій представлені з різною мірою виразності й послідовності на кожному з мовних рівнів. Найяскравішими особливості норм окремих редакцій є на фонетичному (в орфографії) та морфологічному рівнях, тоді як у синтаксисі й лексиці межі нормативного більш розмиті [108, с. 50; 104, с. 219; 106, с. 49]. На думку В. М. Живої, це можна пояснити характером сприйняття церковнослов'янської книжності та особливостями виникнення редакцій церковнослов'янської мови. З поширенням у слов'янських землях християнства релігійні тексти переходили з одного регіону в інший, там їх переписували й редагували. У результаті цього процесу відбувалася адаптація церковнослов'янської мови до місцевих мов і виникали її локальні норми, протиставлені іншим локальним нормам. Наявність зразкових текстів різних ізводів, а також певна недовіра в окремих випадках до оригіналів

створювали в межах кожної локальної традиції стимул до уніфікації [108, с. 50]. При цьому при переписуванні стандартних текстів, які мали масовий характер, уніфікації потребували насамперед орфографія й морфологія, тому що саме з ними були пов'язані уявлення давніх книжників про мовну й релігійну правильність [313, с. 33]. В умовах відсутності граматик таку уніфікацію здійснювали, за припущеннями В. М. Живога, керуючись особливими правилами, які ґрунтувалися на книжній вимові (що встановилася в процесі богослужбового використання текстів), а також на фактах розмовної (або місцевої літературної) мови [108, с. 59]. Науковець наводить приклад одного з таких можливих правил (завдяки застосуванню якого у східнослов'янських церковнослов'янських пам'ятках довгий час зберігалося закінчення **-Ѧ** в род. одн. іменників з давніми основами на **-jā-*). Воно, очевидно, звучало так: «Там, де в розмовній мові у відповідних закінченнях уживається [ě], слід писати **Ѧ**» [108, с. 51]. Подібні правила відносно легко можна було сформулювати для орфографії й морфології, важко або й неможливо для синтаксису й лексики. Синтаксис давніх церковнослов'янських текстів, багато в чому зорієнтований на давньогрецьку мову [327, с. 58], мав значні відмінності від синтаксису будь-яких слов'янських мов, тому адаптація на цьому рівні була мало помітною й не виникало особливих потреб в уніфікації. Добір лексичних одиниць не був актуальним при переписуванні, а при створенні оригінальних текстів залежав від жанру й змісту твору, тому межі нормативного тут невиразні, тим більше, що такий стан був заданий найдавнішими текстами, в яких, за спостереженнями Р. М. Цейтлін, лексичні норми взагалі відсутні, вони тільки починали на той час формуватися [353, с. 183].

Отже, характерні для кожної з редакцій церковнослов'янської мови риси норм можуть бути представлені на різних рівнях, однак найвиразніші вони у фонетиці (орфографії) й морфології. При цьому, за спостереженнями науковців, морфологічний рівень при контактуванні мов, зокрема й споріднених, є найменш проникним [319, с. 67; 348, с. 66], тому зміни

у формотворенні, й особливо в системі морфологічних норм, засвідчують суттєві зрушення в граматичній будові і є найпоказовішими щодо характеристики норм різних редакцій церковнослов'янської мови.

Специфічними рисами норм церковнослов'янської мови є також консервативність, широка варіантність й особливий характер динамічності. Консервативність притаманна нормам будь-якої літературної мови, однак особливо виразною вона була в церковнослов'янській [327, с. 31; 275, с. 10–11]. Пояснити це можна особливостями сфер її функціонування, характером вивчення, але насамперед своєрідністю текстового способу нормалізації. Багатосотлітня орієнтація книжників на давні авторитетні зразки призводила до того, що церковнослов'янські релігійні тексти практично не застарівали. Протягом тривалого часу читали й переписували тексти, які виникли на століття раніше [327, с. 31; 7, с. 36; 148, с. 31]. Ці тексти були також зразками для написання нових, що стало причиною існування постійної тенденції до архаїзації норм, до «відновлення давнього узусу» [243, с. 782].

Поряд із консервативністю, яскравою характерною рисою норм церковнослов'янської мови була доволі широка варіантність, тобто наявність для багатьох мовних одиниць видозмін, паралельних форм, уживання яких не вмотивоване з функціонального погляду. Такі варіанти представлені й у сучасних літературних мовах, зокрема й в українській [314, с. 62–63; 279, с. 63–64]. Однак у національних літературних мовах ці варіанти загалом мало поширені й існують протягом переважно нетривалого часу. У результаті впливу розмовного мовлення один з них (чи більше, за наявності) зникає або відбувається їхня спеціалізація (семантична або стилістична). Для церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції як мови книжної широка варіантність була, за спостереженнями багатьох науковців, принциповою характеристикою [319, с. 37; 327, с. 114–115; 275, с. 7; 274, с. 31; 87, с. 95; 106, с. 45]. Зумовлено це низкою чинників. Насамперед тим, що вже на самому початку функціонування в Київській Русі церковнослов'янська мова поєднувала в собі дві мовні стихії: кирило-

мефодіївську (південнослов'янську) і східнослов'янську. В. М. Живов із цього приводу зазначав: «В арсеналі мовних засобів, які були в розпорядженні середньовічного руського книжника, поєдналися автохтонні (східнослов'янські) і засвоєні зовні (церковнослов'янські) мовні елементи, що й стимулювало варіантність» [106, с. 16]. Виникненню й поширенню варіантів сприяло також те, що при копіюванні текстів книжники могли використовувати протографи, створені в різні часи [7, с. 36], і в заново переписані тексти потрапляли мовні одиниці на різних етапах свого розвитку. Ще одним джерелом варіантів були різні зразкові тексти для різних жанрів. «Крім того загальноноормативного значення, якого набули Євангеліє, Псалтир, літургійні тексти, в кожному окремому випадку як зразок міг використовуватися також (і зазвичай використовувався) найближчий за жанром текст, освячений авторитетом автора, змісту, давності походження і т. п., тобто гоміліст брав за зразок гомілію, агіограф – житіє і т. д.» [7, с. 35]. Важливим чинником виникнення варіантів був також вплив місцевих (розмовних і літературних) мов.

Варіанти представлені, за спостереженнями дослідників, на всіх рівнях церковнослов'янської мови [87, с. 95–96; 192, с. 194–196], однак на кожному з них вони мають не однакове поширення й різний характер. На синтаксичному й лексичному рівнях їх відносно мало. У церковнослов'янських текстах синтаксична будова та її лексичне наповнення більшою мірою ніж у сучасних літературних мовах пов'язані з комунікативними завданнями [106, с. 49], тому різновиди синтаксичних і лексичних одиниць мали переважно характер синонімів (насамперед це можна сказати про лексичні варіанти [319, с. 50]) і їхнє використання залежало від змісту. Власне варіантність була притаманна насамперед орфографії й морфології. Однак і в цих підсистемах з огляду на особливості формування норм у кожній з них варіанти мали різний характер.

На фонетичному рівні виникнення східнослов'янської редакції церковнослов'янської мови викликане насамперед артикуляційною

чужорідністю окремих південнослов'янських звуків і звукосполук, які в давньоруській книжній вимові були витіснені східнослов'янськими відповідниками. В орфографії цей процес відбивався поступово, однак мав об'єктивний характер, і вже в XIII–XIV ст. відбулася повна фонетико-орфографічна адаптація церковнослов'янської мови на східнослов'янському ґрунті [87, с. 95]. Подальшу варіантність на цьому рівні науковці пояснюють незавершеністю процесу вироблення загальноприйнятих норм [107, с. 49–51]. Однією з причин був також, очевидно, фонетичний розвиток східнослов'янських мов і діалектів.

Фонетико-орфографічна адаптація стала прецедентом для введення в церковнослов'янську норму східнослов'янських елементів інших рівнів. Однак у морфології цей процес, як зазначає А. А. Гіпіус, не був зумовлений об'єктивною необхідністю, що мало вплив на його результати [87, с. 95]. Східнослов'янські елементи, потрапляючи до морфологічної системи церковнослов'янської мови, не витісняли південнослов'янські відповідники, а використовувалися як їхні варіанти (більш або менш уживані). На морфологічному рівні стабілізаційний чинник (яким на фонетичному слугувала книжна вимова) був відсутній, тому з ходом часу (і з розвитком східнослов'янських мов та виникненням нових протиставлень між церковнослов'янськими і східнослов'янськими формами) варіантність тут лише зростала. Її рівень не знизився і з виникненням та поширенням у кінці XVI – на початку XVII ст. граматик. Вони, особливо праця М. Смотрицького, певною мірою стабілізували норми церковнослов'янської мови, однак зафіксували також, як відомо, і наявні на той час варіанти, насамперед морфологічні [207, с. 74]. Тобто граматики кінця XVI – початку XVII ст. не тільки не звузили діапазон варіантності, вони, навпаки, узаконили її як специфічну рису норм церковнослов'янської мови, особливо морфологічних. У зв'язку з цим при вивченні церковнослов'янської мови важливим завданням є аналіз використання варіантів, насамперед їхня квантитативна оцінка [126, с. 25]. З'ясування кількісних характеристик варіантів

у реальному вживанні (в текстах) навіть і протягом відносно нетривалого часу (яким є період кінця XVI–XVII ст.) надасть цінну інформацію про тенденції розвитку системи морфологічних норм церковнослов'янської мови, а також дозволить зафіксувати зміни, якщо вони відбувалися.

Незважаючи на консервативність і постійні спроби архаїзації, норми церковнослов'янської мови не були абсолютно застиглими, з ходом часу вони змінювалися [319, с. 41]. Головним чинником цих змін, як з'ясували науковці, слугували зміни в мовній свідомості носіїв. Саме в мовній свідомості були зафіксовані критерії нормативного-ненормативного, а також набір ознак, які протиставляли церковнослов'янську мову місцевим мовам, мовна свідомість визначала й ставлення до попередньої традиції та до зовнішніх впливів [327, с. 17]. При цьому, як зауважує Б. А. Успенський, «[м]овна свідомість, лінгвістична ідеологія входять до системи культурних цінностей і змінюються разом з нею. Тому основні процеси в історії літературної мови так чи інакше пов'язані з розвитком культури, а значить з історією суспільства» [327, с. 18]. Цей зв'язок проявляється, зокрема, й у тому, що радикальні зміни в суспільстві, в його культурній орієнтації призводять до радикальних і відносно швидких змін у літературних мовах. Такі зміни можна спостерігати й у розвитку церковнослов'янської мови (приклади: другий південнослов'янський вплив, формування української й московської редакцій у другій половині XVI–XVII ст.).

Крім того, важливим аспектом функціонування й розвитку церковнослов'янської мови була її взаємодія з місцевими мовами. У різних регіонах греко-слов'янського ареалу й на різних хронологічних етапах способи й результати цієї взаємодії не були однаковими, хоч вона характерна для церковнослов'янської мови протягом усього часу її існування. Яскравим свідченням цього є формування редакцій церковнослов'янської мови.

Механізм взаємодії церковнослов'янської мови з іншими слов'янськими був, як з'ясували дослідники [108, с. 54–56], приблизно однаковим на всій території її поширення. Церковнослов'янська й місцева

мови утворювали опозиції, диференційними ознаками в яких виступали переважно ті риси, які з найбільшою наочністю відрізняли церковнослов'янську мову від місцевої [108, с. 54]. З огляду на те, що ці мови є спорідненими, перелік одиниць (та їхніх характеристик), які брали участь у протиставленні на морфологічному рівні, був відносно обмеженим, його становили насамперед ті риси, які при засвоєнні основного корпусу релігійних текстів були зафіксовані мовною свідомістю носіїв як постійні, часто повторювані й характерні для церковнослов'янської мови на відміну від місцевої [108, с. 55]. Такі одиниці вирізнялися особливою стабільністю, вони мінімально взаємодіяли з місцевими відповідниками й могли протягом досить тривалого часу залишатися незмінними. При цьому їхній перелік не охоплював усієї сукупності відмінностей між мовами. Одиниці поза його межами були відкриті для сторонніх впливів [108, с. 55].

Тобто в аспекті взаємодії з місцевими мовами одиниці морфологічного рівня церковнослов'янської мови можна поділити на дві умовні групи, одну становлять ті, що брали участь у протиставленні, іншу – ті, що були нейтральними щодо цього. Кожна з названих груп певною мірою по-різному взаємодіяла з місцевою мовою. Виразніше результати впливу місцевої мови на церковнослов'янську представлені серед тих одиниць, які не брали участь у протиставленні. У цій частині морфологічної системи могли вживатися поряд із традиційними (старослов'янськими) місцеві елементи різного поширення, зокрема й вузькодіалектні. Аналіз таких результатів місцевого впливу не може бути зведеним лише до констатування їх наявності. На думку фахівців, важливо з'ясувати також те, які з цих елементів є нормою, а використання яких має оказіональний характер [327, с. 112; 181, с. 172; 87, с. 94; 254, с. 16–17]. За умов відсутності граматик єдиним критерієм нормативності певної форми, як зазначає А. А. Гіпіус [87, с. 96], є послідовність уживання її в текстах. Цей критерій, на нашу думку, зберігає свою актуальність і для української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. з огляду на те, що в граматиках цього часу кодифікована

значна кількість варіантів різних форм, а також подані форми-конструкти, створені, зокрема, й з орієнтацією на неслов'янські граматики [148, с. 46].

Своєрідність кожної з редакцій церковнослов'янської мови на морфологічному рівні представлена також і в особливостях будови та функціонування тих одиниць, які слугували основою протиставлення з місцевою мовою. Головні морфологічні параметри церковнослов'янської мови були задані ще кирило-мефодієвською традицією, однак перелік одиниць, які брали участь у протиставленні, залежав від особливостей будови місцевих мов і в різних слов'янських регіонах (тобто в різних редакціях церковнослов'янської мови) до нього входили певною мірою різні одиниці [108, с. 56]. Зокрема, східні слов'яни, за спостереженнями В. М. Живої, як специфічно церковнослов'янські сприймали, наприклад, прості форми минулого часу. Ці форми були високочастотними в традиційних релігійних текстах, не використовувалися активно в живих мовах східних слов'ян, можливо, вже з часу виникнення писемності, тому стали яскравими показниками «церковнослов'янськості» текстів. У південних слов'ян з огляду на те, що прості претерити були представлені в їхньому живому мовленні (їх використовують і зараз), такими показниками стали інші утворення, у болгар, наприклад, відмінкові форми іменників і прикметників, інфінітив на *-ти* та ін. [108, с. 56].

Зв'язок церковнослов'янської мови з місцевими проявляється також у тому, що перелік рис, які були основою протиставлення, міг змінюватися протягом часу існування окремої редакції церковнослов'янської мови, певним чином відображаючи розвиток відповідної місцевої. Підтвердженням наявності зв'язку такого типу є, зокрема, зміна ролі форм двоїни у протиставленні церковнослов'янської і східнослов'янських мов. У час, коли ці форми були живими у східних слов'ян, вони не брали участі у протиставленні (тому що вживалися й у церковнослов'янській мові). Після занепаду двоїни її форми стали для східних слов'ян характерною ознакою «церковнослов'янськості» текстів. Такі зміни не лише демонструють

особливий різновид взаємодії церковнослов'янської мови з місцевими, але й свідчать про те, що характерними рисами церковнослов'янської мови в межах певної редакції могли ставати не обов'язково південнослов'янські за походженням форми, а й архаїчні місцеві [108, с. 55].

Особливості функціонування релевантних для протиставлення морфологічних одиниць могли змінюватися й незалежно від розвитку місцевих мов, а в результаті зміни ставлення до них книжників. Зокрема, з ходом часу ці одиниці могли перетворюватися на власне ідентифікатори церковнослов'янської мови й набувати аграматичного характеру [108, с. 58], що ставало причиною змішування морфологічних показників і помилкового вживання форм, яке в окремих випадках мало систематичний характер. На цю особливість багатьох церковнослов'янських текстів звертає увагу В. М. Живов [108, с. 58] та відзначає, що вона доволі широко представлена в російських церковнослов'янських пам'ятках XV–XVI ст. і проявляється у змішуванні різних дієслівних форм, насамперед аориста й імперфекта: **се азъ стогахуѡ** (3-я ос. мн. імперфекта вжита замість 1-ї одн.), **старець сотворихъ молитву** (1-а ос. одн. аориста замість 3-ї), **Азъ ... ви челом** (3-я ос. одн. аориста замість 1-ї) та ін. Аграматичне вживання відмінкових форм характерне також для болгарських церковнослов'янських пам'яток того часу: **Скопїе прѣдано бѣсть ємѹ Романомъ, сына Петра царѣ; оусече мѣнка Феодора дѣсь праздноуємомоу** та ін. [108, с. 58]. Таке вживання форм залежало, очевидно, насамперед від рівня підготовки книжників, однак у випадку поширення воно ставало об'єктивною характеристикою певної редакції церковнослов'янської мови або певного типу пам'яток.

Наявність у церковнослов'янській мові двох названих типів одиниць та їхня певною мірою різна взаємодія з місцевими відповідниками дає підстави для висновків про те, що для повної характеристики морфологічного рівня української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. необхідним є суцільний опис усіх форм (певних частин мови), представлених у пам'ятках цього часу. Такий підхід дасть змогу уточнити межі між групами

релевантних та нерелевантних для протиставлення морфологічних одиниць, виявити різні способи взаємодії української та церковнослов'янської мов і з'ясувати роль української мови в становленні й розвитку системи морфологічних норм української редакції церковнослов'янської мови. Він необхідний і для зіставного дослідження різних редакцій.

Отже, урахування особливостей походження, функціонування і специфіки норм церковнослов'янської мови передбачає, що об'єктивна характеристика морфологічного рівня української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. повинна містити кілька етапів.

1. Констатування наявності певних форм та їхніх варіантів у текстах цього часу, а також квантитативна оцінка виявлених варіантів, яка дозволить отримати інформацію для з'ясування нормативності чи ненормативності зафіксованих форм, виявити тенденції в розвитку морфологічного рівня і спостерігати за власне змінами, які відбувалися протягом цього періоду.

2. Зіставлення особливостей будови та функціонування виявлених форм з рекомендованими в граматиках кінця XVI–XVII ст. Воно необхідне для з'ясування того, як співвідносилася реальна мовна практика того часу з уявленнями про правильність мови, допоможе також при виявленні тенденцій у розвитку системи морфологічних норм.

3. Зіставлення зафіксованих форм з відповідними одиницями старослов'янської мови та церковнослов'янської попередніх етапів розвитку, насамперед попереднього періоду централізації [319, с. 54; 327, с. 113]. У ході такого зіставлення необхідно звертати увагу, як зазначає сербська дослідниця Я. Гркович-Мейджор, по-перше, на ступінь збереження системи давніх граматичних категорій, по-друге, на особливості функціонування морфологічних варіантів, представлених ще в старослов'янських пам'ятках, і, по-третє, на виникнення нових показників форм [91, с. 14]. Для порівняння у своїй роботі ми використовуємо описи старослов'янської

й церковнослов'янської мов таких науковців, як А. Вайан [61], А. М. Селіщев [293], Н. Ван-Вейк [62], Б. А. Успенський [327] та ін.

4. Зіставлення зафіксованих форм з відповідними одиницями української літературної мови XVI–XVII ст. Воно необхідне для виявлення джерел можливих змін у системі форм церковнослов'янської мови, а також для з'ясування особливостей взаємодії української й церковнослов'янської мов. Для зіставлення у своїй роботі ми використовуємо результати досліджень історії української мови таких авторів, як І. І. Огієнко [253], С. П. Бевзенко [9], С. П. Самійленко [289; 290], І. М. Керницький [156], В. М. Русанівський [284], А. П. Грищенко [90] та ін.

Висновки до розділу 1

Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. вже досить довго перебуває в полі зору науковців. Загалом з'ясовано сфери її використання й особливості функціонування, виявлено характерні риси тих норм цієї мови, які подані в граматиках кінця XVI – початку XVII ст. При цьому під час аналізу граматик дослідники виявили, що певні їхні особливості (наявність штучних форм, архаїзаторська спрямованість, варіантність норм) зумовлюють необхідність вивчення особливостей морфологічного унормування також на матеріалі текстів. Однак вивченню мови церковнослов'янських пам'яток того часу приділено поки що мало уваги. З'ясовано лише певні особливості мови Острозької Біблії та «Синопису», причому дослідники Острозької Біблії не ставили завдання аналізу її мови порівняно з тогочасною українською літературною мовою. Усе це зумовлює актуальність вивчення процесів морфологічного унормування на матеріалі текстів, насамперед друкованих книг того часу.

Кінець XVI–XVII ст. – час відродження в Україні церковнослов'янської мови. У цей період була проведена інтенсивна робота з упорядкування й кодифікації її норм, завдяки чому в Україні сформувався центр церковнослов'янської книжності, норми якого мали вплив на весь греко-

слов'янський ареал. Зумовлено це було особливостями розвитку східнослов'янських земель у складі Литовського князівства і Речі Посполитої. У другій половині XVI ст. внаслідок реформаційних та контрреформаційних впливів, які поширилися з Західної Європи, відбувся активний розвиток «простої» мови, вона почала вживатися в релігійній літературі і навіть у богослужінні, спричинивши кризу у функціонуванні церковнослов'янської мови. Однак у ході міжконфесійного протистояння, особливо напруженого в кінці XVI – на початку XVII ст., церковнослов'янська мова була сприйнята як невід'ємний атрибут православної церкви і релігійні діячі того часу, незалежно від їхнього ставлення до «простої» мови в церкві, стали на захист церковнослов'янської мови. Одним з напрямків такого захисту було виправлення (редагування) релігійних церковнослов'янських текстів та впорядкування й кодифікація норм їхньої мови. Сприяла цьому діяльність братських шкіл, значною мірою для потреб яких були створені граматики церковнослов'янської мови. У результаті цієї роботи виникла, власне, нова редакція церковнослов'янської мови, яка відрізнялася і від мови найдавніших слов'янських пам'яток, і від церковнослов'янської мови часу другого південнослов'янського впливу. З'ясування того, яку роль у цьому процесі відіграла тогочасна українська мова є важливою умовою створення повної історії як церковнослов'янської, так і української літературної мов.

При дослідженні церковнослов'янської мови необхідно брати до уваги те, що норми цієї мови, як мови книжної, мали низку характерних рис, зокрема таких, як консервативність, однак і невисокий (порівняно з нормами національних літературних мов) рівень послідовності (імперативності), широка варіантність й особливий характер динамічності. Ці риси значною мірою були спричинені тим, що аж до кінця XVI ст. панівним способом унормування в церковнослов'янській мові був текстовий спосіб. Багатосотлітня орієнтація на зразкові тексти зумовлювала, з одного боку, постійне відновлення давніх норм (консервативність), однак, з іншого,

наявність зразкових текстів різного часу, різних редакцій і різних жанрів призводила до виникнення варіантності, насамперед у формотворенні. Цьому сприяли також відсутність єдиного постійного центру унормування та взаємодія церковнослов'янської й місцевих мов. Існування варіантів надавало можливість вибору, у результаті якого відбувалися зміни. Напрямок змін залежав від суспільно-історичних умов певного регіону, в межах яких формувалося уявлення книжників про правильну церковнослов'янську мову.

Важливим аспектом функціонування й розвитку церковнослов'янської мови була взаємодія з місцевими мовами. У цьому аспекті одиниці її морфологічного рівня умовно поділяються на дві групи. Одну становлять ті, що брали участь у протиставленні мов (це високочастотні в традиційних текстах форми, які були зафіксовані мовною свідомістю носіїв як постійні, часто повторювані й характерні для церковнослов'янської мови на відміну від місцевої), іншу – ті, що були нейтральними в цьому плані. Релевантні для протиставлення одиниці вирізнялися особливою стійкістю, протягом тривалого часу могли залишатися незмінними. Одиниці, які не брали участі у протиставленні, активно взаємодіяли з місцевими відповідниками і навіть могли поступатися їм місцем.

Отже, об'єктивна характеристика морфологічного рівня української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. з урахуванням особливостей її походження, функціонування та специфіки норм передбачає не лише констатування наявності певних форм та їхніх варіантів, але й квантитативну оцінку цих варіантів і порівняння виявлених одиниць з рекомендованими в тогочасних граматиках, а також з відповідними одиницями в старослов'янській і тогочасній українській літературній мовах.

РОЗДІЛ 2

ВІДМІНКОВІ ФОРМИ ІМЕННИКІВ

У давнину особливості відмінювання слов'янських іменників залежали від характеру будови основ (зокрема, від основотворчих суфіксів). Відповідно до цього в праслов'янській мові, як з'ясували дослідники, існували окремі типи відмінювання іменників з основами на **-ǫ-*, **-jǫ-*, **-ā-*, **-jā-*, **-ǫ-*, **-ī-*, **-ū-*, **-es-*, **-en-*, **-et-*, **-er-* [205, с. 318–345; 76, с. 263–271; 12, с. 136–318]. Однак уже в праслов'янській мові ці типи відмінювання не були ізольованими [12, с. 141], у результаті різних фонетичних та морфологічних процесів вони активно взаємодіяли, і старовинна система відмінювання зазнавала глибоких перетворень, у ході яких на передній план усе більше виходило граматичне значення роду [9, с. 18–19; 76, с. 276; 12, с. 144]. Уже пам'ятки старослов'янської мови, за спостереженнями науковців, демонструють розподіл іменників за типами відмінювання значною мірою залежно від роду [61, с. 108; 62, с. 236]. Ще тісніший зв'язок між типами відмінювання та родами іменників констатують дослідники в церковнослов'янській мові східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 9] (як і в східнослов'янських мовах цього часу [375, с. 118; 142, с. 191; 373, с. 72]). Згодом роль роду при відмінюванні зростала, однак поділ іменників на відміни за давніми основами був надзвичайно стійким, окремі його елементи зберігалися протягом достатньо тривалого часу, особливо в традиційних текстах. Тому характеристику відмінкових форм іменників української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. подаємо в межах груп за давніми основами (в такій послідовності: іменники з основами на **-ǫ-*, **-jǫ-*, **-ǫ-*, **-ā-*, **-jā-*, **-ī-*, на приголосний, **-en-*, **-es-*, **-et-*, **-er-*, також **-ū-*), окремо форми однини, множини і двоїни. Під час аналізу враховуємо й граматичне значення роду іменників. Такий підхід дає змогу виявити характерні риси аналізованих форм порівняно з відповідними в старослов'янській мові, а також в українській.

2.1. Іменники з давніми основами на *-ǫ-, *-jǫ-

Група іменників з давніми основами на *-ǫ-, *-jǫ- в проаналізованому матеріалі є найбільшою і найбільш різноманітною щодо особливостей формотворення. До цієї групи входять іменники чол. і середн. родів. З огляду на те, що їхні форми різні лише в окремих відмінках, розглядаємо їх разом.

Однина

Називний відмінок. У наз. в. одн. більшість іменників чол. р. мають нульові закінчення, зрідка трапляються також форми на -о (тільки особових імен) та -є, іменники середн. р. представлені із закінченнями -о, -є.

Нульові закінчення наз. одн. в іменників чол. р. цієї групи є закономірним продовженням старослов'янських -ъ та -ь, вони виникли в результаті занепаду зредукованих. При цьому форми наз. в. могли закінчуватися на тверді або м'які (чи пом'якшені) приголосні (графічно відповідно на -ъ або, рідше, без нього та на -ь чи -й): свѣтъ (ОБ 1581, 1)*, слогъ (ГрЛ 1591, 8), столпникъ (Лим. 1628, 23 зв.), братъ (ТрЦв 1631,39), жревій (ОБ 1581, 128), Ієрей (ПКП 1661, 44). Прикінцеві ж, жд, ци, ц в розглянутих формах є переважно твердими, про що свідчить літера ъ після них: мѡжъ (ОБ 1581, 28; ПКП 1661, 84 зв.), вождъ (ПКП 1661, 3 зв.), дождъ (ПКП 1661, 70 зв.), отрочищъ (ПМ, 71), зѣмецъ (ОБ 1581, 56 зв.), конецъ (ГрЛ 1591, 181), младенець (ВВ 1594, 31 зв.), тріпѣснецъ (ТрЦв 1631, 380), чѡдотворецъ (ПКП 1661, 13 зв.). Лише в поодиноких випадках такі утворення закінчуються на -ь: мѡжь (ОБ 1581, 17 зв./2), мѣць (ОБ 1581, 17 зв.), ѡцѣ (ВВ 1594, 155), слѣпецъ (ВВ 1594, 84). Пом'якшений ц тут

*Після скороченої назви джерела подано номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка зв. вказує на зворот аркуша. Цифра перед позначенням аркуша (2/, 3/ і т. д.) вказує на номер пагінації. Аркуші першої пагінації спеціально не позначаються. Цифра /2 після номера аркуша вказує на праву колонку, якщо текст поділений на колонки, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються ъ і ь, позначені в текстах надрядковими знаками. Цитати з перевидань подаються звичайним шрифтом курсивом.

є, можливо, результатом впливу української мови, для якої він був характерним і в XVI ст. [146, с. 315; 369, с. 790; 219, с. 297]. Прикінцевий *р* у наз. в. міг бути як твердим, так і пом'якшеним. У більшості пам'яток значно переважають форми на *-ръ* (що, можливо, є результатом впливу української мови [58, с. 227], у пам'ятках якої в XVI–XVII ст. твердий *р* в кінці слова широко представлений [146, с. 317; 369, с. 810; 219, с. 281–287]): **Пре(з)вѣтер(ъ)** (Лим. 1628, 2 зв.), **Лазаръ** (ТрЦв 1631, 21), **Црѣ** (Тр. 1646, 456), **Вратаръ** (ПКП 1661, 59), **монастырь** (ПКП 1661, 12 зв.). Утворення на *-рь* частотнішими є лише в *ОБ 1581* та *ПМ*: **Црѣ** (ОБ 1581, 27), **слюсарь** (ПМ, 61), **болничарь** (ПМ, 75), **господарь** (ПМ, 81).

Форми наз. одн. чол. р. на *-о*, характерні для української мови, зокрема, й у XVI–XVII ст. [289, с. 109–111; 156, с. 16–17], у розглянутому матеріалі рідкісні. Завжди з *-о* виступає тільки іменник **Марко** (ТрЦв 1631, 168; ЄвЛ 1644, 110; ПКП 1661, 34 нн і ін.). Із цим закінченням зафіксовані також поодинокі вживання українських імен у *ПМ*: **урядникъ именемъ Грицко** (ПМ, 52), **Федко воздѣль руцѣ** (ПМ, 52).

Імена на *-ій* (на зразок **Антоній**), а також іменники **Нвой** і **Маной** у наз. в., крім нульового закінчення, могли мати також *-є*. Найпоширеніше воно використовується в *ЛМГ*: **Ѡцѣ ... антоніє и Ѡевдосіє первоначалницѣ вѣхѣ** (ЛМГ, 1), **нача(т) же блженны(й) афанасіє ... свѣтлице себѣ созыдати** (ЛМГ, 1), **старецъ же еуфиміє ... совѣщаста со братією** (ЛМГ, 10), **игүме(н) тогда бы(ст) старецъ васіліє** (ЛМГ, 29). В інших пам'ятках трапляються лише поодинокі вживання цієї форми: **Азъ кон(ъ)стантинъ, нареченый въ сѣомъ крѣщеніи василіє** (ОБ 1581, 3 нн), **прійде митрополитъ ... еласонскій ... Арсеніє** (ГрЛ 1591, 3 зв.), **Грѣте его корніліє** (ВВ 1594, 106 зв.), **хитрословаше проклатый несторіє** (РО 1683, 29 зв.), **внїде Нве въ ковчегъ** (ЄвКП 1697, 270 зв.), **помолиса маное къ гѣи** (ОБ 1581, 116 зв.). В *ОБ 1581* іменник **маное** на одній сторінці вжитий і з нульовим закінченням, і з закінченням *-є*: **и рече Маной къ женѣ своей**

(ОБ 1581, 116 зв./2), **помолисѧ маное кѣ гѣи** (ОБ 1581, 116 зв.). Загалом же такі іменники в наз. в. частіше мають нульові закінчення: **моуѣи** (ОБ 1581, 76 зв./2), **Аѣанасій** (ПМ, 61), **Василій** (ПМ, 53), **Антѣній** (ПКП 1661, 14), **Фѣвдѣсій** (ПКП 1661, 27 нн), **Генадій** (ЛМГ, 21), **Євѣимій** (ЛМГ, 21), **Аѣанасій** (МД 1666, 60 зв.), **Прокопій** (МД 1666, 105 зв.). Форми імен на **-ѣ** – один з наслідків другого південнослов'янського впливу. На думку Б. А. Успенського, вони сприймалися як правильні кореляти грецьких імен [327, с. 317–318; 329, с. 144]. Умови використання таких форм дають підстави вважати, що вони були шанобливими назвами й, очевидно, мали «високе» стилістичне забарвлення [168, с. 89]. У *СмГр* така форма не зафіксована, в *ЗизГр* подана як варіант: **н. Ной, или ноѣ** (40 зв.).

Іменники середн. р. після твердих приголосних мають закінчення **-о**, після м'яких і пом'якшених (зокрема й після шиплячих та **ц**) – **-ѣ**: **желѣзо** (ОБ 1581, 116 зв.), **Послѣшество** (ТрЦв 1631, 168), **жито** (ПКП 1661, 53 зв.), **море** (ОБ 1581, 32/2), **Дѣлателице** (Тр. 1646, 306), **мѣстѣце** (ЛМГ, 2). Форм на **-о** (на зразок **мѣстѣцо**, **дворицо**), які представлені в українських пам'ятках XVI ст. [156, с. 66], у проаналізованому матеріалі не виявлено.

Переважну більшість розглянутих іменників середн. р. з закінченням **-ѣ** в наз. в. становлять похідні на **-їѣ** (**-ніѣ**, **-тіѣ**). В українських пам'ятках XVI–XVII ст. такого типу утворення закінчувалися переважно на **-ьѣ** (або **-ѣ**, інколи з подовженням попереднього приголосного) [156, с. 67; 265, с. 79–90]. В обстеженому матеріалі подібні форми трапляються дуже рідко: **на Ѡверзеньѣ ѡчєсь оумнѣ(х)** (ВВ 1594, 5 нн). В основному ж голосний перед закінченням зберігається: **твореніѣ** (ОБ 1581, 116 зв./2), **сошєствіѣ** (МП 1593, 61), **рѣкодѣліѣ** (Лим. 1628, 8), **внѣтіѣ** (ТрЦв 1631, 8 нн), **обхожденіѣ** (Син. 1680, 178). Очевидно, ці форми були характерною ознакою церковнослов'янської мови порівняно з українською. Крім того, констатуємо, що тут не виявлено форм на зразок **избавлѣнѣ**, **отшуканнѣ** (із закінченнями

-л чи -ла), які були поширені в українських пам'ятках XVI–XVII ст. [199, с. 108; 289, с. 113; 156, с. 66–70; 361, с. 37; 308, с. 287; 98, с. 49, 50].

Родовий відмінок. У род. одн. іменники чол. р. цієї групи мають закінчення -а, -л, -л, -ю, іменники середн. р. – в усіх випадках -а, -л.

Для іменників чол. р. панівними є традиційні закінчення -а (після твердих приголосних) та -л (після м'яких і пом'якшених): в(ъ) мѣрѣ възраста (ВВ 1594, 32), оу стѣго Иордана (Лим. 1628, 13 зв.), гарост(ъ) гнѣва (ПКП 1661, 36), ѿ гнѣва (РО 1683, 3), ѿ кваса (ЄвКП 1697, 143 зв.), до краа (ОБ 1581, 82), ѿ Авела (ТрЦв 1631, 2 нн), ѿ іереа (Тр. 1646, 255). Після ж, ч, жд, ц частіше виступає -а: в(ъ) домѣ мѣжа (ОБ 1581, 121 зв.), не трѣбѣють ... врача (ЄвЛ 1644, 26 зв.), ѿ дожда (ПКП 1661, 34 зв.), от ... вожда (Син. 1680, 170), отъ Каменца Подолскаго (ПМ, 84), до конца (МД 1666, 2 зв.). Лише поодинокими вживаннями (в ЛМГ та Сл. 1629) представлені форми на -ца (-цл): полъ мѣстаца (ЛМГ, 19), м(с)ца маа (ЛМГ, 22), Двоженца Канонъ (Сл. 1629, 2/114). Написання -ца (і навіть вимова -ца при написанні -цл) рекомендоване для такого типу форм і в СМГр. Коментуючи відмінювання іменників отецъ, чванецъ, сердце, автор пише: И се вѣстно вѣди/ самъа орѣографіа дѣла полагаемѣ бѣти /л, во вкончаніи ... произносимо же бѣти такъ /а: отца /іако же отца, чванца /іако же чванца (98). Іменники з основами на р мають переважно закінчення -л: ѿ ... г(с)дрл (ОБ 1581, 6 нн), ѿ царл (ГрЛ 1591, 152), близъ алтара (Лим. 1628, 15 зв.), на гробъ ... Лазарл (ТрЦв 1631, 2), ѿ кесарл (ЄвКП 1697, 195). У ПКП 1661 та Син. 1680 частішими є вживання на -а: ѿ ... Монастыра (ПКП 1661, 56), ѿ ... алтара (ПКП 1661, 62), от ... кесара (Син. 1680, 173), нижеа монастыра (Син. 1680, 176). Хоч не є рідкісними й форми на -л (-я): Монастырл (ПКП 1661, 9 зв.), при оуглѣ алтара (ПКП 1661, 37 зв.), щастьем ... нашего царя (Син. 1680, 179). Форми род. в. одн. іменників чол. р. на -ра і на -ря дослідники фіксують на цей час і в пам'ятках української мови [369, с. 810; 219, с. 281–285].

Закінчення *-ŷ* за походженням є показником род. одн. іменників з давніми **-й-*основами, відміна яких уже в праслов'янську епоху почала руйнуватися, об'єднуючись з іменниками **-ǫ-*основ [101, с. 254; 205, с. 330]. Одним з результатів цього процесу було певне поширення *-ŷ* в род. одн. серед іменників чол. р. Нові форми род. в. іменників **-ǫ-*основ на *-ŷ* дослідники фіксують уже в пам'ятках старослов'янської мови [61, с. 112], зрідка вони трапляються й у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI–XIII ст. [229, с. 27]. Здавна *-ŷ* в род. в. одн. іменників чол. р. представлено й у східнослов'янських мовах [97, с. 77; 289, с. 115; 156, с. 22; 373, с. 80; 100, с. 173], згодом воно особливо активізувалося в українській [289, с. 115–116; 202, с. 89; 71], широко вживалося, зокрема, й у XVI–XVII ст. [150, с. 552; 203, с. 66; 156, с. 27–41; 112, с. 35; 152, с. 131–132; 357, с. 37; 359, с. 39; 360, с. 232; 98, с. 49; 195, с. 109]. І. М. Керницький в обстежених ним пам'ятках XVI ст. виявив 229 іменників, які постійно творять форми род. в. одн. на *-у* і ще 52, які можуть приймати то *-у*, то *-а* навіть і в межах однієї пам'ятки [154, с. 47–48]. У розглянутому матеріалі форми род. в. на *-ŷ* іменників чол. р. давніх **-ǫ-*основ трапляються загалом рідко. Про їхню частотність можна судити з таких цифр. Найбільше утворень на *-ŷ* зафіксовано в рукописній пам'ятці *ЛМГ* (15 із 173 виявлених формовживань род. одн. іменників чол. р. **-ǫ-*основ). Відносно часто вони трапляються також у вибірках із *ОБ 1581* (10 із 228) та у *ПМ* (7 із 136). В інших пам'ятках представлені лише поодинокими вживаннями.

Постійно закінчення *-ŷ* в род. одн. серед розглянутих іменників чол. р. давніх **-ǫ-*основ мають, за нашими спостереженнями, 22 слова. Більшість з них – це рідковживані в обстежених текстах абстрактні іменники, представлено також кілька географічних назв та назв із конкретними значеннями: *изъ(ъ) бокъ своєгѡ* (МД 1666, 105 зв.), *ѡ вѣтрѡ* (ЛМГ, 29), *постави ... кумира ... бога грому* (Син. 1680, 173), *Орѡграфіа Граматичнаа Діалектѡ нашего* (ТрЦв 1631, 8 нн), *ѡ долѡ* (ОБ 1581, 37/2), *СЛУЖЕБНИКЪ ... ѡ єллинскаго зводѡ* (Сл. 1629, 25 нн), *ламенту и плачу*

... ср(д)ца испо(л)нилъ (ЛМГ, 16), до ... вбозъ (ЛМГ, 28), ради вбходъ (Тр. 1646, 253), *половцы* (прозвалися) ... *от плѣну людей* (Син. 1680, 170), близъ бѣвшаго подъ (ЛМГ, 27), сего зацности и пожиткѣ изреци не могъ (ОБ 1581, 12 нн), ради зла(г) поступкѣ (ЛМГ, 30), Бѣше же расколѣ и сѣланаго мѣтежѣ (ЛМГ, 17), Того же рокѣ (ЛМГ, 32), *отгна же отъ стану иноки* (ПМ, 53), *Єзарха ... Константинопо(л)ского Фрвнѣ* (Тр. 1646, 3 нн), дѣнь ходѣ (ОБ 1581, 66/2), ѿ ... афонѣ (ЛМГ, 1), *от Дону* (Син. 1680, 170).

Ще 18 слів могли мати варіантні закінчення -ѣ або -а. Часто форми з обома закінченнями представлені в межах однієї пам'ятки: м(ь)здѣ дѣланіа виноградѣ (ВВ 1594, 3/13) – изыйдете из винограда (ОБ 1581, 121/2); *нынѣшнего вѣку* (Син. 1680, 182) – къ миродержителемъ тмѣ вѣка сегѣ (ПКП 1661, 13); прекормитель гладѣ дѣевнаго (ВВ 1594, 4 нн) – ѿ гладѣ (ПКП 1661, 40); *валь окрестъ граду* (ПМ, 70) – властелинѣ граду (ПКП 1661, 47 зв.); сѣдѣци прѣмо Гровѣ (ТрЦв 1631, 237) – камень ѿ грѣва (ТрЦв 1631, 19); до раздѣленіа дѣши и дѣхѣ (ОБ 1581, 12 нн/2) – дарованіе дѣха (ОБ 1581, 11 нн); не слышатели законѣ праведни прѣ(д)вѣмъ, но творци законѣ (ОБ 1581, 11 нн) – прѣж(д)е закона (ПКП 1661, 32 нн); вѣ(т)хаго же и новаго завѣтѣ ... книгѣ (ВВ 1594, 5 нн) – въ ... книгахѣ вѣтхаго завѣта (ОБ 1581, 5 нн); *Въ лѣто бѣгтіа Мірѣ, зрѣѣ* (ТрЦв 1631, 9 нн) – *Славѣ Міра* (ПКП 1661, 1 зв.); въ ... странахѣ родѣ нашего (ОБ 1581, 5 нн) – ѿ рода елимелехова (ОБ 1581, 121 зв.); *Рыму досязаше* (Син. 1680, 168) – *войною доставши Рима* (Син. 1680, 168); сѣнѣ ... прикосновеніе (ОБ 1581, 12 зв.) – ѿ сна (ОБ 1581, 12 зв./2); *накажем(ь)сѣ* ... *страхѣ* (ВВ 1594, 21) – ѿ ... *страха* (Тр. 1646, 100); *соудѣ гнѣва бѣіа* ... *болтисѣ* (ВВ 1594, 59) – *зимѣ страшнаго сѣда* (ПКП 1661, 32); не пощади трѣдѣ (ВВ 1594, 6 нн) – *за под(ъ)жтіе трѣда* (ПКП 1661, 18 нн); *оуставѣ обра(з) имѣіе* (ВВ 1594, 8) – *в наѣченіи ... Устава* (ПКП 1661, 27);

правила ЧинѸ (ПКП 1661, 27 нн) – образъ Иноческаго чина (ПКП 1661, 4); пре(д) две(р)ми храмѸ (ОБ 1581, 7/2) – оу дверій храма (ОБ 1581, 106 зв.).

У *ЗизГр* форми на -Ѹ для іменників чол. р. не подані, у *СмГр* -Ѹ рекомендоване лише для слова домъ: того домѸ (114). Для інших іменників чол. р. подано -а (-ѧ). Певне поширення в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. род. одн. на -Ѹ серед іменників чол. р. (навіть і всупереч рекомендаціям *СмГр*) відбулося в результаті впливу української мови.

Ще одна особливість проаналізованих іменників чол. р., які могли мати в род. одн. закінчення -Ѹ, полягає в тому, що серед них достатньо велика відносна кількість тих, що виступають і з -Ѹ, і з -а (18 проти 22, зафіксованих лише з -Ѹ). М. В. Шульга, спираючись на власні спостереження та дані інших авторів, з'ясувала, що відносна кількість таких іменників (серед тих, що могли мати в род. одн. -у) в усіх східнослов'янських мовах у ході їхнього розвитку зменшувалася. У пам'ятках XI–XIV ст. три чверті іменників, що могли мати в род. одн. -у, виступали також з -а. У XVII ст. в мові російських ділових пам'яток їх лише 8 %. Зменшення кількості таких іменників зафіксоване й в інших східнослов'янських мовах [373, с. 80–81].

Іменники середн. р. в род. одн. після твердих приголосних (зокрема й після ц, ци, ж) мають закінчення -а, після м'яких – -ѧ (-ѧ): Ѡ ... сла (ОБ 1581, 121), источникъ ... врачевства (ГрЛ 1591, 3), въ свѣтѣ ... Лица твоего (Тр. 1646, 606), Ѡ оучилища (ПКП 1661, 37), не познаша ложа мужеска (ОБ 1581, 121), средѣ пола (ОБ 1581, 17 зв.), Оученіа любителе(м) (ГрЛ 1591, 3), Ѡ имѣніѧ (ПКП 1661, 64 зв.). В утвореннях на -ѧ закінчення могло бути позначене й літерою а: наполни и ... оумѣніа всего древа дѣланіа (ОБ 1581, 42/2), въмѣсто ... наслѣдіа (ІЗ 1609, 2), Каа емѸ Ѡ чтеніа или пѣніа полза (ТрЦв 1631, 7 нн). Особливо багато такого типу форм у *ВВ 1594*: ключь разѸмѣніа (129), в дѣло служеніа (142), обра(з) прилежаніа (143), бе(з) попеченіа (152 зв.), Цр(с)твіа ради (153).

Іменники на **-їє (-ніє)**, як і в наз. в., представлені здебільшого з **ї** перед **є**. Виняток становлять лише поодинокі форми (в *Син. 1680*): *нарекоша мѣсто оно от выдыбання ідола, Выдыбичи* (Син. 1680, 177), *от вытяганя лука* (Син. 1680, 171).

Давальний відмінок. У дав. одн. іменники чол. р. представлені з закінченнями **-ѣ, -ю** та **-ови, -єви**, середн. – тільки з **-ѣ, -ю**.

Для іменників чол. р. (як для назв неістот, так і істот) панівними є традиційні закінчення **-ѣ** (після твердих приголосних, зокрема й після **ц, ж, жд**) та **-ю** (після м'яких і пом'якшених): *къ всемѣ сонмѣ* (ОБ 1581, 42), *къ іоаннѣ* (ВВ 1594, 69), *ко ... митрополитѣ іѡвѣ* (ЛМГ, 15), *ко Ирѡдѣ* (ЄвКП 1697, 294 зв.), *сотвори ходити столцѣ* (Лим. 1628, 42), *Творцѣ* (РО 1683, 4 зв.), *дождѣ* (ПКП 1661, 71), *повѣда мѣжѣ* (ОБ 1581, 116 зв.), *Бл҃годареніє ... създателю* (ТрЦв 1631, 8 нн), *къ ... Кн҃зю Свѣтославѣ* (ПКП 1661, 78 зв.). Іменники з основами на **р**, як і в род. в., демонструють хитання у виборі закінчень м'якого чи твердого різновидів. У більшості обстежених пам'яток кількісно переважають форми з **-ю**: *къ еламѣ цр҃ю* (ОБ 1581, 101 зв.), *господарю нивѣ* (Лим. 1628, 12 зв.), *господарю тамо суцу* (ПМ, 79), *рекл(ѣ) єси Пастырю* (ТрЦв 1631, 84), *возопїимѣ ... Цр҃ю* (Тр. 1646, 608), *посла ... г(с)дрю* (ЛМГ, 35), *вратарю повелѣ* (ЄвКП 1697, 169). У *ПКП 1661* та *РО 1683* частіше вживаються закінчення **-ѣ**: *вратарѣ* *Ѡверзшѣ в(ѣ)нїде* (ПКП 1661, 67), *повели ... Келарѣ* (ПКП 1661, 85 зв.), *къ Лазарѣ* (РО 1683, 2). Зафіксовані вони й в інших пам'ятках: *къ олтарѣ* (ОБ 1581, 46 зв.), *царѣ притечетѣ* (ІЗ 1609, 20 зв.), *дворомѣ Пастырѣ* (МД 1666, 121), *Пособствоваху ... цару* (Син. 1680, 168).

Закінчення **-ови, -єви** за походженням є показниками дав. одн. іменників з основами на ***-й-**. Ще в давнину вони почали поширюватися на іменники інших груп. Форми дав. одн. іменників чол. р. ***-ѣ-, *-јѣ-** основ з **-ови, -єви** переважно назв осіб зафіксовані (поряд із традиційними) вже в старослов'янській мові [61, с. 113], не є рідкісними вони

й у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI–XIII ст. [229, с. 33, 45]. Згодом доля закінчень **-ови**, **-єви** у слов'янських мовах склалася по-різному. У південнослов'янських вони вийшли з ужитку, у західнослов'янських поширилися й активно використовуються [159, с. 211; 334, с. 366], у всіх східнослов'янських на ранніх етапах розвитку також були представлені [364, с. 257; 334, с. 369–371], але в подальшому закріпилися лише в українській мові, становлячи одну з її характерних морфологічних рис [101, с. 282–283; 159, с. 211; 9, с. 142; 334, с. 375]. Уживалися ці закінчення (поряд з *-у*, *-ю*) й в українських пам'ятках XVI–XVII ст. [203, с. 67; 156, с. 41–47; 246, с. 18; 152, с. 133; 307, с. 8; 357, с. 36; 360, с. 232–233; 98, с. 49; 215, с. 137; 72, с. 52; 195, с. 111], частіше в назвах осіб.

У розглянутому матеріалі форми на **-ови**, **-єви** іменників чол. р. **-ǫ-*, **-jǫ-*основ виявлені в усіх пам'ятках (крім *Сильв.*, але й там зафіксовано *господеви*). Як і в тогочасній українській мові, в основному це форми назв осіб. І хоч ні в одній із пам'яток ці утворення не переважають, уживаються вони достатньо широко. Про їхню частотність можна судити з таких цифр. У вибірках з *ОБ 1581* виявлено 13 форм на **-ови**, **-єви** (зі 170 зафіксованих уживань дав. одн. назв осіб **-ǫ-*, **-jǫ-*основ, приблизно 8 %), у *МП 1593* – 4 з 90, 4 %; у *ВВ 1594* – 13 із 57, 23 %; у *Лік 1607* – 10 із 72, 14 %; в *ІЗ 1624* – 10 із 45, 22 %; у *Сл. 1629* – 10 із 64, 16 %; у *ТрЦв 1631* – 4 з 76, 5 %, у *ТрЦв 1642* – 7 із 80, 9 %; в *ЄвЛ 1644* – 75 із 259, 29 %; у *ПКП 1661* – 21 із 288, 7 %; у *МД 1666* – 31 із 113, 27 %; у *МО 1680* – 17 із 69, 25 %; у *РО 1683* – 8 зі 113, 7 %; в *ЄвКП 1697* – 79 із 278, 28 %, в інших пам'ятках зафіксовано лише поодинокі випадки. Розподіл закінчень **-ови**, **-єви** за твердими та м'якими основами переважно традиційний, **-ови** виступає після твердих приголосних, **-єви** – після м'яких (також після **ж** та в словах *царъ* і *пастыръ*): **Петрови** (*ВВ 1594*, 81), **къ Ѓови** (*ЄвЛ 1644*, 50 зв.), **Іосифови** (*ПМ*, 58), **Архитриклинови** (*МД 1666*, 30), **бѣсови** (*Син. 1680*, 176), **дѣхови** (*МО 1680*, 32), **къ ... читателеви** (*ОБ 1581*, 7 нн), **Фотїєви** (*ПКП 1661*, 27 нн), **Царєви** (*ТрЦв 1631*, 273), **Пастыреви** (*МД 1666*, 210), **мѣжеви** (*ОБ 1581*, 116 зв.).

Лише зрідка трапляються випадки, коли після основи на м'який ужите **-ови**: **къ Моусіови** (ОБ 1581, 66/2), **Іерешови** (Сл. 1629, 2/109), глагола **Андрееви** (ЄвКП 1697, 361). Такі випадки взаємодії твердого і м'якого відмінювання зафіксовані в церковнослов'янській мові східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 33], в українських пам'ятках XVI–XVII ст. [156, с. 44; 357, с. 37], характерні вони й для багатьох сучасних українських говірок [9, с. 96].

Невеликою кількістю вживань серед розглянутих форм на **-ови**, **-єви** представлені назви неістот: **Пресвѣтломѹ ... Родови ... Мира, Здравия** (ІЗ 1624, 5), **вѣсїавъий мїрови** (Тр. 1646, 605), **хотѣ всѣхъ сътворити жителя раєви** (ОБ 1581, 2), **в послѣдѹющихъ пре(д)логови** (СмГр, 382), **монастыреви дарова** (ПМ, 54), **мона(с)тырови густы(н)скомѹ** (ЛМГ, 9).

У *Син. 1680* та *РО 1683*, крім того, виявлені утворення на **-евѣ**: **къ ... Лентулѣевѣ** (Син. 1680, 168), **неприятелевѣ** (Син. 1680, 180), **члковѣ** (РО 1683, 87 зв.). Такі форми (на **-ѣ**) на цей час зафіксовані й у пам'ятках української мови [244, с. 67; 156, с. 45–46; 202, с. 104; 72, с. 52; 337, с. 104].

Отже, проаналізований матеріал свідчить, що, незважаючи на високу продуктивність закінчень **-ѹ**, **-ю** при творенні дав. одн. іменників чол. р. ***-ѹ-**, ***-јѹ-**основ, у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. могли бути використані й **-ови**, **-єви**. Такий стан норми відображений і в тогочасних граматиках, у яких варіантні закінчення подані для іменників чол. р. не тільки ***-й-**основ: **димостєнови, и нѹ** (ГрЛ 1591, 30), **ною, ноєви и їерею, їереєви** (ЗизГр, 40 зв., 41), **томѹ жерцѹ /или жерцеви** (СмГр, 100). Особливо яскравим підтвердженням певної рівноправності **-ѹ**, **-ю** та **-ови**, **-єви** є випадки використання обох варіантів у межах однієї фрази: **противѣм(ъ)сѣ ... нїшемѹ врагѹ, лютомѹ пастыреви свинї(й) дїаволѹ, ... а приближѣ(м)сѣ добромѹ Пастырѹ ове(ц) Б҃гови** (МД 1666, 121), **ведсѣ Б҃гови, и Б҃гносомѹ своемѹ старцѹ Антонїю** (ПКП 1661, 49 зв.), **словеса, таже иногда Аристотель Платонѹ Учителеви своемѹ ... написа**

(ПКП 1661, 40 зв.), **замышленная точію нечистота оуже бѣваетъ вертепомъ разбойниковѣ дѣволѣ** (РО 1683, 47 зв.).

Іменники середн. р. в дав. одн. після твердих приголосних (зокрема й **ц**, **ци**) мають закінчення **-ѣ**, після м'яких і пом'якшених **-ю** (утворень з **-єви** на зразок **морєви**, які трапляються в старослов'янських пам'ятках [61, с. 116], не виявлено): **правилѣ** (ГрЛ 1591, 142 зв.), **жалѣ смѣртномѣ** (ВВ 1594, 7), **златѣ** (Лим. 1628, 29 зв.), **мѣстцѣ** (ЛМГ, 11), **годици** (ЛМГ, 10), **морю** (ОБ 1581, 12 нн), **житію** (ТрЦв 1631, 7 нн), **къ стрѣланию** (МД 1666, 300). Форми на **-ію** в усіх випадках мають перед закінченням **ї**.

Знахідний відмінок. У знах. в. іменники середн. р. та назви неістот чол. р. мають форми, які дорівнюють наз. в.: **оудари ... в(ѣ) било** (Лим. 1628, 7), **поле дарова** (ПКП 1661, 14), **принесете приносѣ** (ОБ 1581, 56 зв.), **трьдѣ содѣловаютъ** (ГрЛ 1591, 137), **подѣимѣтъ сѣдѣ** (ІЗ 1609, 7), **воспрі(й)мѣте Мє(ч)** (МД 1666, 121). Для назв неістот чол. р. поодинокими випадками представлені також утворення на **-а** (як у род. в.): **послѣшай гласа моего** (ОБ 1581, 13 нн).

Назви істот чол. р. характеризуються переважно закінченнями **-а** (**-ѣ**) (як у род. в.): **пристави и(м) ... Єлізара жерца** (ОБ 1581, 77/2), **видѣх(ѣ) аѣгла** (Лим. 1628, 4), **обряцу инока** (ПМ, 53), **послаша ... г(с)дина ѡца коме(н)тарига на игуменство** (ЛМГ, 12), **приношаше ... юнца** (ТрЦв 1631, 75), **исцѣли коня** (ПМ, 72). Закінчення **-а** мають також назви неістот при персоніфікованому вживанні: **поксисѣ (князь) ... ѡлѣчити ѡ града Кієва ... толикагѣ свѣтилника ѡца ншегѣ Антѣніѣ** (ПКП 1661, 11 зв.), **источника показѣтъ вѣстанію** (ТрЦв 1631, 238).

Поширення закінчень род. одн. в знах. іменників чол. р. було пов'язане, як відомо, з формуванням категорії істот [364, с. 220–223; 153; 169, с. 42]. Форми знах. одн. на **-а** (**-ѣ**) назв осіб звичайні вже у старослов'янській мові [61, с. 206], уживаються вони й у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI–XIII ст. [229, с. 33, 41], **Винительный**

вдѣшевленѣхъ вѣщій на /а (СмГр, 84) рекомендований також у *СмГр*. В обстежених пам'ятках форми знах. в. на -а (-а) для назв істот є панівними. Лише зрідка (серед назв тварин) трапляються вживання з нульовими закінченнями: да заколютъ овенъ (ОБ 1581, 46 зв./2), закла ємоу телець (Лік 1607, 24 зв.), заклавше телець (Тр. 1646, 403). В інших пам'ятках із назв істот чол. р. таку форму знах. в. має лише іменник **конь** у сталому сполученні на **конь** (у межах якого давня форма зберігалася в законсервованому вигляді [54, с. 129; 169, с. 32]): *всаде на конь* (ПМ, 73), **всади на конь** (ПКП 1661, 60 зв.).

Орудний відмінок. В ор. в. іменники *-ѡ-, *-jѡ-основ мають традиційні закінчення -омъ (після твердих приголосних) та -ємъ – (після м'яких і пом'якшених, також після ц, ж, жд, ч, ци та р): пре(д) сонмо(м) (ОБ 1581, 106 зв./2), *съ ... воплемъ* (ПМ, 54), *съ всакимъ опаствомъ* (ГрЛ 1591, 3), *съ ѿцемъ* (ОБ 1581, 7 нн), *съ плачемъ* (ПМ, 54), *с(тъ) ... мѡжем(тъ)* (ПКП 1661, 78 зв.); по(д) ... **Монастыре(м)** (ПКП 1661, 16), **хранилицемъ** (ПКП 1661, 6 нн), **поценієм(тъ)**, **вдѣнієм(тъ)**, **покоренієм(тъ)** же и **послѣшаніє(м)** (ПКП 1661, 57). Іменники середн. р. на зразок **поценіє** в ор. в. закінчуються переважно на -іємъ. Форми на -ьємъ, характерні для тогочасної української мови [156, с. 73], рідкісні (Син. 1680, 179, 181): *щастьем*.

В українських пам'ятках XVI–XVII ст., як і в багатьох говірках української мови, представлені численні випадки, коли іменники з основами на м'які приголосні набувають закінчень, зокрема й в ор. в., характерних для твердих основ [156, с. 47; 246, с. 19; 360, с. 233]. Зрідка форми з -омъ при основах на м'який приголосний трапляються й в обстежених пам'ятках: **моуѣомъ** (ОБ 1581, 42/2), **елеумъ** (Тр. 1646, 455), **подаемое Іереомъ** (Тр. 1646, 255), також: **пре(д) Іереємъ** (Тр. 1646, 255), **съ Зеведеумъ** (ОБ 1581, 5/3; ЄвЛ 1644, 10; ЄвЛ 1690, 10 зв.; ЄвКП 1697, 10), **съ Ісомъ Назореемъ** (ОБ 1581, 5/15, ЄвЛ 1644, 98 зв.; ЄвЛ 1690, 101; ЄвКП 1697, 100). Такі форми є результатом впливу української мови.

У старослов'янській мові й у ранніх церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян дослідники фіксують в ор. одн. іменників чол. р. з основами на м'який приголосний закінчення **-имъ** [305, с. 141; 229, с. 33] (**объчанимъ**, **гноимъ**). В обстеженому матеріалі не представлено.

Місцевий відмінок. У місц. в. одн. для іменників давніх *-ǫ-, *-jǫ-основ і чол., і середн. родів найпоширенішими є традиційні закінчення **-ѣ** та **-и**, зрідка представлені **-ѹ** (-ю), **-є**. Форм місц. в. на **-ови**, які інколи трапляються в українських пам'ятках XVI–XVII ст. [150, с. 552; 156, с. 49; 72, с. 54], не зафіксовано.

Закінчення **-ѣ** уживається переважно після твердих приголосних, **-и** – після м'яких: **въ ... завѣтъѣ** (ОБ 1581, 9 нн), **въ постѣѣ** (Лим. 1628, 45 зв.), **въ адѣѣ** (ТрЦв 1631, 204), **ѡ числѣѣ** (ГрЛ 1591, 10), **въ ... дѣйствѣѣ** (ВВ 1594, 154 зв.), **въ Рани** (ТрЦв 1631, 169), **ѡ ... Антѡнїи** (ПКП 1661, 49), **въ молчанїи** (Син. 1680, 171). Розрізнення закінчень твердих і м'яких основ є загалом послідовним. Про це свідчать випадки, коли форми на **-ѣ** та **-и** вживаються поряд: *При архимандритѣ ... Елисеи Плетенецкомѣ* (ПМ, 75), *въ семптемврїи мѣсяцѣѣ* (ПМ, 52), *при Фотїи Патрїарсѣѣ* (ПКП 1661, 23 нн). Інколи трапляються іменники, які в місц. в. мають у межах однієї пам'ятки і **-ѣ**, і **-и**. Насамперед це слова з основами на **ц** та **р**, зрідка інші: **ѡ ... Ѡєвдосїи безмолвници** (Лим. 1628, 44) – **ѡ ... Ѡєвдосїи безмолвницѣѣ** (Лим. 1628, 44 зв.), *на лици* (ПМ, 70) – *на лицѣѣ* (ПМ, 76), **в(ѣ) Монастѣѣриѣѣ** (ПКП 1661, 64) – **в(ѣ) Монастѣѣри** (ПКП 1661, 88 зв.), **ѡ ... Короли** (Сл. 1629, 2/117) – **ѡ ... Королѣѣ** (Сл. 1629, 2/67), *при Кнѣзи* (ПКП 1661, 23 нн) – *при ... Кнѣзѣѣ* (ПКП 1661, 49 зв.). Такі варіанти зафіксовані навіть і в межах однієї фрази: **не могѹ на конѣѣ ѣхати: ... да почїю ..., тѣ же могїи на кони ѣхати, всади на конѣѣ** (ПКП 1661, 60 зв.). Варіювання закінчень зумовлено, очевидно, однаковим звуковим значенням літер **ѣ** та **и**.

Після **ц** та **ци** зрідка представлено **-ы**: **в ср(д)цы** (ОБ 1581, 13 нн/2), **в(ѣ) ср(д)цы** (ВВ 1594, 5/71 зв.), **на лицы** (ОБ 1581, 3 нн), **на торжицы**

(ЄвЛ 1644, 67). Причиною вживання **-ѣ** є, очевидно, тверді попередні приголосні. Подібні форми місц. в. зафіксовані й в українських пам'ятках XVI ст. [156, с. 74].

Загалом послідовне використання традиційного **-и** в аналізованих формах (підтримуване впливом української мови, в пам'ятках якої воно є звичайним [253, с. 324–325; 289, с. 126; 156, с. 51, 74; 218, с. 170]) було особливістю української редакції церковнослов'янської мови. У церковнослов'янських текстах цього часу, надрукованих у Москві, за спостереженнями науковців, у місц. в. поширювалося закінчення **-ѣ** [58, с. 231; 362, с. 78; 173, с. 71; 176, с. 564–565].

Закінчення місц. в. **-ѣ** (первісне для іменників ***-й-основ**) в іменників ***-ѣ-основ** дослідники фіксують уже в старослов'янській мові [61, с. 112; 62, с. 245], достатньо вживаним воно є в ранніх пам'ятках східних слов'ян [304, с. 171–172; 364, с. 249–257; 100, с. 179], а також в українській мові XVI–XVII ст. [111, с. 90; 253, с. 325–327; 150, с. 552; 9, с. 45; 156, с. 49, 74; 357, с. 37–38 289, с. 126; 218, с. 170]. У розглянутому матеріалі форми місц. одн. на **-ѣ** (**-ю**) іменників давніх ***-ѣ-**, ***-јѣ-основ** не є особливо поширеними, хоч трапляються в більшості обстежених пам'яток: **о ... пожи(т)кѣ слова бѣѣа** (ОБ 1581, 12 нн), **въ конечномъ слогѣ** (ГрЛ 1591, 140), **въ вѣнцѣ** (ЄвЛ 1644, 8 нн), **въ Чинѣ Аггласкомъ** (ПКП 1661, 45 зв.), **в ѣтотисцѣ** (Сильв., 229), **в(ѣ) вѣнцѣ** (МД 1666, 106), **О Мосоу, прародителю славенороссійском** (Син. 1680, 171), **въ Мннастирѣ** (РО 1683, 49), **въ елею** (ОБ 1581, 46 зв./2), **на коню** (Розм., 141), **в творенію временъ** (ГрЛ 1591, 137), **Въ всаком же лицѣ** (ГрЛ 1591, 135), **в глаголанію** (Розм., 123), **на торжищу** (Розм., 271), **в ... зданію цѣкви** (ЛМГ, 26), **въ Межирѣчу** (ПМ, 68), **в серцю** (Сильв., 223). Ці форми є результатом впливу української мови, що підтверджують і тогочасні граматики, в яких такі форми відсутні. У *ЗизГр* (Л. Зизаній місц. в. не виділяв, але його форми подавав як варіанти дав.) представлені утворення на **-ѣ** та **-и**: **члѣѣ** (27), **кони** (34), **мори** (34 зв.) та ін.

Такі ж форми рекомендовано й у *СмГр*: **ω то(м) Клевретѣ** (85), **матежи** (127), **сердци** (97) та ін. Те, що утворення на -ѣ, -ю сприймалися сучасниками як насамперед українські, підтверджує й матеріал пам'ятки *Лік 1607*, у якій церковнослов'янській формі **въ веселїи** (38 зв.) в українській частині відповідає **в(ъ) веселю** (39).

Зрідка іменники давніх *-ǫ-, *-jǫ-основ мають у місц. одн. закінчення -є. Такі форми, здебільшого поряд із традиційними, зафіксовані переважно в *ОБ 1581*: **въ граде** (ОБ 1581, 91 зв.) (частіше: **въ градѣ** ОБ 1581, 4 нн; 87 та ін.); **въ исходе** (ОБ 1581, 91 зв.) (також: **въ исходѣ** ОБ 1581, 96 зв./2; 111 зв. та ін.); **в(ъ) полце** (ОБ 1581, 121/2) (також: **въ полцѣ** ОБ 1581, 66/2; 116 зв./2 та ін.), **на мѣсте** (ОБ 1581, 101 зв.). Виявлені й у *ЛМГ*, *ПМ* та *Син. 1680*: **по острове** (ЛМГ, 13) – **на ѡстровѣ** (ЛМГ, 4), **въ Києве** (Син. 1680, 173) – **въ Києвѣ** (Син. 1680, 173), **въ томъ селе** (ПМ, 59), **въ ... мужестве** (Син. 1680, 168).

Перед закінченнями -ѣ, -и, -є в усіх випадках г, к, х змінюються на з', ц', с': **въ залозѣ** (ОБ 1581, 91 зв.), **в нашѣмъ азъцѣ** (ГрЛ 1591, 158), **въ вѣдѣщемъ вѣцѣ** (ТрЦв 1631, 237), **на востоцѣ** (ЄвКП 1697, 3 зв.), **въ ... страстѣ** (ТрЦв 1631, 54).

Іменники з -їє (-нїє, -тїє) в місц. в., як і в інших, переважно зберігають голосний перед флексією -и. Поодинокими випадками представлені утворення на -ьи (-ьѣ): **въ обочьи** (ОБ 1581, 111 зв.), **на Полѣсьѣ** (ПМ, 59).

Кличний відмінок. У кл. в. більшість розглянутих іменників чол. р., мають традиційні закінченнями -є (переважно після твердих приголосних, зокрема й ц) та -ю (переважно після м'яких), -ѣ (після ч та в окремих випадках після р): **господинѣ мой** (ОБ 1581, 11 зв.), **дажь, злый рабе; требующимъ** (ПМ, 56), **Любимый Читателю** (Розм., 5), **збавителю Бѣ** (ТрЦв 1631, 238), **врачѣ себе исцѣли** (ОБ 1581, 11 нн), **ѡ рѣкѣ твоею Царѣ избавит(ъ) насѣ** (ТрЦв 1631, 272), також: **кто въздвигне(т) тѣ Црю** (ТрЦв 1631, 240). Після р зафіксовано й -є: **Лазаре гради вонѣ** (ТрЦв 1631,

39), **Радѹйсѧ, вертоградаре** (ПКП 1661, 39). Закінчення **-є** мають також іменники з основами на м'які приголосні **кназь** та **Антоній**: **кнаже** (ОБ 1581, 2 нн), **Кнѣже Хрстолюбивъый** (ПКП 1661, 9), **Ѡче Антвнїе** (ПКП 1661, 38 зв.). Форма **кнаже** використовується здавна, хоч і в старослов'янській мові, і в ранній церковнослов'янській східних слов'ян зафіксовано також **кназоу**, **кназю** [61, с. 108; 229, с. 34]. Закінчення **-є** у формі **Антвнїе** виступає всупереч рекомендаціям *СмГр*, в якій після парадигми іменника **мравїй**, із кличним **ѡ мравїю** (132), зазначено, що такі ж закінчення мають іменники на зразок **Григорій /Аѡанасїй /Амвросїй** і под., до яких, очевидно, слід віднести й **Антвнїй**.

Перед **-є** відбуваються чергування **г, к, х // ж, ч, ш; ц//ч** та **з//ж**: *не хули, челоѡѡче* (ПМ, 73), **Дшѣ стѣы(и)** (ТрЦв 1631, 415), **Черноризче** (ПКП 1661, 80) (див. також приклади вище). В одному випадку **к** не змінюється й після нього вжито **-ѹ**: **мой с(ѡ)врѣстникѹ** (ОБ 1581, 10 нн). Ця форма є, очевидно, результатом впливу української мови, в пам'ятках якої в XVI ст. подібні утворення представлені [156, с. 52].

Зрідка в кл. в. трапляються й назви неістот. Ужиті вони в здебільшого з переносними значеннями й указують на особу або групу осіб: **мртѡвца ... вѡ(з)ставилѡ єси, класе живота** (ТрЦв 1631, 2), **Прїйми источниче живота житїѧ** (ПКП 1661, 6 нн), **на дровѡ оумираєши ... всѡхъ животе** (МО 1680, 2), **веселиса граде Сїоне** (ТрЦв 1631, 53). Коли назви неістот уживаються неперсоніфіковано, їхній кл. в. за формою дорівнює наз.: **Бл(с)вите огнь и варѡ, стѡдєнь и зной Гѧ** (ТрЦв 1631, 275).

Форми кл. в. назв осіб в обстежених пам'ятках за відповідних умов уживаються послідовно. Випадки, коли кл. в. назв істот чол. р. дорівнює наз., є рідкісними: **воскѡю ми, мовсїй ї ааронѡ, обращаєта люди моѧ ѡ дѡлѡ ихъ** (ОБ 1581, 27).

Іменники середн. р. цієї групи кл. в. утворюють за допомогою тих же закінчень, що й форми наз. в: **чадо послѡшай гласа** (ОБ 1581, 11 зв.), **чадо**

чесо ради не вкуси хлѣба (Лим. 1628, 38), Радѹйсѧ, воз(д)ержанїѧ ... зерцало (ПКП 1661, 38 зв.).

Множина

Називний відмінок. У наз. в. мн. розглянуті іменники чол. р. аналізованої групи мають закінчення **-и**, **-ы**, меншою мірою **-є**, **-їє**, **-ове**, інколи **-ѣ**, **-ѧ** (**-я**), іменники середн. р. — **-а**, **-ѧ**.

Для іменників чол. р. основними є закінчення **-и**, **-ы**. Первісним тут є **-и**, згодом почало вживатися також **-ы** (показник знах. мн. іменників ***-ѡ-** та ***-й-**основ [205, с. 328]). Поширення **-ы** в наз. мн. відбулося в результаті взаємодії наз. та знах. відмінків. Випадки його використання дослідники фіксують уже в церковнослов'янських пам'ятках XI ст. [229, с. 30]. Взаємодія наз. та знах. відмінків здавна була характерна також для східнослов'янських мов [374, с. 98; 138, с. 48]. Із ходом часу ця взаємодія посилювалася [364, с. 226–227; 289, с. 131–132; 138, с. 52–54; 331, с. 149–150], у результаті чого **-ы** стало одним з варіантів закінчення наз. в. іменників чол. р. Цей процес відбувався й у церковнослов'янській мові, про що свідчить проаналізований матеріал, у якому **-ы** в наз. в. представлене достатньо великою кількістю вживань. Хоч слід відзначити, що сфери використання **-ы** та **-и** не були чітко розмежовані. Частотнішим є закінчення **-и**, воно могло виступати в іменниках з основами як на м'який, так і на твердий приголосні: **собираѹсѧ князи** (ОБ 1581, 96 зв.), **Євреи ... пасѹ ... сѣтвориша** (ТрЦв 1631, 347), **бѣша ... древоноси, и водоноси олтарю** (ОБ 1581, 101 зв.), **вѣпрашаѹ же єго нарѡди** (ВВ 1594, 57), **прїйдоша варвари** (Лим. 1628, 47), **погибоша скоти** (ТрЦв 1631, 132). Закінчення **-ы** представлене в іменниках з основами на тверді приголосні: **сѣпостатѣ ... обстоѡтѣ ны** (ОБ 1581, 4 нн/2), **вся силы и промыслы ... уставають** (ПМ, 65), **идоша народѣ** (ЄвЛ 1644, 10 зв.), **возвѣаш(а) вѣтры** (ПКП 1661, 34 зв.),

(ЄвЛ 1644, 27). Зрідка трапляються випадки, коли такі чергування відсутні. Вони, хоч і не особливо поширені, зафіксовані в більшості обстежених пам'яток: **изволиша боги** (ОБ 1581, 111 зв.), **прійдоша в(ъ) миръ волки** (ОБ 1581, 2 нн), також **волци** (ОБ 1581, 4 нн/2), **ѿ раздѣленнѣхъ ... писменъ слоги бѣваютьъ** (ГрЛ 1591, 8), **наслѣдники же насъ ... сподобивѣи бѣти** (Тр. 1646, 356), **взгаша его волохи** (ЛМГ, 16), **козаки запорозтіи** (ПМ, 77), також **козацци** (ПМ, 54), **козаки бороншася** (Син. 1680, 178), **враги повредити еѣ не возмогѣт(ъ)** (ПКП 1661, 34 зв.), також **врази** (ПКП 1661, 67). Форми без чергувань є, очевидно, проявом впливу української мови, в якій уже в XVI ст. вони, за спостереженнями дослідників, були панівними [156, с. 53].

У *ЗизГр* та *СмГр* для іменників аналізованої групи в наз. мн. подані форми на **-и** (з чергуваннями, у *ЗизГр* інколи без): **члѣвци; снѣги, и снѣзи** (*ЗизГр*, 27 зв.), **дрѣзи** (*СмГр*, 92), **пророци** (*СмГр*, 93) і ін. Сплутування **и** та **ѣ** в закінченнях м'якого різновиду було, очевидно, поширеним, про що свідчать, крім наведених прикладів, і форми, подані в *ЗизГр*: **Им. Кѣни, и кѣнѣ** (34 зв.).

Інші закінчення серед розглянутих іменників чол. р. трапляються загалом не часто. Зокрема, закінчення **-є** (за походженням показник наз. мн. ***-en-основ**) представлене лише окремими вживаннями: **прелюбвѣѣ** (ВВ 1594, 119), **вѣждѣ** (ВВ 1594, 84), **Архїерее и Фарисее** (ТрЦв 1631, 237).

Закінчення **-їє** (за походженням показник наз. мн. іменників чол. р. з давньою ***-ĭ-основою**) мають деякі іменники з основами на **ж** і **р**, також **єлень** та в окремих випадках **кнѣзь** і **братъ**: **мжжіє** (ТрЦв 1631, 272), **мужіє** (ПМ, 52), **стражіє** (Лим. 1628, 46 зв.), **Црїє** (ОБ 1581, 8 нн/2), **Пастърїє** (ТрЦв 1631, 412), **звѣрїє** (Лік 1607, 123 зв.), **єленїє** (Лік 1607, 162 зв.), **кнѣзіє** (Син. 1680, 168), **братїє ... столѣтъ** (ЄвЛ 1644, 41 зв.). Іменник **братъ** частіше в наз. мн. представлений формою **братїѣ** (за походженням наз. одн. збірною іменника [5, с. 150; 94, с. 59]): **живѣтъ братїѣ** (ОБ 1581, 91 зв./2),

Братіа ... удоша (ПМ, 74). Однокореневі варіанти наз. мн. переважно з **-и** мають й інші зафіксовані утворення на **-їє**: **мѹжи** (ОБ 1581, 128), **князи** (Син. 1680, 171), **Цѣри** (ОБ 1581, 111 зв./2).

Закінчення **-ове** (після пом'якшених **-еве**) (первісно характерне лише для іменників з ***-й-**основами), хоч і зафіксоване в наз. мн. ***-ѡ-**основ уже в старослов'янських пам'ятках [61, с. 112] та в церковнослов'янській мові східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 30] і використовуване в українській мові XVI–XVII ст. [289, с. 131; 156, с. 54–55; 334, с. 391; 139, с. 178], у розглянутому матеріалі представлене (за межами групи іменників з давніми основами на ***-й-**), власне, поодинокими вживаннями. Його мають переважно односкладні іменники, назви істот, зрідка й неістот: **жидове** (Лим. 1628, 8 зв.), **бѣсове** (ПКП 1661, 75), **врачеве** (Лим. 1628, 42 зв.), **змїеве** (ЄвЛ 1644, 31), **ѡцїеве** (ЛМГ, 9), **сѡдове** (ОБ 1581, 10 нн), **блѡдове** (ВВ 1594, 118), **ев(г)листво** (Тр. 1646, 801). Для частини цих іменників виявлені, інколи в тих же пам'ятках, варіанти форм з іншими закінченнями: **бѣсты** (ПКП 1661, 95 зв.), **ев(г)листы** (ЄвЛ 1644, 18 нн), **ѡцїты** (ЛМГ, 8).

Закінчення **-є**, **-їє**, **-еве** для іменників чол. р. з м'якими прикінцевими приголосними основи подані й у *СмГр*: **пастыріє** /или **пастыре** (126), **мѡтежіє** /или **мѡтеже** (128), **врачіє** /**враче** /или **врачеве** (144) та ін.

Крім того, в аналізованій групі зафіксовані поодинокі форми наз. мн. на **-ѡ** (очевидно, результат впливу знах. в. ***-jѡ-**основ або іменників середн. р.): **ниже ключа вратныѡ тебѣ протишасѡ** (ТрЦв 1631, 334), **растлѡт(ъ)сѡ шбычаѡ** (ЄвЛ 1644, 16 нн). В українській мові, зокрема й XVI–XVII ст., такі форми рідкісні [289, с. 132; 156, с. 56], більш поширеними вони були, особливо починаючи з XVI ст., в російській [304, с. 217–222; 364, с. 335; 133; 334, с. 395–396; 137].

Похідні на **-инъ** (**-анинъ**), **-аръ**, **-тель**, які в старослов'янській мові в наз. мн. мали переважно закінчення **-є** [61, с. 129–131; 62, с. 268–271] (за походженням показник наз. мн. давніх ***-en-**основ), у розглянутому матеріалі

не становлять єдиної групи. Іменники з **-инъ** (**-анинъ**), **-аръ** характеризуються давнім закінченням: **измаилтане** (ОБ 1581, 17 зв./2), **египтане** (ТрЦв 1631, 74), *Граждани* (ПМ, 77), *прозваны быша ... муровляне от рѣки Муравы, ... полочане – от рѣки Полоты, ... древяне, или полѣсяне – от дрѣвес Поляне от поль* (Син. 1680, 170), **боларе** (ПКП 1661, 84), **мытаре** (ЄвЛ 1644, 73 зв.), **виноградаре** (МО 1680, 182 зв.). Іменники з **-тель** мали закінчення **-є**, **-їє** та **-и**, рідко **-а** (зафіксовано 83 вживання наз. мн. іменників із **-тель**, 31 з них має закінчення **-є**, 31 – **-їє**, 20 – **-и**, 1 – **-а**): **слышателе** (ОБ 1581, 11 нн), **жителе** (ТрЦв 1631, 4), **съжителе** (ТрП 1648, 112), *дѣлателе* (ПМ, 70), **дѣлателіє** (ЄвЛ 1644, 74 зв.), **сожителіє** **блхѣ**, **и здателіє сеа ... обители** (ЛМГ, 1), *жители* (ПМ, 83), **ѹчтли** (ПКП 1661, 23), **спсошасл ... дѣлателл** (Лік 1607, 90 зв.). Варіанти на **-їє** та **-є** для цих іменників рекомендовані й у *СмГр*: **свѣдителіє**: **и /свѣдителе** (129).

Іменники середн. р. після твердих приголосних мають закінчення **-а**, після м'яких і пом'якшених – **-а**: **свѣтила** (ПКП 1661, 52 зв.), **морл** (ОБ 1581, 12 нн/2), **растлѣніл**, **и различнал истицаніл**, **оумлгченіл**, **дѣтораствлѣніл**, **оґничиженіл**, **зломнѣніл**, **сѣвѣтованіл кѣ грѣхѣ**, **клатвопрестѣпленіл**, **наскаканіл**, **скоктаніл ... не ѿстѣпиша** (Тр. 1646, 308), **знаменіл ... блхѣ** (ПКП 1661, 89 зв.). Іменники на **-їє** в усіх випадках перед закінченням мають **ї**. Після приголосних **ц** і **ци** представлено закінчення **-а**: **ср(д)ца** (ОБ 1581, 128), **лица** (Лим. 1628, 47), **сѣборица** (Тр. 1646, 98).

Родовий відмінок. У род. в. мн. іменники чол. р. мають нульове закінчення (графічно переважно **-ъ**, **-ь**), також **-овъ** (рідко **-евъ**) та **-ей**, інколи **-ій**, іменники середн. р. в усіх випадках – нульове.

Серед проаналізованих іменників чол. р. найбільш поширене нульове закінчення, **-овъ** та **-ей**. Традиційним тут є нульове (воно розвинулося після занепаду зредукованих). Інші (**-овъ**, **-ей**, **-ій** – первісно показники род. мн. іменників відповідно ***-й-** та ***-ї-**основ) у цій групі є новими, хоч лише відносно. Форми на **-овъ** дослідники фіксують уже в старослов'янській мові

[61, с. 113; 62, с. 245] і згодом у церковнослов'янській східнослов'янській редакції XI–XIII ст., хоч, за спостереженнями науковців, трапляються вони не часто [229, с. 30, 34]. Уживаними такі форми були й у східнослов'янських мовах уже на ранніх етапах їхнього розвитку [101, с. 255–256; 9, с. 81; 135, с. 250; 100, с. 185]. В українській мові в XIV ст. *-овъ* стає найпоширенішим у род. мн. іменників чол. р. [97, с. 80; 289, с. 135]. У XVI ст. форми род. мн. іменників чол. р. з основою на твердий приголосний мають його постійно [156, с. 56; 360, с. 234]. Протягом цього періоду відбувалося також поширення серед іменників чол. р. і закінчення *-ей* (хоч і менш інтенсивне). Форми з ним зафіксовані в старослов'янській мові [61, с. 126]. Зрідка воно використовується з іменниками чол. р. **-jǫ-основ* у ранніх східнослов'янських пам'ятках [289, с. 89; 136, с. 116–118]. Представлене й в українській мові XVI–XVII ст. [156, с. 57–58; 289, с. 135].

Процес поширення цих закінчень відбувався й у церковнослов'янській мові, що засвідчує проаналізований матеріал, у якому старі й нові закінчення род. мн. іменників чол. р. **-ǫ-*, **-jǫ-основ* є достатньо продуктивними (зафіксовано 1766 уживань род. мн. цієї групи, 964 з нульовими закінченнями, 802 з *-овъ*, *-евъ*, *-ей* та *-ій*). Хоч, якщо звернути увагу на вживання цих закінчень після твердих і м'яких приголосних, з'ясовуються певні особливості в їхньому функціонуванні. Після твердих приголосних використовувалося як традиційне закінчення, так і нове *-овъ*: *єдїнъ ѿ великихъ гра(д)* (ОБ 1581, 101 зв.), *Нѣкаа же ѿ глаголъ* (ГрЛ 1591, 128), *моихъ(ъ) ... грѣхъ(ъ) ради* (МД 1666, 210 зв.), *въ ср(д)цахъ рабъ твоихъ* (МО 1680, 141), *ѿгонай еретиковъ полки* (ОБ 1581, 2 нн), *во вставленїе грѣховъ* (ГрЛ 1591, 182), *ѿ множества швадовъ и комаровъ* (ПКП 1661, 54), *воевашиа ... противу ... кесаров* (Син. 1680, 168). Після ц представлене переважно нульове закінчення, зрідка *-овъ* (частіше у вигляді *-евъ*, інколи *-овъ*): *завѣта ѿцѣ твоихъ* (ОБ 1581, 82), *въ тмахъ агнецъ* (ТрЦв 1631, 273), *Изъ(ъ) оустъ мл(д)нецъ* (ТрЦв 1631, 39), *къ единомъ ѿ кѣзнецъ*

(ПКП 1661, 48), свѣдѣтельства ... Лѣтописце(в) (ПКП 1661, 24 нн), ѿ схїсматикувѣтъ, сіестѣтъ, ѿщепенцѣвѣтъ (ТрЦв 1631, 206), тѣлеса тѣхѣтъ младе(н)цовѣтъ (ЛМГ, 36). Іменники із суфіксами -инѣтъ (-анинѣтъ) мають нульові закінчення: отѣ ... агарянѣтъ (ПМ, 80), ѿ болгарѣтъ (ПКП 1661, 78). Після м'яких приголосних нульове закінчення та -евѣтъ трапляються рідко. Поширеними вони є тільки для іменників з основами на й (після й інколи представлене й -ѣвѣтъ): ѿ ... архїерей (ВВ 1594, 69), ѿ Іудей (МД 1666, 435 зв.), мнози ѿ воевѣтъ (ПКП 1661, 11), невозможно стерпѣти ... мужества воев (Син. 1680, 183), єдинѣтъ ѿ злодѣевѣтъ (ПКП 1661, 66 зв.), ѿ Халдеѣвѣтъ (Тр. 1646, 556). Для інших зафіксовані лише поодинокі вживання: кто глаголаше отѣ келарѣтъ (ПМ, 70), ко моленїемѣтъ ... ѣвѣтателевѣтъ (ЛМГ, 14). У цій групі форм (у ЛМГ) зафіксовано також -ювѣтъ: поѣти ... Исаакїа Борискевича з(ь) волгы(н)скихѣтъ краювѣтъ на єп(с)пство (ЛМГ, 15).

Отже, традиційне нульове закінчення і нові -овѣтъ, -евѣтъ конкурували при творенні род. мн. лише іменників з основами на тверді приголосні (після м'яких вони вживалися рідко). Кількісно при цьому значно переважало нульове (з ним зафіксовано 964 утворення, з -овѣтъ, -евѣтъ – 637). З огляду на те, що в українській мові цього часу форми род. мн. з нульовими закінченнями іменників чол. р. використовувалися рідко [289, с. 134; 156, с. 58], вони були характерною ознакою церковнослов'янської мови. Водночас обидва закінчення сприймалися на той час як певною мірою рівноправні (в церковнослов'янських текстах) варіанти. Крім наведених цифр, про це свідчать і тогочасні граматики, в парадигмах яких подані варіантні форми род. мн.: бѣгѣ(в), и вѣ(г) (ЗизГр, 26 зв.), члѣкѣвѣтъ, и члѣвекѣтъ (ЗизГр, 27 зв.), тѣхѣтъ дрѣгѣвѣтъ, или дрѣгѣтъ (СмГр, 92), тѣхѣтъ грѣхѣвѣтъ /или грѣхѣтъ (СмГр, 94). Яскравим підтвердженням певної рівноправності цих закінчень є однокореневі варіантні форми, виявлені в більшості обстежених пам'яток, навіть і невеликих за обсягом: оставленїе грѣхо(в) (Азб. 1578, 7 зв.) – ѿ грѣхѣтъ (Азб. 1578, 5), ѿ предлогѣвѣтъ (ГрЛ 1591, 47) – о сложенїи предлогѣтъ

(ГрЛ 1591, 129 зв.), *ко различных языковъ познанію* (Розм., 13) – *цсмь ... языкъ разумѣніе* (Розм., 11), *вставленіе грѣхъ(в)* (ТрЦв 1631, 377) – *грѣхъ ради нашихъ* (ТрЦв 1631, 273), *отъ многихъ самовидцевъ* (ПМ, 61) – *отъ многихъ самовидецъ* (ПМ, 84), *Бл҃гословеніе ... ѿцевъ* (ЛМГ, 3) – *бл҃гословеніемъ ст҃ыхъ ѿцъ* (ЛМГ, 5), *нѣкто ѿ Герфѣмъ(в)* (ПКП 1661, 31 зв.) – *єдинъ ѿ Герфѣмъ* (ПКП 1661, 31 зв.), *О ... искорененіи кумиров* (Син. 1680, 176) – *Развѣ тѣхъ ... кумѣрь* (Син. 1680, 176), *оставленіе грѣхъ(в)* (Букв. 1681, 26; Букв. 1692, 28) – *ѿ грѣхъ* (Букв. 1681, 22; Букв. 1692, 24).

Закінчення **-ей**, хоч і представлене меншою кількістю вживань порівняно з нульовим та **-овъ**, **-евъ**, є провідним при творенні род. мн. для іменників з основами на м'які приголосні. Воно не використовується лише після основ на **ц** (за винятком поодиноких уживань, які наведені нижче) та **й**, в інших випадках є звичайним: *много разорителей ... сел ... вѣци, помощнико(в) же и свидателей ... мало* (ОБ 1581, 5 нн), *от жителей* (Син. 1680, 170), *оутопленіемъ(ъ) ... Корабле(й)* (МД 1666, 135 зв.), *множество мѣжей* (Лим. 1628, 43 зв.), *тоболу пѣнязей* (ПМ, 75), *дѣша гнѣства исполненныа, мѣхъ и комарей* (ІЗ 1624, 73), *По скончаніи ... Тропарей* (Сл. 1629, 83), *мѣей пѣть* (ЄвКП 1697, 190 зв.). Це закінчення, поряд з нульовим, рекомендоване для іменників чол. р. з основами на м'які приголосні **й** у *СмГр*: *тѣхъ матежей /или матежь* (128), *тѣхъ свѣдителей: и /тель* (129), його використання підтримувала й українська мова, в якій воно на цей час було достатньо поширеним [156, с. 56–58].

Зрідка в цій групі трапляються форми з **-ій**: *сто динарій* (ЄвЛ 1644, 62 зв.), *Падежій* (ГрЛ 1591, 10), *с(ъ) коній* (ПКП 1661, 60 зв.). Флексію **-ій** має також род. мн. іменника з твердою основою *братъ* (очевидно, результат впливу збірного *братіа*): *ѿ братій* (ОБ 1581, 10 зв.), *в избавленіи ... Братій* (Сл. 1629, 81), *мѣтвами ... братій* (ЛМГ, 9).

Варіантні форми із закінченнями **-ей** та нульовим в обстежених пам'ятках також представлені, однак, на відміну від варіантів із **-овъ** (**-евъ**) та нульовим, лише поодинокими випадками: **паче Цр̄ей** (ОБ 1581, 8/2) – **Ѡ всѣхъ цр̄ь** (ОБ 1581, 121), **Ѡ мѡжей сѣхъ** (ТрЦв 1631, 7) – **глы мѡжъ авитъскихъ** (ОБ 1581, 128/2).

Приклади род. мн. іменників середн. р.: **чадъ оуспрамиса** (ТрЦв 1631, 54), **до сѣхъ мѣстъ** (ПКП 1661, 45 зв.), *прозвашася ... поляки – от поль* (Син. 1680, 170), **имѣній любленіе** (ІЗ 1624, 73), **Ѡрециса всѣхъ ... завлѡжденій оумышленій же и погрѣшеній** (Тр. 1646, 207). Якщо основа таких іменників закінчується збігом приголосних, вставний голосний здебільшого не використовується: **По кончаніи ... Діаконствъ** (Сл. 1629, 2/120), **оубоитъ(ъ)са мытарствъ(ъ)** (ПКП 1661, 15 зв.), **противны(х) дѣйствъ ... єдина вина** (ПКП 1661, 21 нн), **Ѡ ребр(ъ)** (Тр. 1646, 455). Зрідка трапляються форми з таким голосним: **Ѡ браше(н)** (ВВ 1594, 3/35 зв.), **Ѡ брашенъ** (ПКП 1661, 61 зв.). Прикінцеві **ци** і **цу** у формах род. мн. були твердими (графічно форми закінчувалися на **ъ**): **Десятъ поприци(ъ)** (Лим. 1628, 15), **до исходици(ъ) зе(м)ли** (ТрЦв 1631, 37), **в творенію лицъ** (ГрЛ 1591, 139). Утворення такого типу з **ь** трапляються рідко: **паче тысаць ... сѣкровиць** (ОБ 1581, 13 нн).

Давальний відмінок. У дав. в. мн. іменники аналізованої групи мають закінчення **-омъ**, **-емъ** та **-амъ**, **-амъ**. Панівними є традиційні для іменників ***-ѡ-**, ***-jѡ-**основ закінчення **-омъ** (уживається переважно після твердих приголосних) і **-емъ** (перважно після м'яких і пом'якшених): **ко глаголомъ ... приложитса** (ГрЛ 1591, 136), **гласе ... народомъ** (ВВ 1594, 57), **овадомъ сщцы(м) мнѡги(м) и комарѡ(м) ... исхождаше на(д) Пещерѡ** (ПКП 1661, 54), **Бжїа къ члвѣкомъ любѡвѡ** (РО 1683, 1 зв.), **оврѡчъ колѣномъ матерїномъ** (ОБ 1581, 128), **къ ... Ребромъ пристѡпи Гнимъ** (ТрЦв 1631, 346), **рече кнѣземъ** (ОБ 1581, 71 зв./2), **оученїа любителемъ**

(ГрЛ 1591, 3), **Камен(ь) привѣжище залцемъ** (ПКП 1661, 29), **врачем(ъ) достоятъ** (ОБ 1581, 10/2), **мѣжемъ крѣпки(м) рече** (ТрЦв 1631, 278), **к(ъ) вѣчнѣмъ жылицемъ** (МО 1680, 44 зв.), **наѣчи насъ оправданіемъ твоимъ** (Букв. 1692, 31). Іменники на зразок **їерей, їмѣніе** могли утворювати дав. мн. й за допомогою **-ѣмъ**: **горє вамъ, фарисеѣмъ** (ВВ 1594, 107 зв.), **Царь Іудеѣмъ** (ТрЦв 1631, 169), **къ євреѣмъ** (ЄвЛ 1644, 20 нн), **прочитаніѣмъ в(ъ)нимати** (ВВ 1594, 3/22 зв.), **Оставленіе сѣгрѣшеніѣмъ(ъ)** (ІЗ 1624, 124). Такі форми, хоч і не є особливо поширеними в розглянутому матеріалі, зафіксовані в більшості обстежених пам'яток, а в одній, у *Лік. 1607*, утворення на **-їѣмъ**, за нашими спостереженнями, навіть кількісно переважають (виявлено 21 вживання дав. мн. іменників на зразок **їмѣніе**, 6 на **-їемъ**, 15 на **-їѣмъ**): **ѡ презрѣніи їмѣніемъ** (146 зв.), **їзданъ сѣгрѣшеніѣ(м)** (19 зв.), **толиким їмѣніѣмъ власт(ъ)никъ** (31 зв.), **їскоѣшеніѣмъ ... їгралице** (116 зв.) та ін. Форма **їерѣѣмъ** подана в *ЗизГр: Да(т). їерѣѣ(м)* (41). У *СмГр: тѣ(м) їерѣѣмъ* (132).

Серед уживань на **-ѣмъ** зрідка трапляються форми з елементом **-ѡв-**: **поношати градовѣмъ** (ЄвЛ 1644, 35 зв.), **Црѣъ часовѣмъ** (ТрЦв 1631, 344). Такі форми трапляються в старослов'янській мові [61, с. 112; 62, с. 241], для іменників **сѣынъ** і **жрецъ** подані в *СмГр: тѣмъ сѣѡ(м) /или сѣѡвомъ* (100), **тѣмъ(ъ) жерцем /или жерцевемъ** (101) [239, с. 108]. Традиційно подібні утворення вважають сербізмами [239, с. 108], однак, за спостереженнями В. В. Німчука, форми з **-ѡв-** відомі й в українських говірках [239, с. 108].

Однією з особливостей розвитку системи множинних форм іменників в українській та інших східнослов'янських мовах є поширення закінчень дав. в. **-ѡмъ, -ѡѡмъ**, первісно характерних лише для іменників із давніми ***-ā-**, ***-jā-** основами, на іменники інших груп [231, с. 147–149; 289, с. 137; 341, с. 126–127; 104а, с. 93]. Воно відбувалося повільно, протягом тривалого часу. Перші випадки використання **-ѡмъ, -ѡѡмъ** поза межами давньої відміни зафіксовані ще в східнослов'янських пам'ятках XII–XIII ст. [289, с. 137; 341,

с. 126; 140, с. 73; 141, с. 89], а остаточно витіснення ними інших показників дав. мн. в українській мові дослідники відносять до першої чверті XVIII ст. [289, с. 137]. У XVI–XVII ст. в українських пам'ятках форми на **-амъ, -амъ** для іменників чол. і середн. родів, хоч і не були рідкісними, кількісно ще не переважали, при цьому загалом частотнішими були нові форми іменників середн. р. [289, с. 138; 156, с. 59, 77; 337, с. 107].

Можливо, в результаті впливу живого мовлення такі форми почали використовуватись і в церковнослов'янській мові. Цей вплив підтверджує певною мірою *СмГр*, в парадигмах якої для іменників аналізованої групи рекомендовані лише традиційні закінчення: **тѣмъ Клевретѡ(м)** (85), **Воннѡ(м)** (88), **дрѣгѡмъ** (92), **знаменіємъ** (139). Нові закінчення, поряд зі старими, подані в граматиці Л. Зизанія: **Д. мѡрамъ, и морє(м) ... сѣснїа(м), и сѣсенїѡ(м)** (35). Хоч слід відзначити, що нові форми дав. мн. в аналізованій групі не є особливо поширеними (зафіксовано 39 уживань на **-амъ, -амъ** з 1355 виявлених форм дав. мн. іменників чол. р. і 44 із 229 середнього). При цьому серед іменників чол. р. постійно **-амъ** у дав. мн. має лише слово **братъ** (26 уживань із 39 виявлених на **-амъ, -амъ**): **нх(ъ) милостѡ(м) ... братїамъ** (Тр. 1646, 3 нн), **гласе ... братїамъ** (Лим. 1628, 6), **хлѣбы братїам(ъ) печахѹ** (ПКП 1661, 74). Інші мають закінчення **-амъ, -амъ** рідко: **повелихъ ... дѣлателямъ** (ПМ, 70), **храмъ ... отступникамъ ... предаде** (ПМ, 61), **пѣти ... на гла(с) Стихирамъ** (Сл. 1629, 24), **нѹжда бо єсть прїйти съблзѡна(м)** (ЄвЛ 1644, 60 зв.), **Ѹподобляють Ѹчителїє стѣхъ ... Биссера(м)** (ПКП 1661, 22), **сосцамъ ѡрѣзанїє** (МО 1680, 110 зв.), **къ скифам** (Син. 1680, 172). Серед іменників середн. р. нові закінчення мають переважно слова на **-їє**: **себе подлагаєтъ ... бѣсопреданїамъ ... и влѣшевскимъ знаменїамъ** (ІЗ 1624, 485), **стр(а)данїамъ** (Лим. 1628, 45), **Блговѣстїамъ** (ЄвЛ 1644, 16 нн), **вправданїамъ** (МД 1666, 166), **имѣнїамъ** (РО 1683, 48), **Писанїам(ъ)** (ЄвЛ 1697, 328 зв.). Інші рідко: **къ инымъ лукавствамъ** (ПМ, 60), **къ чресламъ мѹжа** (ПКП 1661, 36 зв.).

Знахідний відмінок. Іменники чол. р. на позначення неістот та істот у знах. мн. мають певною мірою різні закінчення, іменники середн. р. представлені здебільшого з такими ж, як у наз.

Назви неістот чол. р. виступають із закінченнями **-ы, -и, -а**. Для іменників ***-ǫ-, *-jǫ-**основ первісними є **-ы** та **-а**. Згодом у цьому відмінку почало вживатися **-и**, очевидно, в результаті впливу наз. мн. або знах. мн. іменників з основами на ***-ǫ-** [229, с. 31]. У розглянутому матеріалі **-ы** вживається після твердих приголосних: **дадите грады** (ОБ 1581, 106 зв.), **обращеши ... глы** (ГрЛ 1591, 134 зв.), **дары принесоша** (ОБ 1581, 8 нн/2), **виж(д)ъ вбразы** (ТрЦв 1631, 379), **вѣтыты ... съхраните** (Тр. 1646, 156). Закінчення **-и** представлене переважно після задньоязикових (без чергувань **г, к, х** із **з', ц', с'**): **недѣги вземъ** (Тр. 1646, 456), **да възмѣтъ камыки** (ОБ 1581, 51 зв.), **взати сребръники** (ТрЦв 1631, 134), **ѡимѣ грѣхи** (ОБ 1581, 10 зв.), **калѣгоры испо(л)няють ... порохи** (ЛМГ, 28). Зрідка після **г, к, х** могло використовуватися й **-ы**: **съкрѣши ... врагы** (Сл. 1629, 71), **недѣгы ... прѣмт(ь)** (ЄвЛ 1644, 23 зв.), **наоучите всѣ языкы** (ВВ 1594, 3/10 зв.), **ѡпѣцати грѣхы** (ВВ 1594, 44 зв.).

Крім того, закінчення **-и** (також **-ѣ**) подекуди трапляється й після м'яких приголосних: **метающе пѣнази** (МД 1666, 136), **монастыри многи съгради** (ПМ, 68), **поют(ъ) Тропари** (Тр. 1646, 453), **пѣназѣ истоцилъ еси** (ІЗ 1624, 282), **глаголютъ Тропарѣ** (Сл. 1629, 106). Загалом же після м'яких приголосних, зокрема **й ц** та **ч**, частіше представлене традиційне **-а** (**-а**): **тлатъ обычаѣ блги** (ОБ 1581, 11 нн), **хотѣхѣ ... вѣчычаѣ наша растлѣти** (ЄвЛ 1644, 16 нн), **пѣназѣ истрошающе** (ІЗ 1624, 265), **Рыбѣ извлечены вѣша в(ъ) Кораблѣ** (МД 1666, 225), **вѣходи всѣ Монастырѣ** (ПКП 1661, 50 зв.), **на новы м(с)ца** (МД 1666, 151), **соплетают себѣ вѣнца** (Син. 1680, 174), **обнаживше ... мечѣ ѡстремишасѣ на нь** (Лим. 1628, 8 зв.), **взе(м) ключа ... иде** (Лим. 1628, 16 зв.).

Назви істот у знах. мн. могли мати як закінчення, характерні для назв неістот (-**ы**, -**и**, -**а**), так і закінчення, тотожні род. в. (нульове, -**овъ**, -**ей**). Поширення закінчень род. в. у знах. було пов'язане з формуванням категорії істот й активніше відбувалося в однині, що засвідчує й проаналізований матеріал, у якому форми знах. одн. із закінченнями род. в. серед назв істот є, власне, єдино можливими. У множині цей процес також відбувався, але значно повільніше. У старослов'янській мові назви істот чол. р. у знах. мн. мають такі ж закінчення, як і назви неістот [61, с. 107, 109], у церковнослов'янській мові східних слов'ян XI–XIII ст. дослідники зрідка фіксують у знах. мн. нові форми, тотожні род. в. [229, с. 43]. Очевидно, довгий час вони були рідкісними й небажаними для використання в церковнослов'янських текстах. Можливо, тому в граматиках кінця XVI – початку XVII ст. для іменників чол. р. на позначення істот рекомендовані старі закінчення: **винител(ъ)ны(й)**, **бѣги** (ЗизГр, 27), **члѣки** (ЗизГр, 27 зв.), **ви(н): тѣа Клеврѣты** (СмГр, 85), **воинѣ** (СмГр, 88), **дрѣги** (СмГр, 92). Однак ці рекомендації не повністю відображали тогочасну мовну практику, про що свідчить проаналізований матеріал, у якому достатньо великою кількістю вживань представлені нові форми, хоч переважають старі (у знах. мн. зафіксовано 679 формовживань назв істот чол. р., 166 із них мають закінчення, тотожні род. в.). Причому в окремих пам'ятках нові форми навіть кількісно переважають (у вибірках з *ІЗ 1624* їх 27 із 40, у *ПКП 1661* – 26 із 38, у *Син. 1680* – 17 із 18). Очевидно, поширення цих форм (навіть і всупереч тогочасним граматакам) відбулося в результаті впливу української мови, в пам'ятках якої в XVI ст. вони є звичайними (поряд зі старими) [156, с. 61], а в XVII ст. вже стають нормою [289, с. 180].

Структурні особливості старих і нових форм були загалом такими ж, як і форм назв неістот або род. мн., однак можна відзначити, що серед нових форм знах. мн., на відміну від род. мн., частотнішими є утворення з -**овъ** (-**евъ**), -**ей** (а не з нульовими закінченнями): **помощникѡ(в)**, **застѣпникѡвъ же и предстателѣй ... призвати** (Тр. 1646, 136), **Лѣтописцевъ ...**

помаиѣмъ (ПКП 1661, 24 нн), Ѹмолиша ... панов (ЛМГ, 18), созва ... Ѹчениковъ и рѸкополагателе(й) (ЛМГ, 18), турков и татаров поражаху (Син. 1680, 179). Хоч представлені також утворення, тотожні старим формам: хуляше преподобныхъ отецъ (ПМ, 73), гражданъ ... повцрѣше (ПКП 1661, 25 зв.), сочте своихъ си домочадецъ (МО 1680, 146).

Зрідка в обстеженому матеріалі (навіть і в межах однієї пам'ятки) трапляються однокореневі форми з варіантними закінченнями (новими і старими) або нові і старі форми різних слів, ужиті поряд: съхрани рабъ твоа (Тр. 1646, 401) – вбрати рабъ твоихъ (Тр. 1646, 139), ПомилѸй ... рабъ своа (ЄвЛ 1644, 6 нн) – помани ... рабъ твоихъ (ЄвЛ 1644, 6 нн), вон вбрѣтохъ цѣлы (ПКП 1661, 11) – шполчи егъ ввевъ (ПКП 1661, 41 зв.), побѣждай еретикъ и бѣсовъ (ОБ 1581, 2 нн), Призовѣмъ Англы, съверѣмъ(ъ) Пр(о)рки и Ап(с)тлы, оупотребѣмъ мѸчениковъ(ъ), дѣвственниковъ (РО 1683, 58 зв.).

Іменники середн. р. практично в усіх випадках у знах. мн. мають традиційні закінчення -а, -а: в села (ОБ 1581, 121 зв.), въ мѣста (Лим. 1628, 9 зв.), въ(з)двигнѸ чада (ТрЦв 1631, 38), испытайте ... писаніа (МП 1593, 5). Після ц і ци в більшості випадків представлене -а: очисти ср(д)ца (ОБ 1581, 128), проклиная ... съворица (Тр. 1646, 98). Зафіксовані також поодинокі форми з -а: отагчаю(т) ср(д)ца (ВВ 1594, 118 зв.), три лица (Тр. 1646, 96). Кількома вживаннями представлені форми знах. в. із закінченням -ы (результат впливу іменників чол. р.): снѣ дѣдвѣ есть по(д) лѣты (ОБ 1581, 10 нн), съ оцѣмъ ти бнѸ, и дхѸ ... покланяюса ..., лица раздѣлаа (ТрЦв 1631, 93).

Орудний відмінок. В ор. в. мн. іменники аналізованої групи мають закінчення -ы, -и, також -ми та -ами, -ами.

Найбільш поширеними серед іменників і чол., і середн. родів є традиційні -ы (після твердих приголосних) та -и (після м'яких і пом'якшених): персты своими (Лим. 1628, 44), съ ... Ап(с)лы (ТрЦв 1631,

346), съ **Дѣггы** (ЄвЛ 1644, 56 зв.), **бѣзчисленными** **трьды** (Тр. 1646, 136), *миры* *благонными* (ПМ, 79), съ **чады** (ПКП 1661, 71), съ ... *ієреи* (ПМ, 82), **рѣзахъ** **мечи** **своими** (Лим. 1628, 28), съ **многими** **тревѣненіи** (ІЗ 1609, 12 зв.), **оружіи** **дѣховными** (МД 1666, 121), **златозарными** **оученіи** (МО 1680, 116). Після задньоязикових частіше використовується **-и**, зрідка **-ы**: **с(ъ)** **наимники** (Лим. 1628, 21 зв.), съ **Учѣнки** (ТрЦв 1631, 57), съ **враги** (ПКП 1661, 26), **видѣхъ** **Црковъ** **Хвѣ** ... **врагы** ... **попираемъ** (ОБ 1581, 4 нн), **оброкы** **вашыми** (ВВ 1594, 153 зв.). В окремих пам'ятках виявлені однокореневі форми з **-ы** та **-и**: **прє(д)** **чловекы** (ЄвЛ 1644, 32 зв.) – **прє(д)** **члѣвки** (ЄвЛ 1644, 80), съ **клеврѣты** **своими** (ПМ, 73) – съ **многи** **клеврѣти** **своими** (ПМ, 49). Після **ц** і **ци** зазвичай виступає **-и**: **исповѣдѣши** **ли** ... **Бѣга**, **сѣществомъ** **нераздѣлимагъ**, **лици** **же** **раздѣлагъ** (Тр. 1646, 98), **рѣвници** **власаным(и)** (Лим. 1628, 18). Зафіксовано також кілька випадків, коли після **ц** використано **-ы**: **три** **єст(с)твом(ъ)** **и** **три** **лицы**, **єдинє** **Бѣ** (ТрЦв 1631, 415), **горєс(т)ными** **ср(д)цы** **до** **Бѣга** ... **возваша** (ЛМГ, 28).

Достатньо поширеним серед розглянутих іменників і чол., і середн. родів є також закінчення **-ми** (за походженням показник ор. мн. іменників ***-ї-основ**). За межами давньої відміни дослідники фіксують його вже у старослов'янській мові [61, с. 116, 125], зрідка з іменниками ***-jǫ-основ** це закінчення трапляється в церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI–XIII ст. [229, с. 34]. Згодом воно набуло поширення. Про це свідчать граматики кінця XVI – початку XVII ст., у яких для іменників чол. і середн. родів з основами на м'які приголосні, поряд із традиційними, подане й закінчення **-ми**, причому варіанти з **-ми** на першому місці: **сп̄се(н)ми**, **и** **сп̄сеніи** (ЗизГр, 35), **пастырма**, **и** **пастыри** (СмГр, 126), **матє(ж)ми** /или **матєжи** (СмГр, 128), **ходотайми**: **и** /**таи** (СмГр, 131), **знаменми**: **и** **знаменіи** (СмГр, 140) і ін. Активність цього закінчення підтверджує й розглянутий матеріал. Серед іменників чол. р. воно вживається насамперед у словах із суфіксом **-тель**, часто представлене

й в інших з основами на м'які приголосні: **съ ... родительми**, и прародительми (ОБ 1581, 13 нн), **съ Учтѣ(л)ми** (ПКП 1661, 26 нн), **съ мѹжми** (Сл. 1629, 116), **со всѣми ... падежми** (СмГр, 416), **Грамматика сложен(ъ)на ... спѹдейми** (ГрЛ 1591, 2), **не хотаще ... глагольми запретити** (ІЗ 1609, 3 зв.), **пѣнаѹзми ... расточитисѧ** (ТрЦв 1631, 9 нн). Зафіксовано також кілька випадків, коли **-ми** представлене після твердих приголосних: **Покажите ... оучреж(д)енныхъ позорми** (ІЗ 1624, 54), **со инѣми чинми** (Сильв., 228). Серед іменників середн. р. майже в усіх зафіксованих випадках **-ми** вжите в похідних на **-їє**, причому **-їє** при творенні форм усікається: **посланьми и писаньми ... архиєп(с)па ... дойдохъ** (ОБ 1581, 5 нн), **исправлен(ь)ми** (ВВ 1594, 130 зв.), **имѣньми ... оуцѣломѹдрати** (ІЗ 1609, 21), **богатыми ... во(з)даж(д)ъ дарова(н)ми** (Сл. 1629, 77), **избыточествовати бл҃годарен(ъ)ми** (ПКП 1661, 8 нн), **чюдесъ сіан(ь)ми** (МО 1680, 63). Форми на **-ми** з іншою будовою поодинокі: **сокровицими** (МД 1666, 135 зв.), **Крылми** (МД 1666, 106).

Закінчення **-ами**, **-ами** (за походженням показники ор. мн. іменників ***-а-**, ***-ја-**основ) звертають на себе увагу у зв'язку з тим, що в східнослов'янських мовах вони стали основними в ор. мн. для іменників усіх родів. Поза межами давньої відміни їх фіксують з XIII–XIV ст. [9, с. 90; 140, с. 75; 138, с. 58], а в першій половині XVII ст. в українській мові вони вже витіснили, за спостереженнями дослідників, давні закінчення [289, с. 139–140]. Поряд із традиційними, **-ами**, **-ами** були можливими для іменників чол. й середн. родів і в церковнослов'янській мові. Про це свідчать і тогочасні граматики, в яких подані варіантні форми: **чл҃ки, и чл҃ками ... снѣ҃гами, и снѣ҃ги** (ЗизГр, 27 зв.), **клевретами и клеветчы** (85), **гармами, и гармчы** (87), **сердцами, и сердцы** (СмГр, 98) і ін. У *ЗизГр* в парадигмі **море** форма на **-ами** єдино можлива (34 зв.). Те, що ці закінчення використовувались у церковнослов'янській мові для іменників чол. і середн. родів, підтверджують й обстежені пам'ятки. Хоч слід зазначити, що особливо

поширеними вони не були (якщо врахувати їхню активність у тогочасній українській мові, а також рекомендації *ЗизГр* та *СмГр*). У розглянутому матеріалі виявлено 608 формовживань ор. мн. іменників чол. р., 100 з них мають закінчення **-ами**, **-ами**. У двох пам'ятках нові форми кількісно переважають (у *ЛМГ* їх 18 із 25, у *Син. 1680* – 22 з 30). При цьому в *ЛМГ* зафіксовано 15 випадків уживання форми ор. мн. іменника **братїа** (**братїами**), який в усіх відмінках множини має особливості в закінченнях. В інших пам'ятках нові форми, хоч і не є особливо рідкісними, трапляються загалом не часто: *над ... берегами* (*Син. 1680, 169*), *славянами зватися начаша* (*Син. 1680, 168*), *со дзвонами* (*ЛМГ, 38*), *со братїами* (*ЛМГ, 34*), *крючками* (*ОБ 1581, 37*), *съ ... сїїниками* (*Тр. 1646, 753*), *святими угодниками* (*ПМ, 75*), *съ ... оучїнками* (*ЄвЛ 1644, 93 зв.*), *вертепами* (*ПКП 27 зв.*), *потоками водными* (*РО 1683, 4*), *со ... вчїнками* (*ЄвКП 1697, 94 зв.*).

Серед форм ор. мн. іменників середн. р. зафіксовано всього кілька на **-ами**, **-ами** (8 із 351 виявлених): *по(д) лицами Хлѣба и вина* (*Сл. 1629, 21 нн*), *Четгырма Лицами* (*ЄвКП 1697, 8 нн*), *съ ... въздыханїями* (*ПМ, 53*), *житїами* (*ПКП 1661, 4 нн*), *войсками* (*Син. 1680, 180*).

Можливо, поширення **-ами**, **-ами** стримувала традиційність більшості тогочасних церковнослов'янських текстів, а також достатньо продуктивне закінчення **-ми**.

Місцевий відмінок. У місц. в. мн. іменники чол. р. представлені переважно формами на **-ѣхъ**, **-єхъ**, також на **-ахъ**, **-ахъ** та **-ухъ**, іменники середн. р. – на **-ѣхъ**, **-єхъ**, **-ихъ**, також на **-ахъ**, **-ахъ** та **-ухъ**.

У старослов'янській мові іменники з давніми основами на ***-ǫ-**, ***-jǫ-** і чол., і середн. родів у місц. мн. мали закінчення **-ѣхъ**, **-ихъ** [61, с. 107, 115]. Із цими ж закінченнями вони вживалися в церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI–XIII ст. [229, с. 31, 32, 34, 35–36]. Згодом, очевидно, в результаті впливу давньої відміни з ***-j-**основами [9, с. 92], тут з'явилося **-єхъ** і в групі іменників чол. р. повністю витіснило традиційне

-ихъ, а для іменників середн. р. стало одним з варіантних показників місц. мн. Такий хід подій підтверджує розглянутий матеріал, у якому -ихъ у місц. мн. для іменників чол. р. не представлено, а найбільш поширеними закінченнями є -ѣхъ (уживається переважно після твердих основ) та -єхъ (після м'яких, зокерма й на ц, ж): **въ градѣхъ** (ОБ 1581, 87/2), **ѡ ... глаголѣхъ** (ГрЛ 1591, 128), **въ ... храмѣхъ** (ВВ 1594, 18 зв.), **ѡ помыслѣхъ** (Лим. 1628, 14), **на Херѡвимѣхъ** (Тр. 1646, 139), **о идолѣхъ** (Син. 1680, 173), **в(ъ) князехъ** (ОБ 1581, 2 нн), **о іереехъ** (ПМ, 75), **в(ъ) Монастырехъ** (ПКП 1661, 42), **на концехъ** (ГрЛ 1591, 181), **по мъжехъ** (ОБ 1581, 128). Хоч слід відзначити, що сфери функціонування цих закінчень не були чітко розмежованими. Трапляються випадки використання -єхъ після основ на тверді приголосні та -ѣхъ – на м'які: **въ совѣтехъ** (ІЗ 1609, 27 зв.), **въ глаголахъ** (ІЗ 1624, 282), **ѡ ... Панехъ** (Сл. 1629, 2/117), **ѡ ... Князеѣхъ** (Сл. 1629, 2/22). Крім того, достатньо поширеними є однокореневі варіанти з -ѣхъ та -єхъ (часто в межах однієї пам'ятки): **въ азъцѣхъ(ъ)** (ОБ 1581, 8/2) – **въ всѣхъ(ъ) азъцехъ** (ОБ 1581, 72), **въ Іер(с)лѡмѣхъ(ъ)** (ІЗ 1624, 468) – **въ Іер(с)лимехъ** (ІЗ 1624, 228), **на Херѡвимѣхъ(ъ)** (ТрЦв 1631, 53) – **на Херонвѡмехъ** (ТрЦв 1631, 10), **въ грѣсѣхъ** (Тр. 1646, 505) – **ѡ ... грѣсехъ** (Тр. 1646, 137). Такі варіанти подані й у *СмГр* [126, с. 109]: **ѡ тѣхъ воинехъ**, **и воинѣхъ** (88), **ѡ тѣхъ юродехъ(ъ) /и юродѣхъ** (89) і ін.

В іменниках середн. р. після твердих основ представлені переважно закінчення -ѣхъ, -єхъ, після м'яких – -ихъ: **въ числѣхъ** (Азб. 1578, 51 зв.), **в(ъ) селѣхъ** (ПКП 1661, 83 зв.), **въ ... лѣтехъ** (ІЗ 1609, 29 зв.), **на мѣстехъ** (ІЗ 1624, 362), **въ Брашнехъ(ъ)** (Сл. 1629, 52), **в поморїихъ** (ОБ 1581, 11 зв./2), **въ ... злостраданїихъ** (Лим. 1628, 45 зв.), **ѡ ... съгрѣшенїихъ** (Тр. 1646, 505), **въ искушенїихъ** (ПМ, 65). Закінчення -єхъ є більш поширеним (зафіксовано 49 уживань), ніж -ѣхъ (29 уживань). Після **ц** і **ц** могли використовуватись як -єхъ, так і -ихъ: **На сѣнмищехъ** (ІЗ 1624, 2), **въ Оучилищехъ** (Сл. 1629, 14 нн), **ѡ ... Отрочищехъ** (ЄвКП 1697, 11 нн), **на**

сонмицихъ (ЄвЛ 1644, 82), въ ср(д)цехъ (ОБ 1581, 4/2). За таких умов зафіксовано й -ыхъ: на торжицыхъ (ВВ 1594, 107 зв.), въ ср(д)цыхъ (ЄвЛ 1644, 25 зв.).

Закінчення -ѣхъ, -єхъ, -ихъ подані як варіанти для іменників середн. р. в парадигмах *СмГр*: ѡ тѣхъ древе(х), и древѣхъ (90), ѡ тѣхъ сердце(х), и сердцихъ (98), ѡ тѣ(х) знаменіе(х): и знаменіи(х) (140).

Перед -ѣхъ, -єхъ у всіх випадках г, к, х чергуються із з', ц', с': в лѣѣхъ (ОБ 1581, 111 зв./2), въ подвижѣ(х) (ПКП 1661, 33 зв.), на облацѣхъ (ЄвЛ 1644, 85), на свѣтилницѣхъ (Тр. 1646, 755), въ грѣсѣ(х) (ВВ 1594, 3/24 зв.), въ патриарсехъ (Син. 1680, 167).

Закінчення -ахъ, -ѡхъ (за походженням показники місц. мн. іменників *-ā-, *-jā-основ) у східнослов'янських мовах у процесі їхнього розвитку поширилися й стали основними в місц. мн. для іменників усіх родів. В українській мові вони вже в XVI ст. активно вживалися з іменниками чол. і середн. родів [156, с. 64, 79], а в другій половині XVII ст. стали панівними [289, с. 143; 337, с. 107]. Для церковнослов'янської мови таке активне поширення цих закінчень не було характерним. Форми місц. мн. на -ахъ, -ѡхъ іменників давніх *-ǫ-, *-jǫ-основ не представлені в пам'ятках старослов'янської мови, не фіксуюють їх дослідники в церковнослов'янській мові східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 31, 34, 43], не подані вони й у *СмГр*. Хоч обстежені пам'ятки свідчать про те, що в кінці XVI–XVII ст. в церковнослов'янських текстах їх використовували. За нашими спостереженнями, менш поширеними форми на -ахъ, -ѡхъ були для іменників чол. р. (виявлено 34 випадки з 521 вживання місц. мн. іменників чол. р. *-ǫ-, *-jǫ-основ) і набагато більш частотними для іменників середн. р. (105 випадків із 287). Приклади нових форм іменників чол. р.: на ... падежахъ (ГрЛ 1591, 59), въ жернова(х) (ЄвЛ 1644, 86), в(ъ) Тропара(х), Кондака(х), стихира(х) и Канѡна(х) (ПКП 1661, 31), въ ... поклѡнахъ (Тр. 1646, 255), в(ъ) ... крагахъ (ЛМГ, 6), в(ъ) ... Ѧгглахъ (МД 1666, 75), въ

Вертепахъ (МД 1666, 106), *о наслѣдникахъ* (Син. 1680, 167). Цікаво, що зрідка такі форми трапляються в тексті *СмГр*, хоч у парадигмах вони не рекомендовані: **в(ъ) слога(х)** (13), **в(ъ) вмнах(ъ)** (180). У групі іменників середн. р. закінчення **-лхъ, -ахъ** мають переважно слова на **-їє**: **в писанїахъ** (ОБ 1581, 8 нн), **в нареченїахъ** (ГрЛ 1591, 179), **в исправленїахъ** (ІЗ 1609, 24), **в ... размышленїахъ** (Тр. 1646, 255), *въ словопрѣвїяхъ* (ПМ, 81), **в(ъ) ... Писанїа(х)** (МД 1666, 105 зв.), *на брачныхъ веселїяхъ* (Син. 1680, 174), **на распѣтїа(х)** (ЄвКП 1697, 138 зв.). Рідше трапляються форми на **-ахъ, -лхъ** іншої будови: **на ребрахъ** (Лим. 1628, 12 зв.), **на ... мѣста(х)** (Сл. 1629, 49), **въ пола(х)** (ТрЦв 1631, 74), **в(ъ) ср(д)цахъ** (Тр. 1646, 255), **въ пристаницахъ** (ЄвЛ 1644, 8 нн), **в(ъ) жилицахъ** (МО 1680, 93).

Інокли розглянуті іменники і чол., і середн. родів могли мати також закінчення **-ухъ** (за походженням показник місц. мн. іменників ***-й-основ**): **о ... съсуду(х)** (ВВ 1594, 3/24), **в услухъ** (ІЗ 1609, 18 зв.), **в Самаранухъ** (ІЗ 1624, 229), **в ... догматухъ** (ІЗ 1624, 568), **в ... хждо(з)ствухъ** (ВВ 1594, 9), **в съгрѣшенїухъ** (ІЗ 1624, 234). Такі форми дослідники фіксують у старослов'янських пам'ятках [334, с. 404], однак достатньо поширеними вони були й в українській мові, зокрема й XVI–XVII ст. [9, с. 92; 156, с. 63, 79; 334, с. 406–408]. У *СмГр* не подані.

Двоїна

У двоїні іменники аналізованої групи засвідчені невеликою кількістю вживань, здебільшого у сполуках із числівниками **два, оба**. Виявлені всі форми двоїни іменників і чол., і середн. родів, однак частіше трапляються наз. та знах. відмінки, інші представлені лише окремими вживаннями.

У наз. та знах. відмінках іменники чол. р. мають традиційні закінчення **-а, -л**, середн. – традиційне **-ѣ** та в окремих випадках **-л, -а**: **остаста два мѣжа** (ОБ 1581, 66/2), **бдлхѣ два брата** (ПКП 1661, 88 зв.), **в(ъ) томъ (місті) вѣста родителя ... Феодосїа** (ПКП 1661, 44), **вѣста во рывара**

(ЄвКП 1697, 10), *запечатлиша оба съсуда* (ПМ, 82), *м̄лаше ... Родителя своа* (ПКП 1661, 44 зв.), *Сїа еста двѣ Крылѣ* (ПКП 1661, 33 нн), *Сѣа еста двѣ свѣтилѣ* (ПКП 1661, 33 нн), *поимъ двѣ говадѣ* (ОБ 1581, 128/2), *преклонити колѣнѣ* (Тр. 1646, 207), *прѣбы(ст) двѣ лѣтѣ* (ПКП 1661, 46 зв.), *извѣствѣют(ъ) двѣ Єст(с)твѣ быти* (ЄвКП 1697, 8 нн). Поодинокими вживаннями в середн. р. представлені форми на *-а, -а:* *на два положенїа* (ОБ 1581, 56 зв.), *жен(ъ)скїй же двѣ иматъ кончанїа* (ГрЛ 1591, 49), *два поприца* (Лим. 1628, 39 зв.), *Два предлагал дѣйства* (ТрЦв 1631, 21). У старослов'янській мові закінчення *-а (-а)* мали іменники **-ǫ-, *-jǫ-* основ лише чол. р. [293, с. 88–89], двоїнні форми іменників середн. р. з такими закінченнями не зафіксовані [61, с. 115; 293, с. 89], немає їх і в церковнослов'янській мові східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 32], однак у *СмГр* для них рекомендовано саме закінчення *-а: Име(н): Ви(н): и Зва(т): та сердца (97), та знаменїа (139)*. Ці форми є, очевидно, результатом впливу іменників чол. р.

У род. і місц. відмінках розглянуті іменники **-ǫ-, *-jǫ-* основ мають, як і в старослов'янській мові, закінчення *-ǫ, -ю: ѿ двою Клирикѣ* (ТрЦв 1631, 307), *в(ъ) єдинъ ѿ кораблю* (ЄвКП 1697, 208 зв.), *на обою концѣ* (ОБ 1581, 37/2), *ѿ двою лѣтѣ* (ЄвКП 1697, 5 зв.), *на плещѣ своєю* (Лим. 1628, 13), *въ двою сщєствѣ* (ТрЦв 1631, 414).

Також із традиційними закінченнями (*-ома, -єма*) іменники аналізованої групи представлені в дав. та ор. відмінках: *пра междѣ чл̄кома* (ОБ 1581, 91 зв./2), *съ двѣма братома* (ПКП 1661, 88), *штроча ... кормимо родителема* (ПКП 1661, 44 зв.), *оузрѣ Серафимшвъ ... двѣма крылшма ... ншги закръвающи(х)* (ПКП 1661, 33). У *СмГр* для іменників чол. і середн. родів у двоїні подані різні форми дав. й ор. відмінків: *Да(т): тѣма дрѣгома. Тво(р): тѣма дрѣгома (92), Да(т): тѣма сердцема. Тво(р): тѣма сердцема (97)* та ін. У розглянутому матеріалі форм на *-ама* не зафіксовано.

У групі іменників середн. р. виявлені помилково вжиті двоїнні форми, у знах. в. окремі слова виступають із закінченнями місц.: **вѣзми ихъ на рамѣ свою** (ОБ 1581, 66), **падѣ на колѣнѣхъ, мѣше ... бѣ** (ПКП 1661, 82 зв.).

Крім того, серед іменників і чол., і середн. родів представлена достатньо велика кількість випадків, коли замість форм двоїни виступають форми множини (навіть і при числівнику два): **бѣ еста два столпы** (замість столпа) (ПКП 1661, 33), **оуби бѣхъ мѣникъ Бориса и Глѣба** (замість мѣника) (ПКП 1661, 5), **прислани бѣша ... вѣтли вѣрты, Мѣодѣй и Крїлѣ** (замість вѣтла) (ПКП 1661, 23), **минушимъ же двомъ часомъ** (замість часома) (ПМ, 76), **со двома ѹчениками** (замість ѹченикома) (ЛМГ, 3), **при двоухъ ... застѹпникахъ ... ѡцеухъ Антонїи и Ѳеодосїи** (замість при двою застѹпникѹ ѡцѹ) (ПКП 1661, 6 нн), **во прикасанїи двоухъ реченїи** (зам. реченїю) (ГрЛ 1591, 181), **ввлеченнаа мѣстомъ** (зам. мѣстома) **двомъ сѹцимъ кончаємомъ и предкончаємомъ** (ГрЛ 1591, 180).

В українській мові XVI ст., за спостереженнями дослідників, «процес зникнення двоїни як окремої граматичної категорії завершився» [289, с. 172]. Наведені факти свідчать про те, що й у церковнослов'янській мові того часу цей процес, не без впливу української мови, також відбувався.

Отже, розглянутий матеріал свідчить про те, що у відмінюванні іменників з давніми основами на **-ǫ-*, **-jǫ-* в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. порівняно зі старослов'янською мовою відбулися зміни. Вони полягали насамперед у тому, що поряд із традиційними формами почали вживатися нові варіанти (в усіх випадках менш поширені). Ці варіанти були переважно результатом впливу іменників інших давніх відмін, насамперед з основами на **-i-* (род. одн. з *-ŭ*, дав. одн. з *-ови*, місц. одн. з *-ŭ*, наз. мн. з *-ове*, род. одн. з *-овѣ*, місц. мн. з *-овѣ*), а також на **-i-* (наз. мн. з *-їє*, род. мн. з *-їи*, *-ей*, ор. мн. з *-ми*, місц. мн. з *-єхъ*) та **-ā-*, **-jā-* (дав., ор., місц. мн. з відповідно *-амъ*, *-амъ*, *-амы*, *-ахъ*, *-ахъ*). Важливою зміною було також поширення

наз. мн. з **-ѣ** (результат взаємодії наз. та знах. відмінків) та знах. мн. назв істот, тотожного род. (результат формування категорії істот).

Те, що в аналізованій групі зміни відбувалися й у досліджуваній період підтверджує зіставлення розглянутих форм з поданими в тогочасних граматиках. Проаналізовані форми іменників ***-ǫ-**, ***-jǫ-**основ загалом відповідають рекомендованим у *ЗизГр* та *СмГр*, особливо деталізовано відмінювання цієї групи представлено в *СмГр*. Однак в обстежених текстах виявлені форми, не подані в парадигмах обох граматик. Усі такі утворення є новими менш уживаними варіантами традиційних форм, зокрема, це род. та місц. одн. на **-ǫ**, місц. одн. на **-є**, наз. мн. на **-ѣ**, знах. мн. назв істот чол. р., тотожний род., місц. мн. на **-ѡхъ**. Деякі з нових форм (зокрема, дав. та місц. мн. на **-амъ**, **-ахъ**) подані в *ЗизГр*, але відсутні в парадигмах *СмГр*. Цікаво, що форми на **-ахъ** зафіксовані в тексті *СмГр*, хоч і не подані в парадигмах.

Виявлені зміни значною мірою були спричинені впливом української мови, в якій вони також відбувалися й мали виразніші результати. Звертає на себе увагу те, що серед нових утворень набули певного поширення й стали в церковнослов'янській мові української редакції варіантними нормами форми, які в українській мові на той час уже стали загальноживаними або достатньо широко представленими (зокрема, це дав. одн. на **-ови** для назв істот, наз. мн. на **-ѣ** або **-и** без чергувань задньоязикових, род. мн. на **-овъ**, **-ей**, **-ій**, знах. мн. назв істот, тотожний род.). Інші форми (зокрема, й загалом активні на той час в українській мові род. одн. на **-ǫ**, місц. одн. на **-ǫ**, **-ю**, також дав., ор., місц. мн. на відповідно **-амъ**, **-амъ**, **-амы**, **-амы**, **-ахъ**, **-ахъ**) не набули особливого поширення в церковнослов'янській, очевидно, тому, що сприймалися як риси розмовні або регіональні. Впливом української мови можна пояснити випадки (хоч і нечисленні) змішування твердого й м'якого типів відмінювання (зокрема, форми на зразок **єлєѡмъ**, **Андрєѡви**), а також непослідовність у використанні форм двоїни.

Результатом впливу української мови було не лише виникнення й певне поширення нових форм, але й збереження деяких традиційних рис словозміни (які збігалися з українськими). Зокрема, на нашу думку, завдяки підтримці української мови в українській редакції церковнослов'янської мови послідовно використовується за відповідних умов кл. в. (серед іменників розглянутої групи виявлено лише один виняток), також відбуваються зміни г, к, х // з', ц', с' (в місц. одн. й мн.).

Вплив української мови представлений також в окремих фонетичних особливостях проаналізованих форм, це, зокрема, м'якість ц у формах на зразок м̄сць, м̄сца, твердість р у формах на зразок царъ, рисою, характерною для українських пам'яток, є сплутування літер и та ѣ, яке зафіксовано в цій групі в багатьох закінченнях (у дав. одн.: читателеви – ч̄лковѣ, у місц. одн.: ѡ ... Короли – ѡ ... Королѣ, у наз. мн. *неприятели – прародителѣ*, у знах. мн.: Тропари – Тропарѣ).

Незважаючи на відчутні результати впливу української мови, проаналізована група іменників в основному зберегла традиційні риси словозміни (зокрема, більшість характерних множинних форм, традиційні, за рідкісними винятками, відмінкові форми іменників середн. р. на -їє, двоїну, хоч і не завжди послідовно вживану). Причина цього, очевидно, в тому, що ці риси сприймали як необхідні для розрізнення церковнослов'янської й тогочасної української літературної мов.

2.2. Іменники з давніми основами на *-й-

Група іменників з давніми основами на *-й- (зазвичай до неї відносять слова с̄ынъ, волъ, домъ, полъ, вр̄хъ, медъ [293, с. 89; 62, с. 241]) ще в праслов'янській мові почала змішуватися з іменниками *-ѡ-основ [9, с. 22], а в старослов'янській мові, за спостереженнями А. Вайана, «як окремий тип відмінювання ... була вже на шляху до зникнення» [61, с. 111], однак відіграла важливу роль у формуванні системи відмінювання інших іменників

і, крім того, слова, які входили до неї, в окремих випадках достатньо довго зберігали давні форми, про що свідчить і розглянутий матеріал.

Однина

Називний відмінок. У наз. в. іменники цієї групи представлені з нульовими закінченнями (графічно -ъ): **снѣъ** (ОБ 1581, 87/2), **домъ** (ІЗ 1609, 3 зв.), **полъ** (ОБ 1581, 46 зв./2), **медъ** (ЄвЛ 1644, 6 зв.).

Родовий відмінок. У род. в. одн. традиційне закінчення (-ѣ) серед розглянутих іменників *-й-основ постійно мають лише слова **домъ** і **полъ**: **ис домѣ** (ОБ 1581, 51 зв.), **старѣйшинѣ домѣ** (ТрЦв 1631, 4), **изъ домѣ** (ПКП 1661, 48 зв.), **первенцы мужескаго полѣ** (ОБ 1581, 61), **ослатѣ женска полѣ** (ТрЦв 1631, 75), **со оного полѣ Іордана** (ЄвКП 1697, 10 зв.). Зафіксоване також одне вживання з -ѣ іменника **медъ**: **медѣ ... и инѣхѣ Дарѣвъ ... приносѣ быти** (Сл. 1629, 11 нн). В інших випадках цей іменник та інші аналізованої групи представлені з флексією -а (результат впливу іменників *-ѣ-основ): **до верха** (ОБ 1581, 37/2; ЛМГ, 23), **сла(д)чайше ... меда** (ОБ 1581, 12 нн/2); **обрѣте дѣлѣ ... по(л)нѣ меда** (ПКП 1661, 70 зв.), *умершаго воскресилою Сына и Бога своего* (ПМ, 71). У *СмГр* для **сынѣ** рекомендована форма на -а, для **домъ** – на -ѣ: **тогѣ снѣа** (99), **тогѣ домѣ** (114) (У *ЗизГр* парадигма для іменників цієї групи не подана).

Давальний відмінок. У дав. в. одн. розглянуті іменники давніх *-й-основ частіше представлені з новим для них закінченням -ѣ (результат впливу іменників *-ѣ-основ): **къ снѣѣ** (ОБ 1581, 9 нн), **снѣѣ вѣію** (МП 1593, 28), **снѣѣ твоѣмѣ** (ПКП 1661, 18 нн), **домѣ сѣмѣ** (ЄвЛ 1644, 30 зв.), **Домѣ ншѣмѣ** (МД 1666, 346), **мужескѣ полѣ** (ОБ 1581, 121). Зафіксовані також (переважно для **сынѣ**) і традиційні форми на -ови: **повелѣ(л) еси Сынѣови** (ТрЦв 1631, 308), **Ѡцѣ же и Снѣови** (Тр. 1646, 120), **снѣови твоѣмѣ** (ПКП 1661, 16 нн). В одному випадку -ови має також іменник **домъ**: **не бы ... възвратилѣ ихѣ**

домови (Лік. 1607, 54 зв.). У *СмГр* для таких іменників рекомендовані обидві форми: **сынѸ** /или **снѣви** (99), **домѸ** /или **домови** (114).

Знахідний відмінок. У знах. в. назви неістот цієї групи мають такі ж закінчення, як і в наз.: **въ домѣ** (ОБ 1581, 51 зв.; ЄвЛ 1644, 59). Іменник **сынѣ** в *ОБ 1581* має форму знах. в., тотожну наз.: **жена твоя родитѣ тебѣ снѣ** (7), **зача жена и роди снѣ** (116 зв./2). В інших обстежених пам'ятках таку, як у род.: **предавѣ сына** (ІЗ 1609, 4 зв.), **оузрятѣ сына** (ЄвЛ 1644, 85), **зачала еси снѣ** (ТрЦв 1631, 239). У *СмГр* для **сынѣ** і **домѣ** рекомендовані різні форми: **того снѣ** (99), **той домѣ** (114).

Орудний відмінок. В ор. в. іменники аналізованої групи завжди мають традиційне **-омѣ** (рекомендоване й *СмГр*: **тѣмѣ снѣомѣ**, 99; **тѣмѣ домѣомѣ**, 114): **снѣомѣ** (ОБ 1581, 7; Тр. 1646, 27), **предѣ домѣомѣ** (ІЗ 1624, 229).

Місцевий відмінок. У місц. в. розглянуті іменники ***-й-основ** загалом частіше представлені з традиційним закінченням **-Ѹ**: **в домѸ** (ОБ 1581, 14), **на домѸ израилевѸ**, **и на домѸ иудинѸ** (МП 1593, 81), **вѣ домѸ** (ТрЦв 1631, 92), **на ономѣ полѸ** (ЄвЛ 1644, 49 зв.), **ты еси по снѣ твоємѣ єдино застѸпленіє наше** (ПКП 1661, 15 нн). Слово **сынѣ** ужите переважно з **-ѣ** (результат впливу іменників ***-ѡ-основ**): **въ оци, снѣѣ, и дсѣ** (ТрЦв 1631, 57), **ѡ снѣѣ** (ЄвКП 1697, 147 зв.). Закінчення **-ѣ** має також іменник **верхѣ**: **на версѣ** (Лік. 1607, 75 зв.). У *СмГр* для **сынѣ** рекомендована нова форма, для **домѣ** традиційна: **ѡ то(м) снѣѣ** (99), **ѡ то(м) домѸ** (СмГр, 114).

Кличний відмінок. Для іменника **сынѣ** споконвічним у кл. в. є закінчення **-Ѹ**. Однак ще в давнину цей іменник почав уживатись і з **-є** [61, с. 108; 229, с. 42], лише воно рекомендоване й у *СмГр*: **ѡ снѣє** (99). Переважно з **-є** він представлений у кл. в. й в обстежених пам'ятках: **снѣє** (ОБ 1581, 11 зв./2; ТрЦв 1631, 239; МО 1680, 2). Зафіксована також і форма **сынѣ**: **снѣѣ мой** (ТрЦв 1631, 204), **снѣѣ даждѣ ми срѣце твое** (ПКП 1661, 23 зв.), **что се снѣѣ мой** (МО 1680, 13 зв.). Вона була панівною в українських

пам'ятках XVI ст. [156, с. 52], тому використання її є, очевидно, проявом впливу української мови.

З новим закінченням (-є) в кл. в. представлений також іменник **домъ**: **кто възыска сіа ѿ рѣкъ вашихъ доме израилевъ** (МП 1593, 103).

Множина

Називний відмінок. У наз. в. мн. розглянуті іменники *-й-основ, за рідкісними винятками, мають традиційне закінчення -ове: **сїнове** (ОБ 1581, 121; Лік. 1607, 163 зв.; ТрЦв 1631, 92), **волове** (ОБ 1581, 66), **домове** (Лік. 118 зв.), **дѣмове** (ПКП 1661, 27). Рідко трапляються форми на -ы: **сынъ** (ІЗ 1609, 24 зв.). У *СмГр* для **сынъ** рекомендовані варіанти, для **домъ** лише нова форма: **тїи сїны или сїнове** (100), **тїи дома** (115).

Родовий відмінок. У род. в. для іменників *-й-основ представлено тільки традиційне закінчення -овъ: **ради сїнѡвъ** (ОБ 1581, 12 зв.), **ѿ первенець же сїновѡвъ** (ОБ 1581, 61/2), **ѿ сынѡвъ** (ТрЦв 1631, 74), **Первенца сїнѡвъ** (ПКП 1661, 4 нн), **ѡ създанїи домовѡвъ** (Лік. 1607, 117 зв.), **десѣтинѡ ... воловъ** (ОБ 1581, 86), **сѡпрѣзи волѡвъ** (ТрЦв 1631, 92). У *СмГр*, крім традиційних форм, рекомендовані й нові, з нульовими закінченнями: **тѣхъ сынѡ /или сыновѡ** (100), **домѡвъ /или дѡмѡ** (115).

Давальний відмінок. У дав. в. мн. іменники аналізованої групи в усіх випадках мають традиційне закінчення -омъ: **рече ... сїномъ** (ОБ 1581, 42/2), **Поухала сыно(м)** (ПКП 1661, 25), **сыном ... имена даяху** (Син. 1680, 168), **домомъ** (ОБ 1581, 61/2). Для **сынъ** виявлено також форми з розширеною основою: **сїновомъ ихъ** (Лік. 1607, 70 зв.), **насил(ь)ствовахѡ сынѡвѡ(м)** **їсраилево(м)** (ТрЦв 1631, 74). Такі форми представлені в старослов'янській мові [61, с. 112; 62, с. 241], для **сынъ** подані в *СмГр*: **тѣмъ сїнѡ(м) /или сїновомъ** (100). Можливо, що утворення з -ов- сучасники сприймали як більш характерні для церковнослов'янської мови, про це свідчить *Лік. 1607*, де форма **сїновомъ** (70 зв.) в українській частині має відповідник **сїномъ** (71).

Знахідний відмінок. У знах. мн. всі розглянуті іменники *-й-основ (і назви неістот, і назви істот) представлені з традиційним -чы: в(ъ) двмы (ПКП 1661, 65 зв.), домчы ... зиж(д)ємъ (МД 1666, 150), живлахъ мужским полчы (ТрЦв 1631, 74), оскръвити сынчы (ІЗ 1609, 3 зв.), видѣ ... сынчы (ТрЦв 1631, 206), на волчы (ОБ 1581, 77/2), волю крадя (ПМ, 52). У СмГр рекомендовані тѣм сынчы /или снѡве (100), тѣм домчы (115).

Орудний відмінок. В ор. в. мн. іменники цієї групи представлені лише словом сынъ, як із традиційним -ми, так і з новим -чы (результат впливу *-ѡ-основ): съ снѣми (ОБ 1581, 16 зв.), сынми йїлевчыми (ІЗ 1624, 195), прє(д) снѣи йїльтєскими (ОБ 1581, 82/2), прє(д) снѣи йїлевчыми (ОБ 1581, 111 зв.). У СмГр подані лише нові форми: тѣми снѣи /или снѣми (100).

Місцевий відмінок. У місц. мн. для іменників *-й-основ виявлені форми з традиційним закінченням -охъ і новими -ѣхъ та -ахъ (вплив відповідно *-ѡ- та *-ā-основ): на снѡхъ (ОБ 1581, 11 нн), в домвахъ (ІЗ 1624, 300), въ домвахъ (ЄвЛ 1644, 214), въ снѣхъ (ОБ 1581, 56 зв./2), в сынѣх(ъ) (ПКП 1661, 89 зв.), въ ... домѣ(х) (ОБ 1581, 42), в ... вла(х) (ВВ 1594, 32 зв.), въ ... двмахъ (Тр. 1646, 255), по домах (Син. 1680, 183). У СмГр для сынъ і домъ рекомендовані не зафіксовані в розглянутому матеріалі форми на -єхъ: в тѣх(ъ) снѣєхъ /или снѡвєхъ (100), в тѣхъ домєхъ (115).

Кличний відмінок. У кл. в. мн. іменники *-й-основ представлені лише словом сынъ, із такими ж формами, як і в наз.: азъ єсмь изведъый ѿца ваша снѣи йїлевчы (ОБ 1581, 128), Б(с)ловите снѡве члч(с)тїи ... Га (ТрЦв 1631, 275).

Двоїна

Повна двоїнна парадигма іменників з давніми основами на *-й- в розглянутому матеріалі не представлена, зафіксовані лише форми наз. та дав. відмінків іменника сынъ. Форма наз. в. має закінчення -а (а не -чы, яке переважало в старослов'янській мові [61, с. 109]): два снѣа єго (ОБ 1581,

121 зв.), **оста она и оба с̄на єа** (ОБ 1581, 121 зв.), **еще с̄на моа въ оутровѣ моей** (ОБ 1581, 121). Ця форма почала вживатися ще в старослов'янській мові й згодом зовсім витіснила утворення на **-ы**, вона рекомендована й у *СмГр*: **та с̄на** (99). У дав. в. представлене традиційне закінчення **-ома**: **има двѣма с̄нома єго. маалонъ. и хелеонъ** (ОБ 1581, 121 зв.). Крім того, в цій групі зафіксований також випадок, коли замість двоїни вжита множина: **прислани бѣша слованом(ъ) ... Учѣли Вѣрѣы, Мєѡдїи и Курїлѣ, с̄нѡве чѣка Два** (замість **с̄на**) (ПКП 1661, 23).

Отже, розглянутий матеріал демонструє, що система форм іменників з давніми основами на ***-й-**, хоч загалом і зберегла старовинні особливості, представлена в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. порівняно зі старослов'янською зі змінами, які з'явилися переважно в результаті впливу іменників ***-ѡ-**основ, про що свідчать нові варіанти традиційних форм (род. одн. з **-а**, дав. одн. з **-ѡ**, місц. одн. з **-ѣ**, кл. одн. з **-є**, наз. та ор. мн. з **-ы**, місц. мн. з **-ѣхъ**). Виразнішим цей вплив є в однині.

Звертає на себе увагу також те, що виявлені форми не в усьому відповідають рекомендаціям *СмГр*. Загалом вони є більш традиційними порівняно з поданими в граматиці, особливо в множині. Зокрема, в обстежених пам'ятках для ор. й місц. мн. виявлені традиційні форми на відповідно **-ми** та **-ѡхъ**, не подані в парадигмах *СмГр*, у род. мн. зафіксовано лише давні форми на **-ѡвѣ** (у *СмГр* поряд із ними подані й нові **с̄ынѣ, двѡмѣ**), у наз. мн. кількісно переважають давні утворення на **-ѡве** (у *СмГр* поряд з ними на першому місці подано **с̄нѣы**, а для **домѣ** тільки нове **доми**). Крім того, форми місц. мн. на **-єхъ**, подані в парадигмах *СмГр*, в розглянутому матеріалі не виявлені.

Збереженню багатьох традиційних для іменників ***-й-**основ форм (зокрема, дав. одн. на **-ѡви**, кл. одн. на **-ѡ**, род. мн. на **-ѡвѣ**, можливо, також наз. мн. на **-ѡве**, ор. мн. на **-ми**, місц. мн. на **-ѡхъ**) сприяла українська мова. Більшість із них ще в давнину вийшли за межі аналізованої групи, а в XVI–

XVII ст. в українській мові широко вживалися з іменниками, насамперед чол. р., інших давніх відмін, тому форми дав. одн. **сѣнови**, кл. одн. **сѣнѣ**, род. мн. **сѣновѣ**, ор. мн. **сѣнѣми**, можливо, на той час сприймали як більш характерні для української мови (про це свідчить і *СмГр*, в якій кл. **сѣнѣ** та ор. **сѣнѣми** взагалі не подані, а для інших представлені варіанти) і їх слід кваліфікувати як результати її впливу.

2.3. Іменники з давніми основами на **-ā-*, **-jā-*

Цю групу в розглянутому матеріалі, як і в старослов'янській мові, утворюють іменники переважно жін. р. та деякі чол. У східнослов'янських мовах, як зауважує С. П. Самійленко, «іменники з давньою основою на **-ā-*, **-jā-* виявились і найстійкішими, і найвпливовішими» [289, с. 71]. Такою ж ця група була, як свідчить розглянутий матеріал, і в українській редакції церковнослов'янської мови.

Однина

Називний відмінок. У наз. в. одн. іменники жін. р. з основами на **-ā-*, **-jā-* мають закінчення **-а** (після твердих приголосних) та **-ѧ** (після м'яких і пом'якшених): **сарра** (ОБ 1581, 7), **Книга** (ІЗ 1624, 5), **жаба** (ПКП 1661, 85 зв.), **зѣмла** (ОБ 1581, 1/1), **вѣрѧ** (МД 1666, 120). Після **ц**, **ш**, **ч**, **ѣ** в усіх випадках представлено **-а**: **долица** (ОБ 1581, 66), **наслідница** (ТрЦв 1631, 54), **дѣѧ** (ОБ 1581, 45/2), **Притча** (ТрЦв 1631, 77), **Пица** (ПКП 1661, 53).

Частина іменників **-jā-*основ у давнину в наз. одн. могли мати закінчення **-и** (**богѣни**, **сѣдѣи**, **милостѣни** та ін.). Ця група була невеликою й непродуктивною, тому дуже рано іменники, що входили до її складу, почали використовуватися в наз. одн. з більш поширеним для **-jā-*основ закінченням **-ѧ** (**богина**, **сѣдѣѧ**, **милостѣѧ**). Такі форми з'являються вже в старослов'янській мові [61, с. 119; 62, с. 255–256], зафіксовані вони, хоч і як рідкісні, в церковнослов'янській мові східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 20]. У східнослов'янських мовах процес поширення **-ѧ** (**-я**) на форми наз. в. із закінченням **-и** відбувався активніше [376, с. 186], і в українських ділових

пам'ятках уже XIV–XV ст. форми наз. в. на *-и* (*-ы*) трапляються лише для окремих слів (*княгини, пани*) [289, с. 96; 270, с. 27], поодинокими вони також є і в XVI ст. [156, с. 82; 360, с. 231]. У розглянутому матеріалі більшість іменників, які в давнину могли мати в наз. в. *-и*, виступають із закінченням *-а*: *кн̄гинѣ* (ЛМГ, 9), *гордына* (Лим. 1628, 36 зв.), *мл̄тніа* (ТрЦв 1631, 38), *мл(с)тѣна* (ЄвЛ 1644, 15 зв.), *Ѣтѣна* (ПКП 1661, 14 нн), *равѣна* (ЄвКП 1697, 100). Флексія *-и* в таких словах, хоч і не є особливо рідкісною, трапляється загалом не часто: *на немъ же всака божіа правостѣни ... опочиваетъ* (МП 1593, 97), *да бѣдетъ мл(с)тѣни твоа в(ь) таинѣ* (ВВ 1594, 70 зв.), *прійде дѣвица Персанѣни* (Лим. 1628, 3), *инокини ... ископа обѣ оцѣ свои* (Лим. 1628, 41), *Бѣ же тѣ Маріа Магдалѣни* (ТрЦв 1631, 237), *Магдалѣни же власѣ свои* ... *Цр(с)тѣіе Бжїе Ѹлови* (МД 1666, 105), *пристѣпи к(ъ) немѣ єдина равѣни* (ЄвЛ 1644, 98), *Бѣсть во сіа Кнѣгини Лаховица* (ПКП 1661, 7). У ПМ закінчення *-и* позначене літерою *ѣ*: *княгинѣ сіа велми благочестива бѣше* (ПМ, 67), *княгинѣ, падиши на землю, рече* (ПМ, 67). Форма з *-я* представлена в цій пам'ятці більшою кількістю вживань: *княгиня ... іерея ... изнати повели* (ПМ, 61), *Княгиня Анна Корецкая* (ПМ, 66), *градъ, иде жѣ обиташе княгиня* (ПМ, 67). Збереженню в окремих випадках давнього *-и* сприяла традиційність обстежених текстів, а також, можливо, *СмГр*, у якій поряд із *-а* подано й закінчення *-и*: *таа стѣна, или стѣни* (81).

Невелика кількість іменників з давніми основами на **-ā-*, **-jā-* у старослов'янській мові (як і в інших слов'янських) мали граматичне значення чол. р. [61, с. 117, 195]. Вони представлені й у розглянутому матеріалі, в наз. одн. мають традиційне закінчення *-а* (*-а*): *бѣ мѣжѣ оурика мѣжѣ* (ОБ 1581, 121 зв./2), *единъ юноша ... слуга ... разболись* (ПМ, 50), *старѣ(н)шина пекѣщи(х) хлѣвѣ* (ПКП 1661, 71), *сеі сѣдїа* (ТрЦв 1631, 54). З *-а* в наз. в. зафіксовані також іменники на зразок *винопийца* та слова *патрїархъ, єзархъ, принархъ*: *да не оумретъ оубїйца* (ОБ 1581, 106 зв.), *се*

члкъ гадца и винопийца (ЄвЛ 1644, 35 зв.; ЄвКП 1697, 35), **Патріарха Івси(ф)** (ТрЦв 1631, 58), **Петръ Могила ... Єзрарха Константинопольскогѡ ФронѸ** (Тр. 1646, 3 нн), **тотъ же иринарха ... возматощася** (ЛМГ, 29). Такі форми потрапили до церковнослов'янських текстів з української мови, в якій вони в XVI–XVII ст. з'явилися в результаті польського впливу [156, с. 9–10] (можливим є також безпосередній польський вплив на церковнослов'янську мову). Однак у розглянутому матеріалі вони, власне, поодинокі. Іменники на зразок **винопийца** частіше виступають у наз. одн. з нульовим закінченням і суфіксом **-ецъ**: **жизнодавецъ** (ТрЦв 1631, 19), **члколювецъ** (ТрЦв 1631, 56), **законодавецъ** (ПКП 1661, 3) та ін. Іменники **патріархъ**, **иринархъ** у всіх випадках, крім наведених, мають у наз. в. нульові закінчення: **патріархъ** (ГрЛ 1591, 3 зв.; Лим. 1628, 1; ПКП 1661, 25 нн і ін.), **іринархъ** (ЛМГ, 27).

Родовий відмінок. У род. в. одн. іменники твердого і м'якого різновидів цієї групи мали певною мірою різні закінчення. Іменники з давньою основою на ***-ā-** представлені переважно з традиційним **-ы**: **петлѣ съ синеты** (ОБ 1581, 37), **без винты** (ГрЛ 1591, 136), **законъ работы** (ТрЦв 1631, 7 нн), **образъ ... славты** (Тр. 1646, 756), **ѿ пещерты** (ПКП 1661, 55). Після г, к, х вживається переважно **-и**: **ѿ ноги** (ОБ 1581, 91 зв./2), **от ... туги** (Син. 1680, 182), **искѹсъ сѣл мѹки** (Лим. 1628, 14 зв.), **днѣ Пасхи** (ТрЦв 1631, 169). Лише у *ВВ 1594* виявлені форми на **-ы**: **ѿ мѹкты** (19). Необхідність уживання в цих випадках саме **-и** (а не **-ы**) відзначена й у *СмГр*: **вса склоненїа сегѡ на /га: ка: ха кончацаася имена ... Ихъ же Родительный ... на /и, не на ты** (68).

Форми род. в. іменників із ***-jā-**основами в старослов'янській мові мали закінчення **-а** [61, с. 117]. Воно загалом збереглося у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI–XIII ст. [196, с. 86; 229, с. 21] і рекомендоване також у *СмГр*: **тол Ладїа** (78), **мрежа** (72), **Ѣтына** (81). Однак слід відзначити, що вже здавна закінчення **-а** поступалося закінченню **-и**, спочатку характерному лише для іменників ***-j-**основ. Випадки заміни **-а**

дослідники фіксують уже в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XII ст. [111, с. 88; 234, с. 31; 229, с. 21–22]. З ходом часу **-ѧ (-а)** як показник род. одн. іменників жін. р. в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян усе більше відходило на периферію. Про це свідчить матеріал обстежених пам'яток, у якому форми род. одн. з закінченням **-и**, хоч і кількісно поступаються (серед іменників **-jā*-основ) утворенням з **-ѧ (-а)**, представлені достатньо широко (зафіксовано 370 уживань із **-ѧ, -а** та 298 з **-и**). Кількісні співвідношення між варіантами в межах окремих пам'яток демонструють, що з середини XVII ст. форми на **-и** стають активнішими й починають переважати. Зокрема, у вибірках з *ОБ 1581* виявлено 27 утворень на **-ѧ, -а** й 7 на **-и**. Цифри для інших пам'яток: *ГрЛ 1591* – 7 і 2, *МП 1593* – 7 і 3, *ВВ 1594* – 7 і 6, *Розм.* – 0 і 1, *Лік. 1607* – 29 і 3, *ІЗ 1609* – 2 і 1, *ІЗ 1624* – 11 і 3, *СмГр* – 7 і 0, *Лим. 1628* – 28 і 23, *Сл. 1629* – 36 і 6, *ПМ* (20-ті – 30-ті роки XVII ст.) – 14 і 20, *ТрЦв 1631* – 12 і 9, *ТрЦв 1642* – 27 і 0, *ЄвЛ 1644* – 41 і 5, *Тр. 1646* – 10 і 14, *ТрП 1648* – 48 і 3, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 7 і 25, *ПКП 1661* – 15 і 93, *МД 1666* – 6 і 14, *Син. 1680* – 2 і 12, *МО 1680* – 3 і 4, *РО 1683* – 13 і 0, *ЄвКП 1697* – 2 і 44. В обстежених букварях виявлені лише поодинокі форми род. одн. іменників **-jā*-основ, у всіх випадках вони мають традиційне **-ѧ**. Особливо яскраві свідчення того, що нове закінчення (**-и**) в аналізованій групі поширювалося, дає зіставлення *ЄвЛ 1644* і *ЄвКП 1697*. У більшості випадків форми род. одн. на **-ѧ, -а** з *ЄвЛ 1644* у *ЄвКП 1697* мають відповідники з **-и** (що видно і з наведених цифр): **Без(ъ) притча** (*ЄвЛ 1644*, 125) – **без(ъ) Притчи** (*ЄвКП 1697*, 127 зв.), **Ѡ зємѧѧ** (*ЄвЛ 1644*, 203) – **Ѡ зємли** (*ЄвКП 1697*, 208 зв.), **Ѡ всєѧ дѡѧ** (*ЄвЛ 1644*, 232 зв.) – **Ѡ всєѧ дѡи** (*ЄвКП 1697*, 240) та ін.

Отже, хоч у *СмГр* для іменників жін. р. (**-jā*-основ) рекомендовано в род. одн. лише традиційне **-ѧ**, форми на **-и** в тогочасній практиці також допускалися. Це підтверджують наведені цифри, а також велика кількість однокореневих варіантів з обома закінченнями, які виявлені в більшості

обстежених пам'яток: **до зємла** (ОБ 1581, 11 зв.) – **лицє зємли** (ОБ 1581, 71 зв./2), **Ѡ зємла** (ІЗ 1624, 143) – **ѡ єстєствѣ ... зємли** (ІЗ 1624, 300), **Ѡ келїа** (Лим. 1628, 36) – **посредѣ келїи** (Лим. 1628, 6 зв.), **Ѡ ставѣ великіа вечєрна** (Сл. 1629, 7) – **Начало вечєрни** (Сл. 1629, 97), **Ѡ тла мїръ въздвиже** (ТрЦв 1631, 415) – **тебє слави(м) тли потрібитєла** (ТрЦв 1631, 375), **Ѡ зємла до Нѣси** (ПКП 1661, 65 зв.) – **Ѡ зємли бо взатєса Црѣвъ** (ПКП 1661, 65 зв.), **мѣтвами пр(с)тѣпа в(д)ца** (ЛМГ, 2) – **мѣтѣвы ... бѣи** (ЛМГ 37). Поширенню форм на **-и** сприяв, на нашу думку, вплив української мови, в якій такі утворення на цей час уже були звичайними [9, с. 53–54].

Іменники з основами на **ц** могли мати (крім **-а**) закінчення як **-и** (рідше), так і **-ы** (частіше): **ис тємницѣ** (ТрЦв 1631, 1), **увѣривше словєсемѣ дѣвицы** (ПМ, 63), **Храм(ѣ) Ѡспєніа ... Бѣы** (ПКП 1661, 33 нн), **мѣтвами Бѣи** (Тр. 1646, 550), **тол сєдмици** (ПКП 1661, 85 зв.).

Кількома вживаннями представлені форми род. одн. іменників жін. р. з **-ѣ** (як варіант утворення з **-ѣ** подано також у *ЗизГр*: **паница, ѣ, 34**). Причиною його використання є, очевидно, те, що літери **ѣ** та **и** позначали один і той же звук. Більшість форм на **-ѣ** мають у тих же пам'ятках однокореневі відповідники на **-и**: **Ѡрицаєши ли сѣ сѣтанѣ ... и всєа гордѣнѣ єгѡ** (Тр. 1646, 44) – **Ѡрицаюєса сѣтанѣ ... и всєа гордѣни єгѡ** (Тр. 1646, 44), **Ѡ зємлѣ** (ПКП 1661, 12 нн) – **Ѡ зємли** (ПКП 1661, 65 зв.), **ѡ сп(с)нїи дѣѣ** (ПКП 1661, 66) – **ѡ сп(с)нїи дѣи** (ПКП 1661, 80 зв.).

Іменники чол. р. цієї групи в род. одн. мають переважно традиційні закінчення **-и**, **-ы**: **мѣнїє ... Ісаїи** (Сл. 1629, 45 зв.), **Словєса ... Юноши** (Сл. 1629, 165), **Ѡмѣ сѣгѡ** (Сл. 1629, 15 зв.). Іменник **Ісаїа** зафіксований також (в *ОБ 1581* та *ЄвЛ 1644*) з **-а** (**-а**): **даша ємѣ книгѣ исаїа пр(о)рка** (ОБ 1581, 5/29/2), **даша ємѣ книгѣ Исаїа Пр(о)рка** (ЄвЛ 1644, 199 зв.). У *ЄвКП 1697*: **даша ємѣ книгѣ Исаїи Пр(о)рка** (205 зв.). Закінчення **-а** тут з'явилося, очевидно, в результаті впливу іменників ***-jǫ**-основ (хоч можливо,

це давня форма, характерна для іменників з основами на **-jā-*). Із закінченням *-и* (*-ы*) зафіксовані також у род. в. слова *патрїархъ*, *їерархъ*, *евангелистъ* і *ѡалмистъ*: *Ѡ Ѡтѣйшагѡ Патрїархи* (ПКП 1661, 27 нн), *Ѡмволъ ... Патрїархи Александрїйскаго* (Букв. 1671, 40; Букв. 1681, 38; Букв. 1692, 40), *молитвами іерархи Николы* (ПМ, 59), *Ѡ ннѣшнагѡ Ѡв(г)листы ЛѸки* (Сл. 1629, 240 зв.), *Призываетъ насъ ... словесы Ѡалмисты* (Сл. 1629, 3). Іменники із суфіксом *-ецъ* (чи *-ца*) мають варіантні закінчення *-а* та *-ы*: *Ѡ ... всеадца* (ТрЦв 1631, 22), *подражатель ... Законодавца* (ПКП 1661, 2 зв.), *Великагѡ ... законодавцы ... Моусеа тѣло* (ПКП 1661, 29 нн), *Ѡ ... члкоѡвїйцы* (МД 1666, 210).

Давальний відмінок. У дав. в. одн. іменники жін. р. з давніми основами на **-ā-*, **-jā-* мають, за рідкісними винятками, традиційні закінчення *-ѣ* та *-и*: *къ вѣрѣ* (Тр. 1646, 117), *къ той тишинѣ* (МД 1666, 3), *къ шыротѣ* (МО 1680, 51), *пра(в)дѣ твоей* (Букв. 1692, 25), *въскр(с)ни Бѣ сѡда земли* (ТрЦв 1631, 239), *свѣци же возженой сѡщей, творитъ ... начало* (Тр. 1646, 554), *поклонитисѡ сѣтыни* (ПКП 1661, 50 зв.). Перед *-ѣ* в усіх випадках представлені чергування *г, к, х // з', ц', с'*: *Книзѣ* (ПКП 1661, 9 нн), *мѡцѣ* (ВВ 1594, 106 зв.), *къ рѣцѣ* (ПМ, 78), *къ рацѣ* (МО 1680, 128 зв.).

Розрізнення закінчень *-ѣ* та *-и* є досить послідовним, що демонструють, зокрема, випадки, коли форми на *-ѣ* та *-и* вжиті поряд: *При Єремїи Могилѣ, воєводѣ* (ПМ, 79). Лише зрідка (у *ПКП 1661*, *ПМ* та *Син. 1680*) трапляються форми з *-ѣ* замість *-и*, зафіксовані й однокореневі варіанти з обома закінченнями: *къ ... Богородицѣ* (ПМ, 79), *къ княгинѣ* (ПМ, 62), *ко княгини* (ПМ, 66), *дшѣ* (ПКП 1661, 63 зв.), *дшн твоей* (ПКП 1661, 59). Трапляються й форми з *-и* замість *-ѣ*: *пресвятѣй Дѣви* (ПМ, 72), тут же: *къ ... Дѣвѣ* (ПМ, 72).

Крім того, в цій групі зафіксовані поодинокі форми на *-є*: *мертвечине ихъ да не прикасаетсѡ* (ОБ 1581, 87), *къ ... Бѣє* (Букв. 1664, 10).

Кількома вживаннями представлені також форми дав. одн. іменників чол. р. **-ā-*, **-jā-*основ. Вони мають традиційні закінчення *-ѣ* та *-и*: *глѣтъ* ... *старѣйшинѣ* (ПКП 1661, 62), *поє(м)* ... *вл(д)цѣ* (МО 1680, 141), *Подобаєт(ъ) же ѿп(с)пѣ вѣгити ... не пїаници, не вїйци* (Сл. 1629, 104), *къ сѣдїи* (ПКП 1661, 66 зв.). Закінчення *-ѣ* мають також іменники *ѿвангелистѣ* і *Патрїархѣ*: *вглавленїа коємѣждо ѿ(г)листѣ предложенаа* (ЄвЛ 1644, 8 нн), *сѣдѣцѣ, Патрїарсѣ на возилѣ* (Лим. 1628, 20), *къ ѿтѣйшемѣ Патрїарсѣ* (ПКП 1661, 26 нн). Слово *Патрїархѣ* зафіксовано також із *-ѣ*: *ко ... патриархѣ* (ГрЛ 1591, 3 зв.).

Знахідний відмінок. У знах. в. іменники жін. р. аналізованої групи представлені також із традиційними закінченнями *-ѣ* (після твердих приголосних) та *-ю* (після м'яких): *на нивѣ* (ОБ 1581, 121 зв./2), *въ ... ползѣ* (ГрЛ 1591, 3), *въ тмѣ* (Сл. 1629, 22 нн), *в(ъ) Пещерѣ* (ПКП 1661, 87 зв.), *въ зє(м)лю* (ОБ 1581, 56 зв./2), *въ Н(д)лю* (ТрЦв 1631, 40), *волю творитѣ* (Тр. 1646, 157). Після *ц, ш, ж, жд, ци* вжито переважно *-ѣ*: *дастѣ ... багралицѣ и червленицѣ* (ОБ 1581, 42), *прийми сїю плащеницу* (Розм., 145), *сѣтвори ... дїѣ* (ОБ 1581, 1/1), *положите стражѣ* (ТрЦв 1631, 413), *пицѣ подати* (ПКП 1661, 68 зв.), *надеждѣ имамѣ* (Лим. 1628, 14 зв.), *въ ... одеждѣ облече* (ПКП 1661, 49 зв.). У *ВВ 1594*, поряд із формами на *-ѣ*, представлені вживання на *-ю*: *ѿцѣтѣвает(ь) си дїю* (3/24) (також *дїѣ ... погѣбити*, 57 зв.). У *ЛМГ* іменники з основами на *р* могли мати, крім *-ѣ*, також закінчення *-ю*: *нача(т) же пещерю рити* (20, 10, 11); *течахѣ ... во стѣю лаврю* (10), також: *во стѣю ... лаврѣ* (6).

Іменники чол. р. мають також переважно *-ю* (*-ѣ*): *избавилѣ єстѣ ... Ілію* (Тр. 1646, 556), *восхвалиша Іеремїю* (ПКП 1661, 36), *аша того юношѣ* (ОБ 1581, 5/25 зв.; ЄвКП 1697, 184). У *ЄвЛ 1644* в цій фразі, можливо, в результаті впливу інших іменників чол. р., вжито форму *юноша*: *аша того юноша* (ЄвЛ 1644, 168 зв.).

Орудний відмінок. В ор. в. розглянуті іменники жініч. р. **-ā-*, **-jā-* основ в усіх випадках представлені з традиційними закінченнями *-ою* (після твердих приголосних) та *-єю* (після м'яких і пом'якшених, також після **ц**, **ж**, **ш**): **правдою** (ОБ 1581, 32/2), **вѣдою** (ІЗ 1609, 2), **клатвою** (Тр. 1646, 138), **волею** (ЛМГ, 34), **ложицею** (Тр. 1646, 255), **дшею** (ПКП 1661, 13 нн), **лжею** (ПКП 1661, 18). Після **жд** частіше вживається *-єю*, зрідка *-ою*: **одеждею** (ОБ 1581, 111 зв.; ТрЦв 1631, 239), **н҃ждею** (ІЗ 1624, 90), **нуждею** (ПМ, 61), **надеждою** (Тр. 1646, 137), **сѣ ... нуждою** (Син. 1680, 183). Одним уживанням представлено нетрадиційне для іменників **-jā-* основ закінчення *-ью*: **предѣ свѣтлою недѣлью ... Пасхи** (ПМ, 62).

Іменники чоловіч. р. твердої групи мають у дав. в. закінчення *-ою*: **Ловкою** (ІЗ 1624, 5), **со старостою** (ПМ, 89). Слова на зразок **Исаїа** представлені або з *-емъ*, або з традиційним *-єю*: **реченное Іереміемъ** (ЄвЛ 1644, 5 зв.), **реченное Исаїемъ** (ЄвЛ 1644, 23 зв.), **сѣ Азарією** (ТрЦв 1631, 274), **по реченномъ Исаїєю** (ПКП 1661, 35 зв.). Іменники **патріархъ**, **евангелистъ**, які в інших відмінках могли виступати з закінченнями, характерними для **-ā-* основ, представлені з *-омъ*: **сѣ ... Патріархомъ** (ПКП 1661, 89), **Єв(г)листом(ъ) списана** (ЄвЛ 1644, 5).

Місцевий відмінок. У місц. в. одн. розглянуті іменники жініч. р. **-ā-*, **-jā-* основ мають переважно традиційні закінчення відповідно *-ѣ* та *-и*: **на трапезѣ** (ОБ 1581, 61/2), **вѣ ... школѣ** (ГрЛ 1591, 2), **вѣ поучинѣ** (ІЗ 1609, 12 зв.), **в добротѣ** (МО 1680, 98), **в(ь) землі** (ВВ 1594, 4), **в мл(с)тѣни** (Лим. 1628, 22 зв.), **в(ъ) притчи** (МД 1666, 181 зв.). Прикінцеві **г**, **к** перед *ѣ* переходять у **з'**, **ц'**: **вѣ Книзѣ** (ТрЦв 1631, 8 нн), **в(ъ) заслѣзѣ** (Тр. 1646, 550), **вѣ рѣцѣ** (ОБ 1581, 101 зв.), **в грамматицѣ** (ГрЛ 1591, 6), **на ... рѣцѣ** (ПКП 1661, 11), **вѣ Африцѣ** (Син. 1680, 167).

Розрізнення закінчень *-ѣ* та *-и* проведено загалом послідовно. Лише зрідка трапляються випадки вживання *-и* замість *-ѣ* або навпаки. До них насамперед належать форми з основами на **ц**, **ш**, **жд**, після яких були можливі

як **-и**, так і **-ѣ**, навіть і в межах однієї пам'ятки: **На павечерници** (ТрЦв 1631, 93) – **въ лѣчицѣ** (ТрЦв 1631, 91), **въ Тр(о)ници** (Тр. 1646, 118) – **въ Кр(с)тилицѣ** (Тр. 1646, 61), **на колесниц(и)** (ПКП 1661, 60 зв.) – **на Горницѣ** (ПКП 1661, 25), **на ... дѣи** (ПКП 1661, 12 зв.) – **ѡ дѣѣ** (ПКП 1661, 17 зв.), **ѡ ... ѡдежди** (ПКП 1661, 60 зв.) – **въ ѡдеждѣ** (ПКП 1661, 56). Зрідка такі варіанти могли мати іменники й з іншими прикінцевими приголосними основи: **въ Геєннѣ** (Тр. 1646, 118) – **въ геєнни** (Тр. 1646, 42), **на землѣ** (ПКП 1661, 14) – **по земли** (ПКП 1661, 17 нн), **на землѣ** (МД 1666, 2) – **на земли** (МД 1666, 3), **въ Пѣстѣнѣ** (МД 1666, 106) – **въ Пѣстѣни** (МД 1666, 106). Наявність **-и** у формах на зразок **на колесници** (як і у відповідних утвореннях іменників чол. та середн. родів) є, за спостереженнями дослідників, особливістю церковнослов'янської мови української редакції, в церковнослов'янських текстах, виданих на цей час у Москві, переважали форми з **-ѣ** [58, с. 196; 75, с. 8; 176, с. 564].

Інколи серед іменників з ***-ā-**, ***-jā-** основами трапляються форми місц. в. одн. з закінченням **-ѣ**: **видитѣ отроча ... въ крабийцѣ** (ТрЦв 1631, 91), **ѡбращаете на стѣй пещерѣ ... мѣжа** (ЛМГ, 6).

Серед проаналізованих форм місц. одн. іменників з давніми основами на ***-ā-** виявлено, крім того, кілька утворень на **-є**: **въ ... лавре** (Лим. 1628, 44) (частіше **в(ъ) лаврѣ** Лим. 1628, 28 зв.; 29; 31; 36 зв. і ін.); **в(ъ) ра(з)селинє** (ТрЦв 1631, 206), **в долинє** (ОБ 1581, 111 зв./2), **въ ризє** (ОБ 1581, 91 зв.), **въ пещере** (ПМ, 50).

Іменники чол. р. представлені в цьому відмінку лише формою з **-ѣ**: **ѡ аввѣ** (Лим. 1628, 40).

Кличний відмінок. У кл. в. іменники жін. р. цієї групи мають, як і в старослов'янській мові [61, с. 117], закінчення **-о** (після твердих приголосних) та **-є** (після м'яких і пом'якшених): **Преч(с)тала Дѣво** (Тр. 1646, 555), **о жено** (ПМ, 62), **Радѣйсѣ Невѣсто** (МД 1666, 420 зв.), **Радѣйсѣ пресвѣтлаѣ звѣздо** (МО 1680, 129), **ѡ ... Дѣво Мрїє** (ПКП 1661, 15 нн).

Після **ц, ш, ж** завжди виступає **-є**: **Бѣє ... радѹйсѧ** (ТрЦв 1631, 54), **ми прє(д)стани вл(д)чце** (Тр. 1646, 607), *горе тебѣ, окаянная душе* (ПМ, 76), **госпоже, зѣло тѧ люблю** (Лим. 1628, 40 зв.). Зафіксований лише один випадок, коли назва істоти аналізованої групи в кл. в. має таке ж закінчення, як у наз. в.: **зѣлѡ ми на пакость єси, ѡ страстница** (Лим. 1628, 18 зв.). Такі форми характерні й для назв неістот: **Бл(с)вите свѣтъ и тма ... Гѧ** (ТрЦв 1631, 275), **Бл(с)вите всѧкъ дождѣ и роса ... Гѧ** (ТрЦв 1631, 275).

Іменники чол. р. на ***-ā-**, ***-jā-** в кл. в. представлені також із традиційними закінченнями **-о, -є**: **молимсѧ ... вл(д)ко** (ОБ 1581, 12 нн), **Радѹйсѧ вторѹй Іліє** (ПКП 1661, 39).

Множина

Називний відмінок. Форми наз. в. мн. іменники ***-ā-** та ***-jā-** основ утворювали за допомогою певною мірою різних закінчень.

Іменники з давніми основами на ***-ā-** мають переважно традиційне закінчення **-ѹ**: **горѹ** (ОБ 1581, 111 зв.), **дѣвѹ** (ВВ 1594, 47), **водѹ** (Лим. 1628, 7 зв.), **волны** (ПМ, 55), **Звѣздѹ** (МД 1666, 300). Після задньоязикових представлене здебільшого **-и**: **рѣки** (ОБ 1581, 12 нн/2), **рѹки** (Лим. 1628, 8 зв.), **слѹги** (ТрЦв 1631, 274). Рідко – **-ѹ**: **ногѹ** (ОБ 1581, 7/2). У *ЗизГр* у парадигмі **рѹка** подана форма наз. мн. на **-ѣ** (**рѹцѣ**, 32) [239, с. 78], у розглянутому матеріалі такі форми зафіксовані лише як двоїнні.

Іменники з давніми ***-jā-** основами у старослов'янській мові в наз. мн. мали лише закінчення **-ѧ** [61, с. 117]. Пізніше воно почало поступатися більш поширеному серед іменників жіноч. р. загальному закінченню **-и**. Про нестійкість **-ѧ** свідчать форми наз. в. з **-ѣ**, зафіксовані вже в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [196, с. 86; 229, с. 23]. З ходом часу процес витіснення **-ѧ**, очевидно, продовжувався, однак воно, хоч і не було єдиним засобом творення наз. мн. іменників ***-jā-** основ, зберігало продуктивність. Це підтверджує *СмГр*, в якій для іменників жіноч. р.

аналізованої групи в парадигмах подано лише **-а**: **Име(н): тїа ладїа** (78), **Гамаранчина** (80), **Бґчина** (82). Щоправда, для іменників чол. р. **-jā*-основ представлені форми на **-и**: **тїи юноши** (73), **Захарїи** (77), **сґдїи** (79). У *ЗизГр* для такого типу іменників рекомендовано, крім **-а**, також **-ѣ**: **И(м). паница,** **и паницѣ** (33), **И. сґдїа** (33 зв.).

Певну стійкість традиційного закінчення в аналізованій групі засвідчує й розглянутий матеріал, у якому форми на **-а** (після **ц, ш** і на **-а**) переважають (їх 55 із 79 виявлених формовживань наз. мн. іменників **-jā*-основ): **зарл сґкрывахґсл** (ТрЦв 1631, 412), **ѡ рожецѣ, таже свинїа гадлґхґ** (МД 1666, 361), **вслица паслґхґсл** (ТрЦв 1631, 92), **Мґроносица жены** (Букв. 1671, 33), **не послґшашл ихѣ влґца** (ВВ 1594, 128 зв.), **прїйдоша птица** (ЄвЛ 1644, 42), **дґша ... ѡходлґтѣ** (Тр. 1646, 136). Очевидно, сучасники усвідомлювали «церковнослов'янськість» цих форм, про що свідчить матеріал *Лік. 1607*, де форма з **-а** в українській частині має відповідник з **-и**: **что мниши бґти внґы дїа** (50 зв.) – **что розґмѣешѣ бґти внґыє дїи** (51).

Не є особливо рідкісними в цій групі й форми з новими закінченнями (**-и**, інколи **-ѣ, -ы**) (24 вживання з 79): **Исторїи повѣствґють** (ПКП 1661, 25), **аки Рожи в тернїи** (МД 1666, 105), **капли дождевнґы** (Син. 1680, 183). Після **ц** інколи виступає **-ы**: **птицы да оґмножатсл** (ОБ 1581, 1/2), **ѡца ... влґцы ... стрежахґ** (ЛМГ, 12), **ѡкв агницы, и ... юницы, такв Бґїа голґблицы** (МО 1680, 92 зв.). Зрідка закінчення позначене літерою **ѣ**: **Банѣ** (ІЗ 1624, 177), **вґрѣ** (ІЗ 1624, 484), **тамо житє(л)ствґють инокїнѣ** (ЛМГ, 12), **кулѣ** (Син. 1680, 183). Поширенню таких утворень сприяв, на нашу думку, вплив української мови.

Іменники чол. р. цієї групи мають переважно традиційні закінчення **-ы** (після задньоязикових також **-и**), **-а**, серед іменників **-jā*-основ зафіксовано, крім того, **-и**: **вґїа слоґгы** (ВВ 1594, 3/10 зв.), **не прєсташа слґги** (ТрЦв 1631, 274), **прїйдоста ... три юношл** (Лим. 1628, 18), **тїи вамѣ**

бѣдѣтъ сѣдѣа (ЄвЛ 1644, 39), Юноши ... Кр(с)тъ ... да лобзаютъ (Тр. 1646, 255), юноши ... соплетают себѣ вѣнца (Син. 1680, 174).

Родовий відмінок. Форми род. в. мн. іменники жін. р. давніх *-ā-, *-jā-основ утворювали переважно за допомогою нульових закінчень (які є закономірним продовженням старослов'янських -ъ та -ь): пло(д) ни(в) (ОБ 1581, 87), ѿ вѡ(д) ..., и ѿ рѣкъ (ТрЦв 1631, 37), горныхъ силъ (Тр. 1646, 156), просодій деса(т) (ГрЛ 1591, 178), на созданіє келій (ЛМГ, 20). Якщо основи закінчувалися збігом приголосних, голосні між ними здебільшого не використовувалися: сквернъ (Тр. 1646, 136), молитвъ ради (ПМ, 74), ра(д) млтвъ (ПКП 1661, 55 зв.), три возы дельвъ (ПКП 1661, 69 зв.). Виявлені також поодинокі форми з голосними між прикінцевими приголосними: ѿ овецъ (ОБ 1581, 46 зв.), зрѣніемъ сѣдебъ (Тр. 1646, 101).

Інокли в цій групі трапляються утворення з -ей, -ій (вплив *-ī-основ): из ноздрій (ОБ 1581, 66), петлей и (ОБ 1581, 37/2), ѿ вѣрей (ІЗ 1624, 217). Такі форми фіксують і в українських пам'ятках XVI ст. [156, с. 95].

Переважно нульові закінчення мають іменники чол. р., серед них виявлена також форма на -ей (вплив іменників *-ī-основ): на снѣденіє слѣг(ъ) (ПКП 1661, 39), ѿ велмож(ъ) (ПКП 1661, 78 зв.), начальныхъ башей ... много (Син. 1680, 181).

Давальний відмінок. У дав. в. мн., за рідкісними винятками, розглянуті іменники з давніми основами на *-ā-, *-jā- мають традиційні закінчення -амъ, -амъ: даси странамъ (ОБ 1581, 87), оуподобисѣ двѣа(м) (ВВ 1594, 46 зв.), млтвамъ ... Бѣи (Тр. 1646, 550), повѣдаше инокинямъ (ПМ, 64), стезѣа(м) моимъ (ПКП 1661, 3). Після ц, ш, ж виступає переважно -амъ, лише у ВВ 1594 виявлені утворення з -амъ: оградѣ овца(м) (ОБ 1581, 77), застѣпни(к) в(ъ)довицамъ (ПКП 1661, 79 зв.), началствовати дшамъ (Лим. 1628, 5 зв.), дарѣи ... дшамъ(ъ) ... мл(с)тъ (ТрЦв 1631, 379), вѣл(ь)можамъ (ПКП 1661, 48), пастырь естъ овца(м) (ВВ 1594, 3/36 зв.), попеченіє дшамъ (ВВ 1594, 128 зв.).

Зрідка в цій групі трапляються форми на **-wmъ**: **не можете дати плѣвъ людемъ къ зданію плинфомъ** (ОБ 1581, 27), **исчадіє єхїднwmъ Іовда** (ТрЦв 1631, 135). Поодинокі утворення такого типу дослідники фіксують і в українських пам'ятках цього часу [156, с. 97]. З'явилися вони, очевидно, у результаті впливу іменників ***-ǫ-**основ, для яких **-wmъ** є первісним і достатньо вживаним у досліджуваній період.

Знахідний відмінок. Форми знах. в. мн. іменників аналізованої групи (як назв неістот, так і істот) утворені здебільшого за допомогою тих же закінчень, що й форми наз. в.

Зокрема, іменники ***-ā-** основ мають у знах. мн. закінчення **-чы** (після задньоязикових частіше **-и**): **Ѡлтъ Гъ неправды** (ТрЦв 1631, 37), **главчы ... преклоните** (Тр. 1646, 139), **Ѡлице планетчы совокѸплаетъ** (ПКП 1661, 28), **Призва же Царъ ... Бабчы** (ТрЦв 1631, 74), **да изведѸтъ воды гадчы ... и птиччы** (ОБ 1581, 1), **раз(ъ)гни книги** (ОБ 1581, 12 нн/2), **душа ... муки приємлетъ** (ПМ, 75). Зрідка після **г**, **к** представлене **-чы**: **книгчы ... дрѸковати** (ГрЛ 1591, 3 зв.), **моѸкчы прійметъ** (ВВ 1594, 7 зв.).

Іменники з основами на ***-jā-** представлені, як і в наз. в., закінченнями **-а** (**-а**), **-и** (**-чы**): **многи мл(с)тѸна творац(и)** (Лим. 1628, 40), **видѸста свѸца многи** (ПКП 1661, 89), **сѸвери ихъ тако ѡвца** (ТрЦв 1631, 132), **начне(т) бїти ... рабѸна** (ВВ 1594, 57 зв.), **своа овца ѡставлати** (ПКП 1661, 87), **оѸстроиша ... Келїи** (ПКП 1661, 7 зв.), **в(ъ) житницѸ** (ПКП 1661, 71 зв.). В *ОБ 1581* виявлені також форми на **-Ѹ**: **врагъ ... низлагалъ грѸдынѸ** (ОБ 1581, 14 нн), **сѸтвориши петлѸ** (ОБ 1581, 37). Однокореневі варіанти інколи трапляються й у межах однієї пам'ятки: **в житницѸ** (ВВ 1594, 93 зв.) – **отворивши жи(т)ницѸ** (ВВ 1594, 5 нн), **плетѸый кошницѸ** (Лим. 1628, 49) – **кошници подаваше** (Лим. 1628, 37 зв.). В одній із пам'яток (*МО 1680*) зафіксовано чотири варіанти знах. мн. слова **дѸша**: **спсаеш(и) дѸша нѸша** (МО 1680, 14), **дѸшѸ нашчы спаси** (МО 1680, 21), **спси дѸшчы наша** (МО 1680, 87), **спаси ... дѸши наша** (МО 1680, 1).

Серед назв істот зафіксовані лише поодинокі вживання форм із закінченнями род. в.: **пасти овецъ** (ОБ 1581, 17 зв./2), **Оүзриши ... птицъ** (ІЗ 1624, 2), **пасетъ ... тако свиній** (МД 1666, 120).

Іменники чол. р. давніх *-ā-, *-jā-основ мають різні закінчення (як у наз. або род. відмінках): **любаше слуги Хсви** (ЛМГ, 9), **вставивши юноша** (Лим. 1628, 18 зв.), **овбличаа ... оүбійцевъ** (ПКП 1661, 76 зв.).

Орудний відмінок. В ор. в. мн. розглянуті іменники давніх *-ā-, *-jā-основ представлені в усіх випадках із традиційними закінченнями -ами, -ами: **цедротами** (ОБ 1581, 6 нн), **со слезами** (Тр. 1646, 355), **съ колесницами** (ОБ 1581, 32/2), **притчами** (ПКП 1661, 76 зв.), **свѣцями** (ПКП 1661, 89), **кожами** (ОБ 1581, 37/2), **милостынами** (Тр. 1646, 137), **съ пѣльницами** (ЄвЛ 1644, 87; ЄвКП 1697, 88 зв.).

Місцевий відмінок. У місц. в. мн. також зафіксовані тільки форми з традиційними -ахъ (після твердих приголосних, зокрема й ц, ш, ж, жд) та -ахъ (після м'яких та пом'якшених): **въ рѣка(х)** (ОБ 1581, 96 зв.), **на Млѣтвахъ** (Тр. 1646, 354), **в(ъ) темницахъ** (ПКП 1661, 64 зв.), **в дѣшахъ** (ТрЦв 1631, 75), **въ вельможа(х)** (ОБ 1581, 111 зв.), **въ вѣждахъ** (ПКП 1661, 23), **на ... Вечернахъ, и Оүтрнахъ** (Сл. 1629, 1).

Двоїна

У двоїні іменники цієї групи представлені невеликою кількістю вживань. Переважно це слова **рѣка, нога** та деякі інші іменники *-ā-основ. Частіше вжиті в сполуках із числівниками **два, оба**.

У наз. та знах. відмінках дв. розглянуті іменники мають здебільшого традиційне закінчення -ѣ, перед яким відбуваються чергування г, к, х // з', ц', с': **в рѣцѣ твои** (ОБ 1581, 71 зв.), **простерѣ ногѣ свои** (ТрЦв 1631, 3), **съкрѣши сатанѣ по(д) ногѣ егѡ** (Тр. 1646, 42), **Сїа еста двѣ маслинѣ** (ПКП 1661, 33), **имѣ двѣ ризѣ** (ВВ 1594, 92 зв.), **имаше двѣ женѣ**

(Лим. 1628, 19). Зрідка трапляються вживання з **-и** замість **-ѣ**: **она и обѣ сноси еѧ** (ОБ 1581, 121 зв.).

Форми род. та місц. дв. утворені за допомогою також традиційного закінчення (**-ѣ**): **дѣла рѣкѣ твоєю** (ОБ 1581, 9 нн), **дѣла же рѣкѣ егѡ** (ТрЦв 1631, 75), **снѣтъ желѣза сѣтъ ногѣ егѡ** (ПКП 1661, 47), **на двою завѣсѣ** (ПКП 1661, 27 зв.), **свѣзанѣ по рѣкѣ и по ногѣ** (ЄвКП 1697, 357).

У дав. та ор. відмінках представлені форми також із традиційним закінченням **-ама**: **рече ... обѣма снохама своима** (ОБ 1581, 121 зв.), **припаде къ ногама архіереевѣма** (ПМ, 79), **свѣтильникѣ ногама моима законѣ твой** (ПКП 1661, 3), **обрѣтоша ... онаго ... ногама же горѣ терчаіем** (Лим. 1628, 29 зв.), **всѧка жена ... рѣкама прѣде** (ОБ 1581, 42/2), **своима рѣкама дѣлати** (ПКП 1661, 65).

Крім того, серед іменників цієї групи зафіксовані випадки вживання форм множини замість двоїни, часто навіть і в сполуках із числівниками **два**, **оба**: **пре(д)сташа Хѣ лазаревѣ сестрѣ** (Марфа і Марія) (замість **сестрѣ**) (ТрЦв 1631, 21), **на двоухъ завѣсахъ** (ПКП 1661, 27 зв.) (тут же правильна форма **на двою завѣсѣ** ПКП 1661, 27 зв.), **дам(ѣ) ... двѣ Гривнѣ** (замість **двѣ Гривнѣ**) (ПКП 1661, 67), **ѡ свою стра(н)** (замість **ѡ свою странѣ**) (ПКП 1661, 67), **при двоухъ златыхъ цѣтахъ** (замість **при двою цѣтѣ**) (ПКП 1661, 6 нн). Ці факти, як і подібні випадки в інших групах, свідчать про те, що в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст., незважаючи на традиційність текстів, двоїна виходила з ужитку. Підтвердженням цього є, очевидно, й випадки вживання двоїни замість множини: **да вѣзложѧ(т) вси слышавшіи рѣцѣ свои на главѣ егѡ** (ОБ 1581, 57 зв./2), **Людіе ... же въздѣвши руцѣ, глаголаху** (ПМ, 52), **избави ... ѡ рѣкѣ сновѣ іїлевѣ** (ОБ 1581, 101 зв.), **своима си рѣкама ... пещерю сотворили** (ЛМГ, 21). Про те, що в цих реченнях форми двоїни виступають у значенні множинних, свідчать іменники й дієслова, ужиті з аналізованими одиницями.

Зрідка трапляються випадки, коли одна двоїнна форма вжита замість іншої: **длѣжни есте дрѣгъ дрѣгъ оумывати нѣгъ** (род. в. замість знах. **носѣ**) (ВВ 1594, 154) (у цій же пам'ятці є й правильна форма: **длѣжни есте дрѣгъ дрѣгъ оумывати нѣсѣ** ВВ 1594, 130 зв.); **по двою ризъ** (род. в. замість знах. **ризѣ**) **имѣти** (ВВ 1594, 141).

Отже, розглянутий матеріал засвідчив, що іменники з основами на **-ā-*, **-jā-* в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. загалом зберегли давню систему форм. Зміни порівняно зі старослов'янською мовою відбулися в род. одн. та наз. й знах. мн. іменників **-jā-*основ. У цих відмінках виникли варіанти з **-и** (поряд із формами на **-ѣ**), причому в род. одн. варіанти з **-и** в другій половині XVII ст. почали переважати.

Форми іменників цієї групи загалом відповідають рекомендаціям тогочасних граматик. Виняток становлять нові варіанти род. одн. та наз. і знах. мн. іменників **-jā-*основ, для них у *СмГр* подані лише давні форми з **-ѣ**, у *ЗизГр* для род. одн. й наз. мн. також з **-ѣ**.

Виявленим у системі форм іменників **-jā-*основ змінам значною мірою сприяла українська мова, в якій на той час закінчення *-i* для іменників **-jā-*основ у род. одн. та наз. й знах. мн. було звичайним. Результатом впливу української мови є також, на нашу думку, послідовне використання кл. в. одн., характерного й для української мови, а також помилки у вживанні форм двоїни (не підтримувана українською мовою система двоїнних форм у церковнослов'янській мові того часу почала руйнуватися). Крім того, впливом української мови можна пояснити, на нашу думку, й деякі фонетичні особливості розглянутих форм, зокрема, використання закінчення **-ы** (замість **-и**) після задньоязикових, послідовні без винятків зміни **г, к, х // з', ц', с'**, підтримувані українською мовою, для якої вони також були характерні, паралельне вживання **и** та **ѣ** (у закінченнях род. одн.: **гордѣни** – **гордѣнѣ**; дав. одн.: **ко княгини** – **къ княгинѣ**, місц. одн.: **на земли** – **на землѣ**, наз. та знах. мн.: **исторіи** – **вѣрѣ**, **дѣши** – **дѣшѣ**).

2.4. Іменники з давніми основами на *-ĭ-

У старослов'янській мові цю групу становила загалом невелика кількість іменників жіночого та деякі чоловічі роди. Уже на той час іменники жіночого і чоловічі роди в окремих відмінках (в однині та називному множині) мали різні закінчення [61, с. 120]. Пізніше таких відмінностей ставало більше, що підтверджує й розглянутий нами матеріал.

Однина

Називний відмінок. У називному відмінку однини проаналізовані іменники з давніми основами на *-ĭ- в усіх випадках мають нульові закінчення (які виникли в результаті занепаду зредукованих): **часть** (ГрЛ 1591, 61), **ревность** (ВВ 1594, 92 зв.), **блг(д)ть** (ТрЦв 1631, 346), **болезнь** (ПМ, 51), **звѣрь** (ОБ 1581, 16 зв./2), **огнь** (ПКП 1661, 22 зв.), **пѣть** (ЄвЛ 1644, 20). Прикінцеві **ц**, **ш**, **р** тут могли бути як твердими (частіше), так і пом'якшеними (форми графічно закінчувалися відповідно на **ъ** або **ь**): **немоцѣ** (ОБ 1581, 7/2), **мышѣ** (ПКП 1661, 70), **тварѣ** (ТрЦв 1631, 415), **вещѣ** (ОБ 1581, 13 нн), **тварѣ** (ТрЦв 1631, 204).

Родовий відмінок. У родовому відмінку однини іменники жіночого роду цієї групи мають, за рідкісними винятками, традиційне закінчення **-и**: **въ время рати** (ОБ 1581, 2 нн), **ради съгости** (ВВ 1594, 3/35 зв.), **ѿ лести** (ТрЦв 1631, 38), **ѿ ... вещи** (ТрЦв 1631, 74), **ѿ печали** (ПКП 1661, 80). Зафіксовані також поодинокі форми на **-а** (очевидно, вплив *-jā-основ): **оумѣ ... оуклоняющѣса** (МП 1593, 21), **ѿ лжа истин(ъ)на предѣпочтена** (Лік. 1607, 163 зв.).

Іменники чоловічого роду за особливостями творення род. однини також не становлять монолітної групи, хоч загалом тут переважає нова флексія **-а** (**-ѧ**) (результат впливу *-jǫ-основ). Із традиційним закінченням **-и** частіше представлене тільки слово **пѣть**: **оу пѣти** (ОБ 1581, 121/2); **ѿ тмѣ пѣти** **пополъзновеннагѡ** (ПКП 1661, 7 зв.), **того пѣти ... дѣржи(м)са** (ПКП 1661, 57 зв.), але також: **ѿ праваго ... поуѣта** (Лік. 1607, 9 зв.), **косноуѣтисѧ пѣта**, **иже на лоуѣшаѧ ведоуѣаго** (Лік. 1607, 74 зв.). Варіантні форми (на **-и** та **-ѧ**)

має іменник **лакоть**. Варіант на **-и** зафіксований тільки в *ОБ 1581*, в інших пам'ятках представлені нові форми: **столпъ ...**, **лакти же єдиного и полъ** (*ОБ 1581*, 37/2), **разливашесѧ пламень ... на лакта четъридесатъ и девѧтъ** (ТрЦв 1631, 274), **в(ъ) тылъ лакта** (Сл. 1629, 2/40). Лише новими закінченнями (**-а**, **-ѧ**) характеризуються іменники **господь**, **огнь**, **татъ** (в *ОБ 1581* зафіксовано також **огню**): **во има гѧ** (*ОБ 1581*, 6 нн), **ѡ Гѧ** (ПКП 1661, 31 нн), **из(ъ) среды огна** (*ОБ 1581*, 82/2), **къ растворенію огна** (Розм., 29), **ѡ огна** (МД 1666, 16), **ѡ сѣда огна геєнскагѡ** (ЄвКП 1697, 83), **оубоастесѧ ѡ лица огню** (*ОБ 1581*, 82/2), **ѡ ... татѧ** (МД 1666, 210).

Давальний відмінок. У дав. одн. іменники жін. р. цієї групи практично в усіх випадках мають традиційне закінчення **-и**: **къ ... погивели** (*ОБ 1581*, 11 нн), **слава власти твоєй** (ТрЦв 1631, 19), **рече къ руси** (ПМ 64), **до третей яди** (ПМ, 66), **идаше ... ноци сѣци темнѣй** (ПКП 1661, 58). Зафіксовано також уживання на **-є**: **рече ... къ рѣдѣ** (*ОБ 1581*, 121 зв./2).

Іменники чол. р. мають здебільшого традиційне закінчення **-и**: **гортани моемѸ** (*ОБ 1581*, 10/2), **да прил(ь)пнетъ ѡзъик(ъ) гортани егѡ** (ПКП 1661, 31 зв.), **къ ... пѣти** (Лік. 1607, 18 зв.), **пѣти Бжїю** (ЄвЛ 1644, 76 зв.). **Огнь** і **господь** представлені з новими **-ю** (**-Ѹ**) та **-єви** (уплив ***-jǫ-** та ***-jǫ-**основ): **іако сѣно огню постоитъ** (*ОБ 1581*, 10 нн), **огню предаваєми** (Лим. 1628, 45), **ключилося огню угаснути** (Син. 1680, 173), **ѡгневи предастъ** (Лік. 1607, 26 зв.), **праздникъ гѸ** (*ОБ 1581*, 121/2), **къ г(с)дѸ** (Лим. 1628, 21), **помолисѧ г(с)дєви** (Лим. 1628, 37), **господєви** (Сильв., 227). Для **господь** такі варіанти рекомендовані й у *СмГр*: **томѸ Г(с)дѸ /или Г(с)дєви** (145).

Знахідний відмінок. У знах. в. назви неістот цієї групи мають такі ж закінчення, як і в наз.: **възметъ ... горъсть мѸки** (*ОБ 1581*, 46 зв.), **воздвиже ... брань** (Лим. 1628, 40 зв.), **пакость ... сѣтворити** (ПМ, 51), **Трїѡдъ ... приносимъ** (ТрЦв 1631, 1 нн), **въ плѣнь врагѡмъ** (ПКП 1661, 8 нн.), **въ огнь** (ВВ 1594, 118). Після **ци**, **ши**, **чи** та **ри** в такого типу формах вжита здебільшого літера **ъ**, інколи **ь**: **тмѸ нарече ноцъ** (*ОБ 1581*, 1), **въ**

помощь (Тр. 1646, 402), видѣ мышь (ПКП 1661, 70), слышавъ рѣчь (ОБ 1581, 128/2), в(ь) печь (ВВ 1594, 94), на сѣчь (ОБ 1581, 77), всю твар(ъ) къ похваленію ... подвигош(а) (ПКП 1661, 10 нн), Цр(с)кѣю оутварь (ТрЦв 1631, 170). Из ѣ та ь в кінці зафіксований також іменник скорбѣ: въ скорбѣ (ОБ 1581, 82), Мнѡгѣ же скорбѣ ... злыи дѣси творѡхѣ (ПКП 1661, 73 зв.). Господь у знах. одн. має форму на -а: на господа (МП 1593, 10).

Орудний відмінок. В ор. в. розглянуті іменники жін. р. з основою на *-ї- мають, за винятком кількох випадків, традиційне закінчення -їю: разгнѣвася гаростію (ОБ 1581, 77), постыпа перстію главѣ (ТрЦв 1631, 32), твоєю мл(с)тію (Тр. 1646, 454), съ радостію (Розм., 63), со радостію (ПКП 1661, 82), бл҃гдатію (ЛМГ, 4). Зрідка також -ию: благодатию (ГрЛ 1591, 3 зв.), лютостію (ГрЛ 1591, 137), жалостію (ЛМГ, 6), помощію (ЛМГ, 24). Форми на -ю (без попереднього ї чи и), широко представлені в українських ділових пам'ятках XVI ст. [156, с. 90], в розглянутому матеріалі виявлені лише в ЛМГ: плугѣ воловѣ зо всею снастію (21), из(ь) челма(д)ю (21). Вони є, очевидно, результатом впливу українських мови.

У ПМ та РО 1683 зафіксовано також кілька форм на -єю (очевидно, вплив *-jā-основ): преступника ... казнею обличить (ПМ, 57), також казнію (ПМ, 73), подѣ постелею (ПМ, 76), благодатією Божією (ПМ, 71), також благодатию (ПМ, 64), печалією (РО 1683, 65).

Іменники чол. р. цієї групи завжди в ор. одн. мають традиційне закінчення -емъ: прійдоша пѣтемъ (ОБ 1581, 71 зв.), огнем(ъ) сож(ъ)же (Лим. 1628, 32 зв.), прѣ(д) Гдѣемъ (ВВ 1594, 117; Тр. 1646, 117), прѣ(д) Г(с)дѣемъ (ПКП 1661, 26 зв.). Хоч слід зазначити, що іменник *господь* в ор. в. часто представлений у скороченому вигляді: гмѣ (ОБ 1581, 82/2; ПКП 1661, 32 нн, 26 зв. і ін.). Це не дає змоги з'ясувати для всіх випадків, який голосний у закінченні використаний.

Місцевий відмінок. У місц. в. одн. іменники аналізованої групи і жін., і чол. родів здебільшого мають традиційне закінчення **-и**: **на тверди** (ОБ 1581, 1/2), **в страсти** (ГрЛ 1591, 181), **в(ъ) гордості** (ВВ 1594, 21), **въ веси** (ПМ, 52), **въ ... печали и скорби** (ПКП 1661, 63 зв.), **на пути** (ПМ, 50), **на огни** (ОБ 1581, 46 зв./2), **в(ъ) томъ огни** (Лим. 1628, 14 зв.). Зрідка трапляються утворення на **-ѣ** (очевидно, результат сплутування відповідних літер): **на твердѣ** (ПКП 80 зв.), **въ огнѣ** (ПМ, 75). Іменник **господь** в ор. одн. зафіксований лише з **-ѣ**, що відповідає рекомендаціям *СмГр* (**в томъ Господѣ** 145): **в Гдѣ** (Тр. 1646, 60), **в Г(с)дѣ** (ПКП 1661, 52).

Кличний відмінок. У кл. в. одн. іменники аналізованої групи зафіксовані з традиційним закінченням **-и**. Усі вони, крім **господь**, є назвами неістот, ужитими з переносними значеннями: **радости моа избави ма ѿ вбъшєдших(ъ) ма** (Тр. 1646, 60), **Радѹйсѧ Вл(д)чце всѣ(х) помощи, радости и покрове** (Тр. 1646, 506), **в м(д)рости предвѣчнаѧ** (ПКП 1661, 14 нн), **ты ... гї землю основа** (ОБ 1581, 9 нн), **Гї слава тебѣ** (ТрЦв 1631, 54), **Велїи еси Г(с)ди** (ПКП 1661, 11). Коли назви неістот виступають неперсоніфіковано, їхній кл. в., як і в інших групах, за формою дорівнює наз.: **Бл(с)вите огнь и варъ, стѹдєнь и зной Гѧ** (ТрЦв 1631, 275).

Множина

Називний відмінок. У старослов'янській мові у наз. мн. іменники давніх *-ї-основ жін. і чол. родів мали різні закінчення (**-и** та **-їє**) [61, с. 120]. Здебільшого із цими закінченнями вони представлені й у розглянутому матеріалі: **вса заповѣди** (ОБ 1581, 11 нн), **всѹжденникѡ(м) голени перевиѹтсѧ** (ТрЦв 1631, 169), **вбетшашѧ квѣсти** (Тр. 1646, 60), **восташа ... скѡрви** (ПКП 1661, 5 нн), **не ис(ъ)слѣдовани пѹтїє єго** (ОБ 1581, 10 нн), **господїє** (ВВ 1594, 57), **голѹбіє** (ЄвЛ 1644, 31), **татїє** (ЄвЛ 1644, 17 зв.; ЄвКП 1697, 17 зв.). Серед іменників жін. р. зафіксовані форми на **-ы**: **не сѹть рѣчы** (ВВ 1594, 2), **вѣтвы ... израстоша** (ПКП 1661, 16 нн).

Закінчення **-и** та **-ы** в поодиноких випадках мають також іменники чол. р. (вплив знах. мн. або іменників **-jǫ-*основ): **гакѡ голѡѡи** (МД 1666, 106; ЄвКП 1697, 16 нн), **сокрѡѡѡѡтсѡ ... Голѡѡы** (ПКП 1661, 29).

Родовий відмінок. У род. в. мн. розглянуті іменники **-jǫ-*основ мають закінчення **-ій** або **-ей**. Традиційним для цієї групи слів є **-ий**. Воно представлене в старослов'янській мові [61, с. 120], за рідкісними винятками, вживається в церковнослов'янській східнослов'янської редакції XI–XIII ст. [229, с. 46], а також рекомендоване (як **-ій**) для жін. р. і в *СмГр*: **тѡѡхъ заповѡдѡй** (119). Це закінчення використовувалося й у східнослов'янських мовах на ранніх етапах їхнього розвитку. Однак уже з XIII ст. на місці **-ий** починає з'являтися **-ей** [9, с. 82]. Згодом в українській мові форми на **-ей** набувають усе більшого поширення, і в XVI ст. в пам'ятках із південно-східних регіонів вони стають навіть єдино можливими [229, с. 95]. Поширення **-ей** відбувалося й в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст., про що, зокрема, свідчить *ЗизГр*, в якій автор допускає варіантні закінчення (**-ій** або **-ей**) для подібних іменників: **нѡцѡй, и нѡцѡей** (28 зв.). Підтверджує це й розглянутий матеріал, у якому для іменників жін. р. обидва закінчення представлені приблизно однаковою кількістю вживань із деякою перевагою утворень на **-ей** (зафіксовано 81 формовживання з **-ій** і 99 з **-ей**). Виявлена значна кількість однокореневих форм з варіантними закінченнями, часто й у межах однієї пам'ятки: **осми частей слова** (ГрЛ 1591, 1) – **се҃го же частѡй осмѡ** (ГрЛ 1591, 9), **вѡ єдинѡ ѡ ноцей** (Лим. 1628, 35) – **во єдинѡ ѡ ноцѡй** (Лим. 1628, 46 зв.), **поѡченѡемѡ заповѡдей твоихѡ** (Сл. 1629, 17) – **пѡтемѡ(ѡ) заповѡдѡй твои(х)** (Сл. 1629, 78), **страхомѡ(ѡ) Хѡѡѡхѡ(ѡ) стр(с)тей** (ТрЦв 1631, 412) – **ѡ страстѡй** (ТрЦв 1631, 58), **законѡы заповѡдей** (ЄвЛ 1644, 4 нн) – **оѡченѡе заповѡдѡй** (ЄвЛ 1644, 51 зв.), **браней изѡ(ѡ)вбраженѡа** (ПКП 1661, 25) – **ради бранѡй** (ПКП 1661, 23 нн). Відносно широкє використання **-ій** було особливістю української редакції церковнослов'янської мови порівняно

з тогочасною московською. Ще С. Булич звернув увагу на те, що форми на **-ій** *ОБ 1581* в Московській Біблії (1663 р.) часто мають відповідники на **-ей** [58, с. 144, 166, 167–168]. Наявність виправлень **-ій** на **-ей** у московських списках граматики Л. Зизанія й у виданні 1648 р. граматики М. Смотрицького констатує О. А. Кузьміна [174, с. 17; 176, с. 569]. Очевидно, форми на **-ій** підтримувалися українською мовою. За спостереженнями І. М. Керницького, у XVI ст. в пам'ятках галицького походження вони переважають [156, с. 95]. Впливом живого мовлення науковці пояснюють також те, що в *СмГр* для жін. р. рекомендовано тільки **-ій** [172, с. 35; 239, с. 109]. Те, що окремі книжники на той час сприймали форми на **-ій** як більш характерні для української мови засвідчує й *Лік. 1607*, де церковнослов'янська форма **Ѡ волѣзней** (34 зв.) в українській частині має відповідник **з волестій** (35).

Іменники чол. р. цієї групи мають переважно традиційне закінчення **-ій**, зрідка **-ей**: **ї**, **лактій** (*ОБ 1581, 37/2*), **вбразы гвоздїй** (*ТрЦв 1631, 379*), **полно бѣ червїй** (*ПМ, 76*), **Ѡ трапезы господїй** (*ЄвЛ 1644, 53*), **на стогнахъ пѣтїй** (*ЄвЛ 1644, 16*), **на исходища пѣтей** (*ЄвЛ 1644, 76*), **Ѡ трапезы Господей** (*ЄвКП 1697, 17 нн*). У *СмГр* для **господь** рекомендована форма на **-ей**: **тѣхъ Господей** (145). Крім того, серед іменників чол. р. зафіксовано також утворення з нульовим закінченням (вплив іменників ***-jō**-основ): **л̄**, **лакоть** (*ОБ 1581, 37/2*).

Давальний відмінок. У дав. мн. іменники і жін., і чол родів аналізованої групи мають, за рідкісними винятками, традиційне закінчення **-емъ**: **заповѣдемъ** **его** (*ОБ 1581, 32/2*), **самѣмъ** **вещемъ** (*ІЗ 1624, 228*), **къ стр(с)темъ** (*ТрЦв 1631, 134*), **не стерплю баснемъ** **симъ** (*ПМ, 50*), **начало** **болезне(м)** (*ЄвЛ 1644, 83 зв.*), **Положилъ** **еси** **тваремъ** **начало** (*МО 1680, 141*), **не предастъ** **звѣремъ** **дшъ** (*ПКП 1661, 7*). Поодинокими вживаннями засвідчено також **-амъ**: **ихъ** **милоста(м)** **г(с)дншмъ** **Ѡцемъ** (*Тр. 1646, 3 нн*). В українській мові XVI–XVII ст. у дав. мн. іменників

*-ї-основ звичайно виступало *-ямь* [289, с. 151; 156, с. 97], хоч траплялися й старі закінчення [156, с. 97].

Знахідний відмінок. У знах. мн. розглянуті іменники *-ї-основ представлені, за поодинокими винятками, з традиційним закінченням *-и*: **Принесоша печати** (ОБ 1581, 42/2), **яди ... уготовати** (ПМ, 65), **єреси проклени** (Тр. 1646, 177), **повѣдити страсти, и похоти** (ПКП 1661, 26 зв.). Для **звѣрь** виявлена форма на *-а* (очевидно, результат впливу *-jǫ-основ): **сътвори бѣъ, звѣра земныа** ОБ 1 (2).

Орудний відмінок. Форми ор. мн. розглянутих іменників *-ї-основ утворюються також практично в усіх зафіксованих випадках за допомогою традиційного закінчення *-ми*: **мъсльми** (ОБ 1581, 27), **печал(ь)ми** (ВВ 1594, 118 зв.), **пѣсньми** (ТрЦв 1631, 7 нн), **сѣтьми** (ПМ, 53), **козн(ъ)ми** (ПКП 1661, 63 зв.), **оугл(ь)ми** (МО 1680, 134), **сѣ ... дрекол(ь)ми** (ЄвЛ 1644, 96). Серед іменників жін. р. представлена також форма на *-ами*: **тростіами оударахѣ** (ЄвЛ 1644, 98). Майже повна відсутність таких утворень серед розглянутих іменників *-ї-основ звертає на себе увагу з огляду на те, що в українській мові XVI ст. дослідники фіксують тенденцію до поширення сфер функціонування *-ами*, *-ями* [156, с. 99], а в XVII ст. ці закінчення у дав. мн. стають провідними [289, с. 151].

Для **господь** в ор. мн. виявлена форма з *-ы* (вплив *-ǫ-основ): **телеснѣй добротѣ насѣ сътворилѣ быти господы** (Лік. 1607, 51 зв.). Поряд із традиційною вона рекомендована й у *СмГр*: **тѣми господми: и господы** (146).

Місцевий відмінок. У місц. в. мн. для іменників *-ї-основ панівним є традиційне закінчення *-єхъ*: **въ ... добродѣтелехъ** (ОБ 1581, 10 нн/2), **въ ... хытросте(х)** (ВВ 1594, 9), **въ ... скорбехъ** (Лим. 1628, 45 зв.), **въ напастехъ** (ПМ, 65), **на вѣтвехъ** (ЄвЛ 1644, 45), **въ ... вещьехъ** (ПКП 1661, 23 зв.), **въ пѣтєхъ** (Тр. 1646, 406). Зафіксовані, крім того, поодинокі

вживання на **-ѣхъ** та **-ахъ**: **в(ъ) скрижалѣхъ(ъ)** (МО 1680, 117), **на вѣтвѣхъ** (ЄвКП 1697, 45), **в(ъ) вѣтвахъ** (МД 1666, 76).

Отже, особливістю розглянутих форм місц. в. мн., як і дав. та ор., порівняно з українською мовою XVI–XVII ст. є чітке розмежування сфер використання закінчень іменників ***-ā-**, ***-jā-** та ***-ĭ-**основ. В українській мові XVI ст. іменники ***-ĭ-**основ у місц. мн. поряд із **-єхъ** могли мати і **-яхъ** [156, с. 99], а з XVII ст. це закінчення ще більше активізується [289, с. 152].

Кличний відмінок. У кл. в. іменники цієї групи мають такі ж закінченнями, як у наз.: *господіє, вы вѣсте* (ПМ 63), **Бл(с)вите ... ноци ... Гѣ** (ТрЦв 1631, 275).

Двоїна

У двоїні іменники ***-ĭ-**основ представлені лише окремими вживаннями. У наз. і знах. відмінках зафіксовані традиційні закінчення **-и** та **-ѣ** (очевидно, результат сплутування **и** та **ѣ**): **двѣ Скрыжали** (ПКП 1661, 33 нн), **два лакти** (ОБ 1581, 66/2), **двѣ Трїѡдѣ** (ТрЦв 1631, 1 нн). У місц. в. представлене традиційне **-ію**, а також **-ѣ** (очевидно, вплив іменників ***jō-**основ): **В сію двѣю заповѣдію** (Тр. 1646, 79), **ѡ двѣю вещьѣ** (СмГр, 61). Звертає на себе увагу те, що форма на **-ѣ** вжита в тексті *СмГр*. Сам автор для таких іменників рекомендує **-ію**. Після парадигми **заповѣдь** (із род. і місц. дв. **заповѣдію**) зазначено, що так відмінюється, зокрема, і **вещь** (119). Зафіксоване також одне вживання ор. в.: **по(д) двѣма вѣтвѣма** (ОБ 1581, 37). У *СмГр* рекомендована форма на **-ма**: **тѣма заповѣдма** (119).

Отже, проаналізовані іменники з давніми основами на ***-ĭ-** засвідчують збільшення в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. порівняно зі старослов'янською мовою кількості відмінностей у формотворенні іменників жін. і чол. родів. Основною причиною цього був вплив на іменники чол. р. цієї групи іменників давніх ***jō-**основ.

Проаналізовані форми іменників *-ї-основ загалом відповідають рекомендаціям *ЗизГр* та *СмГр*. Більшість варіантів, які порушують ці рекомендації, хоч вони зафіксовані майже в кожному відмінку, є поодинокими вживаннями (зокрема, це род. одн. **Ѡ лжа**, дав. одн. **къ рѣѡє**, ор. одн. **печалією** та ін.), виняток становлять форми род. мн. на **-ей**, які кількісно переважають утворення на **-ій** (у *СмГр* для жін. р. рекомендовано тільки **-ій**, у *ЗизГр* подані форми і на **-ій**, і на **-ей**). Цікаво, що в окремих випадках форми, які за будовою не відповідають тим, що подані в парадигмах *СмГр*, трапляються в тексті самої граматики (зокрема, це місц. дв. **ѡ двѣю вѣцѣ**).

Яскравою рисою розглянутої групи є конкуренція форм род. мн. з **-ій** та **-ей**. Поширеність цих форм у тогочасній українській мові стала, очевидно, причиною того, що вони обидві були можливі й у церковнослов'янських текстах. Звертає на себе увагу також те, що в дав., ор. та місц. мн. серед розглянутих іменників, зокрема й жін. р., практично єдино можливими є традиційні форми (а не на відповідно **-амъ**, **-амъ**, **-амы**, **-амы**, **-ахъ**, **-ахъ**). Зумовлено це, очевидно, тим, що давні форми цих відмінків іменників *-ї-основ були фонетично виразними й сприймалися як характерна риса церковнослов'янської мови. Можливо, мало значення також те, що в українській мові цього часу нові форми такого типу ще не стали абсолютно загальноновживаними. Вплив української мови в цій групі представлений також фонетичними особливостями окремих форм (зокрема, стягненими формами ор. одн., хоч і не часто вживаними), а також сплутуванням літер **и** та **ѣ** (у закінченнях місц. одн.: **въ огни** – *въ огнѣ*, наз. дв.: **двѣ Скрыжали** – *двѣ Трїудѣ*), спричиненим їхньою однаковою вимовою.

2.5. Іменники з давніми основами на приголосний

Іменники з давніми основами на приголосний (на *-en-, *-es-, *-et-, *-er-) у слов'янських мовах на ранніх етапах їхнього розвитку становили загалом єдину відмінювану групу [9, с. 25; 289, 84] (до її складу прийнято

також відносити іменники з основами на **-ū-*, який з найдавніших часів у всіх формах, крім наз. одн., представлений континуантом *-ъв-* [9, с. 17]). Однак уже в старослов'янській мові іменники цієї групи поділялися на підгрупи залежно від роду [61, с. 126], згодом різниця у формотворенні слів різних родів збільшувалася, що підтверджує й розглянутий матеріал.

2.5.1. Іменники з давніми основами на **-en-*

До цієї групи входили іменники чол. і середн. родів. Уже в старослов'янській мові в наз. та знах. одн. і мн. для них були характерні неоднакові закінчення [61, с. 127, 131–132]. У розглянутому матеріалі іменники з давніми **-en-*основами представлені значною мірою різними для чол. і середн. родів формами.

Однина

Називний і знахідний відмінки. Форми наз. і знах. відмінків іменників аналізованої групи в обстеженому матеріалі загалом однакові, тому їхню характеристику подаємо разом. У більшості випадків для чол. р. в цих відмінках представлене нульове закінчення, для середн. – *-а*: **погрозѡша ... гако камень** (ОБ 1581, 32), **Камен(ъ) привѣжице замцемъ** (ПКП 1661, 29), **корень всѣмъ злы(м)** (ВВ 1594, 93), **разгорѣса ... пламень** (ОБ 1581, 10 нн), **ижже ихъ пламень** (ТрЦв 1631, 272), **не погивнетъ има** (ОБ 1581, 91 зв.), **въ плема** (ОБ 1581, 121/2), **подойми врема** (Лік. 1607, 91 зв.), **Войно врема** (Лим. 1628, 20 зв.), **оумножити сѣма** (ТрЦв 1631, 273).

Серед іменників чол. р. (у вибірках із *ОБ 1581*) зафіксована одна форма з давнім закінченням наз. одн. **-en-*основ *-ы* (див. також [58, с. 169]): **егда пламы възиде възше олтаря** (ОБ 1581, 116 зв./2). Це закінчення вже у старослов'янській мові було рідкістю [61, с. 128], фактично відсутнє воно й у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI–XIII ст. [229, с. 49]. У групі іменників середн. р. зафіксовані поодинокі вживання форми **письмо** (у *ГрЛ 1591*): **письмо, еже явлаетъ твореніе и исписаніе** (ГрЛ 1591,

б), **Писмо єсть часть малаа, гласа нераздѣлна** (ГрЛ 1591, 7). В інших випадках цей іменник (як і інші **-en-основ*) має закінчення **-а**: **жидове во пер(ь)вое писма имѣт(ь) алефъ** (Азб. 1578, 49 зв.), **ѡ: нѣсть писма ..., но слогъ** (СмГр, 20), **Что єсть писма** (ГрКр 1638, 2).

Родовий відмінок. У род. в. одн. розглянуті іменники **-en-основ* чол. і середн. родів поряд із традиційним закінченням **-є** могли мати й інші, певною мірою різні для різних родів.

Іменники чол. р. представлені переважно з традиційним **-є**: **до дне** (ОБ 1581, 116 зв.), **ѡ дне** (РО 1683, 48), **ѡ корене** (ПКП 1661, 16 нн), **ѡ камене** (ТрЦв 1631, 170), **посредѣ пламене** (ТрЦв 1631, 272), **ѡ ... пламене** (Тр. 1646, 556), **Из(ъ) пламене** (ТрП 1648, 300). Зрідка трапляються форми на **-и** (результат впливу **-i-основ*) та **-а** (результат впливу **-jǫ-основ*): **въ област(ь) дни** (ПКП 1661, 2 зв.), **отъ св. дня пасхи** (ПМ, 59), **в(ъ) ра(з)сѣлинѣ камена** (ТрЦв 1631, 206). Окремі іменники цієї групи зафіксовані лише з **-а**: **Перстена ради** (Тр. 1646, 402), **в начало жатвы гачмена** (ОБ 1581, 121 зв./2). У *СмГр* для таких слів у род. одн. допущені варіанти на **-а**, хоч рекомендовано переважно **-є** (див. також [58, с. 169–170]): **Вса на /нь, кончащаа са ... имена /чистѣе родительный единственный сходити творят(ъ) на /є. нежели на /а: такъ, корень /корене: степень /степене: камень /не: день /дне: пламень /не: и про(ч)** (144).

Варіантні закінчення (традиційне **-є** та нове **-и**) мають у род. одн. також іменники середн. р. Обидва закінчення є достатньо широко представленими (зафіксовано 83 вживання з **-є** і 64 з **-и**). Зафіксована велика кількість однокореневих варіантів з різними закінченнями (зокрема, й у межах однієї пам'ятки): **славты ради ... имене** (ОБ 1581, 4 нн/2) – **имени ... не повѣда** (ОБ 1581, 116 зв.), **ѡ племене їудина** (ОБ 1581, 106 зв.) – **ѡ племени рѣвимла** (ОБ 1581, 106 зв.), **ѡ имене производимо** (ГрЛ 1591, 49) – **вмѣсто имени** (ГрЛ 1591, 53), **ѡ имене** (Сл. 1629, 9 нн) – **волтиса Имени твоего** (Сл. 1629, 8), **имене ради Божіа** (ПМ, 65) – **славы ради имени** (ПМ, 82), **того**

времєне (ЛМГ, 36) – **не имашє времени** (ЛМГ, 12), **ѡ слє(з)на(г) сѣмене** (МД 1666, 255) – **ѡ сѣмени Слова** (МД 1666, 286), *по многым странам племєне своего* (Син. 1680, 169) – *племени Мосохова* (Син. 1680, 172). Варіантність закінчень род. одн. в цій групі не є особливістю лише розглянутого матеріалу. Нове закінчення **-и**, поряд із традиційним **-є**, зафіксовано вже у старослов'янських пам'ятках [61, с.132], також у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI–XIII ст. [229, с. 49]. У зв'язку з цим звертає на себе увагу те, що в граматах кінця XVI – початку XVII ст. для іменників середн. р. **-en-основ* рекомендовано лише **-є**: **р. времєне** (ЗизГр, 30), **Ро(д): тогѡ имене** (СмГр, 103).

Давальний відмінок. У дав. одн. іменники чол. р., хоч для них виявлена невелика кількість уживань, мають варіантні форми з традиційним **-и** (утворення з ним у меншості), а також **-ю** й **-єви** (результат впливу відповідно **-jǫ-* та **-j-основ*): **ѡзаряющѡ ... дни, начаша велможи ѡхати** (ПКП 1661, 6 зв.), **ѡдолѣвши(х) пламени** (Лік. 1607, 16 зв.), **ѡдолѣвашє ... пламеню** (Лік. 1607, 17 зв.), **кореню** (Лік. 1607, 104 зв.), **дню Пентикостномѡ** (ІЗ 1624, 38), **Дню ... рождєства** (ЄвЛ 1644, 48), **днєви начало** (ОБ 1581, 14 нн), **довлѣт(ъ) днєви слова єгѡ** (ЄвЛ 1644, 19; ЄвКП 1697, 19 зв.), **днєви** (МО 1680, 74), **рєцѣ каменєви** (ЄвЛ 1644, 199 зв.; ЄвКП 1697, 204). Для **полѡдень** виявлена форма на **-ію**: **Полѡднію сѣщѡ почиваютьъ братїа** (ПКП 1661, 58 зв.).

Іменники середн. р. в усіх випадках мають традиційне **-и**: **къ времени** (Лік. 1607, 148 зв.), **Времени же приспѣвшѡ ... възглашаєтъ** (ТрЦв 1631, 307), **Имени твоємѡ** (ІЗ 1624, 178), **коємѡж(д)ѡ сѣмени** (МД 1666, 255 зв.).

Парадигми іменників середн. р. цієї групи подані в *ЗизГр* та *СмГр*. У *СмГр* у дав. одн. представлена лише традиційна форма (**томѡ имени**, 103), у *ЗизГр* – варіанти (**времени, и временю**, 30), хоч, можливо, остання форма – це місц. в., який Л. Зизаній не виділяє, а його форми подає з дав.

Орудний відмінок. В ор. в. іменники аналізованої групи в усіх випадках мають традиційне закінчення -емъ: **Знаменаѡъ ... перстенемъ** (Тр. 1646, 402), **меж(д)ѡ тобою, и ... сѣменемъ твоимъ(ъ)** (ОБ 1581, 7), **временемъ(ъ) ѡтагчати** (ІЗ 1624, 317), **смѣшеніе, състроеное временемъ** (ТрЦв 1631, 169), **мѡжъ именемъ Ѡнисифоръ** (ПКП 1661, 18).

Місцевий відмінок. У місц. в. одн. споконвічним для іменників цієї групи і чол., і середн. родів є закінчення -е, однак уже в старослов'янській мові воно використовувалося рідко [61, с. 132], лише поодинокими вживаннями представлене й у розглянутому матеріалі: **ѡви же сѡ емъ бѣъ ... въ полѡдне** (ОБ 1581, 7/2), **спѡциѡ емъ в(ъ) полѡдне ... прійде гла(с)** (ПКП 1661, 67), **ѡ сѣм(ъ) Имене** (МД 1666, 241). В основному ж іменники цієї групи в місц. одн. мають нове закінчення -и (результат впливу іменників *-jǫ- або *-i-основ), яке почало вживатись, однак, ще в старослов'янській мові [61, с. 131–132]: **ѡ дни** (ЄвЛ 1644, 86), **ѡ ѡтрнемъ дни** (ПКП 1661, 69 зв.), **въ пламени** (ОБ 1581, 116 зв./2), **при корени** (ВВ 1594, 46 зв.), **при камени** (ТрЦв 1631, 206), **на сѣмъ камени** (ЄвЛ 1644, 55 зв.), **ѡ времени** (ОБ 1581, 7/2), **ѡ имени** (Лим. 1628, 14; МД 1666, 150 зв.), **в(ъ) сѣмени** (ПКП 1661, 10 зв.). Зрідка це закінчення позначене літерою ѣ: **не по мнозѣ временѣ** (ПМ, 61) (також *по времени* ПМ 60). Можливо, що такому поширенню нового закінчення -и сприяла й українська мова, в якій воно здавна широко використовувалось [9, с. 46].

Множина

Називний та знахідний відмінки. У наз. та знах. відмінках мн. іменники чол. р. аналізованої групи представлені переважно словом **день**, яке в більшості випадків має традиційне закінчення -іе: **ѡси ѡубо бѡхоу на чтеніѡ дніе** (Лік. 1607, 96 зв.), **дніе смърти** (ОБ 1581, 12 зв.), **скончевашесѡ дніе питїѡ** (ТрЦв 1631, 75), **приспѣша дніе ... Поста** (ПКП 1661, 85 зв.). Зрідка трапляється форма **дни** (результат впливу іменників *-jǫ-основ): **въ**

д̄ни (Лік. 1607, 64 зв.), **въ дни** (ЄвЛ 1644; 71 зв.). Інколи це закінчення позначене літерою **ѣ**: **днѣ** (ЛМГ, 15). З -и зафіксована також форма **камени**: **Кнази же принесоша камени** (ОБ 1581, 42/2).

Розглянуті іменники середн. р. **-en-основ*, за одним винятком, у наз. та знах. відмінках мають традиційне закінчення **-а**: **прозваша ... имена** (ОБ 1581, 77/2), **въ времена** (ЄвЛ 1644, 74 зв.), **имѹщимъ ... времена** (ПКП 1661, 49), **составиша ... писмена** (ПКП 1661, 23 нн). Зафіксована також форма з **-ы** (результат впливу іменників **-ǫ-основ*): **всѣмъ ... писмены же оувѣдѣвшимъ** (Лік. 1607, 17 зв.).

Родовий відмінок. У род. в. мн. іменники чол. р. аналізованої групи представлені також переважно словом **день**, яке в більшості випадків (у 42 із 49 виявлених уживань) має традиційне закінчення **-ій**: **шесть дній** (ОБ 1581, 42), **не много требоваша дній** (Лік. 1607, 20 зв.), **шести дній** (ТрЦв 1631, 38), **въ единъ ѿ дній** (ЄвКП 1697, 226). Зрідка трапляються форми на **-ей** (результат впливу іменників **-ǫ-основ*). У межах окремих пам'яток зафіксовані однокореневі варіанти з обома закінченнями: **въ единъ ѿ дній** (Лим. 1628, 37) – **въ единъ ѿ дней** (Лим. 1628, 39 зв.), **долготѹ дній** (ЄвЛ 1644, 5 нн,) – **по пяти дней** (ЄвЛ 1644, 8 нн). Зафіксована також форма на **-ей** іншого слова: **перстeneй** (Тр. 1646, 403).

Іменники середн. р. в род. мн., за одним винятком, мають традиційні нульові закінчення: **старѣйшинамъ племенъ** (ОБ 1581, 106 зв.), **отъ древнихъ временъ** (ПМ, 60), **земныхъ сѣменъ** (ПКП 1661, 69 зв.). У тексті *СмГр* виявлена одна форма **писм(ъ)**: **Двогласнаа ... за приискрное писм(ъ) гречески(х) пишемаа** (18). В інших випадках, зокерма й у цій пам'ятці, **писма** в род. мн. має форму **писменъ**: **вблїи много избрѣтохомъ, различныхъ писменъ** (ОБ 1591, 5 нн), **ѿ раздѣленныхъ ... писменъ** (ГрЛ 1591, 8), **в естествоѣ писменъ** (СмГр, 10), **Блогъ бѣваетъ с(ъ) писменъ** (СмГр, 38). Зафіксована, крім того, одна форма на **-ій**: **въ преложенїи временїи** (ІЗ 1609, 26 зв.).

Давальний відмінок. У дав. в. мн. іменники чол. р. представлені лише формою *днямъ* (результат впливу **-jā*-основ): *кѣ и пятимъ днямъ* (ПМ, 82). Іменники середн. р. мають традиційне закінчення *-емъ*: *подобна греческимъ писменемъ* (Азб. 1578, 50 зв.), *по именемъ свои(м)* (ОБ 1581, 77/2), *по племенемъ ваши(м)* (ОБ 1581, 128), *не прикасаете(с) времени(м)* (ВВ 1594, 130). Це закінчення рекомендоване й у *СмГр*: *тѣмъ именемъ* (103). У *ЗизГр* у парадигмі іменника *время* для дав. мн. подана форма *временумъ* (30 зв.), у розглянутому матеріалі не виявлена.

Орудний відмінок. В ор. в. мн. іменники чол. р. аналізованої групи (представлені лише словом *день*) частіше мають традиційне закінчення *-ми*, зафіксована також форма на *-ями* (результат впливу **-jā*-основ): *вет(ъ)хій днѣми* (Лік. 1607, 46 зв.), *трѣми ден(ь)ми* (ТрЦв 1631, 168), *трѣми ден(ъ)ми* (ЄвЛ 1644, 96 зв.), *трѣмя днями* (ПМ, 72). Для іменників середн. р. виявлені форми лише з традиційним *-ы*: *трѣми писмены* (Азб. 1578, 52 зв.), *чръвленъыми писмены* (ТрЦв 1631, 170), *разными имены* (Син. 1680, 169). У *СмГр* для іменників середн. р. цієї групи рекомендовано також *-ы*: *тѣми имены* (103). У *ЗизГр* подані варіанти: *времены и времен(ъ)ми* (30 зв.). Форм на *-ми* для іменників середн. р. в розглянутому матеріалі не виявлено.

Місцевий відмінок. У місц. в. мн. всі розглянуті іменники чол. р. цієї групи та більшість середн. мають традиційне закінчення *-ехъ*: *по осми(х) ... днехъ* (ОБ 1581, 8/2); *въ днѣхъ* (ВВ 1594, 21; Лік. 1607, 19 зв.), *по трѣхъ днехъ* (ТрЦв 1631, 237), *въ днехъ* (ПМ 75), *на каменехъ* (Лік. 1607, 8 зв., 111 зв.), *по временихъ* (ОБ 1581, 10 нн), *ш ... временихъ* (Сл. 1629, 2/33), *в племенехъ* (ОБ 1581, 121). Для іменників середн. р., крім того, представлені (7 із 39 виявлених уживань) форми на *-ахъ* (результат впливу **-jā*-основ): *въ ... именахъ* (ГрЛ 1591, 20), *ш ... именахъ* (ГрЛ 1591, 20; Сл. 1629, 25 нн). У *СмГр* для іменників середн. р. цієї групи рекомендовано тільки *-ехъ* (103), у *ЗизГр* (як варіант дав. в.) подана форма на *-ахъ*: *временахъ* (30 зв.).

Двоїна

У двоїні іменники **-en-*основ представлені лише поодинокими формами род. та місц. відмінків: **множа(и)ше двою временѸ** (СмГр, 421), **двою днїю** (ПКП 1661, 85 зв.). Виявлений також випадок, коли замість двоїни вжита множина: **сложенїе двохъ малыхъ писменъ** (род. мн. замість род. дв. **писменѸ**) (ГрЛ 1591, 8).

Отже, розглянутий матеріал засвідчив, що різниця у відмінюванні іменників з **-en-*основами чол. і середн. родів в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. порівняно зі старослов'янською мовою збільшилася. При цьому іменники середн. р. значною мірою зберегли давні закінчення, з відносно нових форм більш поширеними тут є тільки род. одн. на **-и** (ця форма була вже у старослов'янській мові) та місц. мн. на **-ахъ**, інші (наз. одн. **писмо**, наз. мн. **писмены**, род. мн. **временїи**) – лише поодинокі вживання. У чол. р. в більшості відмінків поряд із традиційними представлені нові закінчення, які з'явилися в результаті впливу іменників чол. р. інших груп, причому в окремих відмінках нові форми кількісно переважають (у дав. одн., **дню**, **днєви**, у місц. одн., **о дни**, дав. мн. представлений лише новою формою **днямъ**).

Проаналізовані форми іменників давніх **-en-*основ (середн. р.) загалом відповідають поданим у парадигмах *ЗизГр* та *СмГр*. Зафіксовані також утворення, які порушують рекомендації граматик. Як і в інших групах, здебільшого це нові менш поширені (інколи поодинокі) варіанти традиційних форм, виняток становить род. одн. на **-и** (у *ЗизГр* та *СмГр* рекомендовано тільки **-є**), це закінчення, хоч і кількісно не переважає, представлене достатньо широко. Деякі з нових форм відсутні в *СмГр*, але подані в *ЗизГр* (зокрема, **временахъ**), хоч можна відзначити, що в парадигмі **время** в цій граматиці представлені також форми, не виявлені в обстеженому матеріалі (дав. одн. **временю**, дав. мн. **временѡмъ**, ор. мн. **временъми**).

Зафіксованим у розглянутому матеріалі змінам значною мірою сприяла українська мова. Впливом української мови, зокрема, можна пояснити, на нашу думку, поширення в род. одн. закінчень **-и** (для чол. і середн. родів), **-а** (для чол. р.), в дав. **-ю**, **-єви** (для чол. р.), в місц. **-и** (для чол. р.), також виникнення форм **дни**, **днамъ**, **днами**, **именахъ**. Результатом впливу української мови є виявлене також і в цій групі паралельне вживання **и** та **ѣ**, у закінченнях місц. одн. (*по времени – по ... временѣ*) та наз. мн. (**дни – днѣ**).

2.5.2. Іменники з давніми основами на ***-es-**

До цієї групи належали іменники тільки середн. р. Уже в старослов'янській мові вони зазнавали впливу іменників середн. р. з основами на ***-ǫ-** [61, 133], однак протягом достатньо тривалого часу, як свідчить розглянутий матеріал, зберігали давні особливості у формотворенні.

Однина

Називний та знахідний відмінки. Наз. та знах. відмінки іменники цієї групи утворюють за допомогою традиційного закінчення **-о** (і без елемента **-ес-**): **сѣвъѣстьса** ... слово (ОБ 1581, 10 нн/2), **дѣло великихъ** ... **ѡцѣ** (Лим. 1628, 5 зв.), **тѣло** ... **въскреснетъ** (Тр. 1646, 137), **Чѣдо вѣсть** (ПКП 1661, 65 зв.), **поразѣмѣли древо по єго овоци** (ОБ 1581, 14), **сѣтвори бѣ Нѣо** (ОБ 1581, 1), **оурѣза ємѣ оухо** (ЄвЛ 1644, 96 зв.). Форм на зразок **словесо**, які, поруч із **слово**, рекомендовані в *СмГр* (**небесо**, **/чѣдесо**, **/тѣлесо** та ін. 105), не виявлено.

Родовий відмінок. У род. в одн. споконвічним для іменників ***-es-**основ є закінчення **-є**. Однак уже в старослов'янській мові поряд із **-є** дослідники фіксують форми на **-а** та **-и** [61, с. 133–134], зрідка вони трапляються й у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI–XIII ст. [229, с. 49]. У *ЗизГр* та *СмГр* для іменників на зразок **слово** рекомендовані варіанти: **ро(д).** **неба**, **и небесе** (ЗизГр, 29 зв.), **Ро(д): тогѡ словесе** (СмГр,

104), **Ро(д): тогѡ древа** (СмГр, 89). У розглянутому матеріалі форми іменників **-es-основ* у род. одн. мають варіантні закінчення **-є, -и, -а**. Кількісно переважають давні утворення з елементом **-єс-** і закінченнями **-є** й **-и** (відповідно 155 і 37 уживань із 321 вивленого цієї групи), однак достатньо поширеними є й нові форми на **-а** (без **-єс-**) (129 уживань із 321), результат впливу іменників середн. р. **-ǫ-основ*. Часто однокоренві форми з різними закінченнями трапляються в межах однієї пам'ятки: **се҃го ради словеси** (ОБ 1581, 87/2) – **не приєм(ъ)лши(м) слова бжїѧ** (ОБ 1581, 11 нн/2), **не ѡвѣщавъ ей словесе** (ЄвЛ 1644, 52 зв.) – **бѣтїе Б҃га слова** (ЄвЛ 1644, 20 нн), **сѣмѧ словеси е҃гѡ** (ПКП 1661, 57 зв.) – **при скончанїи слова** (ПКП 1661, 85), **к(ь) нѡж(ь)ны(м) тѣлесе потребамъ** (ВВ 1594, 142 зв.) – **в(ь) созиданїе тѣла х҃ѡа** (ВВ 1594, 142), **преклонихомъ вѣм ср(д)ца нашегѡ и тѣлесе** (Сл. 1629, 93) – **ѡ Тѣла ... Г(с)нѧ** (Сл. 1629, 2/92), **бл҃гоуханїе ѡ телеси братнагѡ** (ПКП 1661, 19 зв.) – **дшѧ ... изъиде(т) ѡ тѣла** (ПКП 1661, 81 зв.), **Рѡсѡ ... съ нѣсе ни(з)пѣсти** (ПКП 1661, 35) – **извѣстит(ъ) ... с(ъ) Нѣси** (ПКП 1661, 14). Отже, проаналізований матеріал свідчить про те, що у творенні род. одн. іменників **-es-основ* у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду відбувалися зміни. Нове для цієї групи слів закінчення **-а**, поширення якого розпочалося ще в старослов'янській мові, вже стало достатньо продуктивним. Значною мірою його активізації сприяла, очевидно, й українська мова, в якій воно для аналізованого типу іменників уже в XVI ст. було основним [156, с. 70].

Давальний відмінок. У дав. в. розглянуті іменники з давніми **-es-основами* мають варіантні закінчення, традиційне **-и** та **-ѡ** (результат впливу іменників **-ǫ-основ*) Кількісно значно переважає нове для цієї групи **-ѡ** (88 уживань зі 139 виявлених): **древѡ** (ОБ 1581, 82), **несмотренїе к(ь) дѣл(ѡ)** (ВВ 1594, 3/35 зв.), **древѡ оуподобисѧ** (ТрЦв 1631, 94), **причтенъ вѣдеши тѣлѡ Церкве** (Тр. 1646, 177), **свѣтилникъ тѣлѡ ест(ъ) око** (ЄвЛ 1644, 17 зв.), **Ч(с)таѧ Дѣо, словѡ двери** (МО 1680, 32). Менш

поширеними (51 випадок зі 139) є форми з традиційним **-и** (та елементом **-єс-**). Часто однокореневі варіанти зі старим та новим закінченнями представлені в межах однієї пам'ятки: **начатокъ словѣ** (ПКП 1661, 43) – **Г(с)дню словеси** (ПКП 1661, 31), **к(ъ) Нѣѡ возрасте** (ПКП 1661, 3 зв.) – **Нѣси подобною ... Лагра ... показася** (ПКП 1661, 3 зв.), **оумертви стра(ст) тѣлаѡ** (ПКП 1661, 1 зв.) – **не можаше ... телеси є(г) приблизитися** (ПКП 1661, 18), **чюдѡ зримомѡ** (ТрЦв 1631, 170) – **єгѡ же чюдеси съборъ ... оудивився** (ТрЦв 1631, 3). Обидва варіанти подані в граматиках того часу: **томѡ древѡ** (СмГр, 89), **томѡ словеси** (СмГр, 104), **неѡѡ, нѣси** (ЗизГр, 29 зв.). Звертає на себе увагу те, що в *ЗизГр* нова форма на першому місці.

Орудний відмінок. В ор. в. для іменників з основами на ***-es-** традиційним є закінчення **-ємъ** (та формотворчий суфікс **-єс-**). Однак уже в старослов'янській мові, у результаті впливу іменників ***-ѡ-**основ, у цій групі почало використовуватися й **-омъ** [61, с. 133–135], фіксують його також у пам'ятках церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції XI–XIII ст. [229, с. 51]. Згодом це закінчення в аналізованій групі поширювалось, хоч уживалось і традиційне. У *ЗизГр* та *СмГр* рекомендовані обидві форми: **Т. неѡмъ, и неѡеємъ** (ЗизГр, 29 зв.), **тво(р): тѣмъ древомъ** (СмГр, 89), **словесемъ** (СмГр, 104). Активне поширення в аналізованій групі нового закінчення (**-омъ**) підтверджує також розглянутий матеріал, у якому воно є фактично панівним засобом творення ор. одн. (з ним зафіксовано 169 формовживань зі 186). В усіх випадках елемент **-єс-** тут відсутній: **очиститъ домъ ... древомъ** (ОБ 1581, 51 зв./2), **бѣсть слово дѣломъ** (ВВ 1594, 1), **всакъ ... грѣхъ ... съдѣанный словомъ или дѣломъ ... прости** (Тр. 1646, 605), **всѡ словомъ ... сотвори** (ПКП 1661, 82), **съ єдинѣмъ окомъ** (ЄвЛ 1644, 60 зв.), **Насыщѡ бо сѡ ... не токмо дѣєю но ... и тѣло(м)** (ПКП 1661, 30 нн). Старі форми на **-ємъ** (та з **-єс-**) представлені, власне, поодинокими вживаннями: **словесемъ ... повреждаетъ оумы** (ОБ 1581, 9 нн), **ропциѡщихъ ... чѡдесемъ оувѣраетъ**

(Тр. 1646, 801), **Ѡ сѣтъѡ Пещеръ!** ... наречемъ(ъ) въ **Нѣсемъ** (ПКП 1661, 27 зв.), **Ѡ всего гзъѡка иже по(д) Нѣсемъ** (МД 1666, 226).

Місцевий відмінок. У старослов'янській мові іменники з основами на *-es- форми місц. одн. утворювали переважно за допомогою закінчення -є, а також -и [61, с. 133–135]. Згодом форми на -и поширилися, і в церковнослов'янській мові східних слов'ян XI–XIII ст. вони, за спостереженнями дослідників, переважають [229, с. 51]. Обстежені пам'ятки свідчать про те, що зміни в цій групі форм продовжували відбуватись. У результаті впливу іменників *-ǫ-основ тут почало використовуватися закінчення -ѣ (без -єс-). Такі форми місц. в. становлять приблизно половину зафіксованих уживань (127 випадків із 261): **въ семъ дѣлѣ** (ТрЦв 1631, 9 нн), **ѡ дѣлѣ** (ПКП 1661, 47), **на дрєвѣ** (Лим. 1628, 42 зв.), **въ тѣлѣ** (ПМ, 51), **въ оцѣ** (ЄвЛ 1644, 19 зв.), **в(ъ) Нѣѣ** (ПКП 1661, 30 нн), **в(ъ) дѣлѣ и словѣ** (Сл. 1629, 109). Хоч достатньо поширеними є й варіанти з давнім -и (та суфіксом -єс-) (134 вживання з 261): **на нѣси** (ОБ 1581, 6 нн/2), **въ чѣдєси** (ІЗ 1624, 177), **ѡ словєси** (Лим. 1628, 16), **на телєси** (Лим. 1628, 45 зв.). Як і в інших відмінках, тут представлені однокореневі варіанти з новим та старим закінченнями: **вѣрны(м) в(ь) словѣ** (ВВ 1594, 130 зв.) – **нѣсть ти ... жрєвіа в(ь) словєси сє(м)** (ВВ 1594, 105), **да ѡболстѣтъ єгѡ въ словѣ** (ЄвЛ 1644, 76 зв.) – **въсхотѣ стѣзѣтисѡ ѡ словєси** (ЄвЛ 1644, 62 зв.), **Бѣ бо на тѣлѣ єгѡ свѣтка** (ПКП 1661, 60) – **прославѣше Бѣгѡ зѣло в(ъ) телєси своємъ** (ПКП 1661, 10 зв.). У *СмГр* подані обидва варіанти: **ѡ то(м) дрєвѣ** (89), **ѡ том словєси** (104). Л. Зизаній місц. в. не виділяв, однак у дав. подана форма на -ѣ: **нєвѣ, нѣси, и нѣѣ** (29 зв.).

Ключний відмінок. У цьому відмінку аналізована група представлена лише іменником **слово**. Використовуючись як назва Бога, він набуває в кл. в. закінчення -є (як іменник чол. р.): **Сѣворъ єврейскій, тебе ... словє распѣт(ъ)** (ТрЦв 1631, 380), **словомъ бо словє Лазарѡ възставилъ єси** (Тр. 1646, 606). Ця особливість відзначена й у *СмГр*: **єгда превѣчноє Бѣгѡ**

Ѡца Слово знаменѸеть/ винителный и звателный сѸгѸбъ приє(м)летъ,
сї есть средна рода и мужеска/ Слово и Слова: Слово/ и Слове (105).

Множина

Називний і знахідний відмінки. У наз. та знах. мн. розглянуті іменники *-es-основ, за рідкісними винятками, мають закінчення -а і стару (з -ес-) або нову основу. Кількісно значно переважають старі форми (176 уживань із 252 виявлених): *телеса въ пещерах ... лежатъ* (ПМ, 51), *Нѣса да веселатъса* (ТрЦв 1631, 379), *очеса из(ъ)бодена* (Лим. 1628, 45), *чудеса дѣются* (ПМ, 60), *оврѣтоша древеса* (ОБ 1581, 42/2), *словеса ... изрече* (Лим. 1628, 13 зв.), *приложена сѸть и Похвальная Словеса* (ПКП 1661, 1). Хоч не є особливо рідкісними й нові (74 вживання з 252): *исполнахѸса єв(г)лскїа слова* (ЛМГ, 28), *вса дѣла твоа* (ТрЦв 1631, 272), *да видатъ ваша добра дѣла* (ЄвЛ 1644, 11 зв.), *да разоритъ домъ, и дрєва єго* (ОБ 1581, 51 зв.), *видите ... дрєва* (ЄвКП 1697, 287). Інколи варіанти з новими і старими основами трапляються в межах однієї пам'ятки: *вса дѣла и(х)* (ОБ 1581, 61) – *Сїа же дѣлєса сїновъ каафовъ* (ОБ 1581, 61/2), *тѣла ихъ ... поймєши* (ПКП 1661, 14 нн) – *изволи ... Телєса ихъ прославити* (ПКП 1661, 18 нн). У граматах кінця XVI – початку XVII ст. для подібних слів рекомендовані як старі, так і нові форми: **И(м).** **Нѣа,** и **Нѣса** (ЗизГр, 30), **Име(н):** **таа дрєва ... Вин:** **таа дрєва** (СмГр, 90), **Име(н):** **таа словєса ... Ви(н):** **таа словєса** (СмГр, 105). У *ЗизГр* у знах. мн. подана лише стара форма: **в. нѣса** (30).

Кірім того, поодинокими випадками в розглянутому матеріалі представлені форми знах. мн. на -ы (результат впливу іменників чол. р.): *дѣлы сѣдѣа(х)* (Тр. 1646, 306), *не полєшимъ имъ дѣлєсты* (ОБ 1581, 27). Форми наз. та знах. відмінків на -ы дослідники зрідка фіксують і в українській літературній мові XVI ст. [156, с. 75].

Родовий відмінок. У род. в. мн. розглянуті іменники *-es-основ в усіх випадках мають нульові закінчення. Представлені частіше зі старими основами (із суфіксом -ес-) (172 випадки з 246 зафіксованих цієї групи): **сѣ** **нѣсъ** (Букв. 1574, 53), **ѿ нѣсъ** (ТрЦв 1631, 378), **ѿ словесъ** (ОБ 1581, 96 зв.), **Глаголи словесъ** (Букв. 1664, 5), **вознесеса паче всѣ(х) древе(с)** (ПКП 1661, 35), **ѿ очесъ члѣвѣческихъ** (ПКП 1661, 8 нн), **тѣлесъ ... не пощадимъ** (МО 1680, 92), **болѣзни ... тѣлесъ нашихъ** (РО 1683, 74 зв.), **нѣсть лѣпо ... таити чѣдесъ Бжїихъ** (ПКП 1661, 43 зв.). Нові форми таких іменників (без -ес-) трапляються рідше, хоч є також досить поширеними (74 вживання з 246): **подражанїемъ дѣлъ добрыхъ** (ПКП 1661, 42 зв.), **исполненїе дѣлъ** (МД 1666, 286), **зло бысть ... наруганя ради святыхъ тѣлъ** (ПМ, 50), **ѿ древъ негниющихъ** (ОБ 1581, 37/2), **вѣтви ѿ древъ** (ЄвЛ 1644, 71). Інколи в межах однієї пам'ятки трапляються однокореневі варіанти зі старими та новими основами: **приставникомъ дѣлесъ людскихъ** (ОБ 1581, 27) – **ѿ дѣлъ ихъ** (ОБ 1581, 27), **славяне от славных дѣлес ... имя себѣ приобрѣтоша** (Син. 1680, 169) – **славных ради дѣл** (Син. 1680, 168), **страсти ... тѣлесъ** (Тр. 1646, 506) – **ѿ вѣскресенїи тѣлъ** (Тр. 1646, 137). Така варіативність закріплена в *ЗизГр* та *СмГр*: **ро(д). нѣтъ, и нѣсъ** (*ЗизГр*, 30), **тѣхъ древъ** (*СмГр*, 90), **тѣхъ словесъ** (*СмГр*, 105).

Давальний відмінок. У дав. в. мн. іменники аналізованої групи здебільшого мають традиційне закінчення -емъ та суфікс -ес-: **разѹмѣй словесемъ гнїмъ** (ОБ 1581, 7 нн), **оувѣрюю словесе(м) ваши(м)** (ТрЦв 1631, 343), **святимъ наругася тѣлесемъ** (ПМ, 73), **вчесем(ъ) ... пре(д)лагаю(т)са** (Сл. 1629, 16 нн), **чѣдесемъ источникъ** (Тр. 1646, 453). Рідко трапляються форми на -ѿмъ, за винятком одного випадку, без -ес- (результат впливу іменників *-ǫ-основ): **къ всѣмъ дѣлаѿмъ** (Тр. 1646, 158), **воздати ... комѹждо по дѣло(м) егѿ** (ПКП 1661, 30 нн), **подобаше ... тѣлом(ъ) вашим(ъ) не искати брашенъ** (Сл. 1629, 16), **мозолїе ... по телесѿмъ** (ІЗ 1624, 451). Зафіксовані також поодинокі форми на -амъ (із

суфіксом і без): **сowбразно єст(ъ) гавѣ телеса(м) нетлѣнны(м)** (бути) (ПКП 1661, 20 нн), **ѡ росы ... очам(ъ) швида** (МД 1666, 45). У *ЗизГр* та *СмГр* для дав. мн. таких слів подані різні форми: **Д. нѣсѡ(м), и нѣсамъ** (ЗизГр, 30), **Да(т): тымъ древо(м)** (СмГр, 90), **словесемъ** (СмГр, 105).

Орудний відмінок. В ор. в. мн. розглянуті іменники **-es-*основ мають переважно традиційне закінчення **-ы** й суфікс **-ес-**: **Словесы твоими** (Тр. 1646, 455), **Сѡ(г)ским(и) словесы** (ПКП 1661, 24), **съ телесы своими** (ПКП 1661, 30 нн), **житіе ... оукрашенное по(д)виги и чѣдесы** (ПКП 1661, 42 зв.), **вселеннѡю чюдесы шзарившаа** (МО 1680, 129). Уживання давньої форми іменників **-es-*основ (з **-ес-**) та відносно нової (без **-ес-**) в окремих випадках було, можливо, лексично зумовлене. Про це свідчить те, що слово **дѣло**, за рідкісними винятками, зафіксоване з новою основою, навіть і тоді, коли вжите поряд з іншими іменниками **-es-*основ, які мають **-ес-**: **на оучащих(ъ) словесы токмо а не дѣлы** (ІЗ 1624, 282), **пожити, дѣлы и словесы: добродѣтел(ъ)ное жителство въсприемлюще** (Букв. 1681, 65). Хоч в одній із пам'яток (у *Лік. 1607*) в такому контексті виявлена й стара форма: **ратовати и словесы и дѣлесы** (151 зв.), **таже моудрѣствовати оухищраещи словесы, то стажевати да прилежиши и дѣлесы** (164 зв.).

Лише одним уживанням у розглянутому матеріалі представлена форма на **-ами**: **чѣдесами ... сїлюще** (МО 1680, 38). Така невелика кількість нових форм на **-ами** звертає на себе увагу з огляду на те, що і в *ЗизГр*, і в *СмГр* вони подані, поряд з іншими: **т. нѣсы и нвами** (ЗизГр, 30), **тѣми древами, и древы** (СмГр, 90), **тѣми словесы** (СмГр, 105).

Місцевий відмінок. У місц. в. мн. розглянуті іменники **-es-*основ частіше мають традиційне закінчення **-ехъ** та елемент **-ес-** (110 випадків зі 157 виявлених): **въ словесехъ** (ОБ 1581, 9 нн), **ѡ словесехъ** (ПКП 1661, 26 зв.), **на нѣсехъ** (ІЗ 1609, 11 зв.; ЄвЛ 1644, 11), **въ чѣдесехъ** (ПКП 1661, 87). Рідше (35 випадків зі 157) трапляється **-ѣхъ** (очевидно, результат впливу іменників середн. р. **-ǫ-*основ): **радѣются на нѣсѣхъ** (ОБ 1581, 12 нн),

також прослава(т) ѿца ... иже на нѣсехъ (ОБ 1581, 13 нн/2), вѣнецъ на небесѣхъ пріятъ (ПМ, 80), на нѣсѣхъ (МО 1680, 182), въ словесѣхъ (МО 1680, 98). Іменник дѣло міг у місц. мн. мати й нову основу (без -ес-): въ ... дѣле(х) (ОБ 1581, 91 зв.), ѡ дѣлехъ (Тр. 1646, 81), въ ... дѣлехъ(тъ) (ПКП 1661, 21 зв.). Кількома вживаннями (5 зі 157) представлене закінчення -ахъ: на ... телесахъ(тъ) (ПКП 1661, 16 зв.), о нетлѣнныхъ телесахъ (ПМ, 68), о святыхъ тѣлахъ (ПМ, 50), въ очахъ (МД 1666, 46). У СмГр подані форми на -єхъ та -ѣхъ, у ЗизГр (як варіанти дав. мн.) – на -ѣхъ та -ахъ: Ска(з): ѡ тѣхъ древе(х), и дровѣхъ (СмГр, 90), ѡ тѣхъ словесехъ (СмГр, 105), нѣсѣхъ, и нѣсахъ (ЗизГр, 30).

Двоїна

У двоїні іменники *-es-основ представлені невеликою кількістю вживань, переважно слів око, оухо. Зафіксована повна двоїнна парадигма, однак найчастотнішими є форми знах. в., для інших виявлені лише окремі приклади.

У наз. та знах. відмінках іменники аналізованої групи мають переважно закінчення -и (як і в старослов'янській мові [177, с. 136]): на очи твои (ОБ 1581, 22 зв.), очи твои вижд(д)ѹ (Лим. 1628, 41), К(тъ) тѣбѣ въ(з)ведо(х) очи мои (ТрЦв 1631, 377), еже въ оуши слышите (ПКП 1661, 43 зв.). Представлена також форма з -ѣ (вплив іменників середн. р. *-ǫ-основ) та чергуванням к//ц': ископа обѣ оцѣ свои (Лим. 1628, 41) (на цій же сторінці: очи свои изводе Лим. 1628, 41), оутверждѹ на тѣ оцѣ мои (Тр. 1646, 60) (також: очи възводащи, ... млітсѧ Тр. 1646, 607), благодарю тя, Господи, отверзшаго ... оцѣ слѣпому (ПМ, 68) (також: водою священною очи ... омывъ, исцѣленіе пріимеши ПМ, 69). Крім того, зафіксовані форми наз. та знах. відмінків з -а (із суфіксом -ес- та без нього): двѣ ... очеса Г(с)на (ПКП 1661, 33 нн), телеса стѣхъ(тъ) ... Ап(с)лъ Петра и Павла (ПКП 1661, 28 нн), обрѣтохъ(тъ) на конецъ книги два слова Несторіа (Лим. 1628, 32).

Такі форми не представлені в старослов'янській мові, однак відповідають рекомендованим у *ЗизГр* та *СмГр*: **им. в. нѣса** (ЗизГр, 30), **Име(н): Ви(н): и Зва(т): та словеса** (СмГр, 104), **та древа** (СмГр, 90).

У род. та місц. дв. зафіксовані лише слова **око**, **оухо** в традиційних для них формах на **-ію**: **Ѡ очію моєю** (ТрЦв 1631, 204), **прамѡ очію егѡ** (Тр. 1646, 554), **отъ очію его** (ПМ, 68), **во оушію моєю** (ЄвКП 1697, 192).

Форми ор. в. (виявлені лише для **око**) мають також традиційне **-има**: **очима помизаетъ** (ПМ, 71), **пре(д) очима моима** (ПКП 1661, 75), **Исцѣлителя ... Блг(д)рнѣми си очима види(т)** (МД 1666, 216).

У цій групі, як і в інших, виявлено вживання множини замість двоїни: **турки ... преложеніем двох словес** (зам. *словесу*) **азбучных, турки прозвалися** (Син. 1680, 170). Зафіксовано також уживання двоїної форми в значенні множини: **въ очію вашєю** (ЄвКП 1697, 75 зв.).

Отже, проаналізований матеріал засвідчив, що іменники з давніми основами на ***-es-** в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст., незважаючи на те, що вони загалом зберегли старовинні особливості у відмінюванні, зазнавали активного впливу іменників середн. р. ***-ǫ-**основ. Виразнішими його результати є в однині, в окремих відмінках (зокрема, в дав. та ор.) нові форми в розглянутому матеріалі кількісно значно переважають традиційні. Давні множинні форми в цій групі збережені більшою мірою, однак і серед них достатньо поширеними є утворення з новими основами (зокрема, в наз. та род. відмінках), трапляються, хоч і зрідка, форми з **-амъ**, **-ами**, **-ахъ** (результат впливу іменників ***-jā-**основ).

Розглянуті форми іменників ***-es-**основ здебільшого відповідають рекомендованим у *ЗизГр* та *СмГр*. Звертає на себе увагу те, що в окремих випадках нові форми іменників цієї групи, які подані в граматиках (зокрема, утворення на **-амъ**, **-ахъ** у *ЗизГр* та **-ами** в обох граматиках) в обстежених пам'ятках представлені загалом лише поодинокими вживаннями, тобто

автори граматик, насамперед Л. Зизаній, допускали ширше використання нових форм такого типу.

Виявленим змінам сприяв вплив української мови, в якій іменники **-es-*основ за особливостями відмінювання на той час уже загалом об'єдналися з іншими іменниками середн. р. [9, с. 68–75; 156, с. 70–77].

2.5.3. Іменники з давніми основами на **-et-*

До цієї групи в розглянутому матеріалі, як і в старослов'янській мові [61, с. 132], належить невелика кількість іменників лише середн. р. на позначення переважно недорослих істот. З огляду на невисоку частотність цих слів в обстежених пам'ятках повна їхня парадигма не виявлена

В однині зафіксовані всі форми, однак найбільш поширеними є наз., знах. та род. відмінки. Форми наз. та знах. в усіх випадках мають традиційне закінчення *-а* (після *ж, ч* – *-а*): *кнѧжа остроз(ъ)скоє* (ОБ 1581, 3 нн), *бѣи бѣде(т) се, отроча* (ОБ 1581, 116 зв.), *да ѿпѣститъ кѣра* (ОБ 1581, 51 зв./2), *Приведост(а) осла и жребѧ* (ЄвЛ 1644, 70 зв.), *иматъ овча* (ЄвЛ 1644, 37 зв.), *створи егѡ овча ... сѣгѡ стада* (Тр 1646, 43).

У род. одн. іменники **-et-*основ представлені переважно з традиційним *-є*: *знаменїѧ кнѧжате славнаго* (ОБ 1581, 2 нн), *не вожделѣши ... ослѧте* (Букв. 1671, 56), *въ ср(д)цѣ отрочате* (Букв. 1574, 73), *Матеръ отрочате* (ТрЦв 1631, 91), *лѣчшїи естъ человекъ овчате* (ЄвЛ 1644, 37 зв.). Виявлені також випадки вживання *-и* та *-ѣ*: *Кнѧжати остроз(ъ)скаго* (Азб. 1578, 1), *ѿ ... кнѣжати* (ВВ 1594, 6 нн), *въ кровь ... кѣратѣ* (ОБ 1581, 51 зв./2).

Для дав., ор. та місц. одн. зафіксовані лише поодинокі вживання з традиційними закінченнями відповідно *-и, -ємъ, -и*: *что сѣтвори(м) отрочати* (ОБ 1581, 116 зв.), *ѸстрабившѸ же сѧ отрочати, въведе є кѣ дщери Фараоновѣ* (ТрЦв 1631, 91), *очиститъ домъ ... кѣратемъ* (ОБ 1581, 51 зв./2), *на ослѧт(и)* (Лим. 1628, 20), *на жребѧти* (ТрЦв 1631, 38), *ѡ отрочѧти* (ЄвЛ 1644, 4 зв.).

Множина іменників **-et-* основ представлена окремими вживаннями форм знах., род. та місц. відмінків, при цьому в місц. використано нове закінчення *-ахъ*: **Събравъый заблѣдшаа ѡвчата** (Тр. 1646, 139), **Сѣи ѡтрочата ... варваре ... мечи ... поськоша** (ЛМГ, 35), **ослаѣтъ ... па(т) сѡ(т)** (ТрЦв 1631, 75), **на ослаѣтахъ** (ОБ 1581, 111 зв./2).

Зафіксована також форма знах. в. дв. з традиційним закінченням *-и*: **да възметъ ... два кѣрати** (ОБ 1581, 51 зв.).

Отже, розглянутий матеріал засвідчив, що іменники з давніми основами на **-et-* в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. загалом зберегли традиційні особливості відмінювання (насамперед формотворчий суфікс *-ат-*, а також більшість старовинних закінчень). Можливо, цьому сприяла українська мова, в якій аналізована група іменників і до сьогодні значною мірою зберігає давні особливості формотворення [9, с. 65]. Результатом впливу української мови є також форма місц. мн. на *-ахъ*.

Більшість зафіксованих форм цієї групи відповідають рекомендаціям тогочасних граматик. Порушують їх, як і в інших групах, нові й менш поширені варіанти традиційних форм (зокрема, род. одн. на *-и*). Звертає на себе увагу також те, що нова форма місц. мн. (на *-ахъ*) подана в *ЗизГр* (як варіант дав. мн.): **отрочатѣ(х), и отрочата(х)** (30). У *СмГр* представлена лише традиційна: **ѡ тѣхъ отрочатехъ** (102). Відзначаємо також, що в розглянутому матеріалі не виявлена форма дав. одн. **отрочатю**, рекомендована у *ЗизГр* (29 зв.). Цю форму як українську говіркову відзначали дослідники *ЗизГр* [239, с. 77; 207, с. 79].

2.5.4. Іменники з давніми основами на **-er-*

У церковнослов'янській мові, як і в старослов'янській, до цієї групи іменників належали лише два слова: **мати** и **дци**. Незважаючи на високочастотність цих слів, повна їхня парадигма в розглянутому матеріалі

не представлена, виявлені всі форми однини, а також наз., род, дав., знах. та кл. множини.

Однина

Називний відмінок. У наз. в. одн. іменники з давніми основами на **-er-* зафіксовані переважно з традиційним закінченням *-и*: **мѣти** (ОБ 1581, 17 зв.), **Мѣти** (ТрЦв 1631, 169), **Мати** (ПКП 1661, 50), **дци фараонова** (ТрЦв 1631, 91), **дци Болеслава** (ПКП 1661, 7). Поодинокими вживаннями представлені утворення з нульовим закінченням (вплив знах. в.): **дцерь твоа** (Букв. 1681, 51; Букв. 1692, 54). У *СмГр* для **мати** подані обидва варіанти: **таа матерь**: **или мати** (120). У *ЗизГр* для **дци** рекомендовано лише **дцерь** (39).

Родовий відмінок. У род. в. одн. для іменників аналізованої групи традиційним є закінчення *-є*. Здебільшого воно використовувалось у старослов'янській мові [61, с. 137], також у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 49–50], рекомендоване й у *ЗизГр* та *СмГр*: **матере** (ЗизГр, 38), **дцере** (ЗизГр, 39), **тоа матере** (СмГр, 120). Панівним, хоч і не єдино можливим, це закінчення є й у розглянутому матеріалі (58 формовживань род. одн. із 66 виявлених): **Млѣтвами ... Мѣре** (Тр. 1646, 507), **вбразѣ ... матере** (ЛМГ, 21), **въ праздик Успенія Богоматере** (ПМ, 70). Невеликою кількістю випадків (8 із 66) представлено нове для цієї групи закінчення *-и* (результат впливу іменників **-ї-основ*): **има ... мѣри** (ОБ 1581, 56 зв./2), **въ обители матери** (ПМ, 55), **Ѣиъ Мѣри** (МД 1666, 241).

Давальний відмінок. У дав. в. одн. іменники цієї групи в усіх випадках мають традиційне закінчення *-и*: **повѣда ... мѣри** (ОБ 1581, 116 зв./2), **мѣюса ... тогѡ ... Мѣри** (ПКП 80 зв.), **къ дцери** (ТрЦв 1631, 91).

Знахідний відмінок. Форми знах. в. одн. іменників **-er-*основ у розглянутому матеріалі мають, за одним винятком, нульові закінчення, прикінцеві приголосні цих форм могли бути твердими або пом'якшеними (після них можливі і **ъ**, і **ь**): **призва Матерь** (ТрЦв 1631, 91), **чти Ѡца**

и мѣрь (ВВ 1594, 152 зв.), имѣаше ... дщерь (Лим. 1628, 50). Зафіксоване також одне вживання давньої форми знах. одн. на -є: **разлѣненіе, пачеже да никтоже то наречетъ точію корень (Ѡчааіа) но и питателницѣ и мѣере** (Лік. 1607, 78 зв.). Такі форми знах. одн. представлені в старослов'янській мові [61, с. 137].

Орудний відмінок. В ор. в. іменники аналізованої групи мають традиційне закінчення -ію: **наваждена матерію** (ЄвЛ 1644, 48). Зафіксовані також форми на -ією: **отроча съ Марією матерією его** (ЄвЛ 1644, 4 зв.), **не погорди мѣрією твоєю** (Букв. 1681, 56). Вони виникли, очевидно, в результаті впливу іменників *-jā-основ на зразок **Маріа**.

Місцевий відмінок. Місц. в. одн. цієї групи представлений лише одним уживанням на традиційне -и: **въ Сіѡнѣ възвращаетсѣ живущіи въ дщери Вавуаиштей** (ІЗ 1624, 9).

Кличний відмінок. У кл. в. одн. іменники *-er-основ мають, за одним винятком, також традиційне закінчення -и: **Не рѣдай мене Мѣи** (ТрЦв 1631, 239), **Послѣшай о матери** (ПКП 1661, 46 зв.), **Веселисѣ ... дщи Іер(с)лимова** (ТрЦв 1631, 37), **Слѣши дщи** (МО 1680, 158). Крім того, зафіксована форма *дщери* (очевидно, результат впливу іменників *-ā-основ): *Прекрасная дщери* (Розм., 181).

Множина

Називний відмінок. У наз. мн. з цієї групи зафіксоване лише слово **дщи**, як із традиційним закінченням -и, так і з новим -а (результат впливу іменників *-jā-основ): **изыйдѣтъ дщери** (ОБ 1581, 121/2), **дщери три** (ТрЦв 1631, 75), **дщера егѡ піахѣ вино** (ТрЦв 1631, 92), **Раж(д)ают(ъ) же сѣ ... дщера** (ТрЦв 1631, 206), **Мнѡги дщера стажаша богатство** (ПКП 1661, 37 зв.). Такого типу іменники з -а в наз. мн. в старослов'янській мові не представлені, не фіксують їх дослідники й у церковнослов'янській

мові східних слов'ян [229, с. 52]. Лише **-и** рекомендовано для них і в *СмГр*: **Име(н): тїа матери (120)**, хоч у *ЗизГр* подано **-а: И(м). дщера (39)**.

Родовий відмінок. У род. в. мн. для іменників **-er*-основ традиційними є нульові закінчення, з ними вони використовувались у старослов'янській мові та церковнослов'янській східнослов'янської редакції XI–XIII ст. [61, с. 137; 229, с. 52]. У розглянутому матеріалі представлені з **-ій (-ий)**, **-ей** (результат впливу **-ĭ*-основ). Форми з різними закінченнями були однаково можливими, про це свідчить слово **дци**, яке в *ОБ 1581* з усіма вказаними варіантними флексіями зафіксовано на одній сторінці: **Ѡ дщерїй ханаанескъ (11 зв./2)**, **Ѡ дщерий лавана (11 зв./2)**, **Ѡ дщерей земла сѣа (11 зв./2)**. У *ЗизГр* рекомендовано обидва варіанти, у *СмГр* лише форми на **-ій**: **дщерей (ЗизГр, 39)**, **матере(й), и матерїй (ЗизГр, 38)**, **тѣхъ матерїй (СмГр, 120)**.

Давальний відмінок. Розглянуті форми дав. в. мн. іменників **-er*-основ мають традиційне закінчення **-емъ**, а також **-амъ** (результат впливу **-jā*-основ): **Чюжде есть Матеремъ Двою быти (ТрЦв 1631, 59)**, **даде ... дщерем(ъ) (ТрЦв 1631, 206)**, **дщерам(ъ) (ТрЦв 1631, 206)**. Обидва варіанти рекомендовані в *ЗизГр*, у *СмГр* лише традиційний: **дщера(м), и дщере(м) (ЗизГр, 39)**, **тѣмъ матеремъ (СмГр, 121)**.

Крім того, в розглянутому матеріалі зафіксовані поодинокі випадки вживання форм знах. та кл. мн.: **бѣдѣ(т) ми въ ... дщера (МП 1593, 89)**, **обратитѣся ... дщери мои (ОБ 1581, 121 зв.)**.

Отже, іменники з давніми основами на **-er*-, хоч загалом і зберегли в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. традиційні форми, зазнавали активного впливу іменників жін. р. інших відмін (з основами на **-ĭ*- та **-jā*-), про це свідчать варіанти форм з новими закінченнями, які представлені практично в кожному із зафіксованих відмінків, у деяких випадках, як, зокрема, в род. мн., нові форми взагалі стали єдино можливими.

Проаналізовані форми іменників давніх *-er-основ загалом відповідають поданим у парадигмах *ЗизГр* і *СмГр*. Виявлені також утворення, які порушують рекомендації граматик. Як і в інших групах, це менш поширені варіанти традиційних форм. Звертає на себе увагу те, що в окремих випадках нові форми, представлені в розглянутому матеріалі, подані в парадигмах *ЗизГр*, але відсутні в *СмГр* (це, зокрема, наз. мн. на -▲, род. мн. на -ей, дав. мн. на -▲мъ).

2.5.5. Іменники з давньою основою на *-ї-

У старослов'янській мові група іменників із давніми основами на *-ї- була невеликою й за характером відмінювання не чітко відмежованою від інших іменників жін. р. [61, 138–139]. Однак окремі особливості у формотворенні слова цієї групи, як свідчить проаналізований матеріал, зберігали досить довго. Незважаючи на обмежену кількість іменників із давніми основами на *-ї-, в обстежених пам'ятках представлені всі їхні форми однини й множини, форм двоїни не виявлено.

Однина

Називний відмінок. У наз. в. одн. іменники давніх *-ї-основ представлені здебільшого з новим для них нульовим закінченням: **ЛЮБОВЬ ВЪ ОУМЪ НУХЪ** (ОБ 1581, 42/2), **Велїа ... бѣ Любо(в)** (ПКП 1661, 23), **КРОВЬ ВАША** (ВВ 1594, 129 зв.), **Кръвѣ егѡ на насѣ** (ТрЦв 1631, 167), **обратисѧ ѡтрѣ** (ОБ 1581, 121 зв./2), **чиста єсть ... Цркъвѣ** (Лим. 1628, 23), **церковь ... создана бысть** (ПМ, 59), **Каа то єсть Црковѣ** (ПКП 1661, 66). Лише давню форму, на -чы, мають іменники **неплоды**, **свекры**, як варіант вона також зафіксована для **любчы**: **жена емѣ вѣше неплоды** (ОБ 1581, 116 зв.), **Раздѣлитсѧ ... свекры на невѣстѣ** (ЄвКП 1697, 253), **велика ... бѣ любчы** (Лим. 1628, 36 зв.), **из(ъ)сакне(т) любчы** (ЄвЛ 1644, 83 зв.). Про те, що -чы вже загалом на той час не сприймали як закінчення наз. в. свідчить

виявлений в *ОБ 1581* випадок уживання форми **свекрѣ** як форми род. в. [58, с. 184]: **рѣѣ же иде въслѣдѣ свекрѣ своѣм** (ОБ 1581, 121 зв./2). Для іменника **церковѣ** виявлена також форма на **-и** (церкви), яка є старослов'янським новотвором [61, с. 138]: **мѣсто то, идѣ же нѣѣ ... Печерска(а) Цркви** (ПКП 1661, 14), **возрадовася пречистаа Цркви** (ПКП 1661, 89 зв.), **ч(с)тнаа Цркви ... поет(ѣ)** (МО 1680, 116). Ця форма подана в *СмГр*. Крім того, варто відзначити, що автор допускає ширше вживання **-ѣ**, **-и** в наз. одн. жін. р. Після парадигми іменника **мати** подані (у наз. в.) й інші, що відмінюються за цим зразком: **ѣице, любовь /или любѣ: неплодѣ /или неплодѣ: дщерь /или дщи: церковь /или церкви: кровь /или крѣви: свекровь /или свекрѣ: и про(ч)** (121).

Родовий відмінок. У род. в. одн. іменники цієї групи зафіксовані із закінченнями **-ѣ** та **-и**. Традиційне тут **-ѣ**. Здебільшого воно представлене в іменниках ***-ѣ**-основ у старослов'янській мові [61, с. 137, 138], також і в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 49–50]. Провідним є давнє закінчення **ѣ** для аналізованої групи іменників (**-ѣ** мають 186 формовживань род. одн. із 259 виявлених іменників ***-ѣ**-основ): **вѣ(т)хость Црѣве** (ОБ 1581, 4 нн), **запустѣніе церкве** (ПМ, 62), **ради ... любве** (Тр. 1646, 175), **огн(ѣ) любве** (ПКП 1661, 22 зв.), **Гласѣ крове** (ПКП 1661, 76 зв.), **въслѣдѣ гатровѣ** (ОБ 1581, 121 зв./2). Водночас не є рідкісними й форми на **-и** (73 з 259). Вони, хоч і в порівняно невеликій кількості, виявлені в більшості обстежених пам'яток: **на зданіе ... Црѣви** (ПКП 1661, 79), **ѣ крови** (ЄвЛ 1644, 101; Тр. 1646, 455). Такі форми є свідченням дії тенденції до поширення **-и** в род. одн. на всі іменники жін. р. з основами на м'які приголосні. Діяла вона протягом достатньо тривалого часу, про що свідчать пам'ятки старослов'янської мови, в яких подібні форми на **-и** (поряд із **-ѣ**) уже представлені [61, с. 137–139].

Давальний відмінок. У дав. в. одн. розглянуті іменники ***-ѣ**-основ мають давнє закінчення **-и**: **повиненѣ є(с) крови** (ВВ 1594, 123), **начало бо любви**

... похвала, враждѣ же оукоризна (Лік. 1607, 148 зв.), сего Цркви ... желати (МД 1666, 270 зв.), оугодити любви Бжіей (ПКП 1661, 21 зв.). Зрідка це закінчення представлене як -ѣ (очевидно, результат сплутування відповідних літер): кѣ Любвѣ (МД 1666, 285 зв.), кѣ ... Црквѣ (МО 1680, 21). Очевидно, формою дав. одн. є також утворення на -є неплодвє: той єсть вселай неплодвє въ домъ, матеръ ѡ чадехъ веселашася (Лік. 1607, 3 зв.).

Знахідний відмінок. У знах. в. іменники аналізованої групи мають здебільшого нульові закінчення, прикінцеві приголосні в таких формах могли бути твердими або пом'якшеними (після них уживалися як ѣ, так і ѣ): въ Церковъ (Тр. 1646, 209), церковъ созда (Син. 1680, 177), цѣловаше свекровъ свою (ОБ 1581, 121 зв./2), любовь имѣтъ (Тр. 1646, 255), кровъ твою ... положи (Тр. 1646, 554), видѣхъ Црквь (ОБ 1581, 4 нн), сотворите любовь (Лим. 1628, 48 зв.). Іменник прелюбы в знах. одн. представлений із закінченням -ы: иже ... пѣститъ женѣ ... и оженитсѣ иною, прелюбы творитъ, и женѣсѣ пѣщеницею прелюбы дѣетъ (ОБ 1581, 5/10 зв./2; ЄвЛ 1644, 64 зв.; ЄвКП 1697, 65), не прелюбы сътвориши (ОБ 1581, 5/3 зв.; ЄвЛ 1644, 13 зв.; ЄвЛ 1690, 13 зв.; ЄвКП 1697, 65).

Орудний відмінок. В ор. в. іменники аналізованої групи в усіх випадках мають традиційне закінчення -ію (-ию): кровію его (ОБ 1581, 7), Заклинаю тѣ ... Кровію (Тр. 1646, 41), съ любовію (ОБ 1581, 4 нн), Прослави себе ... любовію (ПКП 1661, 21 зв.), съ ... Црквію (ПКП 1661, 25 нн), очиститъ домъ кровію (ОБ 1581, 51 зв./2), со теплою церковію (ЛМГ, 26).

Місцевий відмінок. У місц. в. одн. для іменників *-ї-основ традиційним є закінчення -є, його використовували (поряд з -и) в старослов'янській мові [61, с. 136], однак уже в церковнослов'янській мові східних слов'ян XI–XIII ст. дослідники фіксують лише -и [229, с. 51], лише -и виявлено й у розглянутому матеріалі: въ ... Цркви (ОБ 1581, 14 нн; ТрЦв 1631, 1 нн), въ любви (ТрЦв 1631, 21; Тр. 1646, 139). Зрідка, очевидно, через сплутування и та ѣ трапляються й форми на -ѣ: ѡ любвѣ (ПКП 1661, 80 зв.)

(частіше **ѡ** (**въ**) **любви** ПКП 1661, 78 зв.; 22 і ін.), **в(ъ) Цр̑квѣ** (ПКП 1661, 11) (частіше **вѣ** (**ѡ**) **Цр̑кви** ПКП 1661, 89 зв.; 79 зв. і ін.), **вѣ Цр̑квѣ** (МД 1666, 405 зв.), *въ кровѣ* (Син. 1680, 183).

Кличний відмінок. Кл. в. цієї групи іменників представлений лише формою **церкви**: **радѹйсѧ Цр̑кви Бж҃аѧ** (ТрЦв 1631, 39).

Множина

Називний відмінок. У наз. в. мн. зафіксоване лише одне вживання: **Свѣдком суть церкви** (Сильв., 222).

Родовий відмінок. У род. в. мн. для іменників *-ї-основ традиційним є нульове закінчення, воно використовувалось у старослов'янській мові та церковнослов'янській східнослов'янської редакції XI–XIII ст. [61, с. 137; 187, с. 52]. У розглянутому матеріалі іменники аналізованої групи в род. мн. представлені невеликою кількістю вживань на **-ій** (**-ий**), **-ей** (очевидно, результат впливу іменників *-ї-основ): **ѡ ... бл҃гостоѧнїи ... Цр̑квїй** (Тр. 1646, 62), **храмѣ церкви(й)** (ЛМГ, 29), *множество церквей* (Син. 1680, 72).

Давальний відмінок. У дав. в. мн. розглянуті іменники *-ї-основ мають таке ж закінчення, як і в старослов'янській мові (**-амѣ**): **Цр̑квѧмѣ** (ВВ 1594, 7 зв.), **по всѣм(ѣ) Цр̑квѧм(ѣ)** (ІЗ 1624, 2).

Знахідний відмінок. У знах. в. зафіксовані лише окремі вживання на **-и** (**-ы**): *церкви созидати* (Син. 1680, 26 зв.), *церквы зиждеши* (Сильв., 223).

Орудний відмінок. В оруд. в. мн. іменники аналізованої групи представлені лише формою на **-ми** (результат впливу *-ї-основ): **Мѣническими кровми** (МО 1680, 74).

Місцевий відмінок. У місц. мн. для аналізованої групи виявлено лише традиційне закінчення **-ахѣ**: **во цр̑квахѣ** (Сл. 1629, 116), **вѣ всѣхѣ Цр̑квахѣ** (ТрЦв 1631, 8 нн), **ѡ ... Цр̑квахѣ** (ПКП 1661, 80 зв.).

Отже, іменники з давніми основами на *-ї-, незважаючи на активний вплив на них інших іменників жін. р., в окремих випадках зберегли

в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. деякі давні форми (наз. та знах. одн.). Причина цього, очевидно, в тому, що ці форми були характерною рисою церковнослов'янської мови порівняно з українською. Впливом української мови в цій групі, як і в інших, зумовлене паралельне вживання в різних відмінкових формах закінчень **-и** та **-ѣ** (у дав. та місц. одн.: **любви – любвѣ, ѡ любви – ѡ любвѣ**).

Висновки до розділу 2

Отже, проведений аналіз особливостей відмінювання іменників в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. дозволяє зробити низку висновків.

1. Яскравою рисою розглянутих іменникових форм є широка варіантність засобів їхнього творення. Варіантні закінчення виявлені для більшості відмінків іменників усіх груп за давніми основами. Ці варіанти в межах обстежених текстів переважно не мають стилістичного забарвлення (за рідкісними винятками, яким є, наприклад, наз. одн. чол. р. на зразок **Арсеніє**, що може бути сприйнятий як шаноблива назва особи). Крім того, проведений аналіз не дає підстав говорити про наявність чітко виражених регіонально, жанрово чи лексично зумовлених варіантів форм.

2. Незважаючи на широку варіантність система морфологічних іменникових норм української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. була доволі стійкою. Кількісні характеристики при вживанні варіантів форм дають підстави говорити про тенденції розвитку, однак переважно не засвідчують послідовних заміन одного варіанта іншим протягом досліджуваного періоду. Виняток становлять закінчення род. одн. жін. р. іменників давніх **-jā*-основ **-ѡ** та **-и** (**до зємла – лице зємли**). Розглянутий матеріал демонструє виразне кількісне переважання **-и** із середини XVII ст. Причиною такої стабільності (хоч і відносної, враховуючи наявність варіантів) є традиційність більшості обстежених текстів, а також, можливо, вплив тогочасних граматик.

3. Систему розглянутих морфологічних іменникових норм певним чином характеризує ступінь її відповідності нормам, представленим у тогочасних граматиках, зокрема, в найбільш повній граматиці М. Смотрицького. З приводу цього можна відзначити, що проаналізовані відмінкові форми загалом відповідають вимогам граматики, хоч і зафіксована низка утворень, відсутніх у її парадигмах. Практично всі ці утворення є менш уживаними варіантами форм, поданих М. Смотрицьким. Виняток становлять лише форми род. мн. на **-ей** іменників ***-ĭ-основ** (у розглянутому матеріалі вони кількісно переважають рекомендовані М. Смотрицьким форми на **-ій**). Із не поданих у парадигмах граматики М. Смотрицького досить широко представлені також для іменників ***-ǫ-**, ***-jǫ-основ** середн. р. місц. мн. на **-ѡхъ**, для іменників ***-jā-основ** род. одн. та наз. і знах. мн. на **-и**, для іменників ***-en-основ** середн. р. род. одн. на **-и**. Звертає на себе увагу те, що ці та більшість інших не поданих у граматиці М. Смотрицького форм зафіксовані, зокрема, й у пам'ятках кінця XVI – початку XVII ст., тобто в тих, які могли бути джерелами граматики. Водночас вони є відносно новими в церковнослов'янській мові, з'явилися значною мірою в результаті українського впливу й, можливо, сприймалися на той час як розмовні, тому й не були подані в граматиці.

Отже, порівняння проаналізованих форм із представленими в граматиці М. Смотрицького підтверджує те, що в системі іменникового формотворення української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. відбувалися хоч і повільні, але досить глибокі зміни.

4. Порівняно зі старослов'янською мовою проаналізований матеріал демонструє більш виразні результати взаємодії груп іменників за давніми основами. Аналіз цих результатів дозволяє говорити про те, що в системі відмінкових форм іменників церковнослов'янської мови в попередні періоди її розвитку відбувалися зміни. При цьому в однині й множині діяли певною мірою різні тенденції розвитку.

В однині представлена доволі виразна тенденція до посилення при відмінюванні ролі граматичного роду. Проявилася вона в подальшій диференціації особливостей відмінювання іменників чол. й середн. родів, з одного боку, і жін. р., з іншого. Серед іменників чол. й середн. родів з різними давніми основами (на **-ǫ-*, **-ĩ-*, **-en-*, **-es-*) поширювалися закінчення, раніше характерні лише для іменників колишніх **-ǫ-*, **-jǫ-*основ. У відмінюванні іменників жін. р. зміни були менш інтенсивними, хоч і тут спостерігаємо в окремих випадках поширення закінчень іменників давніх **-ĩ-*основ на інші групи слів (із **-jā-*, **-ī-* та **-er-*основами).

У множині в розглянутому матеріалі певною мірою представлена тенденція до витворення єдиної позародової множинної парадигми. Проявилася вона в поширенні на дав., ор. та місц. відмінки іменників чол. й середн. родів закінчень відповідно *-амъ* (*-амъ*), *-ами* (*-амми*), *-ахъ* (*-ахъ*), раніше характерних лише для іменників давніх **-ā-*, **-jā-*основ, хоч утворення з новими закінченнями кількісно не переважають ні в одному з цих відмінків. Цікаво, що іменники жін. р. з основами на **-ĩ-* в дав., ор. та місц. мн. загалом зберегли традиційні закінчення. Уживання з закінченнями **-jā-*основ тут є рідкісними.

Крім того, у множині в розглянутому матеріалі, на відміну від старослов'янської мови, представлена активна взаємодія наз. та знах. відмінків (насамперед іменників чол. р.) і певне поширення в знах. в. для назв істот чол. р. форм, тотожних род. в. (вони, хоч і кількісно не переважають, є достатньо вживаними). Назви істот жін. р. в знах. в. мають закінчення, переважно тотожні наз. в. Суттєві зміни відбулися в род. мн. іменників чол. р. Тут поряд із традиційними нульовими закінченнями почали широко вживатися також *-овъ*, *-евъ* та *-ей*, *-ій* (первісно показники род. мн. іменників давніх **-ǫ-* та **-ĩ-*основ).

Форми двоїни в розглянутому матеріалі демонструють загалом ті ж особливості, які були характерні для них ще в старослов'янській мові. Хоч достатньо велика кількість випадків уживання множини замість двоїни

свідчить про нестійкість системи двоїнних форм і про наявність в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. тенденції до її руйнування.

5. Аналіз виявлених варіантів свідчить про те, що в системі відмінкових форм іменників української редакції церковнослов'янської мови відбувалися зміни, характерні загалом і для української мови. Однак у церковнослов'янській мові з огляду на традиційність текстів, писаних нею, та вплив граматик ці зміни були повільнішими.

Крім того, розглянутий матеріал дозволяє говорити про те, що українська мова впливала на формотворення іменників української редакції церковнослов'янської мови. Результати цього впливу могли бути таких типів: 1) виникнення і (або) поширення нових варіантів традиційних форм; 2) підтримка тих особливостей у словозміні, які збігалися з українськими, і, навпаки, сприяння виходу з ужитку форм, не представлених в українській мові; 3) фонетичні (графічні) особливості окремих форм.

Найважливішим результатом впливу української мови є поширення нових варіантів. Такі варіанти, різні за частотою вживання, виявлені в кожній із груп за давніми основами. Звертає на себе увагу те, що в українській редакції церковнослов'янської мови поширилися й стали варіантними нормами ті нові форми, які в українській мові того часу були загальноприйнятими або достатньо вживаними (зокрема, це для іменників *-ǫ-, *-jǫ-основ дав. одн. чол. р. на **-ови**, **-єви**, наз. мн. на **-ы** або **-и** без чергувань, род. мн. на **-овъ** та **-ей**, **-ій**, знах. мн. назв істот, тотожний род., для іменників *-jā-основ род. одн. на **-и**, для іменників *-en-основ середн. р. род. одн. на **-и**, для іменників *-es-основ форми непрямих відмінків одн. без елемента **-ес-**). Інші нові варіанти (зокрема, й активні на той час в українській мові для іменників *-ǫ-, *-jǫ-основ род. одн. чол. р. та місц. одн. чол. і середн. родів на **-ѣ**, **-ю**, також дав., ор., місц. мн. іменників чол. і середн. родів на відповідно **-амъ**, **-амъ**, **-амы**, **-амы**, **-ахъ**, **-ахъ**) не набули особливого

поширення (крім форм на **-лхъ** іменників середн. р.) в церковнослов'янській, можливо, тому, що сприймалися як риси розмовні або регіональні.

Важливим результатом впливу української мови була також підтримка традиційних рис, які збігалися з українськими. Зокрема, саме, на нашу думку, завдяки впливу української мови в розглянутому матеріалі послідовно вживається кл. в., а також відбуваються чергування **г, к, х // з', ц', с'** (у формах, де такі чергування в українській мові відсутні, зокрема в наз. мн. іменників чол. р., вони не завжди регулярні й у церковнослов'янських текстах). Одним з наслідків впливу української мови є також непослідовність у вживанні двоїни, яка на той час в українській мові зникла.

З фонетичних (графічних) особливостей, спричинених впливом української мови, найбільш поширеною рисою є паралельне вживання літер **и** та **ѣ** у закінченнях іменників із м'якими основами, інші трапляються рідше (це, зокрема, форми з м'яким **ц** на зразок **мѣсаць, мѣстаца**, з твердим **р** на зразок **Црѣ**, форми іменників середн. і жін. родів без **ї** перед кінцевим голосним: *выдыбання, вѣ обочьи, на Полѣсьѣ, снастю, челя(д)ю*).

6. Незважаючи на зміни, що відбувалися в системі відмінкових форм іменників української редакції церковнослов'янської мови з різних причин, ця система зберегла низку традиційних форм (прикладми можуть бути, зокрема, для іменників ***-ǫ-**, ***-jǫ-**основ род. мн. з нульовим закінченням, для іменників ***-jā-**основ род. одн. та наз. і знах. мн. з **-л**, форми двоїни та ін.). Такі форми відрізнялися від українських відповідників і були характерними (диференційними) ознаками церковнослов'янської мови порівняно з українською. Саме, можливо, завдяки цьому вони збереглися (деякі як єдино можливі форми, більшість як варіанти, поряд з новими).

Основні результати за змістом розділу опубліковані в: [18; 19; 20; 22; 23; 31; 42].

РОЗДІЛ 3

ВІДМІНКОВІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ

Церковнослов'янська мова кінця XVI–XVII ст. успадкувала зі старослов'янської два різновиди прикметникових форм: іменні (нечленні) та займенникові (членні). У старослов'янській мові іменні та займенникові прикметники розрізнялися особливостями синтаксичного функціонування, зокрема тим, що роль частини складеного іменного присудка могли виконувати загалом лише іменні прикметники [318, с. 96; 301, с. 18], означеннями виступали обидва різновиди. Крім того, лише іменні форми мали присвійні прикметники [61, с. 157; 318, с. 91], інші могли бути як нечленними, так і членними.

У церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. прикметники мали в основному ті ж особливості. Зокрема, у предикативній функції виступали насамперед іменні форми: *гласъ твой сладокъ и образъ твой красенъ* (ОБ 1581, 3/45/2), *да непорочно боудеть слоуженіе* (ВВ 1594, 3/10 зв.), *мзда ваша мнѡга на нѣсехъ* (Ч 1617, 99), *скорбни бѣша сѣло* (ЄвЛ 1644, 59), *ч(с)тни бѣша друзи твои* (ПКП 1661, 32 нн). Те, що роль іменної частини присудка була притаманна насамперед іменним прикметникам, особливо помітно, коли різні форми прикметників ужиті в одній фразі, але в різних функціях: *како мудръ сей преподобный мужъ* (ПМ, 66), *Лютѡ бѣ(ст) сѣло ... наважденіе бѣсовское* (ПКП 1661, 220 зв.), *Иноческое житіе естъ подвижно, мірское же житіе сѣтрѣдно* (ПКП 1661, 21 зв.). Хоч слід відзначити, що зрідка в обстеженому матеріалі в предикативній функції виступають також займенникові прикметники: *ложное ихъ бысть обѣщаніе* (ПМ, 115), *въистинну страшный и грозный день онъ будетъ ... грѣшнымъ, свѣтоносный же и радостный ... праведнымъ* (ПМ, 158), *Ты еси богатый во мѣсти* (ПКП 1661, 13 нн). Випадки такого використання членних прикметників у XVI ст. трапляються й в українській [156, с. 103] та інших

слов'янських мовах [318, с. 101]. В атрибутивній функції в розглянутому матеріалі вживаються як іменні, так і займенникові прикметники.

Присвійні прикметники в обстежених пам'ятках мають переважно нечленні форми: **дѣхъ ѿаковль** (ОБ 1581, 21 зв.), **ѿ рѡда ѿлева** (ВВ 1594, 3/67), **престоупленіє заповѣди бжїа** (ВВ 1594, 7 зв.), **къ образѹ Еписителевѹ** (ПКП 1661, 116), **в(ъ) домѹ Г(с)дни** (ПКП 1661, 267 зв.). Те, що при вживанні присвійних прикметників перевагу надавали іменним формам яскраво демонструють випадки, коли присвійні й неприсвійні прикметники представлені в одній і тій же функції в межах одного речення: **имени ради гнѧ сѣго** (ОБ 1581, 3/91/2), **ѿкровенїа праведнаго сѣда бжїа** (ВВ 1594, 45), **сила ч(с)тнаго ... кр(с)та Гнѧ** (Ч 1617, 140 зв.), **убоимся неумытнаго суда Господня** (ПМ, 156), **хваленіє пр(с)томѹ Имени Бжїю** (ПКП 1661, 138). Хоч не особливо рідкісні в розглянутому матеріалі й займенникові форми присвійних прикметників: *Третьяковая же жена ... воду ... съкры* (ПМ, 113), *къ вѣрѣ ... Христовой* (Син. 1680, 172), **мѡхъ тѣхъ веелзевѡлвчѡхъ ѿганаше** (ПКП 1661, 152).

Крім того, однією з особливостей розглянутого матеріалу є те, що в ньому трапляються випадки, коли іменні й займенникові прикметники, виконуючи одну й ту ж функцію (частіше атрибутивну), вживаються поряд, в одному реченні: **в рѡкодѣліи оупокоител(ъ)нѣ ѿи чистѣишемъ** (ВВ 1594, 4/88 зв.), *отпадохъ твоего сладка причастїа и краснаго вѣдѣнїа* (ПМ, 153), **всѣде пр(с)толъ бл҃гоче(с)тивы(й) и зѣло нарочитъ мужъ** (ЛМГ, 26), **в(ъ) свѣтлѣ и ч(с)тѣ и пр(с)тѣм(ъ) мѣстѣ** (ПКП 1661, 227 зв.), *царство мира сего ... тлѣнное есть и временно* (ПМ, 125). Ці й інші випадки свідчать про те, що в кінці XVI–XVII ст. іменні й займенникові прикметники в межах церковнослов'янських текстів (особливо в атрибутивній функції) не протиставляли, а сприймали, очевидно, як певною мірою рівноправні варіанти. Це підтверджує, на нашу думку, й *СмГр*, в якій автор не формулює правил уживання членних і нечленних прикметників, а лише зауважує, що

нечленні виникають через усічення [239, с. 111]. У прикметникових парадигмах граматики подані обидва різновиди форм (якщо вони, на думку автора, існують) із членими прикметниками на першому місці: **Име(н): той** **Сѣтый: или Сѣтъ; Ро(д): тогѡ Сѣтагѡ: или Сѣта** (148) і ін. Птаи цьому й у тексті граматики достатньо частими є випадки вживання члених і нечлених прикметників поряд (або на одній сторінці за однакових умов): **Вида оучацателна /Времене настоѡцагѡ** (263), **залога Дѣйствителнагѡ Наклоненїа из(ъ)авителна** (344), **Отчеименна или притѡжательна вида има; Отечествонагѡ вида има** (59).

В українській літературній мові XVI–XVII ст. іменні форми прикметників також функціонували, однак, за спостереженнями дослідників, уже виходили з ужитку. Представлені були переважно в наз. в. одн. і мн. Форми непрямих відмінків на цей час трапляються в пам'ятках лише спорадично [203, с. 73; 156, с. 103; 90, с. 59]. У церковнослов'янських текстах кінця XVI–XVII ст. іменні прикметники, хоч і кількісно значно поступалися членим, були загалом достатньо вживаними (крім деяких форм непрямих відмінків множини) і порівняно з українською мовою, очевидно, сприймалися як характерна ознака церковнослов'янської. Такий висновок дозволяє зробити й матеріал словників того часу. Зокрема, у словнику Л. Зизанія в реєстровій частині виявлено 25 іменних прикметників, 21 з них перекладений прикметником членим: **Благодателе(н), ласкавты(й)** (26), **Бє(з)дєр(з)новенъ, несмѣлый** (31), **Дєбєлъ, грѣбы(й)** (42) та ін. У словнику П. Беринди з 90 виявлених нечлених прикметників реєстрової частини 50 перекладені лише членими або в перекладній частині серед відповідників на першому місці членим прикметник: **Бєсмѣтен:** **Нєсмєртєлный** (5), **Блѡденственъ: щасливый** (7), **Быстръ, скоръ: Быстрый** (17), **Бѣдє(н): Ѹбогї(й)** (17), **Древанъ: Дереваный** (58) та ін. Ще у 27 випадках обидві форми перекладені членим прикметником:

Бл҃годателенъ, Бл҃годатнѣй, Ласкавѣй (7), Гордѣ, горды(й): Пышны(й), вѣтны(й) (45), Дебѣ(а), дебѣлѣй: Грѣбѣй, толстѣй(й) (50) та ін.

Далі подаємо характеристику форм іменних та займенникових прикметників чол., середн. та жін. родів у межах груп за числами.

3.1. Іменні прикметники

У церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. іменні прикметники відмінювалися загалом так, як і в старослов'янській, тобто прикметники чол. й середн. родів як іменники з давніми основами на *-ǫ-, *-jǫ-, а прикметники жін. р. як іменники з основами на *-ā-, *-jā-.

У проаналізованому матеріалі представлені всі можливі форми іменних прикметників. Однак за кількістю вживань вони не рівнозначні. Частіше іменні прикметники виступають, як і в тогочасній українській мові, в наз. в. одн. й мн., непрямі відмінки представлені значно меншою кількістю вживань. Різниця за частотністю між формами наз. в., з одного боку, й формами непрямих відмінків, з іншого, особливо помітна в множині. Непрямі відмінки множини іменних прикметників, крім знах., виявлені лише в окремих пам'ятках. Це свідчить, очевидно, про те, що в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. відбувався процес руйнування парадигми іменних прикметників. Однією з його причин був вплив української мови, в якій у XVI–XVII ст. форми непрямих відмінків іменних прикметників, насамперед множини, вже фактично вийшли з ужитку [156, с. 107; 90, с. 60].

Однина

В однині нечленні прикметники всіх трьох родів мають, за рідкісними винятками, традиційні закінчення. Для чол. й середн. родів у наз. в. – нульові та -о, -є, у род. – -а, -а, у дав. – -ѣ, -ю, у знах. – такі, як у наз. або род., в ор. – -омѣ, -емѣ, у місц. – -ѣ, -и, в поодиноких випадках -є, у кл. прикметники чол. р. – -є або такі, як у наз., прикметники середн. р. – такі, як у наз. Для жін. р. у наз. в. – -а, -а, в род. – -ы, -а, в поодиноких випадках -и, у дав. – -ѣ,

-и, у *знах.* – -Ѹ, -ю, в *ор.* – -ою, -єю (ці закінчення збігаються з закінченнями членних прикметників, форми з ними подані й проаналізовані в підрозділі про відмінювання членних прикметників), у *місц.* – -ѣ, -и, у *кл.* – такі, як у наз.

Подаємо типові приклади виявлених форм. *Наз. в.:* **Праведенъ есть ѿ** (ОБ 1581, 3/120), **песъ чернъ ста** (ПКП 1661, 74 зв.), **мѣсто тѣсно есть** (ПКП 1661, 207), **бѣсть слово гнѣ** (ОБ 1581, 195/2), **сверѣпа вещь ест(ъ)** юность (ІЗ 1609, 15), **камѣкъ пѣсть есть гора сїона** (ОБ 1581, 76/2).

Род. в.: **ѿ града каменна** (ОБ 1581, 101 зв./2), **в(ъ)мѣсто крова дивна** (ПКП 1661, 149), **ѿча ... бл҃гословенїа не бѣ** (ЛМГ, 27), **из(ъ) чрева мѣрна** (ВВ 1594, 129 зв.), **мѣрты ради Стїхотворны** (СмГр, 487), **ѿ зависти дїавола** (Сл. 1629, 13 нн), **отъ лести вражіа** (ПМ, 147).

Дав. в.: **оучаше и(х) ... Ст҃упанїю кроткѸ. ГласѸ мѣрнѸ. СловѸ бл҃гочиннѸ. Пици и питїю несматеннѸ** (ІЗ 1609, 39), **слогѸ естество(м) краткѸ** (СмГр, 489), **къ аг҃глѸ гнїю** (ОБ 1581, 116 зв./2), **женѣ Пентефрїинѣ** (ПКП 1661, 191), **къ ... сестрѣ Юрослави** (ПКП 1661, 178 зв.).

Знах. в.: **въложите ... Ѳимїам(ъ) чистъ** (ОБ 1581, 56 зв.), **вбрати народъ многъ** (ІЗ 1624, 380), **обращѸ ... сїа бжїа** (ВВ 1594, 19 зв.), **изгони дѸха нѣма** (МД 1666, 405), **молбу теплу ... сотвори** (ПМ, 141), **на ... БрадѸ Ларшню** (Сл. 1629, 113).

Ор. в.: **Не свариса съ члкомъ газычномъ** (ОБ 1581, 3/56), **органом зміиномъ въображся** (ПМ, 152), **очиститъ домъ ... дровом кедровомъ** (ОБ 1581, 51 зв./2), **съ оловом чистомъ** (ОБ 1581, 3/135/2), **пре(д) лицемъ гнѣмъ** (ОБ 1581, 138), **гласом велїемъ глати** (ВВ 1594, 3/25).

Місц. в.: **на одрѣ брачнѣ** (ОБ 1581, 4/1/2), **на мѣстѣ покойнѣ** (Тр. 1646, 605), **въ лонѣ Авраамли** (МО 1680, 129), **въ старости маститѣ** (ПКП 1661, 90 зв.), **въ земли ханаани** (ОБ 1581, 106 зв./2).

Кл. в.: **трїосоставне съдѣтелю** (Ч 1617, 40 зв.), **Преч(с)те Нескврѣне, Безначалне, Невидиме, Непостижиме, и Неизслѣдованне, Непремѣнне,**

Непреложне, Неисчетне Незлобиве Гї ... тебе просимъ (ТрЦв 1631, 727), **Прп(д)внє wчє** (МО 1680, 33), **црю їлєвъ** (ОБ 1581, 143), **тєвѣ сѣгрѣшихом(ъ) пожданїє їлєво** (ОБ 1581, 3/100/2), **привлижайсѧ дци сїонѧ** (ОБ 1581, 3/169/2).

Варіанти серед цих форм трапляються рідко. Зокрема, в жін. р. в род. одн. прикметники з основами на м'які приголосні, крім традиційного закінчення **-ѧ** (**-а**) (див. вище наведені приклади), в поодиноких випадках (лише в *ОБ 1581* та *ВВ 1594*) мають також **-и**: **сквє(р)нѣ моавли** (ОБ 1581, 183/2), **ѡ заповѣди гїи** (ВВ 1594, 3/269). У *СмГр* для таких форм рекомендовано лише **-ѧ**: **тол ... ницаѧ** (156), **тол ... сїовнаѧ** (161). Варіантні закінчення (**-ѧ** або **-и**) представлені й у род. одн. іменників ***-jā**-основ. Однак серед іменникових форм **-и** є відносно більш уживаним узагалі, а з середини XVII ст. кількісно переважає. Малопоширеність його серед прикметникових форм пояснюється, очевидно, відсутністю сторонніх впливів на ці форми (в українській мові цього часу непрямі відмінки нечленних прикметників були рідкісними, а присвійні прикметники на зразок **їєровоамль** узагалі не вживалися). Це сприяло загалом послідовному дотриманню норми, рекомендованої у *СмГр*.

У чол. й середн. родах у місц. одн., крім традиційних **-ѣ** та **-и**, в поодиноких випадках трапляється закінчення **-є**: **въ виноградѣ га(д)дове** (ОБ 1581, 3/45), **по малє же врємени** (Лим. 1628, 81). Його зрідка могли мати в місц. в. й іменники ***-ǫ**-основ. Щодо місц. в. відзначаємо також послідовні чергування **г//з**, **к//ц** та **ск//ст** перед закінченнями: **въ мнозѣ плємени** (ОБ 1581, 249/2), **в(ъ) недолзѣ врємени** (ЛМГ, 27), **въ старости глѣвоцѣ** (ПКП 1661, 146), **в чинѣ Грамматичестѣ** (СмГр, 473).

Варіанти зафіксовані також для прикметників чол. р. в кл. в., із закінченням **-є** або таким, як у наз. в. (див. вище наведені приклади). Обидва різновиди були представлені ще в старослов'янській мові, хоч форми на **-є** як поодинокі [318, с. 61]. Подані вони також у *СмГр*: **ѡ Ѣтїи**: или **Ѣтїє** (148).

Однак у розглянутому матеріалі кількісно значно переважають форми з закінченням *-є*, вони є, власне, основними для прикметників чол. р.

Крім того, коментарів потребують форми наз. в. прикметників жің. р. У староукраїнській літературній мові, зокрема й кінця XVI–XVII ст., давня іменна форма наз. в. прикметників жің. р. співіснувала з новою повною стягненою. Обидві форми мали однакові закінчення, що викликає певні труднощі під час їхньої характеристики [156, с. 104; 90, с. 59]. Що ж до аналізованого матеріалу, то майже всі розглянуті форми є іменними, лише окремі (у ПМ), очевидно, можна вважати новими стягненими. Це власні назви: *Быковска, нѣкая вдова ... село ... дрѣжаше* (ПМ, 102), *Княгиня Анна Корецкая Хоткевичувна* (ПМ, 66), *въ веси ... Рыжкова Воля* (ПМ, 104).

Більшість проаналізованих форм однини іменних прикметників утворені відповідно до рекомендацій *СмГр*. Виняток становить ор. одн. чол. та середн. родів, відсутній у *СмГр* (також і в *ЗизГр*). У парадигмах обох граматик в ор. одн. подані лише членні прикметники: **Т. сѣымъ. блѣимъ** (*ЗизГр*, 36), **Тво(р): тѣмъ сѣымъ** (*СмГр*, 148) та ін. Причиною цього є, очевидно, те, що ор. в. одн. іменних прикметників на цей час уже фактично вийшов з ужитку. Виявлено його в основному в пам'ятках кінця XVI ст. (в *ОБ 1581* та *ВВ 1594*), в інших він трапляється дуже рідко.

Множина

Особливістю розглянутих множинних форм нечленних прикметників порівняно з відповідними українськими є те, що вони загалом зберегли окремі закінчення для різних родів. В українській мові XVI–XVII ст. нечленні прикметники всіх родів мають у множині спільні форми [156, с. 106]. Відзначаємо також, що в множині проаналізовані іменні прикметники представлені переважно в наз. та знах. відмінках. Звертає на себе увагу й те, що в *ЗизГр* у парадигмах прикметників (**сѣый** и **блѣй**) у множині подані лише займенникові форми, що підтверджує непоширеність множинних форм іменних прикметників.

У наз. в. мн. іменні прикметники чол. р. виступають із закінченнями **-и**, **-ы**, в окремих випадках із **-ѣ**. Більш поширеним є традиційне **-и**: **вси живи днесь** (ОБ 1581, 82/2), **Тїи бѣша виновни** (ІЗ 1609, 22 зв.), **здрави єсмѣ** (ІЗ 1624, 300), **Богу работни єсмѣ** (ПМ, 173), **вѣжди слѣпи** (ЄвКП 1697, 52). Лише це закінчення для подібних утворень рекомендоване й у *СмГр*: **ти єти** (148), **ти блѣзи** (152) й ін. Меншою кількістю вживань представлено **-ы**, хоч і воно є також достатньо поширеним: **гради ... пѣсты** (ОБ 1581, 3/115/2), **сѣсоудѣ сребренѣ** (ВВ 1594, 3/90 зв.), **мечи ... остры** (Ч 1617, 62 зв.), **мразѣ блѣхѣ лютѣ** (ПКП 1661, 151 зв.), **должны єсмѣ ... плодоносѣ** **бѣти** (МД 1666, 255 зв.). Флексія **-ы** за походженням є показником знах. в. мн. Унаслідок взаємодії наз. та знах. відмінків вона поширилася й серед форм наз. в. В українській літературній мові XVI ст. **-ы** була основним засобом творення форм наз. в. мн. іменних прикметників [156, с. 106]. У зв'язку з цим звертає на себе увагу те, що в тексті *СмГр* інколи трапляються форми на **-ы**, хоч вони не подані в парадигмах: **єдиносложны ... глѣ** (356), **Іа(м)війскїа мѣры стѣховѣ роди соуд(т) тринадесятоличны** (494). Поширеність цих закінчень засвідчує достатньо велика кількість однокореневих варіантів з ними, які часто трапляються навіть на одній сторінці: **цѣри їоудини** (ОБ 1581, 183/2) – **цѣри їоудинѣ** (ОБ 1581, 183/2), **должны ... блг(д)ренїе во(з)сылати** (ПКП 1661, 10 нн) – **должны єсмѣ блг(д)рити** (ПКП 1661, 10 нн), **праздни пребѣстѣ вѣсѣ животѣ** (ПКП 1661, 175) – **стойте тѣ** **праздны** (ПКП 1661, 175).

Крім того, зрідка форми наз. в. мн. іменних прикметників чол. р. могли мати закінчення **-ѣ**: **готовѣ въ огнь** (ВВ 1594, 3/91 зв.), **отроци Ростиславѣ** (ПКП 1661, 176 зв.), **сладцѣ вѣрѣтахѣса** (хліби) (ПКП 1661, 203 зв.), **кротцѣ ... имамѣ ходити** (МД 1666, 276). Уживання цього варіанта зумовлене, очевидно, однаковим звуковим значенням літер **и** та **ѣ**.

Перед закінченням **-и** (**-ѣ**) здебільшого відбуваються чергування **г//з'**, **к//ц'**, **ск//ст'**: **нази блѣхѣ** (ОБ 1581, 211), **мнѣзи вѣстаютѣ** (Ч 1617, 47),

слози кра(т)ци либо долзи сѹще изостраютса (СмГр, 29), Доколѣ есмѹ плот(ь)сти (ІЗ 1609, 19 зв.). В окремих випадках у таких формах (після ц) виступає -ы: вѣша ... цѣри велицѹты (ОБ 1581, 3/105), вѹхѹ(м) крѣпцѹты (ВВ 1594, 106 зв.), внѣдѹ(т) волцѹты тѹжцѹты (МД 1666, 60). Зафіксовані також (в *ОБ 1581*) поодинокі форми без чергувань: халдѣи сѹрскѹты (ОБ 1581, 150/2), власѹты его широки и чернѹты (ОБ 1581, 3/46).

Іменні прикметники середн. р. в наз. мн. мали, за винятком кількох випадків, традиційні закінчення -а, -ѹ (рекомендовані й *СмГр*: та сѣа, 150; та снѹвна, 163): стада вельблѹ(д)ска (ОБ 1581, 3/91/2), сладка ... словеса твоѹ (ВВ 1594, 3/269 зв.), различна сѹть брашна, и мноґоцѣнна: но не сѹть такѹ сла(д)ка (ПКП 1661, 61 зв.), вѣл(ѣ)хѹваніѹ ваша сѹѹ (ОБ 1581, 3/130), Словеса сѹ(т) Г(с)днѹ (МД 1666, 240). Поодинокими є вживання форми на -ы: Пѣніѹ Троицнѹты (Ч 1617, 65), чада Авраамовѹты (ІЗ 1624, 143), Словеса сѹ(т) Хѣѹты (МД 1666, 15 зв.). Це, очевидно, наслідок впливу наз. мн. прикметників чол. р. (можливо, й жін.). Його значною мірою підтримувала українська мова, в якій уже в XVI ст. короткі прикметники всіх родів у наз. мн. мали однакові закінчення -ы (-и) [156, с. 106].

У жін. р. в наз. мн. зафіксовані переважно прикметники з твердими основами і з традиційним закінченням -ы: нечистѹты мѹтѹты (ОБ 1581, 3/36/2), злѹты сѹть дщери ханааньскѹты (ОБ 1581, 12 зв./2), сѹдѹты твоѹ вѣлѹты (Ч 1617, 10), страсти сѹть сѹгѹѹты (СмГр, 487), Ризѹты еґѹ вѣша ... вѣлѹты (ЄвКП 1697, 146 зв.). Зрідка в таких формах трапляється -и (частіше після задньоязикових приголосних, інколи в інших позиціях): мноґи дщера (ПКП 1661, 37 зв.), дщери страньски (ОБ 1581, 3/140/2), добри дщери (ОБ 1581, 3/45), Женѹты оґжасни (ТрЦв 1631, 380). Прикметники з основами на м'які приголосні в жін. р. в наз. мн. представлені лише поодинокими вживаннями з традиційним закінченням: песѣѹ мѹхѹты (ОБ 1581, 3/21). Воно (як -ѹ) рекомендоване й *СмГр*: ти ницѹѹ (156), ти снѹвна (161).

У знах. в. мн. іменні прикметники в більшості випадків мають традиційні закінчення. Для чол. р. це **-ы** та **-а**: **взаша грады тверды** (ОБ 1581, 4/1/2), **дасть ... камени сарданьскы** (ОБ 1581, 42), **видѣв(ь) же многы фарисей** (ВВ 1594, 46), **столпы въздвиже мѣданы** (ІЗ 1624, 54), **въ дворы Гнѧ** (Ч 1617, 109), **Оуслышимъ глѣы Вал(д)чна** (ТрЦв 1631, 77). Після задньоязикових могло також виступати **-и**: **въ пѣти неблги** (ОБ 1581, 3/31), **монастыри многи съгради** (ПМ, 68), **съхранихъ поуги жестоки** (Ч 1617, 77 зв.). При цьому чергування г, к, х із з', ц', с' не відбуваються. Те, що форми наз. в. (із чергуваннями) і знах. (без чергувань) послідовно розрізняються, особливо помітно, коли вони вживаються в межах одного речення: **Мнози бо прійдѣтъ во Има мое ... и многи прелста(т)** (ЄвКП 1697, 84). Зрідка **-и** трапляється й за інших умов: **видаше ... бѣдныа здрави** (ЄвЛ 1644, 53 зв.), **любаше слуги Х(с)ви** (ЛМГ, 9), **възда сосѣды ... гни** (ОБ 1581, 229/2), **видѣ ... полки иноплеменичи** (ОБ 1581, 138/2).

Для середн. р. в знах. в. іменні прикметники частіше мають закінчення **-а**, **-а**: **въ мѣста свѣтла и прохладна, в(ъ) мѣста покойна** (Ч 1617, 23 зв.), **на многа лѣта** (Сл. 1629, 2/94), **возложи ... желѣза тажка** (ПКП 1661, 46), **творай дѣла гнѧ** (ВВ 1594, 3/113), **дѣла вся Господня ... пойте** (ПМ, 150). Зрідка, очевидно, в результаті впливу чол. р. трапляються форми знах. в. на **-ы**, **-и**: **Хѣты прободє ребра** (Ч 1617, 29 нн), **вѣры основанїа крѣпкы положив(ъ)** (Ч 1617, 12 нн), **вса Цркввнаа оукрашенїа ... цѣлы и чисты имѣти** (Тр. 1646, 2), **многи села** (ПМ, 54).

У жін. р. в знах. в. іменні прикметники також мають переважно традиційні закінчення **-ы**, **-а** (**-а**): **принесите вѣтви масличны** (ОБ 1581, 225), **душа живы, четвероногы ... извести** (ПМ, 155), **въ ра(з)сѣлины древаны, такожде и каменны, сокрѣваются птица** (ПКП 1661, 29), **дасть ... кожа овна червлены, и кожа синя** (ОБ 1581, 42), **преступити Божїа заповѣдѣ** (ПМ, 153). Після задньоязикових, як і в інших родових формах, могло бути представлене **-и**: **сѣстави брани многи** (ОБ 1581, 4/1),

многи добродѣтели творяше (ПМ, 68), рангы тяжки возложи ... на Иншка (ПКП 1661, 182). Зрідка -и виступає й після м'яких приголосних: на колесницы аминодавли (ОБ 1581, 3/46/3), на хорѣгви веніамини (ОБ 1581, 128), поборай брани гни (ОБ 1581, 133/2). У ПКП 1661 зафіксована також форма на -ѣ: напастн немалѣ ... претерпѣ (ПКП 1661, 11 зв.).

Інші відмінки представлені кожен невеликою кількістю вживань. В усіх випадках вони мають традиційні закінчення. Для прикметників чол. й середн. родів у *род. в.* – нульові, у *дав.* – -омъ, -емъ, в *ор.* – -ы, -и, в *місц.* – -ѣхъ (форми м'якого різновиду на -ихъ збігаються з займенниковими й подані у відповідному підрозділі). Для жін. р. в *род. в.* – нульові, у *дав.* -амъ (форми на -амъ не виявлені), в *ор.* – -ами, -ами, в *місц.* – -ахъ, -ахъ.

Подаємо приклади цих форм. *Род. в.*: ѿ градъ іоудинъ (ОБ 1581, 183), при(т)ча снѡвъ ларонѡвъ (ВВ 1594, 4/98 зв.), ѿ деревесъ ливаньскъ (ОБ 1581, 3/45 зв.), ѿ предѣлъ ефремль (ОБ 1581, 163), ѿ гласѡвъ вѡдъ мнѡгъ (Ч 1617, 74), ѿ дщерій филистимль (ОБ 1581, 116 зв./2).

Дав. в.: Конецъ (тропарям) Бѣгѡрдичномъ, и Кр(с)тѡвѣгѡрдичномъ (Ч 1617, 185 зв.), рекій сынѡмъ іилевѡмъ (ІЗ 1624, 160), обрѣчъ колѣномъ матерійномъ (ОБ 1581, 128), къ снѡмъ ам(ъ)монемъ (ОБ 1581, 3/135), црѣквамъ галатійскамъ (ВВ 1594, 95), црѣквамъ вѣіамъ (ВВ 1594, 7 зв.).

Ор. в.: съ црѣ іилевы (ОБ 1581, 178/2), емѡ многажды пѣты и о҃жи [желѣзны] свѣзанѡ сѡщѡ (ЄВКП 1697, 128 зв.), съ многи клеверѣты своими (ПМ, 49), кѡплѡми житійскѡми (ВВ 1594, 141), сътвориши покровъ ... кожами овнами, червленѣтыми, и ... кожами синѡми (ОБ 1581, 37/2).

Місц. в.: въ снѣхъ іилевѣхъ (ОБ 1581, 96 зв.), по мнозѣхъ трѣдѣхъ (ЛМГ, 5), в полатахъ кедрѣнахъ (ОБ 1581, 143/2), в(ъ) вѣлахъ ризах(ъ) (Лим. 1628, 43 зв.), в(ъ) рѣкахъ вражіахъ (Ч 1617, 38; 135).

У *СмГр* з цих відмінків іменні форми, поряд із займенниковими, подані лише для *род.*: тѣхъ Свѣтъ(х): или Свѣтъ (148, 149, 150). Для *дав.*, *ор.* та

місц. рекомендовані тільки повні форми (однакові для всіх родів): **тѣмъ** **ѣтѣмъ** (148), **тѣми ѣтѣми. ѡ тѣхъ ѣтѣхъ** (149) і ін.

Двоїна

У двоїні іменні прикметники представлені переважно в наз. та знах. відмінках. Прикметники чол. р. в цих відмінках мають закінчення **-а**: **бѣста два мѣжа чѣдна, и добродѣтельна** (Лим. 1628, 131), **Бѣста два мѣжа славна** (ПКП 1661, 117), **сѣтвори емѣ рога желѣзна** (ОБ 1581, 206), **видѣ(х) два мѣжа ходаща свѣтообразна** (Лим. 1628, 76 зв.), **полухъ ... два брата, чѣдна мѣжа** (ПКП 1661, 87 зв.). Форми наз. та знах. відмінків середн. та жін. родів після основ на тверді приголосні мають закінчення **-ѣ**, після основ на м'які **-и**: **двѣ крылѣ голубинѣ** (ПКП 1661, 33 нн), **свѣтилѣ велицѣ словом сѣтворилѣ еси** (ПМ, 155), **рѣцѣ егѡ тако свѣциѣ огненнѣ** (Лим. 1628, 75 зв.), **рѣцѣ егѡ кръглѣ златѣ** (ПКП 1661, 197), **двѣ крылѣ орли** (ПКП 1661, 33 нн), **полт(ѣ) ... двѣ сестрѣ Юрослави** (ПКП 1661, 179).

Такі ж закінчення в наз. та знах. дв. були представлені в старослов'янській мові [293, 125]. При цьому вони не зовсім відповідають рекомендаціям *СмГр*, в якій у парадигмах для чол. та середн. родів подані однакові закінчення: **Име(н): Ви(н): и Зва(т): та сѣа** (чол. р., 148), **та сѣа** (середн. р., 150), **та сѣовна** (чол. р., 160), **та сѣовна** (середн. р., 162).

Крім того, зафіксовано кілька вживань форм род., місц. та ор. відмінків дв. Форми род. та місц. відмінків мають закінчення **-ѣ**, **-ю** (які вживались у старослов'янській мові, також рекомендовані *СмГр*): **Производат(ѣ)са ... нашѣ /вашѣ, ѡ родителнѣ множественнѣ /насѣ, васѣ** (СмГр, 194), **дѣло рѣкѣ члѣчѣ** (ОБ 1581, 3/125), **ѡ рѣкѣ Иродовѣ** (ПКП 1661, 267 зв.), **ѡ двовременнѣ ѣ и /ѣ** (СмГр, 488), **ѡ двою Прилагатѣ(л)нѣ** (СмГр, 392), **на крилѣ вѣтрѣню** (Ч 1617, 119 зв.). Ор. в. представлений поодинокими вживаннями жін. р. з закінченням **-їма**: **Рѣкама Ап(с)кіма** (МД 1666, 15 зв.).

Зрідка в цій групі, як і серед іменникових форм, замість двоїни вживається множина: **двѣ млады** (наз. мн. замість дв. **млада**) **близница** (ОБ 1581, 46/2), **видѣхъ два ѿшелника ...: влхѹ же нази** (наз. мн. зам. дв. **нага**) (Лим. 1628, 92 зв.), **обрътоша же ова** (іноки) **цѣлы и неврежденны** (знах. мн. зам. дв. **цѣла, неврежденна**) (Лим. 1628, 92 зв.), **Марѣа и Марїа сестры Лазаревы** (наз. мн. зам. дв. **Лазаревѣ**) (ТрЦв 1631, 39).

3.2. Займенникові прикметники

Займенникові прикметники утворилися шляхом об'єднання іменних прикметників із формами займенника **и, га, є** [205, с. 358; 61, с. 145]. Певний час компоненти цих прикметників були відносно самостійними, однак, очевидно, ще в праслов'янській мові розпочався процес остаточного їх об'єднання, і вже пам'ятки старослов'янської мови, поряд із нестягненими формами (**новаєго, новоуємоу** і т. д.), містять і стягнені (**новаго, новоуємоу** і т. д.) [61, с. 145]. Розглянуті займенникові прикметники в абсолютній більшості випадків мають стягнені форми (крім наз. в.). Виняток становлять присвійні прикметники на зразок **божій**, а також слова **велій** і **прочій**, окремі форми яких сприймаються як нестягнені: *Божіихъ слугъ* (ПМ, 105), **славесемъ вѣїимъ** (ВВ 1594, 31 зв.), **прочїихъ звѣрїи** (ОБ 1581, 4/6/2), **велїимъ ... чѣдесемъ** (ПКП 1661, 275 зв.). Подібні утворення трапляються й у пам'ятках української мови XVI–XVII ст. [156, с. 119; 90, с. 110].

Щодо загальної характеристики проаналізованих форм займенникових прикметників відзначаємо також, що вони загалом чітко поділяються на тверду і м'яку відміни. Коливання у виборі закінчень, притаманних твердим і м'яким основам, трапляються в основному лише після шиплячих та задньоязикових приголосних і в рідкісних випадках за інших умов.

Однина

Називний відмінок. У наз. в. членні прикметники чол. р. мають закінчення **-ый, -ій**, середн. **-оє, -еє**, жін. **-аа, -аа**: **законъ вѣчный**

(ОБ 1581, 56 зв.), **конь сверѣптый** (ІЗ 1609, 15 зв.), **нѣынѣшній Гиль** (ТрЦв 1631, 627), **слогъ ... долгій** (СмГр, 30), **Никонъ** ... **сѣхій** (ПКП 1661, 240), **мѣрило великое** (ОБ 1581, 3/163), **дѣло всегдашнее** (Ч 1617, 4 нн), **бѣра стра(с)тнаа** (МД 1666, 150 зв.), **чаднаа добродѣтель** (ІЗ 1609, 33 зв.).

У формах чол. р. після задньоязикових частіше виступає **-ій** (після **к** також **-тый**), однокореневі варіанти трапляються й у межах однієї пам'ятки: **бѣлъ ... еси ... крѣпкый** (ОБ 1581, 3/100/2) – **крѣпкій гласомъ** (ОБ 1581, 275), **великый постъ** (Ч 1617, 65) – **постъ великій** (Ч 1617, 164), *великий въ паатріарсехъ Ное* (Син. 1680, 167) – *народ великій* (Син. 1680, 171). Уживання на **-кый** у більшості пам'яток є поодинокими. Виняток становить *ВВ 1594*, де в усіх зафіксованих випадках після **к** **-тый**: **гль е(г)льскый** (ВВ 1594, 3/208 зв.), **подвижникъ житейскый** (ВВ 1594, 4/50 зв.), **кто же естъ кроткый** (ВВ 1594, 4/28) і ін. Такі форми є, очевидно, результатом впливу української мови, в пам'ятках якої в XVI–XVII ст. вони були поширеними [90, с. 65]. Наз. в. на **-тый** після задньоязикових звертає на себе увагу також у зв'язку з тим, що в *ЗизГр* та *СмГр* подібні форми подані лише з **-ій**: **блгій** (ЗизГр, 36), **блгій** (СмГр, 151).

Родовий відмінок. Форми род. в. одн. займенникових прикметників у старослов'янській (згодом у церковнослов'янській) та у східнослов'янських мовах уже здавна характеризувались певною мірою різними закінченнями. У старослов'янській мові в результаті стягнення закінчення чол. й середн. родів мали вигляд **-аго**, **-паго**, хоч були представлені ще нестягнені **-ааго**, **-акго** [61, с. 145–146], зрідка вживалось **-ого** (результат впливу займенникових форм [61, с. 183; 293, с. 129]). Згодом **-аго**, **-паго** (**-аго**) закріпились і стали однією з характерних ознак церковнослов'янської мови. Про це свідчать *ЗизГр* й *СмГр*, в яких рекомендовані саме ці закінчення: **стагѡ**, **бл҃гагѡ** (ЗизГр, 36), **Ѣтагѡ** (СмГр, 148), **снѡвнагѡ** (СмГр, 160). Підтверджує це й матеріал розмовника першої половини XVII ст. (*Розм.*), у якому українські прикметники на **-ого** мають церковнослов'янські

відповідники на *-аго*: *Святого бартоломея постъ – Святаго бартоломѣа постъ* (187), *прошу бога добротливого – молю бога добродѣтелнаго* (249) і ін. У східнослов'янських мовах уже з XI–XII ст. в цьому відмінку починають уживатися, очевидно, в результаті впливу займенникових форм, закінчення *-ого*, *-єго* [101, с. 245–246; 9, с. 195; 145, с. 177; 90, с. 42; 85, с. 74]. Згодом вони поширюються, а в українській мові XVI–XVII ст. є панівними [156, с. 111; 90, с. 83–85; 15, с. 12; 166, с. 101–104]. Відмінності характерні й для форм жін. р. У старослов'янській мові вони мали закінчення *-ыа*, *-аа* [61, с. 145–146]. У *СмГр* рекомендовано *-ыа*, *-иа*: *тоа сѣ́ыа* (149), *бл҃гиа* (152), *снѣвниа* (161). У східнослов'янських мовах здавна вживалися закінчення *-оѣ*, *-еѣ* [101, с. 246; 9, с. 197; 145, с. 179; 90, с. 47–48]. В українській мові XVI–XVII ст. вони (як *-ои*, *-оѣ*, *-еи*, *-еѣ*, *-оє*) є панівними [156, с. 112–113; 90, с. 94–96; 166, с. 105–106]. З огляду на сказане в ході аналізу форм род. в. одн. членних прикметників церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. особливий цікавим є те, наскільки послідовно вживаються традиційні закінчення, і те, чи можливими тут були східнослов'янські (власне, українські).

Розглянутий матеріал свідчить, що прикметники чол. й середн. родів у род. одн. могли мати закінчення *-аго*, *-аго* або *-ого*, *-єго*. Однак панівними в обстежених пам'ятках є *-аго*, *-аго* (2361 вживання з 2554 зафіксованих чол. й середн. родів). Закінчення *-аго* виступає після твердих приголосних (зокрема й після *ш*, *ц*), *-аго* – після м'яких і пом'якшених: *гласа писмен(ъ)наго* (ЗизГр, 5), *Бл҃г(д)тїю всесилнаго б҃га* (Букв. 1627, 26), *Ѡ Д҃ха Бж(с)твеннагѡ* (ТрП 1648, 2), *ради тишайшаго житїя* (Син. 1680, 172), *овцаго рода имена* (СмГр, 54), *среднаго рода* (ЗизГр, 46 зв.), *рай ... древнаго наслажденїа* (Ч 1617, 92), *Мт҃рѣ б҃га въшнагѡ* (МО 1680, 86).

Значно меншою кількістю вживань (193 з 2554) представлені форми з *-ого* та *-єго*: *цр(с)кого престола* (ОБ 1581, 264), *въ пещерѣ преподобного Антонїа* (ПМ, 69), *дослазаят(ъ) Града тогѡ Нв(с)ногѡ* (ПКП 1661, 31),

ѿ оутрѣшнаго дне (ОБ 1581, 133), По чинѸ Станропигїа Патрїаршего (Ч 1617, 14 нн). Зафіксована також форма з -ого після ж: слова вѣжого (ВВ 1594, 4 нн). Цікаво відзначити, що форми род. одн. на -ого, -его трапляються в *ЗизГр*, хоч сам автор у парадигмах подає лише -аго: сре(д)ній залогъ ... начертанїе же дѣлате(л)ного има(т) (51 зв.), Коликв естъ мѣстоименъ оуказате(л)ного значенїа; (49), среднего рода (43). У семантичному плані утворення на -ого, -его не становлять єдності, однак можна відзначити, що помітними серед них є східнослов'янські прізвища, а також похідні від власних назв: Потцанїемъ Многогрѣшнагѡ Мнїха Мелетїа Гмотрискогѡ (СмГр, 1) (це єдина форма на -ого, виявлена в граматиці); попеченїемъ Преподобнѣйшаго ... Єліс(ъ)сеа Плетенец(ъ)кого Печер(ъ)ского Кїов(ъ)ского Архимандрїта (Ч 1617, 7 нн), по умертвіи князя Острозского Ярославского Александра (ПМ, 61), вѢрмистра Чернѣгов(ъ)ского дщи (РО 1683, 64 зв.). Хоч подібні форми могли закінчуватися й на -аго: въ Типографїю Монастыра Печерскагѡ (Сл. 1629, 7 нн), у пана кїевскаго (ПМ, 120), сынъ ... Кнѣзѡ Чернѣговскагѡ, внѣкъ Кнѣзѡ Кїевскаго (ПКП 1661, 245).

У багатьох пам'ятках трапляються однокореневі варіанти з -аго, -аго та -ого, -его: сѣаго василїа (ВВ 1594, 4/99 зв.) – павдѣы дѣа сѣого (ВВ 1594, 3/268), въ имя ... святаго Духа (ПМ, 125) – отъ креста святаго Марка (ПМ, 69), мѣтва Великаго Васїліа (Ч 1617, 92) – мѣтвѸ сѣго великого мѣтника (Ч 1617, 38), ѿ ... сѣагѡ монастыра (ПКП 1661, 268) – въ Монастыр(ъ) сѣогѡ ... Дїмитрїа (ПКП 1661, 8 зв.), до днешнаго дне (ОБ 1581, 138/2) – до днешне(г) дни (ОБ 1581, 178), въ помощи вѣшнаго (Ч 1617, 89) – въ помощи вѣшнаго (Ч 1617, 136 зв.). Зафіксовані вживання форм з -аго та -ого в одній фразі: по умертвіи православнаго епископа перемыского, Михаила Копистинскаго (ПМ, 61), силою ч(с)тнагѡ Кр(с)та, сѣогѡ славнагѡ и всехвалнагѡ Ап(с)тола (Тр. 1646, 507), надъ брегами Понтскаго, или

Чорного моря (Син. 1680, 171), на пам'ять прп(д)бно҃го и вѣносна҃го Ѡца ...
 Феодосіа (ЛМГ, 22), Ѡ Андреа сѣогѡ юродива҃гѡ (РО 1683, 80).

Загалом же утворення на **-ого**, **-єго**, хоч і зафіксовані в більшості обстежених пам'яток, становлять у них дуже невелику частину форм род. одн. прикметників чол. й середн. родів, а в деяких узагалі є поодинокими або й відсутніми. Виняток у цьому плані становить рукописна пам'ятка *ЛМГ*, у якій варіанти на **-ого**, **-єго** кількісно переважають (49 уживань із 73 виявлених): *ѡ ... созданіи сѣтѡа вѡителѡ мн(с)тѡрѡ гѣсти(н)ско҃го, ... храма вѡщежитѣ(л)но҃го* (ЛМГ, 1), *ѡтѡ влже(н)но҃го старца* (ЛМГ, 6), *до мѣстѡца сего сѣо҃го* (ЛМГ, 19) і ін.

Отже, матеріал обстежених пам'яток свідчить, що закінчення **-ого**, **-єго**, хоч і не рекомендовані в *ЗизГр* й *СмГр*, сприймали на той час, можливо, як варіантну норму. Поширення форм на **-ого**, **-єго** в церковнослов'янських текстах відбувалося значною мірою в результаті впливу української мови.

Прикметники жін. р. в род. одн. мають порівняно велику кількість варіантів закінчень: **-ѡа**, **-їа** (**-иа**), **-аа**, **-єа**, **-ой**, **-ей** та **-оє**. Однак провідними є **-ѡа** та **-їа** (**-иа**). За їхньою допомогою утворена більшість виявлених форм род. в. прикметників жін. р. (1104 з 1237). Закінчення **-ѡа** використовується, як і в старослов'янській мові, а також відповідно до рекомендацій *СмГр*, після твердих приголосних (крім задньоязикових): *мѣди пресвѣтѡа предобрѡа* (ОБ 1581, 220), *везмѣрнѡа пѣчинѡа свѣ(т)* (ТрЦв 1631, 660), *въ приобрѣтеніе вѣчнѡа жизни* (ПМ, 137), *славѣ сѣтѡа єдиносѣщнѡа Тр(о)цѡа* (МД 1666, 75 зв.), *гласѡ стрелбы огненнѡа* (Син. 1680, 183). Закінчення **-їа** (**-иа**) представлено після задньоязикових, шиплячих, а також в окремих випадках після м'яких: *ради многїа блг(с)ти* (Ч 1617, 3 зв.), *отѡ градскїа череды* (ПМ, 103), *Ѡ лихїа пица* (ВВ 1594, 3/149), *Ѡ вѡцїа пица Монастѡрскїа* (ПКП 1661, 246), *от великїа и меншїа стрелбы* (Син. 1680, 183), *великиа Божиа Константинопо(л)скиа Церкве* (СмГр, 1), *теплотѡа в(ъ)нѣтрнїа* (ПКП 1661, 20 нн). Після задньоязикових

зафіксоване й **-ѣа**: **всаѣѣа веѣи житїискѣа** (ВВ 1594, 3/1), **члѣскѣа мѣдрости словесѣа** (ВВ 1594, 140 зв.), *отъ сухыа кости* (ПМ, 120).

Закінчення **-аа**, яке використовувалось у старослов'янській мові після м'яких приголосних, у розглянутому матеріалі також представлено, але лише поодинокими вживаннями: **до земла даааа** (ОБ 1581, 3/169/2), **ѡ стража оутренаа** (ОБ 1581, 3/26/2), **ѡ тог(д)ашнаа хѣлѣа** (ВВ 1594, 3/267 зв.), **ѡ теплотѣа в(ѣ)нѣшнаа** (ПКП 1661, 21 нн). Хоч слід зазначити, що прикметникових форм жін. р. з основами на м'які приголосні в розглянутому матеріалі зафіксована дуже невелика кількість. Крім **-їа**, **-аа**, в них зрідка представлено також **-еа**: **ѡ шѣеа страны** (Сл. 1629, 113), **теплотѣа в(ѣ)нѣтрнеа** (ПКП 1661, 21 нн), **ѡ всегдашнеа мѣтѣа** (ПКП 1661, 207 зв.), **Црѣкве нѣѣшнеа** (МД 1666, 225).

Східнослов'янські закінчення **-ой**, **-ей** (також **-оє**), хоч і виявлені в багатьох пам'ятках, представлені невеликою кількістю вживань (84 з 1237). Порівняно частіше вони трапляються в рукописних пам'ятках *ПМ* (35 уживань зі 192) та *ЛМГ* (15 із 65), в інших зафіксовані окремі випадки: *архимандритъ великой и Чудотворной Лавры Печерской Киевской* (ПМ, 54), *соорѣженїе шбители сѣой* (ЛМГ, 4), *сѣл(ь)ной печали* (ЛМГ, 32), **ѡ дѣи разумной** (Тр. 1646, 81), *одеснаю ... пр(с)той ч(с)той и прѣл(с)венной вл(д)чици* (ПКП 1661, 3 нн), **ѡ Монастыра сѣой ... Параскевіи** (РО 1683, 22 зв.), *до вечерней жрѣтѣа* (ОБ 1581, 234/2), *посредѣ церкве здешней* (ПМ, 71), **вѣйствомѣ мѣдрости горней** (ПКП 1661, 148 зв.).

Крім того, виявлені поодинокі форми на **-оа** та **-оє** (очевидно, вплив займенникового відмінювання): **Женѣа Кровоточивоа** (МД 1666, 281 зв.), **ѡ великоа волести** (РО 1683, 35), **ѡ чѣдотворнаа ... Иконѣа** (РО 1683, 49), **маршалка земли волѣнское** (ВВ 1594, 6 нн).

Давальний відмінок. Для прикметників чол. й середн. родів у дав. в. характерні, як і в старослов'янській мові, закінчення **-омѣ** та **-емѣ**: **кладѣзю клатѣеномѣ** (ОБ 1581, 22 зв.), **Ѣтомѣ Дѣмѣ** (Ч 1617, 2 зв.), **Римскомѣ**

Архієп(с)пѸ (ПКП 1661, 23 нн), **послѣднемѸ Тропарю** (Сл. 1629, 47), **по добовію вѣіємѸ** (Ч 1617, 31). Після **щ**, **жд**, **ч** виступає переважно **-ємѸ**: *общему житію* (ПМ, 57), **писанію ... ч҃ждемѸ** (СмГр, 37), **О҃чемѸ ... ПрестолѸ** (ТрЦв 1631, 658). У Ч 1617 зафіксована форма з **-омѸ** після **ш**: **покланатисѧ Б҃гѸ, іако въ всѣх(ъ) нача(л)нѣйшомѸ** (34 нн). Форми на **-омѸ** після шиплячих були достатньо поширеними на цей час у пам'ятках української мови [156, с. 114; 90, с. 86]. Крім того, в розглянутому матеріалі (в ПМ) виявлено вживання з **-ему** при твердій основі: *къ западнему костелу* (ПМ, 117). Зрідка такі форми під впливом польської мови вживалися й у тогочасній українській мові [156, с. 114].

Форми дав. в. одн. членних прикметників жің. р. в старослов'янській мові мали закінчення **-ѣй** та **-ий** [61, с. 145; 293, с. 126]. Такі флексії виступали також і в східнослов'янських мовах на ранніх етапах їхнього розвитку [90, с. 48]. Згодом у церковнослов'янській мові в дав. одн. членних прикметників почали вживатися після твердих основ поряд із **-ѣй** також **-ой**, а після м'яких **-ей**. Ці зміни зумовлені впливом займенникових форм (на зразок **той**, **сей**), що, очевидно, підтримувався східнослов'янськими мовами, в яких (зокрема, й в українській) нові закінчення почали поширюватися з XIII ст. [90, с. 48], а в XVI–XVII ст. вже були основними [156, с. 114; 90, с. 98]. Подібні зміни в церковнослов'янській мові підтверджує й *СмГр*, в якій для дав. одн. жің. р. подані закінчення **-ѣй**, **-ой** (для прикметників із твердими основами) та **-ей**, **-ѣй** (для прикметників із м'якими основами): **с҃той: или с҃тѣй** (149), **с҃новней: или с҃новнѣй** (161).

Зазначені зміни засвідчує й розглянутий матеріал. У ньому прикметники з твердими основами в дав. одн. могли мати варіантні закінчення **-ѣй** або **-ой** (виявлено 183 вживання з **-ѣй** і 121 з **-ой**): **не к н҃жнѣй потребѣ, но к паг҃убнѣ(й) страсти** (ВВ 1594, 3/90 зв.), **къ бж(с)твеннѣй в҃ысотѣ** (МО 1680, 122), **Престѣй Б҃ци** (Букв. 1692, 34), **ко Ст҃хотворной просодїи** (СмГр, 478), **къ вѣрѣ ... Христовой** (Син. 1680, 172),

постави шбители ... гѸстѸ(н)ско(н) игѸмена (ЛМГ, 26), къ Лю(в)ѣ Хѡй (МД 1666, 121). Перед -ѣй зафіксовані чергування к//ц', ск//ст': тмѣ сѹщей велицѣй (ПКП 1661, 65), в(ъ) зѣмли Гинаарстѣй (ТрП 1648, 575), зѣмли Годомстѣ(н) и Гомо(р)стѣй (ЄвКП 1697, 31).

Кількісні співвідношення між варіантами з різними закінченнями в окремих пам'ятках свідчать про те, що -ѣй із ходом часу загалом поступалося своїми позиціями. Зокрема, у більшості обстежених пам'яток кінця XVI – початку XVII ст. (ОБ 1581, ВВ 1594, ІЗ 1609, Ч 1617, ІЗ 1624, Сл. 1629) у дав. одн. для прикметників жің. р. з твердими основами представлено лише -ѣй. У більшості пізніших пам'яток виявлені варіанти з обома закінченнями. Зокрема, у вибірках із *ТрЦв 1631* зафіксовано три вживання з -ѣй, одне з -ой. Цифри для інших пам'яток (в окремих аналізованих форми не виявлені): *Лим. 1628* – 38 і 1, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 22 й 21, *ЄвЛ 1644* – 8 і 2, *Тр. 1646* – 9 і 25, *ПКП 1661* – 30 і 43, *Букв. 1664* – 1 і 1, *МД 1666* – 0 і 2, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 0 і 7, *Букв. 1671* – 2 і 0, *Син. 1680* – 0 і 3, *МО 1680* – 4 і 0, *Букв. 1681* – 3 й 0, *РО 1683* 7 і 10, *Букв. 1692* – 3 й 0, *ЄвКП 1697* – 9 і 2. Поодинокі форми на -ой зафіксовані також у *ЗизГр* та *СмГр*. Наведені цифри, хоч і не демонструють послідовного поширення закінчення -ой, показують, що воно загалом нарощувало продуктивність.

Прикметники жің. р. з основами на м'які приголосні форми дав. одн. утворюють лише за допомогою -ей (давнє -ий не виявлене): *Божіей чести* (СмГр, 38), къ Г(с)дней трапезѣ (Сл. 1629, 21 нн), древней враж(д)ѣ (ТрЦв 1631, 623), ч(с)тотѣ внѣшней и внѣтрней (ПКП 1661, 257 зв.), воли гѣне(н) (ЛМГ, 38). Зрідка -ей виступає й після основ на тверді приголосні: *твари нв(с)ней* (ОБ 1581, 183) (на цій же сторінці: *твари нв(с)нѣй* ОБ 1581, 183); *вѣчней таинѣ* (Ч 1617, 104). У *СмГр* форми на -ой та -ей ужиті в одному реченні: *во Гречески(х) реченій(х) орѡграфій Греческой в(ъ) Латински(х) латїнстей хранимей бѹти: и во єврейски(х) єврейстей* (25).

Знахідний відмінок. Прикметники чол. р. в знах. в. мають закінчення, тотожні наз. або род., залежно від форми означуваного іменника: **въ огнь** **въѣчнѣй** (ОБ 1581, 5/10/2), **рѣдѣ сп(с)лѣ єси члч(с)кѣй** (Ч 1617, 177), **въ дворѣ оутрѣнѣй** (ОБ 1581, 3/145), **непотребнагѡ раба въвержете въ тмѡ** (ВВ 1594, 107), *православнаго іерея Лаврентіа Зизаніа Тустановскаго ... изгна* (ПМ, 93), *гедіона давнаго за игүмена ... воспригали* (ЛМГ, 17). При назвах істот ужиті здебільшого прикметники з **-аго, -аго**. Форми на **-ого, -его** трапляються рідко. Виняток становить лише *ЛМГ*, у якому, як і в род. в., такі утворення переважають: **пѡсти ч(с)тного м҃жа** (ЛМГ, 15), **посла ... на игүме(н)ство ... преч(с)тного и їскусногѡ бл҃гнравного м҃жа, блже(н)ного Ѡца илію торского** (ЛМГ, 32), **Ѳмолиша ... симеона свѣцкогѡ** (ЛМГ, 8).

Прикметники середн. р. в усіх зафіксованих випадках у знах. одн. мають такі ж закінчення, як і в наз.: **прораститѣ зємла бѣліє травное** (ОБ 1581, 1), **пріємлютѣ телєсное врачеваніє** (ВВ 1594, 3/149 зв.), **въ послѣднее время** (ПКП 1661, 86). Якщо іменник середн. р. вживається переносно й позначає особу, прикметник при ньому, як і в чол. р., має **-аго**: *да узрим праведнаго солнца, всѣхъ судити грядущаго* (ПМ, 157).

Для прикметників жін. р. в знах. в. одн. характерні закінчення **-ю, -юю**: **оумѣчимѣ гор(ь)достнѣю страсть** (ВВ 1594, 3/256 зв.), **повѣднѣю пѣснь приносим(ѣ)** (Ч 1617, 37 зв.), **Горною возвѣсти мѣ(д)рость** (ПКП 1661, 288 зв.). У *ПМ* виявлені випадки, коли замість очікуваного **-юю** виступає **-ую**: *въ долную пустыню* (ПМ, 88), *молитву творяше утреную* (ПМ, 58), *въ долную темницу* (ПМ, 131).

Орудний відмінок. Прикметники чол. й середн. родів в ор. одн. мають переважно закінчення **-ымѣ, -имѣ**, рідко **-ѣмѣ**. Після основ на тверді приголосні виступає в основному **-ымѣ**: **гласомѣ ... дивнымѣ** (ОБ 1581, 275), **сѣ стѣымѣ дѣхомѣ** (Ч 1617, 105), **милостивымѣ ... окомѣ** (ПМ, 152), **словеснымѣ нелестнымѣ млеко(м)** (ПКП 1661, 34 нн), **Четверовиднымѣ образо(м)** (ЄвКП 1697, 8 нн). Закінчення **-имѣ** представлене після м'яких

приголосних, зокрема й після ш, ж, ци, а також у більшості випадків після задньоязикових: *покровомъ ... синнимъ* (ОБ 1581, 61/2), *мѣрнимъ ... дрѣзновеніємъ* (Ч 1617, 163), *нижайшимъ гласомъ* (Ч 1617, 139), *съ ... животворящимъ Его Духомъ* (ПМ, 84), *съ многимъ мълчаніємъ* (Ч 1617, 104), *варварски(м) плѣненіємъ* (МД 1666, 135 зв.), *тихимъ гласомъ* (ПМ, 63). У *ВВ 1594* виявлені форми з -ымъ після к: *страдальчеськимъ закономъ* (ВВ 1594, 4/87 зв.), *црѣскты(м) поутѣ(м)* (ВВ 1594, 4/16), *ѡчеськимъ блгоутровіємъ* (ВВ 1594, 3/78 зв.). В одному випадку (у *ПКП 1661*) -имъ уживається замість -ымъ: *тма ... кѣсацаааа западни(м) мрако(м) ... свѣтил(а) ... помрачити* (ПКП 1661, 31 нн).

Зрідка прикметники чол. та середн. родів переважно з основами на тверді приголосні, поряд із -ымъ, -имъ, мають також закінчення -ѣмъ (із чергуванням перед ним г//з', к//ц'): *пришествіємъ Титовѣ(м)* (ВВ 1594, 45 зв.), *съ обѣчнѣмъ ... вѣслѣдованіємъ* (Ч 1617, 148 зв.), *съ мнѡзѣмъ искоусомъ* (ВВ 1594, 3/279 зв.), *долзѣмъ ... временемъ* (ІЗ 1624, 433), *велицѣмъ жалѣніємъ* (ЛМГ, 10). Закінчення -ѣмъ є, очевидно, результатом впливу місц. в. Сприяло взаємодії цих відмінків, можливо, те, що ѣ вимовлялося як и.

Прикметники жін. р. в ор. одн. представлені із закінченнями -ою, -єю: *дшею двѣвою* (ОБ 1581, 133), *многю зѣлностію* (ІЗ 1624, 73), *плотскою любовію* (ПМ, 173), *вѣшнею силою* (Ч 1617, 59 зв.), *просвдією верхнею* (СмГр, 10), *чуждею казнею* (ПМ, 81). Зафіксована також форма з -ою після ч: *гарпачою шхотою* (ЛМГ, 19). Кількома вживаннями, крім того, представлене закінчення -ію (в присвійних прикметниках): *кровію кѣрлчію* (ОБ 1581, 51 зв./2), *мл(с)тїю Бжїю* (ПКП 1661, 1 нн). Частіше такі прикметники мають -єю: *блг(д)тїю Бжїєю* (Ч 1617, 7 нн), *Бжїєю блг(д)тїю* (ПКП 1661, 55) і ін.

Місцевий відмінок. Прикметники чол. й середн. родів форми місц. в. одн. утворюють за допомогою закінчень -омъ, -ѣмъ, -емъ, рідко -имъ.

У старослов'янській мові стягнені форми місц. в. одн. прикметників чол. й середн. родів мали закінчення **-ѣмъ** (після твердих приголосних) та **-имъ** (після м'яких) [61, с. 148]. Ці закінчення були характерними й для східнослов'янських мов на ранніх етапах їхнього розвитку [304, с. 157; 9, с. 200; 90, с. 45–46]. Згодом у східнослов'янських мовах у результаті впливу займенникового відмінювання в цих формах почали поширюватися закінчення **-омъ**, **-ємъ** [304, с. 157; 9, с. 201; 90, с. 46]. Подібні зміни відбувалися й у церковнослов'янській мові, про що свідчить *СмГр*, в якій для місц. одн. прикметників чол. й середн. родів подані варіантні закінчення **-омъ**, **-ѣмъ** (після твердих приголосних) та **-ємъ**, **-ѣмъ** (після м'яких): **ѡ то(м) Ѡѣом(ъ)**: или **сѣѣм(ъ)** (148), **ѡ то(м) сѣовнемъ**: или **сѣовнѣмъ** (160). Підтверджують це й обстежені пам'ятки.

У розглянутому матеріалі прикметники чол. й середн. родів з основами на тверді приголосні в місц. в. мають закінчення **-омъ** або **-ѣмъ**, кількісно значно переважають утворення на **-омъ** (зафіксовано 613 уживань з **-омъ** і 286 із **-ѣмъ**): **ѡ Долгомъ, Краткомъ, и Двовремен(ъ)номъ слозѣ** (ЗизГр, 6 зв.), **в(ъ) Главенском(ъ) газыцѣ** (СмГр, 343), **въ мѡрѣ Червнѡмъ** (МД 1666, 420 зв.), **о бѣженѣ(м) петрѣ** (ВВ 1594, 32 зв.), **На дреѡѣ Кр(с)тнѣмъ** (МО 1680, 40). Перед **-ѣмъ** відбуваються чергування **г//з'**, **к//ц'**, **х//с'**, **ск//ст'**: **въ мнѡзѣ(м) мрацѣ** (ПКП 1661, 259), **ѡ ... велицѣмъ свѣтилѣ** (ПКП 1661, 3 зв.), **в(ъ) ветсѣм(ъ) законѣ** (Ч 1617, 32 нн), *При ... господарѣ Молдовлахійстѣмъ* (ПМ, 79).

Зафіксована достатньо велика кількість однокореневих форм з різними закінченнями (зокрема й у межах однієї пам'ятки): **по Троичномъ Канонѣ** (Ч 1617, 43 зв.) – **по канонѣ Тр(о)чнѣм(ъ)** (Ч 1617, 171 зв.), **во сѣомъ градѣ Києвѣ** (ЛМГ, 13) – **во сѣѣмъ градѣ Києвѣ** (ЛМГ, 12), **в(ъ) ветхо(м) завѣтѣ** (ПКП 1661, 279) – **въ ветсѣм(ъ) монастырѣ** (ПКП 1661, 219), **въ образѣ Аггласкомъ** (ПКП 1661, 207) – **въ образѣ Аггастѣмъ** (ПКП 1661, 154 зв.). Обидва варіанти форм представлені в більшості обстежених

пам'яток, однак кількісні співвідношення утворень з **-омъ** та **-ѣмъ** у кожній з них свідчать про те, що **-омъ** протягом досліджуваного періоду ставало загалом усе більш активним. Зокрема, у *Букв. 1574* зафіксовано три вживання з **-ѣмъ**, **-омъ** не виявлене. Цифри для інших пам'яток: *Азб. 1578* – 3 й 1, *ОБ 1581* – 11 і 4, *ВВ 1594* – 13 і 2, *ЗизГр (1596)* – 1 і 21, *ІЗ 1609* – 5 і 0, *Ч 1617* – 17 і 10, *СмГр* – 0 і 53, *ІЗ 1624* – 6 і 1, *Лим. 1628* – 27 і 18, *Сл. 1629* – 38 і 33, *ТрЦв 1631* – 12 і 2, *ПМ (30-ті роки XVII ст.)* – 13 і 72, *ЄвЛ 1644* – 21 і 4, *Тр. 1646* – 7 і 39, *ГрКр 1648* – 0 і 4, *ПКП 1661* – 56 і 172, *Букв. 1664* – 1 і 1, *МД 1666* – 1 і 18, *ЛМГ (др. пол. XVII ст.)* – 2 й 16, *Букв. 1671* – 2 й 1, *МО 1680* – 14 і 0, *Син. 1680* – 0 і 19, *Букв. 1681* – 1 і 0, *РО 1683* – 10 і 11, *ЄвКП 1697* – 24 і 5. Особливо яскравим свідченням більшої вживаності **-омъ** є *ЗизГр* і *СмГр*, у текстах яких це закінчення, власне, єдиний засіб творення місц. одн. прикметників чол. р. з основами на тверді приголосні.

Після основ на м'які приголосні, зокрема й на шиплячі, переважна більшість прикметників чол. й середн. родів має нове закінчення **-ємъ**: **не пещисѧ о оутр(є)немъ** (*ВВ 1594*, 3/34 зв.), **въ всегдашнемъ гровѣ** (*ПКП 1661*, 14 зв.), **на мѣстѣ нижнемъ** (*ПКП 1661*, 208 зв.), **въ общемъ съкровищи** (*ПМ*, 57), **въ чуждемъ тѣлѣ** (*ПМ*, 179). Зафіксовані також випадки використання **-ємъ** після основ на тверді приголосні: **на свѣтилѣ чистѣ(м)** (*ОБ 1581*, 56 зв.), **о народѣ роксолянстем** (*Син. 1680*, 170), **во недо(л)земъ временѣ** (*ЛМГ*, 15). Зрідка трапляються й однокореневі варіанти на **-ємъ** та **-ѣмъ** (а також **-омъ**): **въ чрьнемъ мори** (*ОБ 1581*, 32) – **на морѣ чрьмнѣ(м)** (*ОБ 1581*, 225/2), **о мнѣ грѣшнѣ(м)** (*Ч 1617*, 166) – **о мнѣ грѣшнѣмъ** (*Ч 1617*, 100 зв.), **въ сѣемъ писаніи** (*ВВ 1594*, 33) – **въ сѣо(м) крїщеніи** (*ВВ 1594*, 4 нн), **на мга(р)стемъ мн(с)трѣ** (*ЛМГ*, 25) – **Ѹмгарскомъ мн(с)трѣ** (*ЛМГ*, 23). Форми місц. в. на **-ѣмъ** після м'яких приголосних, які також, за *СмГр*, були можливими, представлені лише поодинокими вживаннями: **въ дворѣ оутрънѣмъ** (*ОБ 1581*, 3/145/2), **въ оцѣ братнѣмъ** (*ВВ 1594*, 4/111), **по двовремен(ъ)нѣмъ** (*ЗизГр*, 11 зв.).

Також поодинокими є вживання з давнім закінченням **-имъ: в видѣнїи своє(м) сѣимъ** (ОБ 1581, 3/135), на **Божїимъ сѣдѣ** (ПМ, 156).

Однією з особливостей української мови є те, що в ній здавна у значенні місц. в. одн. могли вживатися форми дав. в. (з *-ому*). Такі форми як поодинокі зафіксовані в XVI ст., частішими вони стають у пам'ятках XVII ст. [156, с. 116; 90, с. 91–98]. В обстежених текстах не виявлені.

Загалом же розглянутий матеріал, незважаючи на те, що в ньому представлена велика кількість варіантних форм місц. в. одн. прикметників чол. й середн. родів, свідчить, на нашу думку, про те, що в кінці XVI–XVII ст. в досліджуваних церковнослов'янських текстах закріплювались як єдині засоби творення місц. одн. прикметників чол. й середн. родів закінчення **-омъ** (для твердої групи) та **-ємъ** (для м'якої). Відбувалось це, зокрема, й у результаті впливу української літературної мови, в пам'ятках якої в XVI–XVII ст. ці закінчення для місц. в. одн. у прикметників чол. й середн. родів були панівними [156, с. 115; 90, с. 89–90; 165, с. 62–64].

Прикметники жін. р. в місц. в. одн. у старослов'янській мові, а також у східнослов'янських на ранніх етапах розвитку мали закінчення **-ѣй, -ий** [61, с. 145–146; 9, с. 198; 90, с. 48]. Згодом у східнослов'янських мовах у результаті впливу займенникового відмінювання поширилися **-ой, -ей** [9, с. 198; 90, с. 48]. Такі зміни відбувалися й у церковнослов'янській мові, про що свідчить *СмГр*, у якій для аналізованих форм подані **-ой, -ѣй** та **-ей: ѡ той сѣой: или сѣѣй** (148), **ѡ той сѣовней: или сѣвнѣй** (161).

Варіантні закінчення форм місц. в. одн. членних прикметників жін. р. характерні й для розглянутого матеріалу. У ньому прикметники з основами на тверді приголосні в місц. в. жін. р. могли мати **-ой** (243 вживання) або **-ѣй** (225 уживань): **въ Сѣтон аѣонской Горѣ** (Ч 1617, 43 зв.), **ѡ Просѣдїи сѣїхотворной** (СмГр, 476), **о православної вѣрѣ** (ПМ, 67), **о неплоднѣй смоковници** (ВВ 1594, 3/220), **въ ... сѣни с(ъ)мртнѣй** (Ч 1617, 137 зв.), **о вѣрѣ православноѣй и о святѣй твоей соборнѣй церкви** (ПМ, 168). Перед

-ѣй відбуваються чергування: по велицѣи милости (Ч 1617, 46 зв.), въ премѣдрости члч(с)тѣи (ВВ 1594, 140 зв.), в(ъ) Книзѣ Шало(м)стѣи (ПКП 1661, 5 нн), на горѣ Слешнстѣй (ЄвКП 1697, 84). Кількісні співвідношення між варіантами в межах окремих пам'яток свідчать загалом про поширення -ой протягом досліджуваного періоду. Зокрема, у пам'ятках кінця XVI–XVII ст. (ОБ 1581, ВВ 1594), а також в обстежених букварях та МО 1680 представлені лише форми на -ѣй. Для інших кількісні показники такі (в деяких аналізовані форми не виявлені): *ЗизГр* – уживань на -ѣй 0, на -ой 1, *Ч 1617* – 10 і 5, *СмГр* – 0 і 3, *ІЗ 1624* – 8 і 3, *Лим. 1628* – 35 і 3, *Сл. 1629* – 36 і 16, *ГрЦв 1631* – 15 і 3, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 10 і 4, *ЄвЛ 1644* – 14 і 1, *Гр. 1646* – 7 і 17, *ПКП 1661* – 25 і 130, *МД 1666* – 1 і 6, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 0 і 31, *Сильв.* (др. пол. XVII ст.) – 0 і 2, *Син. 1680* – 0 і 9, *РО 1683* – 6 і 10, *ЄвКП 1697* – 16 і 2.

Прикметники з основами на м'які приголосні в місц. одн. переважно мають нове закінчення -ей: въ скѣдости всегдашней (ВВ 1594, 4/17 зв.), по Божіей блг(д)ти (СмГр, 12), на вѣшней странѣ (Сл. 1629, 2/79), в(ъ) десниц(и) Гнѣй (ПКП 1661, 3 зв.). Зрідка -ей виступає після основ на твердий приголосний: по велицей мл(с)ти (Ч 1617, 6), въ вѣрѣ Хр(с)тіанстєи (ПКП 1661, 44). Давнє -ий представлене (як -ій) лише поодинокими вживаннями: въ зє(м)ли долѣшній (ОБ 1581, 3/140).

Загалом же проаналізований матеріал свідчить про те, що протягом XVII ст. в церковнослов'янських пам'ятках української редакції закінчення -ой, -ей закріплювалися як єдині засоби творення форм місц. в. одн. прикметників жі. р.

Множина

Називний відмінок. У наз. в. мн. займенникові прикметники церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст., на відміну від тогочасної української, мали для різних родів переважно різні закінчення, які були

загалом продовженням відповідних старослов'янських, але не повністю збігалися з ними.

У старослов'янській мові прикметники чол. р. форми наз. мн. утворювали за допомогою закінчення **-ни** [61, с. 146], яке було представлене й у східнослов'янських мовах на ранніх етапах розвитку [9, с. 201; 90, с. 51]. Згодом у східнослов'янських мовах у результаті взаємодії наз. та знах. відмінків, а також різних родових форм закінчення наз. мн. чол. р. (як і інших родів) змінювалося. Крім **-ни**, з'явилися варіанти **-ъни**, **-ъѣ**, **-иѣ**, **-ѣѣ**, **-ѣи** [364, с. 322–323; 9, с. 202; 90, с. 52]. Ці зміни активно відбувалися з XIII ст. й призвели до витворення єдиної (позародової) форми наз. й знах. відмінків [304, с. 209; 364, с. 323; 9, с. 202; 90, с. 53]. В українській літературній мові вже в XVI ст. прикметники мали однакові форми наз. в. мн. для всіх родів із закінченнями **-ъни**, **-ъѣ** (після основ на тверді приголосні) та **-ни**, **-иѣ** (після основ на м'які приголосні) [156, с. 117]. У церковнослов'янській мові давнє закінчення наз. мн. членних прикметників чол. р. довгий час зберігалось, що підтверджує *СмГр*, в парадигмах якої подане лише воно (як **-їи**): **Име(н): тїи Ѡтїи** (148), **бл҃гїи** (152), **ниціи** (155), **снѡвнїи** (160). Однак ця норма не була абсолютною. Про це свідчить *ЗизГр* з поданими в ній формами наз. мн. на **-ъни**, **-їи**: **и(м): Ѡтѣни ... бл҃гїи** (36). А також і розглянутий матеріал, у якому членні прикметники чол. р. в наз. мн. мають закінчення **-їи**, **-ъни**, інколи **-ъѣ**, **-їѣ**, **-ъѣ** **-иѣ** та **-ѣѣ**.

Найбільш поширене в обстежених пам'ятках закінчення **-їи** (435 уживань із 634 виявлених форм наз. мн. чол. р.), достатньо активним є також **-ъни** (156 уживань із 634), воно виникло, можливо, в результаті своєрідної контамінації закінчень наз. (**-їи**) та знах. (**-ъѣ**) відмінків (таке походження вірогідне, на думку дослідників, для східнослов'янського **-ъѣ** [9, с. 202; 90, с. 52]). Кількісні співвідношення між групами форм на **-їи** та **-ъни** в різних пам'ятках різні. Зокрема, у вибірках із *ОБ 1581* зафіксовано 51 вживання на **-їи**, 2 на **-ъни**. Цифри для інших (у деяких аналізовані форми не виявлені):

ВВ 1594 – 23 й 0, Ч 1617 – 51 і 2, СмГр – 20 і 0, ІЗ 1624 – 2 й 2, Лим. 1628 – 19 і 0, Сл. 1629 – 4 й 1, ТрЦв 1631 – 32 й 2, ЄвЛ 1644 50 і 2, Тр. 1646 – 13 і 7, ГрКр 1648 – 2 й 0, ПКП 1661 – 50 і 56, МД 1666 – 3 й 21, ЛМГ (др. пол. XVII ст.) – 3 й 8, Букв. 1671 – 0 і 1, МО 1680 – 3 й 6, Син. 1680 – 32 й 6, Букв. 1681 – 0 і 1, РО 1683 – 5 і 1, ЄвКП 1697 – 53 і 3.

Наведені дані свідчать, що для багатьох пам'яток **-їи** є єдино можливим або панівним засобом творення наз. мн. членних прикметників чол. р., воно використовується незалежно від якості прикінцевого приголосного основи: **оубоит же сѧ его и премѹдрїи** (ОБ 1581, 275/2), **звѣрїе дѣбравнїи** (Ч 1617, 120 зв.), **искѹснїи преводници** (СмГр, 140), **Прп(д)внїи и ѿмире(н)нїи ср(д)це(м)** (ТрЦв 1631, 275), **жестокосердїи ... бѣсурмане** (Син. 1680, 183), **не требѹютьъ здравїи врача** (ЄвКП 1697, 120), **странѹ ... чюждїи подаютьъ** (ОБ 1581, 3/232), **блажени ницїи дѣхомъ** (ВВ 1594, 3/232). Водночас серед обстежених джерел є такі (в основному це пам'ятки другої половини XVII ст.), в яких утворення на **-чи** переважають або представлені досить великою відносною кількістю випадків. Аналіз прикметникових форм у цих пам'ятках дає підстави вважати, що їхні автори та редактори сприймали закінчення **-чи** та **-їи** як варіанти, один з яких (**-їи**) слід уживати після м'яких приголосних (та задньоязикових), інший (**-чи**) – після твердих. У всякому випадку тут спостерігаємо переважно саме такий принцип вибору варіантів: **православнїи священници** (ПМ, 61), **злчи дѹси** (ПКП 1661, 73 зв.), **блгоубразнчи Юноши** (ПКП 1661, 109), **звѣрови(д)нчи варваре** (ЛМГ, 35), **нынѣшнїи вѣры ... хулници** (ПМ, 81), **Ближнїи же ѹкориша егѡ** (ПКП 1661, 238 зв.). Хоч слід відзначити, що тут також трапляються форми на **-їи** і після основ на тверді приголосні, зафіксовані, крім того, однокореневі варіанти із **-чи** та **-їи**: **Бл҃юбивчи Єп(с)копчи** (ПКП 1661, 89) – **Бл҃юбивїи Єп(с)копчи** (ПКП 1661, 119 зв.), **Прп(д)внчи ѿци** (ПКП 1661, 28) – **На нѣси же Прп(д)внїи ... наслаж(д)аютсѧ** (ПКП 1661, 23 зв.), **хотѧхѹ страннчи ... ѿити** (ПКП 1661, 45 зв.) – **прїдоша страннїи** (ПКП 1661, 45).

Задньоязикові приголосні перед **-їи** частіше змінюються, відбуваються чергування **г//з', к//ц', ск//ст'**: **напасѣтсѧ оубозїи** (ОБ 1581, 3/76), **да оуслѣшат(ъ) крѡт(ъ)ціи** (Ч 1617, 101), **скоти польстїи** (ОБ 1581, 3/163/2), **славенстїи преводници** (СмГр, 440), **козаки запорозтїи** (ПМ, 77). Інколи чергування відсутні (очевидно, результат впливу країнської мови): **крѣпкїи ... прїдоша** (ОБ 1581, 190/2), **Гли же многїи** (СмГр, 16), **Печерскїи ст҃ыи** (ПКП 1661, 25 нн), **лѣтописци – греческїи, росїйскїи, римскїи и польскїи – свѣдѣтелствуютъ** (Син. 1680, 169).

Інші закінчення наз. мн. членних прикметників чол. р. представлені невеликою кількістю вживань. Більш-менш поширеними серед них є **-чѧ** та **-їѧ** (31 вживання із 634-х), які є, очевидно, результатом впливу знах. в. Цікаво, що лише з цими закінченнями вживаються форми наз. в. мн. членних прикметників чол. р. в *ЗизГр*, хоч сам автор рекомендує, як видно з наведеного прикладу, **-чѧи, -їи: овчѧ же (союзѣ) винов(ъ)нчѧ. овчѧ (ж) въпроснчѧ** (12 зв.), **всѧ дол(ъ)гїѧ оубо слѡги дол(ъ)гїѧ. Краткїѧ же кра(т)кїѧ въ творце(х) бѣваютьъ** (12 зв.). Зрідка подібні утворення трапляються й в інших пам'ятках: **гласѣ громнчѧ** (ОБ 1581, 239/2), **невещественнѣ суть умы** (ПМ, 154), **аки страшнѣ громы** (Син. 1680, 183), **вл(д)ки єдомскїѧ** (ОБ 1581, 32/2), **промыслѣ челѡвѣчскїѧ** (ПМ, 65), **раздрѡшишасѧ храмѣ Бжїѧ** (ПКП 1661, 102 зв.).

Закінчення **-чѣ, -нѣ**, незважаючи на те, що вони були досить поширеними в пам'ятках української мови XVI–XVII ст. [156, с. 117; 90, с. 104], трапляються рідко: **градѣ южнчѣ** (ОБ 1581, 3/100), **звіріє дивчѣ** (ПМ, 131), **многнѣ бѣди(н)ки** (ЛМГ, 38), **лѡтчѣ варварѣ** (ЛМГ, 35). Крім того, серед проаналізованих форм наз. в. мн. членних прикметників чол. р. зафіксована одна на **-ѧѧ**: **да соверѡт(ъ)сѧ и прочѧ братїѧ** (ПКП 1661, 144 зв.). Можливо, тут у значенні наз. мн. вжита форма наз. одн. жін. р.

Прикметники середн. р. форми наз. мн. у старослов'янській мові (також у східнослов'янських на ранніх етапах розвитку) утворювали за допомогою

закінчень **-ага, -гага** [293, с. 126; 9, с. 201; 90, с. 51]. У церковнослов'янській мові, на відміну від східнослов'янських, давні закінчення загалом збереглися. Свідченням є *СмГр*, де подані лише вони (як **-аа, -аа**): **таа с҃таа** (150), **с҃новнаа** (163). Підтверджує це й розглянутий матеріал, у якому, хоч і представлена достатньо велика кількість варіантних флексій (**-аа, -аа, -ыа, -їа, -ыи, -їи**), панівними є **-аа, -аа** (250 із 265 зафіксованих уживань наз. в. мн. середн. р.): **собрашася без(ъ)численаа воинства аг҃льскаа** (ОБ 1581, 239/2), **насытатт҃ся древа польскаа** (Ч 1617, 120), **дѣла добраа безъ правыа вѣрты, мертва сѣть** (Тр. 1646, 82), *съдѣловаются преславная и надъестественная чудеса* (ПМ, 114), **Подобнѣ скланяю(т)сѣ и ... среднаа имена** (СмГр, 112). Інші закінчення (**-ыа, -їа, -ыи, -їи**) засвідчені поодинокими вживаннями: *словеса же Божія не мимоидутъ* (ПМ, 97), **испо(л)нахуста Ев(г)скїи слова** (ЛМГ, 28). Щодо використання цих варіантів з-поміж інших пам'яток вирізняється *Син. 1680*, в обстежених фрагментах якої форми наз. мн. прикметників середн. р. на **-аа (-ая)** взагалі, за нашими спостереженнями, відсутні, а представлені лише **-їи, -ыи, -ыя**: *войска бѣсурманскїи* (181), *православныи войска* (182), *безчисленныя телеса* (182).

Прикметники жін. р. у старослов'янській мові форми наз. в. мн. утворювали за допомогою закінчень **-ыа** (після твердих приголосних) та **-аа** (після м'яких) [61, с. 146; 293, с. 126], у *СмГр* рекомендоване **-їа** (для різних типів основ): **тїа с҃тїа** (149), **бл҃гїа** (153), **с҃новнїа** (149). У розглянутому матеріалі представлені **-ыа, -їа**, також **-ыи, -їи, -аа, -аа (-ая)**. Найбільш поширеними є **-ыа** (представлене після основ на тверді приголосні, крім задньоязикових) та **-їа** (зафіксоване лише після задньоязикових) (разом 117 уживань зі 137 виявлених форм наз. мн. жін. р.): **каплаа дож(д)євныа ... излѣютсѣ** (ОБ 1581, 275), **раны грѣховныа соу(т) болѣзни** (ВВ 1594, 3/148), **тебе хвалаатъ всѣ силы Нб(с)ныа** (Сл. 1629, 88), *телесныя муки веселіе суть рабомъ Христовымъ* (ПМ, 126), **многїа печали исполнѣют(ъ)**

ми дшѣ (Ч 1617, 151), Кіевскі(а) Пещеры (ПКП 1661, 20 нн), муринскія землѣ (Син. 1680, 167).

Прикметники з основами на м'які приголосні серед проаналізованих форм наз. мн. жін. р. представлені всього кількома вживаннями. Вони мають давнє закінчення -аа (-яя, після ч – -аа): не довлѣють ти вчєрашня раны (ПМ, 126), паствѣы овчаа погивоша (ОБ 1581, 3/163/2). Цікаво, що форма на -аа двічі зафіксована в *СмГр* (хоч сам автор рекомендує -їа): Гдє сѣть мл(с)ти твоа древнаа Г(с)ди (409, 410).

Інші флексії (-ѣи, -їи) серед проаналізованих форм наз. мн. жін. р. трапляються рідко: наста вѣтрѣ крѣпкій и волны противныи (ПМ, 54), прославиша та Безплотныи силы (ПКП 1661, 103), пастырга ѡвцы словєсныи ... стрєжахѣ (ЛМГ, 12), многи користи неприятелскіи ... воинству досташася (Син. 1680, 181). Почали вживатися вони, очевидно, в результаті впливу форм чол. р.

Родовий відмінок. У род. в. мн. прикметники всіх родів мають закінчення -ѣхъ (після твердих приголосних, крім задньоязикових) та -нѣхъ (після м'яких, а також у більшості випадків після задньоязикових та шиплячих): Ѡ преставникѣ фараоновѣхъ (ОБ 1581, 27), Ѡ сѣгла(с)нѣхъ(х) писменѣхъ (ЗизГр, 9 зв.), до внѣшни(х) градѡ(в) (ІЗ 1624, 468), Ѡ ... бѣдѣ Лжебратнѣхъ (МД 1666, 421), користи многиѣхъ гззыкѣхъ (ОБ 1581, 4/1), оумєрцвєнїє похотїи плотскиѣхъ (ПКП 1661, 40), Ѡ своиѣхъ снѡвѣхъ їли чюжи(х) (ВВ 1594, 82 зв.), множество нищихѣхъ (ПМ, 55). Зрідка після задньоязикових та ч і ц виступає -ѣхъ (частіше у ВВ 1594): желанїє оубогѣхъ (ВВ 1594, 3/232), Ѡ магкѣхъ ... ногтєй (ІЗ 1609, 5 зв.), Ѡ прочѣхъ(х) (ВВ 1594, 117), хлѣбѡвѣхъ(ѣ) ѡвцѣхъ(х) (ПКП 1661, 53 зв.). Присвійні прикметники на зразок *вожїи*, а також слово *прочїи* частіше закінчуються на -їнѣхъ: навѣто(в) вражїнѣхъ (ПКП 1661, 148), вѣше прочїнѣхъ свѣрїи (ОБ 1581, 4/6/2), прочїнѣхъ ... хр(с)тїанѣхъ (ЛМГ, 30). Зафіксовані випадки

використання за таких умов -ихъ: *Ѡ овенъ овчихъ* (ОБ 1581, 3/105/2), *Ѡ совѣтни(к) Кнѣжи(х)* (ПКП 1661, 220 зв.), *прочихъ звѣрѣи* (ОБ 1581, 3/155).

Кількома вживаннями представлено також закінчення -ѣхъ (можливо, результат сплутування ѣ та и): *мнозѣ(х) соутъ пре(д)почтен(ъ)нѣиша* (ВВ 1594, 3/125 зв.), *малѣхъ тѣлесъ* (ВВ 1594, 4/17 зв.), *развѣ Воинѣвъ Пѣлатовѣхъ* (Ч 1617, 34 нн).

Давальний відмінок. Форми дав. в. мн. прикметники всіх родів утворюють за допомогою закінчень -ымъ, -имъ, зрідка -ѣмъ.

Частіше -ымъ використовується після твердих приголосних, -имъ – після м'яких та пом'якшених (зокрема й у більшості випадків після шиплячих та задньоязикових): *намъ страстны(м)* (Лим. 1628, 84 зв.), *наругахуся святымъ ... угодникомъ* (ПМ, 51), *Церквнымъ пѣніамъ* *нощнымъ(ъ)* и *дневнымъ* (Тр. 1646, 86), *Вышнимъ силамъ* (Ч 1617, 57), *чужимъ внимаєтъ* (ВВ 1594, 3/65 зв.), *сътворитъ ... соудъ ницимъ* (Ч 1617, 117 зв.), *в(ъ)даде Маистерѣ(м) каме(н)нозодчи(м)* (ПКП 1661, 13 зв.), *нагимъ же одѣаніе даше* (ОБ 1581, 249/2), *пакости наносити ... мѣрски(м) члѣвкомъ(ъ)* (ПКП 1661, 151 зв.). Зрідка після задньоязикових та шиплячих трапляється -ымъ (в основному у ВВ 1594): *обращеши бл҃гы(м) дѣла(м) оучителя* (ВВ 1594, 4/87 зв.), *къ частемъ мир(ь)скымъ* (ВВ 1594, 3/65 зв.), *къ шцѣты(м) потребамъ* (ВВ 1594, 4/41), *к(ь) большымъ Ѡ добродѣтели* (ВВ 1594, 4/89), *по многымъ щедротамъ* (Ч 1617, 156), *по многымъ странамъ* (Син. 1680, 169).

Присвійні прикметники на зразок *божїи*, а також слова *прочїи* та *велїи* перед закінченням частіше мають елемент ї: *поношахѹ посломъ вѣїимъ* (ОБ 1581, 216), *словесемъ вѣїимъ* (ВВ 1594, 31 зв.), *прочїимъ дѣлателямъ* (ПМ, 70), *прочїимъ звѣздамъ* (ПКП 1661, 3 зв.). У ВВ 1594 зафіксовано *прочымъ*: *рѣша петрѹ и прочымъ* (ВВ 1594, 57).

Особливістю ВВ 1594 порівняно з іншими пам'ятками є також те, що в ній, поряд з -ымъ та -имъ, зрідка трапляється -ѣмъ: *къ мнѣзѣмъ ...*

лицам(ь) (ВВ 1594, 3/36 зв.), **внѣгда бѣти всѣ(м) єдїнодшїиѣмъ** (ВВ 1594, 3/269), **таина(м) хвѣмъ** (ВВ 1594, 3/258).

Знахідний відмінок. Закінчення прикметників чол. р. у знах. мн. залежать від означуваних іменників. При іменниках, форми знах. в. яких дорівнюють род., прикметники мають такі ж закінчення, як і в род. в. (-**ухъ**, -**ихъ**): **порази всѣ(х) мѹжен хрѣвръ(х)** (Ч 1617, 3 нн), **лѣннвыхъ правителей имамы** (ПМ, 90), **многихъ во погѹби злато** (ОБ 1581, 3/56), **прослави угодниковъ ... печерскихъ** (ПМ, 110), **прочїихъ ѿ братїи ... наказоваше** (ПКП 1661, 147). В інших випадках прикметники кожного з родів мають у знах. в. мн. власні закінчення. Як і в наз., тут зафіксовані варіанти.

У старослов'янській мові членні прикметники чол. р. в знах. в. мн. представлені з закінченнями **-ыа** (після твердих приголосних) та **-аа** (після м'яких) [61, с. 146; 293, с. 126]. У *СмГр* для таких форм рекомендовано **-ыа**, **-їа**: **тыа бѣтыа** (160), **нищтыа** (155), **сїовнїа** (160). Проаналізовані прикметники чол. р. в знах. мн. виступають з **-ыа**, **-їа**, **-аа**, **-аа** та інколи з **-ыи**, **-їи**, **-ѣа**, **-ыє**. Найбільш поширеними є закінчення **-ыа** (після твердих приголосних, крім задньоязикових) та **-їа** (переважно після задньоязикових) (разом 298 уживань із 335 виявлених): **предѣлы ... вѣдрѹзимъ добрыа** (ІЗ 1609, 16), **бмотрѣте кринты селныа** (МД 1666, 76), **сѣшивати ... стїхи твор(ъ)ческіа** (ЗизГр, 13), **бѣсовскїа пѣлки побѣдилъ єси** (МО 1680, 116 зв.), **за премногіа грѣхи** (Ч 1617, 90 зв.), **озелени ми сѹхїа цвѣты** (ОБ 1581, 239). Зрідка після задньоязикових уживається **-ыа**: **оставити ... помыслы бл҃гыа** (ВВ 1594, 3/257), **на сїты чл҃ьскыа** (ОБ 1581, 3/16/2).

Форми знах. мн. прикметників чол. р. з основами на м'які приголосні трапляються рідко. Переважна більшість з них має давнє закінченням **-аа**: **въ послѣднѣа дни** (ОБ 1581, 82), **въ ближнѣа градъ** (ІЗ 1624, 234), **пѣша оутрнѣа Ѳалмы** (ПКП 1661, 65 зв.). Виняток становить лише одна форма на **-ѣя** у *ПМ*: **на преднѣя его подвиги** (ПМ, 77). Після **ж**, **ч**, **ци**, **жд** найчастіше представлене **-аа** (продовження старослов'янського **-аа** після ствердіння

шиплячих): **крадѹще чѹжаа трѹды** (ПКП 1661, 175), **превѹдѹ прочаа дни** (ПКП 1661, 52), **въ домты тѹждаа** (ОБ 1581, 3/31). Виявлені також поодинокі вживання з **-їа** після **цї**: **ниціїа бо имате** (ПКП 1661, 253), **на ниціїа** (МД 1666, 346). Зрідка **-аа** виступає й після твердих приголосних (можливо, результат упливу знах. мн. прикметників середн. р.): **сосѹды ... малаа и великаа ... принесоша** (ОБ 1581, 229), **пожже окр(с)тнаа града** (ОБ 1581, 4/11/2), **вбшедѹ сѹтаа Монастыраа** (ПКП 1661, 4).

Інші закінчення (**-чи**, **-їи**, **-чиє**) серед проаналізованих форм знах. мн. прикметників чол. р. представлені поодинокими вживаннями: *окаянныи пѣнязи ... възмите* (ПМ, 56), *частыи бои сводяще* (Син. 1680, 179), *видя постническии подвиги* (ПМ, 76), **воздвигне(т) г(с)дѹ ... многи иночествѹюции** (ЛМГ, 5), *по вся святыи дни* (Син. 1680, 175).

Членні прикметники середн. р. у старослов'янській мові мали форми знах. мн., які збігалися з наз. [61, с. 146; 293, с. 126], ці форми (на **-аа**, **-лаа**) рекомендовані й у *СмГр*: **ви(н): таа сѹтаа** (150), **ницаа** (158), **сновнаа** (163). У розглянутому матеріалі представлені **-аа**, **-лаа**, **-чиа**, **-їа**, рідко **-їи**, **-чи**, **-чиє**. Основними є **-аа**, **-лаа** (466 уживань із 526 виявлених): **бесѹдованїа ... моу(ж)скаа и жен(ь)скаа нелѣпаа и вреднаа исходатаиствѹю(т)** (ВВ 1594, 3/14 зв.), **основанїа добраа възпитанїа вѹдѹтъ имѣти** (ІЗ 1609), **дѣанїа плотскаа ѹмерцвлаете** (МД 1666, 255 зв.), *въ послѣдня же лѣта* (ПМ, 138).

Крім того, серед проаналізованих форм знах. мн. середн. р. порівняно часто трапляються також закінчення **-чиа**, **-їа** (53 вживання із 526-ти), які є, очевидно, результатом впливу форм чол. р.: **на всѣ цр(с)тва западнича** (ОБ 1581, 254), *въ тайныя и злохитрныя коварства* (Син. 1680, 182), **имѹи дѣанїа бл҃гїа** (ПКП 1661, 33), **множанїа подобае(т) творити поклоненїа** (Ч 1617, 33 нн). Інші закінчення (**-чи**, **-чиє**, **-їи**) в середн. р. представлені поодинокими вживаннями: **чтохѹ противїи перїа его** (ОБ 1581, 244), **чрез ... дїевнчи иши очи** (МД 1666, 46), **во сѹчиє мѣстца** (ЛМГ, 1).

Членні прикметники жі́н. р. в старослов'янській мові в знах. мн. мали такі ж закінчення, як і в наз. (-**ѣа**, -**аа**) [61, с. 146; 293, с. 126], у *СмГр* для них рекомендовано -**ѣа**, -**їа**: **Вн(н): тѣа сѣѣа** (149), **сїовнїа** (162). У розглянутому матеріалі зафіксовано -**ѣа**, -**їа**, -**аа**, -**аа**, -**ѣи**, -**їи**, -**ѣє**, -**їє**. Найпоширенішими серед них є -**ѣа**, -**їа** (199 уживань із 242 виявлених). Вони, як і в чол. р., є основними засобами творення форм знах. мн. від прикметників з основами на тверді приголосні, -**ѣа** використовується після твердих приголосних, крім задньоязикових, -**їа** – переважно після задньоязикових: **сѣѣницѣ давш(а) сѣѣпомѣ**, **дїшевнѣа и телеснѣа** (ТрЦв 1631, 587), **обличу ихъ блядивыя повѣсти** (ПМ, 50), **въ глѣбинѣа морскїа** (МО 1680, 159), **въхождахъ ... многїа пѣстѣнїа** (ЛМГ, 3). Інколи після задньоязикових виступає закінчення -**ѣа**: **на члѣскѣа дрѣжѣѣ** (ВВ 1594, 4/99 зв.), **въ глѣбинѣа мѣр(ѣ)скѣа** (Ч 1617, 34 зв.) (також **мѣр(ѣ)скїа** Ч 1617, 29 зв.), **въ премногѣа мѣлѣѣ** (Ч 1617, 106 зв.).

Прикметники жі́н. р. з основами на м'які приголосні (їх виявлено небагато) мають переважно давнє закінчення -**аа** (-**яя**): **Ѵтреннаа же мѣтѣѣ** **твори(м)** (Ч 1617, 21 нн), **помяни ... милости твоя дрєвнѣа** (ПМ, 168). В одному випадку зафіксовано -**їи**: **преднїи ноги сѣкруши** (ПМ, 73).

Інші закінчення представлені невеликою кількістю вживань. Більш-менш поширеними серед них (18 уживань із 242) є -**ѣи**, -**їи** (очевидно, результат впливу наз. мн. чол. р.): **глѣтъ ... мѣтѣѣ**, **въѣчнѣи** (Ч 1617, 50 зв.), **молитѣѣ заклинателнїи ... читати** (ПМ, 79), **славити ... сѣѣѣи** **Пецєрѣѣ** (ПКП 1661, 31 зв.), **в(ѣ) козни дїаволстїи** (ВВ 1594, 31), **в(ѣ) безоумнїи ... похвалѣѣ** (ВВ 1594, 3/210), **обрѣѣтоша ... грушы дивнїи** (ПМ, 85). Форми з -**аа**, -**ѣє**, -**їє** зафіксовані як поодинокі: **сѣвлєчє одежѣа воинская, и облекоша въ страническая** (ПМ, 96), **противнаа стїхїа ... соединяетѣѣ** (ПКП 1661, 28), **во страны восточнѣє заднѣпрскїє** (ЛМГ, 3).

Отже, форми знах. мн., як і наз., загалом зберегли традиційні закінчення. Водночас тут спостерігаємо досить велику кількість варіантних

закінчень, що свідчить про наявність у церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. тенденції до витворення єдиної (позародової) форми знах. мн. Зумовлена вона була значною мірою особливостями будови різних родових форм, зокрема тим, що найпродуктивніші закінчення знах. в. чол. й жін. родів у множині збігалися (-**ыа**, -**їа**, -**аа**), підтримувалась і впливом української мови, в якій уже в XVI ст. прикметники всіх родів у множині мали однакові закінчення, зокрема й у наз. та знах. відмінках [156, с. 117].

Орудний відмінок. В ор. в. мн. членні прикметники всіх родів мають закінчення -**ыми** (після твердих приголосних, крім задньоязикових) та -**ими** (після м'яких і пом'якшених, зокрема й у більшості випадків після задньоязикових та шиплячих): **сѣными Гїлевѣыми** (ІЗ 1624, 195), **святѣыми угодникамы** (ПМ, 75), **словесѣы поноснѣымы** (ОБ 1581, 270), **ѡбѣычнѣымы мо(л)бамы** (Ч 1617, 40 нн), **добрѣымы одеждамы** (Лим. 1628, 53 зв.), **сѣ древнѣымы ... Ѳчнѣымы** (ПКП 1661, 40), **петлѣымы верхнѣымы** (ОБ 1581, 37/2), **прѣ(д) многѣымы свѣдѣтели** (ПКП 1661, 110), **кра(т)кѣымы же пи(с)менѣы** (ЗизГр, 9 зв.), **болшѣымы трѣды** (ПКП 1661, 52 зв.), **Правилѣы обцимы** (СмГр, 51). Зрідка після задньоязикових та шиплячих трапляється -**ыми**: **многѣымы свѣдѣтели** (ВВ 1594, 3/77), **грѣхѣы многѣымы** (Ч 1617, 159) (також: **многѣымы юзѣы** Ч 1617, 146); **кѣплѣымы житѣенскѣымы** (ВВ 1594, 141), **тѣцѣымы словесѣы** (ВВ 1594, 59). Форма на -**ыми** замість очікуваного -**ими** виявлена також у *СмГр*: **нѣѣшнѣымы писцѣы** (СмГр, 21).

Прикметники на зразок **вражїи**, а також **велїи** и **прочїи** в ор. мн. переважно закінчуюються на -**їми**: **вражїиымы лестмы** (ПМ, 179), **со велїиымы дарѣы** (ЛМГ, 14), **прочїиымы ... знаменїи** (ПКП 1661, 115). Інколи такі форми елемента -**ї**- не мають: **сѣ ... прочиымы помощнѣымы** (ОБ 1581, 3/115), **козньиымы дїаволиымы** (ВВ 1594, 3/233).

Місцевий відмінок. У місц. в. мн. членні прикметники всіх родів мають закінчення -**ыхъ** (після твердих приголосних, крім задньоязикових) та -**ихъ** (після м'яких, також у більшості випадків після задньоязикових та

шиплячих): на ... нача(л)ныхъ слъзѣ(х) (ЗизГр, 12 зв.), в(ъ) телесныхъ(ъ) болѣзнейъ различныхъ (Лим. 1628, 55), въ гнѣихъ глѣхъ (ВВ 1594, 3/221), по лѣтѣхъ многи(х) (ПКП 1661, 125), въ Твор(ъ)чески(х) стѣсѣ(х) (ЗизГр, 3), в Преовци(х) (СмГр, 55). Зрідка після задньоязикових та шиплячих представлене -ыхъ: о бл҃гыхъ дѣланіихъ (ВВ 1594, 4/77), о словахъ чл҃ьскыхъ (ОБ 1581, 216/2), в мирскы(х) (ВВ 1594, 153), в(ь) прочыхъ знаменѣемы(х) (ВВ 1594, 3/196). Крім того, виявлені (в *Син. 1680* та *ЛМГ*) поодинокі вживання -ыхъ у прикметниках на -ніи: въ преждных своихъ шанцах (Син. 1680, 182), в(ь) здешныхъ во краяхъ (ЛМГ, 6).

Кількома вживаннями (у *ВВ 1594* та *Сл. 1629*) представлена форма місц. в. мн. на -ѣхъ: в малѣхъ ... костѣхъ (ВВ 1594, 4/112), на мнѡсѣхъ(ъ) мѣстѣхъ (Сл. 1629, 20 нн).

Двоїна

У двоїні членні прикметники представлені переважно в дав. та ор. відмінках. Мають спільні для всіх родів закінчення -ыма (після твердих приголосних, крім задньоязикових) та -има (після м'яких та задньоязикових): к(ъ) ногама Гсѣыма (ЄвЛ 1644, 53), шчима телесныма шслѣписа (ПКП 1661, 210), нешкѣдныма рѣкама (ЛМГ, 5), пре(д) очима гнѣима (ОБ 1581, 138), двѣма краткима (СмГр, 478). Закінчення -ыма, -има представлені у старослов'янській мові [156, с. 146; 293, с. 127], рекомендовані й у *СмГр*: Да(т): и Тво(р): тыма и тѣма стѣыма (148), бл҃гыма (151).

Крім дав. та ор. відмінків, виявлені поодинокі вживання знах. та кл. У знах. зафіксовані прикметники середн. та жін. родів із закінченням -ѣи (як і в старослов'янській мові [61, с. 146; 293, с. 127]): просвѣти шчи таинѣи (Ч 1617, 57) (у цій же пам'ятці: просвѣти ми очи мыслѣ(н)ныа Ч 1617, 4), преч(с)тѣи роуцѣ свои простѣрь (Ч 1617, 91). У *СмГр* такі форми відсутні. Тут у парадигмах у наз., знах та род. й місц. відмінках подані лише іменні

прикметники з однаковими для всіх родів закінченнями: **Им: Ви(н): и зва(т): та Ѡта; Ро(д): и Ѡка(з): тою Ѡтѣ** (148) і ін. У кл. дв. зафіксовані прикметники чол. р.: **Ѡ злаа и лютаа нам(ъ) сѣпостата Ѡеодѡр(ъ) и Василю! Не престанемъ ... борѡцеся с вами** (ПКП 1661, 220).

Серед форм членних прикметників виявлені також випадки, коли замість двоїни вживається множина: **оуби Ѡтѣхъ** (знах. мн. замість дв.) **Мѣникъ Бориса и Глѣба** (ПКП 1661, 5), **при двоухъ ... Прп(д)внѣхъ Ѡцехъ Антѡнїи и Ѡеодѡсїи Печерски(х)** (род. мн. замість дв.) (ПКП 1661, 6 нн), **на двоухъ Прп(д)внѣхъ** (місц. мн. замість дв.) **Ѡцехъ** (ПКП 1661, 27 зв.), **Антонїю и Ѡеодосїю Печерскимъ** (дав. мн. зам. дв.) (ПМ, 161), **Прч(с)тѣыми** (ор. мн. зам. дв.) **си Ѡдаждѣ рѣками** (ПКП 1661, 17).

3.3. Ступені порівняння прикметників

У старослов'янській мові вищий ступінь утворювався за допомогою суфіксів **-ъш-**, **-ѣйш-** (**-айш-**), які були функціонально тотожними, але не однаковими за рівнем продуктивності. Активнішим був суфікс **-ѣйш-** (**-айш-**) [61, с. 161–162]. В українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. обидва суфікси збереглися з приблизно такими ж характеристиками щодо рівня продуктивності. Зокрема, суфікс **-ъш-** представлений переважно лише в складі деяких форм з непохідними основами, а також в окремих випадках з основами, що містять суфікси **-к-**, **-ок-**. Перед **-ъш-** суфікси усикаються й відбуваються чергування **д//жд**, **з//ж**, **п//плъ**: **да вѣдетъ послѣ(д)наа лестъ горша первѣа** (ОБ 1581, 5/16 зв.), **горше ... осѣженїе** (ВВ 1594, 57 зв.), **хѣждшїи есмъ Иконома сегѡ** (ПКП 1661, 268 зв.), **Взамъ не дай члѣкѣ крѣплъшѣ себе** (ОБ 1581, 3/56/2). Інколи губні не змінюються: **крѣплъшѣ ... себе не овцися** (СмГр, 416).

Суфікс **-ѣйш-** (**-айш-**) представлений набагато більшою кількістю утворень. Як і в старослов'янській мові, варіант **-айш-** виступає після основ на задньоязикові, які перед суфіксом змінюються, відбуваються чергування **г**,

к, х // ж, ч, ш. В інших випадках використовується **-ѣйш-**: **очи гни ... свѣтлѣйши слнца еста** (ОБ 1581, 3/61), **Ч(с)тнѣйшѹ хероувѣмъ, и славнѣйшѹ ... Серафимъ ... тѣ величаемъ** (Ч 1617, 22), **вѣрѣ ... сиухъ лютѣйшѹ** (ІЗ 1624, 484), **азъ старѣйшій егѡ есмъ** (ПКП 1661, 208 зв.), **тажчайши мене естъ** (ОБ 1581, 66), **слышавъ же ѿ нем ... такова и множайшаа** (Лим. 1628, 172 зв.), *ради тишайшаго житія* (Син. 1680, 173).

У старослов'янській мові дослідники відзначають тенденцію до посилення продуктивності суфікса **-ѣйш-** (**-айш-**) за рахунок утворень із **-ьш-** [61, с. 163; 293, с. 139]. Ця тенденція характерна й для церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст., про що свідчать однокореневі утворення з обома суфіксами, які трапляються інколи й у межах однієї пам'ятки. Зокрема, в *ОБ 1581*, поряд із **крѣпльшій** (приклад див. вище), зафіксовані форми із **-ѣйш-** та **-айш-**: **проклени мн люди сіа гакѡ крѣплѣйши сѹтъ паче на(с)** (ОБ 1581, 71 зв./2), **потреби странѹ великіа и крѣпчайшаа тебе** (ОБ 1581, 82). В інших пам'ятках цей прикметник в усіх випадках має **-айш-**: **повѣжденѹи ж(є) немоцнѣйши ѿ крѣпчайшаго** (ВВ 1594, 3/270), **да крѣпча(и)ши(и) ... вѣде(т)** (ПКП 1661, 22 зв.).

Певну частину проаналізованих ступенів порівняння становлять форми із суплетивними основами. Переважно це **болшій** (**болій**), **меншій** (**мній**), **лѣчшій**, рідше трапляються **вѣцшій**, **о҃ншій**: **предъпослати Книгѹ малѹ ... да о҃правитъ пѣтъ бол(ь)ши(м)** (Ч 1617, 2 нн), *Людіе идоша въ рѣку, болшаго возраста глубочее, меншаго мѣлше* (Син. 1680, 176), **ничи(м) же лѣчши колѣнъ вел(ъ)вѣда** (Ч 1617, 35 нн), **возрасто(м) естъ вѣцшій** (МД 1666, 61), **о҃ншій** (ЗизЛекс, 66; БерЛекс, 270).

Прикметники вищого ступеня, як і звичайного, могли мати іменні і членні форми. У розглянутому матеріалі кількісно значно переважають членні. Іменні представлені в основному в наз. та знах. відмінках одн. й мн. Зрідка трапляються непрямі відмінки одн. Відмінювалися прикметники вищого ступеня (іменні і членні) загалом так, як і прикметники звичайного

ступеня з основами на м'які приголосні. Певні особливості спостерігаємо лише в наз. та знах. відмінках одн.

Насамперед звертають на себе увагу особливі форми наз. в. одн. чол. й середн. родів відповідно на **-ій, -ѣй** та **-є, -ѣє** (без елемента **-ш-** в суфіксах). Таких утворень зафіксовано небагато. Більшість з них виступають у предикативній функції: **кто оубо волій єсть в(ъ) цр(с)твїи нв(с)нѣмъ** (ОБ 1581, 5/10/2), **малы(и) во сей вертепъ, волій єсть Ѣунайскїа горы** (Лим. 1628, 2), **Иди къ мравїи ѡ лѣностиве и ... бѣди тоѡ мѣдрѣй** (ОБ 1581, 3/31/2), **дасть єгѡ (Шимона) сѣнови своемѸ ВсеволодѸ, да бѣдет(ъ) старѣй оу него** (ПКП 1661, 105), **ничтоже не мнѣє єже ... блѣгомѸ срастворитисѡ** (ВВ 1594, 4/28), **сїє сѣди(в) полезнѣє бѣти дїи своєй** (Лим. 1628, 70), **Что ... сєгѡ сказанїѡ чѣднѣє є(ст)?** (ПКП 1661, 120 зв.). Зрідка прикметники **волій, мнїй** є іншими членами речення: **болѣй страхъ привѣвашє** (ПКП 1661, 61), **ацє (ж) оскор(ъ)битсѡ мнїй** (ВВ 1594, 3/24 зв.), **Всеволод(ъ) же мнїи сѣй иде на обла(ст) свою** (ПКП 1661, 76). Подібні форми в кількох випадках мають також прикметники чол. р. в знах. в.: **болѣй грѣхъ иматъ** (ВВ 1594, 3/185 зв.), **трѣдъ волій творашє** (ПКП 1661, 201), **грѣхъ имашє ... мнїй** (ВВ 1594, 4/185 зв.).

Такі форми виникли, як відомо, ще в праслов'янській мові [293, с. 133–138], використовувались у старослов'янській [61, с. 149], представлені також у ранніх писемних пам'ятках східних слов'ян [90, с. 115]. Однак згодом у східнослов'янських мовах доля подібних утворень склалася по-різному. В російській мові на їхній основі виникли невідмінювані форми вищого ступеня порівняння (на **-е, -ее**) [364, с. 362; 341, с. 209], у білоруській вони збереглися (як наз. в. на **-ей**) [9, с. 219], в українській зникли, уже в пам'ятках XIV ст. вони виступають як прислівники [90, с. 116], замість них використовуються форми наз. в. з елементом **-ш-**. У результаті вирівнювання прикметникової парадигми давні форми наз. в. чол. і середн. родів прикметників вищого ступеня виходили з ужитку й у церковнослов'янській

мові. Процес витіснення їх новими (з елементом -ш-) розпочався ще в старослов'янській мові, в якій дослідники фіксують поряд з утвореннями на зразок **воле**, **волеє** також **вольше**, **вольшеє** [293, с. 139; 61, с. 150]. У церковнослов'янській кінця XVI–XVII ст. процес витіснення старих форм наз. і знах. відмінків одн. наближався до свого завершення. Про це свідчить дуже невелика кількість старих форм у розглянутому матеріалі загалом, а також те, що представлені вони не в усіх обстежених пам'ятках. Звичайними формами наз. в. одн. для вищого ступеня прикметників чол. й середн. родів у проаналізованому матеріалі, зокрема й у предикативній функції, є утворення з елементом -ш-. При цьому прикметники чол. р. частіше мають членні форми: **болшій во то гла(д) болшій**, **елико и дша телеси** (ВВ 1594, 4 нн), **члвкъ члвка лшчшій** (СмГр, 400), *елико далечайший вкусъ водный отъ вкуса виннаго* (ПМ, 118), **Ты ли еси болшій(и) двѣда Црѣ?** (ПКП 1661, 268), **азъ старѣйшій егѡ есмъ** (ПКП 1661, 208 зв.). Зрідка трапляються іменні: **бгъ силнѣйши естъ всегѡ** (Лим. 1628, 110). Прикметники середн. р. в наз. в. (в предикативній функції) мають нечленні форми: **то(ж) сѡгрѣшеніе тѣж(ь)чайше бѣти повелѣ** (ВВ 1594, 3/257 зв.), **имѣющим(ъ) бѣа помощника, ничто же крѣпчайше, и блженн(и)ше естъ** (Лим. 1628, 110).

Підтвердженням того, що давні форми наз. в. прикметників вищого ступеня чол. й середн. родів сприймалися в досліджуваній період (і для церковнослов'янських текстів) як застарілі й були рідковживаними служать і граматики кінця XVI – початку XVII ст. Зокрема, у *ЗизГр* про такі форми не подано ніякої інформації, лише в одному випадку представлено **мній** (22 зв.) як приклад «стропотного» вищого ступеня. У *СмГр* автор, пояснюючи творення ступенів порівняння, наводить приклади із -ш-: **сѡ(т)шій ... сѡ(т)шеє ... стѣишій ... стѣйшеє** (45). Щодо старих форм наз. в. зауважує лише, що вони також є можливими: **вбрѣтают(ъ)сѡ ра(з)сѣдите(л)наѡ и на /ѣй кончаѡсѡ: гакѡ, крѣплѣй /силнѣй /пространнѣй** (50).

Отже, проаналізований матеріал свідчить, що наз. в. одн. вищого ступеня прикметників чол. й середн. родів у церковнослов'янській мові української редакції розвивався переважно так, як і в українській мові, тобто старі форми виходили з ужитку, а їхнє місце займали нові (з елементом **-ш-**). Відбувалося це, очевидно, не без впливу української мови. Хоч слід відзначити, що в церковнослов'янській мові досліджуваного періоду існувала й тенденція до витворення на основі аналізованих форм спільного для всіх родів незмінюваного вищого ступеня прикметників. Однак ця тенденція не була провідною. Про її присутність свідчать лише поодинокі випадки неузгодженого вживання форм на **-є (-ѣ)**: **видѣ... єдинаго ѿ звѣрій ...**, **и вѣсть вѣше** (наз. одн. середн. р. замість чол. **вѣшии**) **прочіихъ звѣрій** (ОБ 1581, 4/6/2), **занеже ч(с)тнѣ** (наз. в. одн. середн. р. замість мн. **чстнѣйша**) **сѣтъ земныхъ) нв(с)наа** (Лим. 1628, 118 зв.).

Певні відмінності порівняно з прикметниками звичайного ступеня характерні також для наз. в. одн. вищого ступеня прикметників жін. р. У старослов'янській мові такі форми мали закінчення **-и** (як іменники на зразок **княгини**) [293, с. 136; 61, с. 149]. У розглянутому матеріалі іменні форми вищого ступеня прикметників жін. р. в наз. одн. (хоч виявлено їх небагато) частіше мають нове закінчення **-а** (як і прикметники звичайного ступеня): **вѣдетъ послѣ(д)наа лєсть горша пер(ъ)вѣа** (ОБ 1581, 5/16 зв.), **Да ... жертва бл҃гопрїятнѣйша вѣдетъ** (ПКП 1661, 17 нн), **гдѣ оубо сіа радости болша?** (ПКП 1661, 95 зв.). Зафіксовані також (в *ОБ 1581* та *ВВ 1594*) поодинокі утворення зі старим закінченням **-и**: **памать бо моа слаждши паче меда** (ОБ 1581, 3/61/2), **не дѣа ли больши є(с) пица** (ВВ 1594, 93 зв.).

На увагу також заслуговують особливості семантики виявлених прикметникових форм із суфіксами **-ьш-**, **-ѣйш-** (**-айш-**). Переважно вони виражають значення вищого ступеня порівняння, що видно з наведених прикладів. Водночас зафіксована досить велика кількість випадків, коли такі

форми у відповідних контекстах виступають із значенням найвищого ступеня: **вѣ юнѣишій всего племени** (ОБ 1581, 249), **мѡвсѣи крот(ь)чайшій всѣхъ члѣкъ** (ВВ 1594, 4/26 зв.), **елень скоршій всѣхъ звѣрей** (СмГр, 400), *паче всѣхъ грѣшнѣйша и окаяннѣйша себе быти помышляетъ* (ПМ, 179), **вмѣнла сіє паче всѣ(х) ч(ст)нѣйше и любезнѣйше себѣ дѣло** (ПКП 1661, 138). Крім того, прикметники із суфіксом **-ѣйш-** (**-айш-**) могли також виражати «абсолютний» (безвідносний) найвищий ступінь, тобто вказувати на максимально високий ступінь вияву ознаки, незалежно від її наявності в інших об'єктах. Частіше прикметники з таким значенням уживалися при назвах вищих державних або церковних посад, а також, коли йшлося про святих отців, Богородицю і под., зрідка в інших контекстах: **Ѡ Гѣѣйшагѡ Патріархи** (ПКП 1661, 27 нн), **сѣѣ(и)шчы(и) мѣтрополитѣ** (ЛМГ, 34), **прп(д)внѣйшаго ієлісега архимандрита** (ЛМГ, 10), **змій лѣквнѣйшій** (МО 1680, 170 зв.), **чадо сла(д)чайшеє** (МО 1680, 56). Інколи високий ступінь вияву ознаки в таких формах підкреслювався префіксом **пре-**: *о пресвятѣйшаю Дѣво* (ПМ, 72), **Пресвѣтлѣйшагѡ и Державнѣйшагѡ ... Г(с)дрѡ** (ЄвКП 1697, 5 нн). Очевидно, в результаті такого вживання утворення із суфіксом **-ѣйш-** (**-айш-**) почали сприйматися як форми найвищого ступеня. Саме таке розуміння цих форм представлено в *СмГр*, в якій автор відзначає, що вищий ступінь (**разсѣдителнѣй**) закінчується на **-шій**, **-шала**, **-шеє**, а найвищий (**превосходительнѣй**) на **-ѣйшій**, **-ѣйшала**, **-ѣйшеє** (45) [58, с. 304]. У *ЗизГр* форма на **-ѣйшій** (**сѣѣйшій**, 21 зв.) подана як приклад вищого ступеня.

Крім того, в розглянутому матеріалі представлений і власне найвищий ступінь порівняння прикметників, який утворюється шляхом приєднання префікса **наи-** до прикметників вищого ступеня. Однак, хоч ця форма зафіксована у словнику П. Беринди (**Наилѣчшій: Наилѣпшій** БерЛекс, 129), використовувалась вона в церковнослов'янських текстах кінця XVI–XVII ст. дуже рідко, у розглянутому матеріалі виявлені лише поодинокі вживання:

на(и)болшаа слава, семѸ ... НаставникѸ воїа (ПКП 1661, 263 зв.), се ест(ъ) наиболшее арїанское защищенїе, но в(ъ) Цркви Православной наименшее (МД 1666, 60 зв.). Такою ж рідкісною вона була й у старослов'янській мові [61, с. 164]. При цьому звертає на себе увагу те, що в староукраїнській літературній мові, зокрема й XVI–XVII ст., найвищий ступінь порівняння з префіксом *най-* уживався досить активно [90, с. 121]. Очевидно, на цей час він сприймався як власне українська (народнорозмовна) форма, що стримувало його поширення в церковнослов'янських текстах. Підтвердженням саме такого сприйняття найвищого ступеня з префіксом *най-* є *ЗизГр*, в якій для церковнослов'янських форм найвищого ступеня *мнѣ(и)шїй*, *паче злѣ(и)шїй* подані українські відповідники *наймен(ъ)шїй*, *найгоршїй* (*ЗизГр*, 22 зв.).

Висновки до розділу 3

1. Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. зберегла два різновиди прикметникових форм: іменні та займенникові. Хоч певні особливості вживання іменних прикметників (зокрема те, що в непрямих відмінках вони трапляються нечасто, а форми деяких непрямих відмінків множини є взагалі рідкісними) свідчать про існування тенденції до їхнього виходу з ужитку в атрибутивній функції.

2. Особливістю проаналізованих прикметникових форм (як і іменникових) є досить велика кількість варіантних утворень. Звертає на себе увагу те, що варіантність не однаковою мірою характерна для іменних і займенникових прикметників. Серед форм іменних прикметників варіанти загалом рідкісні. Для займенникових прикметників, навпаки, варіантні форми більшості відмінків однини, а також наз. та знах. мн. є звичайним явищем. Майже повна відсутність варіантів серед форм іменних прикметників пояснюється відсутністю впливу на них української мови, в якій на цей час із форм іменних прикметників були представлені лише наз. та знах. відмінки, інші вживалися лише спорадично.

3. Особливості використання зафіксованих варіантів форм не дають підстав говорити про те, що вони мають (у межах розглянутих текстів) відмінності в стилістичному забарвленні або регіональну, жанрову чи лексичну зумовленість.

4. Кількісні співвідношення при вживанні варіантів в обстежених пам'ятках засвідчують тенденції розвитку системи прикметникових форм, однак і дозволяють констатувати деякі зміни, що відбувались у церковнослов'янській мові протягом досліджуваного періоду, зокрема, це поширення закінчень **-ой** у дав. одн. жін. р., **-омъ** та **-ой** у місц. одн. відповідно чол., середн. та жін. родів.

5. Серед проаналізованих прикметникових форм зафіксована досить велика кількість утворень, які не подані в парадигмах *СмГр* (зрідка вони трапляються навіть у тексті самої граматики). Усі такі форми в розглянутому матеріалі є порівняно рідко вживаними. Деякі з них (зокрема, непрямі відмінки іменних прикметників та утворення з **-аа** на зразок **ѿ теплоты вънѣшнаа, въ ближнаа градъ**), очевидно, сприймалися як застарілі, інші (зокрема, род. одн. на **-огъ, -егъ, -ой, -ей**) – як характерні для української мови, тому не були подані в граматиці.

6. Проаналізовані прикметникові форми мають низку особливостей порівнянно з відповідними старослов'янськими. До таких особливостей належать: 1) лише стягнені форми займенникових прикметників (крім наз. та знах. відмінків); 2) нові закінчення в род., дав. та місц. одн. займенникових прикметників, деякі з них були загалом рідко вживаними варіантами традиційних (як **-огъ, -егъ** в род. в. чол. та середн. родів), інші активно використовувались і навіть кількісно переважали (як **-ой, -ей** в род. й дав. жін. р., **-омъ** у місц. одн. чол. й середн. родів та **-ой, -ей** жін. р.); 3) наявність досить великої кількості варіантів форм наз. та знах. відмінків мн., що свідчить про існування в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. тенденції до витворення єдиної позародової форми цих відмінків;

4) непослідовність у вживанні двоїни; 5) рідкісність форм вищого ступеня порівняння на зразок **болій, мѣдрѣй**.

7. Виявлені в системі прикметникових форм зміни значною мірою пов'язані, на нашу думку, із впливом української мови. Зокрема, українська мова, очевидно, підтримувала тенденції до виходу з ужитку форм непрямих відмінків іменних прикметників та до витворення єдиної позародової множинної парадигми займенникових прикметників. Результатом впливу української мови було також поширення для займенникових прикметників у дав. одн. чол. р. закінчення **-ой**, у місц. одн. чол. р. **-омъ**, жін. р. **-ой**. Звертає на себе увагу те, що закінчення род. одн. займенникових прикметників чол. і середн. родів **-ого** в розглянутому матеріалі не є особливо поширеним. Очевидно, на той час його сприймали як власне українську розмовну рису.

8. Система прикметникових форм церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст., незважаючи на взаємодію з відповідними українськими формами та зміни, що відбулися в результаті цієї взаємодії, зберегла низку давніх, ще старослов'янських особливостей, до яких належать: 1) наявність іменних прикметників (хоч і не особливо активно використовуваних у непрямих відмінках); 2) характерні для церковнослов'янської мови закінчення в багатьох відмінках (займенникових прикметників); 3) окремі родові форми наз. та знах. відмінків множини; 4) використання (хоч і не зовсім послідовне) двоїни; 5) загалом чітке розрізнення (за рідкісними винятками) твердого й м'якого відмінювання. Усі ці особливості були характерними ознаками церковнослов'янської мови порівняно з українською й, можливо, тому збереглись.

Основні результати за змістом розділу опубліковані в: [25; 28; 43; 45; 42].

РОЗДІЛ 4

ВІДМІНКОВІ ФОРМИ ЧИСЛІВНИКІВ

У науковій літературі немає єдиної думки щодо часу формування слов'янських числівників як окремої частини мови. Традиційний погляд на цю проблему полягає в тому, що числівники, хоч вони є однією з найбільш давніх груп лексики, об'єдналися в окремий лексико-граматичний клас у слов'янських мовах порівняно пізно, а в праслов'янській мові, а також у старослов'янській та інших слов'янських на ранніх етапах розвитку належали до різних частин мови [312, с. 6; 76, с. 302; 145, с. 220; 341, с. 260]. Крім того, є науковці, які вважають, що числівники вже з найдавніших часів у функціонуванні та семантиці мали особливості, які дозволяють вважати їх окремою частиною мови [116, с. 94–95; 118, с. 126; 117, с. 7–22]. Водночас представники різних позицій відзначають, що слов'янські числівники протягом усього свого існування (особливо в давні часи) за характером відмінювання були надзвичайно строкатою групою слів [312, с. 43; 76, с. 302–310; 145, с. 216–236; 116, с. 107]. Зокрема, у старослов'янській мові числівники **єдинъ**, **дѣва** відмінювалися за займенниковою відміною, **триє** – **четыре**, **пять** – **девять**, **десять**, **сто**, **тысяца**, **тма** – як іменники (з різними типами основ), порядкові числівники – як прикметники (іменні й займенникові). Індивідуальні особливості були у відмінюванні збірних та дробових числівників. Слова на позначення чисел другого десятка, а також десятків, десятків (сотень, тисяч) і одиниць були складеними найменуваннями, в яких відмінювався кожен компонент [61, с. 184–195; 293, с. 140–144]. Такими ж строкатими за характером формотворення були числівники в інших слов'янських мовах, зокрема й у східнослов'янських [364, с. 300–309; 9, с. 226–228; 145, с. 216–224]. Згодом у системі форм слов'янських числівників відбувались суттєві зміни, спрямовані, за спостереженнями дослідників [191, с. 327], на уніфікацію й остаточне формування числівників як окремої частини мови. Різного типу зміни, як

свідчить розглянутий матеріал та порівняння його зі старослов'янською мовою, відбувалися також при відмінюванні числівників в українській редакції церковнослов'янської мови, при цьому для багатьох одиниць вони були індивідуальними. Тому аналіз відмінкових форм числівників подаємо в межах груп за особливостями відмінювання.

Щодо лексичного складу виявлених числівників відзначаємо, що зафіксовані загалом усі можливі різновиди числівників, тобто назви одиниць, десятків, сотень, тисяч (десятків, сотень, тисяч і одиниць), збірні та дробові (лише слово *полъ*) числівники, а також порядкові. Слово *лѣгѣнѣ* представлено лише окремими вживаннями: *лѣгѣнѣ има мнѣ* (ЄвКП 1697, 129 зв.), *прѣ(д)ставитѣ ми вацше нежели дванадеса(т) лѣгѣнѣ Ѧггль* (ЄвКП 1697, 99), *можахъ оубо более двою на десате лѣгѣна прѣ(д)ставити Ѧггль* (ТрЦв 1642, 91). Іменник *несвѣда*, який, за спостереженнями дослідників, уживався в пам'ятках старослов'янської мови з числовим значенням [312, с. 14], у розглянутому матеріалі не зафіксований.

4.1. Відмінювання кількісних числівників

4.1.1. Числівник єдинъ

У старослов'янській мові, як і в інших слов'янських на різних етапах розвитку, *єдинъ* був узгоджуваним словом і змінювався переважно за займенниковою відміною [61, с. 184; 9, с. 226–227; 312, с. 46; 311, с. 122; 76, с. 302; 191, с. 92]. В українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. цей числівник значною мірою зберіг давні, старослов'янські особливості. Щодо спільних для всіх форм рис можна відзначити, що *єдинъ* у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду, на відміну від тогочасної української [156, с. 153; 8, с. 79], має, за рідкісними винятками, початкову *є* та вживається з кореневим *и*. Як і в інших слов'янських мовах, числівник *єдинъ* у церковнослов'янській мові узгоджувався з означуваними словами за родами, числами та відмінками. Міг мати множинні форми, коли

використовувався з іменниками, які виступали лише у множині, а також тоді, коли виражав значення «єдиний», «якийсь».

Однина

Називний відмінок. У наз. в. числівник **єдинъ**, за рідкісними винятками, має нечленні форми **єдинъ**, **єдино**, **єдина**: **єдїнь ѿ оу(д) твои(х)** (ВВ 1594, 3/173), **ѿ Дєсѣти мѹжей ...**, **єдин(ъ) токмо м(д)рѹий** (МД 1666, 315), **ѿлѹчисѧ ... плємѧ єдїно** (ОБ 1581, 121), **мѣсто тажкиѧ єсть єдино** (СмГр, 29), **противнѹхъ дѣйствѹ ... не може(т) бѹти єдина вина** (ПКП 1661, 21 нн), **Не єдина бѣда въ Мїрѣ** (МД 1666, 421). Винятком є поодинокі випадки використання членних форм із «нечислівниковими» значеннями: *єдинаѧ отъ латинскихъ инокинѹ ... видѣ ... мужа* (ПМ, 62).

Родовий відмінок. У род. в. (також в інших непрямих, крім знах.) **єдинъ** має членні форми. У *СмГр* для нього подані такі форми, як у нечленних прикметників [239, с. 112]: **Име(н): ... єдинъ. Ро(д): ... єдина. Да(т) ... єдинѹ** і т. д. (185). Хоч у тексті граматики трапляються членні форми, зокрема й род. в.: **єст(ь) же слогу ... єдинагѹ гласнагѹ движенїе** (38).

Для чол. й середн. родів **єдинъ** у род. в. має закінчення **-аго** або **-ого**. Панівним є нове для числівника **єдинъ** прикметникове закінчення **-аго** (89 уживань із 94 зафіксованих): **до мѹжа єдїнаго** (ОБ 1581, 18), **ѿ єдинаго хлѣба** (Сл. 1629, 12 нн), **Двовременѧ ... нѣсѹтъ єдинаго времеѧ** (ЗизГр, 3), **ѿ нераздѣленїи єдинагѹ сѹщества** (Тр. 1646, 86). Давнє **-ого**, характерне для **єдинъ** у род. в. у старослов'янській мові [61, с. 184; 293, с. 142; 312, с. 47], представлене поодинокими вживаннями (5 з 94): **сїнове єдїного мѹжа** (ОБ 1581, 20/2), **ѿ сєго єдїного (дерева) не гаст(и)** (ВВ 1594, 3/185 зв.), *слуга ... єдиногѹ отъ клеветѹ* (ПМ, 50).

Форми жін. р. мають закінчення **-ыѧ**, **-оѧ**, **-ой**. Більш поширеним є нове для числівника прикметникове закінчення **-ыѧ** (14 із 26 вживань): *ради єдиныѧ заповѣди* (ПМ, 152), **ни єдиныѧ радѣ бѣды** (Тр. 1646, 109),

Ѡ оугла єдинѡа келїи (ЛМГ, 37), не можаше ... ни єдинѡа силѡа сотворити (ЄвКП 1697, 133). Меншою кількістю вживань (8 з 26) представлене традиційне (займенникове) закінчення -оа: Ѡ странѡа єдиноа (ОБ 1581, 37), не можаше ... ни єдиноа силѡа сътворити (ЄвЛ 1644, 130), єдиноа с тобою наслаждаетса славы (ПКП 1661, 15 нн). Зафіксовані також поодинокі випадки (4 з 26) форм із закінченням -ой (яке є, можливо, результатом впливу української літературної мови): видѣховѣ сонѣ оба єдиной ноци (ОБ 1581, 19 зв.), єдиной женѡа мѡжи (Сл. 1629, 104), отъ єдиной стороны (ПМ, 86), до мѣдници єдиной (Лим. 1628, 155 зв.).

Отже, проаналізовані форми род. в. числівника єдинѣ демонструють поширення прикметникових закінчень, яке засвідчує процес формування єдиної системи відмінювання узгоджуваних слів.

Давальний відмінок. У дав. в. числівник єдинѣ має безваріантні традиційні закінчення -омѣ (для чол. й середн. родів) та -ой (для жін.): Тевѣ єдиномѣ (Ч 1617, 6), Глава Бѣѣ єдиномѣ (Букв. 1664, 6), єдиномѣ овчати (Лим. 1628, 84 зв.), в(ѣ)зятѣ севѣ ... двѣ женѣ, има єдиной ад(ѣ)да (ОБ 1581, 2 зв.), Бѣчетаваюса ... єдиной стѡй ... Цѣкви (Тр. 1646, 99).

Знахідний відмінок. У знах. в. форми чол. р. числівника єдинѣ залежно від особливостей означуваного слова представлені з такими закінченнями, як у наз. або як у род. відмінках. При назвах неістот єдинѣ має форму, тотожну наз. в.: на єдїн(ѣ) полкѣ (ОБ 1581, 15/2), во єдинѣ Ѡ днїи (Лим. 1628, 10), обрѣте єдинѣ ... висерѣ (ЄвКП 1697, 46 зв.). При назвах істот характеризується, як і в род. в., закінченнями -аго (частіше) або -ого (в поодиноких випадках): брата єдинаго оставите (ОБ 1581, 20 зв./2), єдинаго Ѡ штрокѣ видѣ (Лим. 1628, 164), приведоша емѣ єдинагѡ должника (ЄвКП 1697, 63), вѣзва ... єдиного Ѡ євнѣхѣ (ОБ 1581, 206), приношаше жрѣтвы ... и юнца єдиногѡ (ТрЦв 1631, 75).

Для середн. р. числівник єдинѣ у знах. в. має форми, тотожні наз. в., для жін. р. – із закінченням -ѣ: двѣ писмѣ гласныхѣ ... състав(ѣ)лю(т)

єдино пи(с)мо (ЗизГр, 4 зв.), вопрошѸ ... слово єдино (ЄвКП 1697, 73 зв.), на єдинѸ ѿ горѸ (ОБ 1581, 9/2), за мѣдницѸ єдинѸ (ІЗ 1624, 91).

У середн. та жін. родах, а також у чол. при назвах неістот числівник **єдинѸ** у знах. в., як і в наз., майже в усіх випадках представлений іменними формами. Трапляються лише поодинокі вживання займенникової: **Иже бо дѣло єдиноє ... дѣлаетѸ ѡ дрѹгихѸ же небрежетѸ), ... не вѸходитѸ съ ХмѸ въ вѣчноє оупокоєнїє** (ТрЦв 1631, 85).

Орудний відмінок. В ор. в. форми чол. й середн. родів мають закінчення **-ѣмѸ** або **-ѸмѸ**. Панівним є давнє, характерне для займенникової відміни закінчення **-ѣмѸ**: **єдїнѣмѸ ... глаголомѸ** (ВВ 1594, 31), **єдинѣмѸ ... БогомѸ** (ПМ, 174), **по(д) єдинѣмѸ каменемѸ** (Лим. 1628, 91 зв.), **поприщемѸ єдинѣмѸ** (Лим. 1628, 79), **слово(м) єдинѣ(м)** (ПКП 1661, 166 зв.). Зрідка (3 випадки з 23 зафіксованих) трапляються форми з **-ѸмѸ**, характерним і для української мови цього часу [156, с. 155]: **маанїемѸ єдинѸмѸ** (ВВ 1594, 1 нн), **гласнѸмѸ єдинѸ(м)** (СмГр, 47), **єдинѸмѸ ... родомѸ** (СмГр, 51). Форми на **-ѸмѸ** виявлені лише у двох пам'ятках (у *ВВ 1594* та *СмГр*). Звертає на себе увагу те, що утворення з **-ѸмѸ** представлені в тексті *СмГр*, хоч сам автор у парадигмах для чол. й середн. родів подає лише форми на **-ѣмѸ**: **тѣмѸ єдинѣмѸ** (185, 187).

Для жін. р. числівник **єдинѸ** в усіх випадках має закінчення **-ою**: **по(д) єлію єдиною** (ОБ 1581, 8 зв./2), **се(д)мицею єдиною** (Тр. 1646, 87), **єдиною ... добродѣтелїю** (ПКП 1661, 21). Частіше форма **єдиною** вживається як прислівник із значенням «один раз», «одного разу»: **єдиною съвершаемѸ ѲалтирѸ** (ТрЦв 1631, 56), **погрѹжаетѸ єго (при хрещенні) єдиною** (Тр. 1646, 59), **прїїде братѸ єдиною вѸ) МонастѸрѸ** (ПКП 1661, 63 зв.).

Місцевий відмінок. У місц. в. форми чол. й середн. родів представлені із закінченнями **-омѸ**, **-ѣмѸ**. Панівним є давнє **-омѸ**: **обѸ єдиномѸ старцѸѣ** (ПМ, 57), **ѡ БгѸ єдиномѸ** (Тр. 1646, 86), **не ѡ хлѣбѣѣ єдиномѸ** (ЄвКП 1697, 8 зв.), **на єдиномѸ мѣстѣѣ** (ІЗ 1624, 55), **въ єдино(м) сѸществѣѣ** (ТрЦв 1631,

57). Форми з **-ѣмъ** (очевидно, результат впливу місц. в. прикметників) представлені поодинокими вживаннями (2 з 37 зафіксованих форм місц. в. чол. й середн. родів): **ѡ єдинѣмъ ѡакѡ ѡ многихъ глѣти** (ІЗ 1624, 107), **по єдинѣмъ м(с)ци** (Лим. 1628, 144 зв.). У *СмГр* вони, разом з утвореннями на **-омъ** та **-ѣ**, подані в парадигмах: **ѡ тѡмъ єдиномъ: нѣмъ /нѣ** (185, 187). Форми на **-нѣ** виявлені лише в прислівниковому сполученні: **наслѣди ... оубожд)єніє Г(с)деви в(ъ) безмол(ь)вїи на єдинѣ** (ПКП 1661, 277 зв.).

Крім того, в одній із пам'яток (у *ПКП 1661*) зафіксовано вживання форми чол. р. без кореневого **и**: **въ єдномъ Кораблѣ** (ПКП 1661, 25).

У жін. р. **єдинъ** у місц. в. має закінчення **-ой**: **в(ъ) єдиной пещерѣ** (Лим. 1628, 128 зв.), **въ єдиной ... церкви** (ПМ, 82), **на єдиной Лѡтѣрґїи** (Тр. 1646, 256). У *СмГр* подані й утворення на **-нѣй** та **-нѣ**: **ѡ той єдиной: нѣй: нѣ** (186). У розглянутому матеріалі не виявлені.

Кличний відмінок. У значенні «єдиний» числівник **єдинъ** має форми кл. в. Переважно це іменні форми на **-є, -о, -а**: **Боже, єдине въ Троици** (ПМ, 82), **Бже ...**, **єдине Бтє** (Сл. 1629, 2/47), **Радѣйсѧ ... єдино привѣжице наше** (ПКП 1661, 39 зв.), **избави насъ єдина ч(с)таѧ** (Ч 1617, 128). Зафіксовані також поодинокі вживання займенникової форми, тотожної наз. в.: **єдинъй Бже** (ТрЦв 1631, 78).

Множина

У множині числівник **єдинъ** представлений невеликою кількістю вживань, хоч зафіксовані всі множинні форми. Утворені вони переважно за допомогою закінчень, характерних для займенникової відміни. Однак у більшості відмінків виявлені й варіанти з прикметниковими закінченнями.

У наз. та знах. відмінках **єдинъ** у всіх випадках представлений нечленними формами із закінченнями **-и (-ы), -а**: **Іудее ... єдини ... наслѣдоваша ... клѧтвѣ** (ТрЦв 1631, 59), **видѣ ... точїю єдинъы оубогїѧ** (Лим. 1628, 147), **реченїѧ ... єдина єдинъымъ послѣдѣюцѧѧ** (СмГр, 31).

Форми род. в. зафіксовані лише з традиційними займенниковими закінченням **-ѣхъ**: **Ѡ единѣхъ оустъ** (ЄвЛ 1644, 21 нн; ЄвКП 1697, 18 нн).

У дав. в. виявлені варіанти з **-ѣмъ** та **-ымъ**: **бъти людемъ единѣм(ъ)** (ОБ 1581, 16/2), **толко Іерешмъ единѣмъ** (ЄвЛ 1644, 37), **толко Іерешмъ единымъ** (ЄвКП 1697, 37), **реченіа ... єдина единымъ послѣдующаа** (СмГр, 31). Форми на **-ымъ** є, очевидно, результатом впливу прикметникового відмінювання. Серед них зафіксовано, крім того, утворення з початковим **о**: **не однимъ Ѡцемъ вашимъ завѣща** (ОБ 1581, 82/2).

В ор. в. **единъ** виявлений лише у сполучі **единѣми оусты**, має варіанти з **-ѣми** та **-ыми**: **единѣми оусты ... възвѣщаютъ** (ОБ 1581, 206), **единѣми усты ... завитаныи** (Сильв., 222), **едиными Ѹсты ... воспѣвати** (Сл. 1629, 2/70), **едиными усты ... на царство ... избрати** (ПМ, 168).

Форми місц. в. також мають варіантні закінчення (**-ѣхъ** та **-ехъ**): **о єдинѣ(х) въображенъ(х)** (ВВ 1594, 3/160 зв.), **при единѣхъ дверехъ** (Лим. 1628, 101), **Не ѡ си(х) єдине(х) молю** (ПКП 1661, 106 зв.).

Отже, числівник **единъ** в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. при відмінюванні зберіг давнє фонетичне оформлення та значною мірою давні, займенникові закінчення. Водночас при творенні його форм спостерігаємо поширення в багатьох відмінках нових, прикметникових закінчень, що свідчить про існування в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. тенденції до формування єдиної системи відмінювання узгоджуваних слів.

4.1.2. Числівник два

У старослов'янській мові числівник **два** відмінювався за займенниковою відміною у двоїні. Для наз. та знах. відмінків мав окремі родові форми **два** (чол. р.) та **двѣ** (середн. і жін.) [61, с. 185; 293, с. 142; 312, с. 48]. Слова, що вживалися з числівником **два**, мали також форми двоїни. Ці особливості були характерні для аналізованого числівника

й у східнослов'янських мовах на ранніх етапах розвитку [9, с. 227; 145, с. 221; 8, с. 80; 341, с. 260; 121, с. 24]. Однак згодом після втрати двоїни форми числівника **два** почали змінюватися в результаті впливу інших слів, насамперед числівників **три**, **чєтгыри** [9, с. 231–234; 145, с. 225–227; 8, с. 80–81; 123, с. 4]. Зазнавали змін і форми імен, що вживалися з числівником **два**. З XIII ст. в східнослов'янських мовах дослідники фіксують при числівнику **два** множинні форми [123, с. 4], які в українській мові вже в XVI ст. стали основними [156, с. 156]. У російській (для чол. р. в наз. та знах. відмінках) збереглися форми на **-а** [121, с. 24; 123, с. 4]. З огляду на сказане дослідження особливостей відмінювання числівника **два** передбачає аналіз форм не лише числівника, але й означуваних слів.

Називний відмінок. У наз. в. числівник **два** представлений формами **два** і **двѣ**. Для чол. р. в усіх випадках зафіксована форма **два**: **роднстасѧ єверѸ два сѣна** (ОБ 1581, 4 зв./2), **Чѣка два внидогѧ** (СмГр, 420), **Два нѣкал инока идост(а)** (Лим. 1628, 18), **бдѧхѸ два брата** (ПКП 1661, 88 зв.), **стоѧхѸ ... два старца** (РО 1683, 10 зв.). У переважній більшості випадків (у 58 із 73 зафіксованих форм чол. р. наз. в.) при числівнику вживається іменник у двоїні, хоч трапляються й множинні форми (15 із 73): **два сѣнове** (ОБ 1581, 11), **виды же соутѣ два** (ЗизГр, 43), **Діакони два** (Сл. 1629, 2/29), **Два мѸжіє** (МД 1666, 180). Певне поширення при числівнику **два** множинних форм є, очевидно, результатом впливу української мови.

Для середн. р. зафіксовані варіантні форми наз. в. **двѣ** і **два**. Частіше (12 із 19 виявлених уживань) використовується традиційна форма **двѣ** (з іменником у двоїні): **двѣ пи(с)мѣ** (ЗизГр, 4 зв.), **двѣ свѣтилѣ** (ПКП 1661, 33 нн), **двѣ Крылѣ** (ПКП 1661, 33 нн). Представлена також і нова в середн. р. форма **два** (7 із 18 випадків) з іменниками переважно у множині: **Мѣста облечєныѧ сѸть два** (СмГр, 30), **юнаа два княжата** (ПМ, 97), **два дрєвеса ... сѣвокупляєтасѧ** (ПМ, 177). Форми множини зрідка виступають і при варіанті **двѣ** (і навпаки, при **два** зафіксована двоїна): **двѣ ... очеса**

Г(с)на (ПКП 1661, 33 нн), **Слнце и Лѹна двѣ неѹсѹпнаѹ Нб(с)наѹ очеса** (ПКП 1661, 278 зв.), **два крилѣ** (ОБ 1581, 244). Поширення форми середн. р. **два** в церковнослов'янській мові української редакції є, очевидно, наслідком українського (можливо, взагалі східнослов'янського) впливу. У давніх російських пам'ятках ця форма з'являється вже з XIII ст. [311, с. 93; 191, с. 96; 123, с. 4], з XIV ст. її фіксують у пам'ятках української мови [9, с. 231; 145, с. 225]. У XVI ст. в українській мові вона переважає (хоч варіант **двѣ** ще вживається) [156, с. 157]. Те, що форма середн. р. **два** в церковнослов'янській мові кінця XVI – початку XVII ст. була звичайною, засвідчує й *СмГр*, в якій у парадигмі для середн. р. подано лише **два: Име(н): Ви(н): и Зва(т): та два** (188).

Для жін. р. числівник **два** має форму **двѣ**, рекомендовану й *СмГр* (187). Означувані іменники виступають переважно у двоїні: **двѣ главѣ** (ОБ 1581, 244), **двѣ ... птицѣ** (ЄвКП 1697), **двѣ маслинѣ** (ПКП 1661, 33 нн). Зрідка у множині: **двѣ главы** (ОБ 1581, 244/2), **двѣ жены** (ТрЦв 1631, 100). Хоч можливо, що й інші форми (на зразок **птицѣ**) сприймалися як множинні через омонімічність закінчень наз. мн. і дв. деяких іменників та через вимову **ѣ** як **и**: **двѣ ... птицы** (ЄвЛ 1644, 32) (див. вище приклад із *ЄвКП 1697*).

Родовий відмінок. У род. в. числівник **два** має спільну для всіх родів форму, представлену варіантами **двою**, **двѹ** та **двѹхѹ**. Варіант **двѣю**, рекомендований у *СмГр* для жін. р. (187), не зафіксований. Найпоширенішим (27 уживань із 40 виявлених) є **двою**: **двою ради дщерию** (ОБ 1581, 14 зв./2), **въ оустѣ(х) двою свѣдѣтелю** (ВВ 1594, 186), **при двою сществителнѹ** (*СмГр*, 453), **ѿ двою Клирикѹ** (ТрЦв 1631, 307), **двою члѣвкѹ свидител(ъ)ство** (ЄвКП 1697, 341 зв.). Форма **двою** вживалася в старослов'янській мові [61, с. 185], рекомендована (для чол. й середн. родів) у *СмГр*: **тѣю двою** (186, чол. р.), **тою двою** (188, середн. р.).

Невеликою кількістю вживань (5 із 40) представлений варіант **двѹ**: **по смрѣти двѹ сновѹ его** (ОБ 1581, 18/2), **разлѹчи іаковѹ дѣти, ... двѹ равѹнь**

(ОБ 1581, 15 зв.), *двѣ слогѣ вѣ) єдинѣ) слогѣ сѣ)литїемѣ) (СмГр, 33), єстѣ же слогѣ двѣ или многихѣ писменѣ сложенїе (СмГр, 38), єдинагѣ ѿ двѣ ... согласнѣ изметїе (СмГр, 501)*. Звертає на себе увагу те, що утворення *двѣ* виявлене в тексті *СмГр*, хоч сам автор у парадигмі подає лише *двою*. Загалом же, форма *двѣ* для розглянутого матеріалу є рідкісною (зафіксована лише в *ОБ 1581* та *СмГр*). У східнослов'янських мовах вона була більш поширеною. Дослідники фіксують її вже в найдавніших писемних пам'ятках [364, с. 186; 9, с. 227; 341, с. 272; 116, с. 104]. Виникла вона в результаті впливу род.-місц. дв. іменників і, на думку деяких науковців, була власне східнослов'янською [341, с. 272]. Особливо активно використовувалась у російській мові й зараз представлена (у вигляді елемента *дву-*) в непрямих відмінках числівника *два* [341, с. 272], уживалась і в українських пам'ятках, зокрема й XVI ст. [156, с. 158]. Можливо, в результаті їхнього впливу з'явилася в церковнослов'янських текстах.

Форма *двоухѣ* засвідчена також невеликою кількістю вживань (8 із 40) у різних пам'ятках: *Имяше жѣ ... обычай: болей двохѣ , ... нѣкогда трехѣ ядїи не ясти (ПМ, 66), Излишнее двохѣ или трехѣ ядїи – объяденїе (ПМ, 66), Ѡ пострыженїи си(х) двохѣ (ПКП 1661, 6), ѿ двохѣ источникѣвѣ (ПКП 1661, 275), видѣ ... добраѣ дѣла, тѣхѣ дво(х) ... свѣтилѣ (ПКП 1661, 275), труки ... преложенїем двохѣ словес азбучныхѣ, труки прозвалися (Син. 1680, 170)*. Виникла вона за аналогією до *трехѣ*, *четырехѣ*. У досліджуваних текстах є, очевидно, результатом впливу української мови, пам'ятки якої починають фіксувати її з XV ст. [9, с. 232], а в XVI ст. вона вже є провідною [156, с. 158].

Іменники при род. в. числівника *два* вживаються як у множині, так і в двоїні. При *двоухѣ* у всіх випадках використана множина, при *двою* і *двѣ* – переважно форми двоїни, зрідка множини (приклади див. вище).

Давальний відмінок. У дав. в. числівник *два* представлений невеликою кількістю вживань, однак і тут виявлені варіанти (*двѣма, двома, двомѣ*).

Більш поширеним (13 із 18 зафіксованих форм дав. в.) є традиційний варіант **двѣма**. Уживається з іменниками переважно у двоїні: **има двѣма сѣнома єго** (ОБ 1581, 121 зв.), **двѣма господинома работати** (ПМ, 173), **двѣма господинома работати** (ЄвЛ 1644, 17 зв.; ЄвКП 1697, 18). В одному випадку при **двѣма** представлена множина: **сѣа бо бѣсть двѣма глава(м) болшал** (ОБ 1581, 244/2). У *СмГр* **двѣма** рекомендовано лише для жін. р.: **Да(т): и Тв.: тѣма и тѣма двѣма** (187). Для чол. й середн. в парадигмах подано **двома: тѣма и тѣма двома** (186; 188). Варіант **двома** утворений, очевидно, за аналогією до форм род. в. іменників (**господинома**): **двома господинома работати** (ПКП 1661, 163 зв.).

В одній із пам'яток зафіксована множинна форма (**двомъ**): *прийде отрочищъ (уже минувшимъ якъ двомъ часомъ оролойнымъ ...)* (ПМ, 71), *Минувшимъ же якъ двомъ часом, ... взя сосудъ* (ПМ, 76). Уживання її пояснюється впливом української мови, в пам'ятках якої вона вже в XVI ст. широко представлена [156, с. 158].

Знахідний відмінок. У знах. в. **два** незалежно від особливостей семантики означуваного слова має, за кількома винятками, форми, тотожні наз. в. Винятками є рідкісні форми, тотожні род. в., вжиті при назвах осіб: **двѣ (синів) ми єсть породи жона** (ОБ 1581, 21 зв./2), **обрѣтоша ... двѣць двою** (ОБ 1581, 121), *наусти двоохъ отъ воиновъ* (ПМ, 60).

У всіх інших випадках числівник **два** в знах. в. має ті ж особливості при формотворенні, що й у наз. в. Зокрема, для чол. р. завжди використовується форма **два**. Частіше вона вживається з іменниками у двоїні (45 випадків із 64), рідше (19 із 64) – у множині: **взя два таланта во два мѣща** (ОБ 1581, 173/2), **въ два Госѣда** (Сл. 1629, 120), **Два сѣна имѣ** (МД 1666, 360), **взя ... два опрѣсноки** (ОБ 1581, 163/2), **Два полагаєть ... смѣслѣ** (ІЗ 1624, 468), **два роки прѣвѣ(с)** (ЛМГ, 12).

У середн. р. зафіксовані, як і в наз. в., форми **двѣ** (23 вживання з 36 середн. р.) та **два** (13 із 36). Часто обидві форми трапляються в межах однієї

пам'ятки: **да сътвориши ... двѣ столѣ** (ОБ 1581, 37/2) – **взѣ ... два запастѣа** (ОБ 1581, 10/2), **превыхомъ** ... **двѣ лѣтъ** (Лим. 1628, 94) – **обрѣтохъ** ... **два слова Несторѣа** (Лим. 1628, 32), **въ двѣ сѣществѣ** (ТрЦв 1631, 799) – **на два Чтенѣа** (ТрЦв 1631, 68).

Для жін. р. завжди використовується форма **двѣ** з іменниками переважно у двоїні: **даждѣ ... двѣ измѣнѣ ризѣ** (ОБ 1581, 173/2), **имаше двѣ женѣ** (Лим. 1628, 19), **показа ... двѣ главѣ** (ПМ, 179), **имамы ... двѣ рибѣ** (ЄвКП 1697, 49). Зрідка при формі **двѣ** вживаються іменники в множині: **дамъ** ... **двѣ Гривны злата** (ПКП 1661, 67).

Орудний відмінок. В ор. в. числівник **два** представлений формами **двѣма, двѣми, двома і двема**, які вживаються незалежно від роду означуваного іменника. У *СмГр* подані різні форми для чол. й середн. (**двома**) та для жін. (**двѣма**) родів (див. вище). Більш поширеною в розглянутому матеріалі є традиційна форма **двѣма** (20 уживань із 29 зафіксованих), яка збігається з дав. в. Іменники при ній представлені переважно у двоїні: **междѣ двѣма воинома** (ІЗ 1624, 277), **двѣма братома** (ПМ, 12), **оузрѣ Герафімвѣ ... двѣма крылѣма лица, двѣма нѣги закрьваюци(х), двѣма же лѣтаючи(х)** (ПКП 1661, 33), **по(д) двѣма вѣтвѣма** (ОБ 1581, 37). Інколи трапляються вживання з іменниками в множині: **повелѣ связати єго веригами ... двѣма** (ІЗ 1624, 415).

Не була особливо рідкісною також форма **двома** (6 випадків із 29): **Роди именѣ познаваютъ(ъ)сѣ двома образома** (СмГр, 51), **междѣ двома ... сѣществителныма** (СмГр, 408), **со двома Ѹчениками** (ЛМГ, 3).

Двема виявлена лише в *Лим. 1628* на сторінці, де зафіксована також і **трѣма**, за аналогією до якої утворена, можливо, і **двѣма**: **возвращашесѣ м(с)цемъ, швогда двѣма и трѣма** (Лим. 1628, 141 зв.), **междѣ двѣма градома** (Лим. 1628, 141 зв.).

Форми **двѣма, двѣма і двома** представлені були й у тогочасній українській мові [156, с. 159–160].

В одній з обстежених пам'яток (*ІЗ 1624*) зафіксована, крім того, форма **двѣми**: **бѣ Петръ спа ... свазанѣ веригами двѣми** (*ІЗ 1624, 247*). Звук **и** в закінченні тут з'явився, очевидно, під впливом сусіднього **веригами**.

Місцевий відмінок. У місц. в. числівник **два** має форми **двою**, **двѣю**, **двоухъ** і **двѣхъ**, які вживаються незалежно від роду означуваного слова.

Найбільш поширеною (29 випадків із 40) є традиційна **двою** з іменниками переважно у двоїні: **въ двою дворѣ** (*ОБ 1581, 183/2*), **Ѡ двою сынѣ** (*ЄвЛ 1644, 13 нн*), **ѡ двою сѣществителнѣ** (*СмГр, 394*), **въ двою сѣществѣ** (*ТрЦв 1631, 414*), **на двою завѣсѣ** (*ПКП 1661, 27 зв.*). Зрідка іменники вживаються у множині: **по двою днѣхъ** (*Лим. 1628, 94*). Також двоїнна форма **двѣю** трапляється рідко (2 випадки із 40), зафіксована лише в жін. р.: **ѡ двѣю вещь** (*СмГр, 61*), **ѡ сїю двѣю заповѣдію** (*Тр. 1646, 78*).

Досить поширеною (8 випадків із 40) є форма, що утворилася в результаті впливу множини (**двоухъ**). Іменники при ній ужиті в множині: **на двоухъ Прп(д)внѣхъ ѿцехъ ... аки на двоухъ завѣсахъ** (*ПКП 1661, 27 зв.*), **въ двоухъ ... сѣществахъ** (*Тр. 1646, 103*), **аки при двоухъ златѣхъ цѣтахъ, при двоухъ нѣихъ застѣпникахъ** (*ПКП 1661, 6 нн*). Лише в одній пам'ятці виявлено **двѣхъ**: **по двѣхъ** (*Лим. 1628, 5*).

В українській мові XVI ст. у місц. в. представлені лише нові форми (**двоухъ, двѣхъ**) [*156, с. 160*], що сприяло їх поширенню (насамперед **двоухъ**) в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.

Отже, числівник **два** в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. загалом зберіг двоїнні форми, якими був представлений ще в старослов'янській мові. Однак у його відмінюванні відбулися зміни, зумовлені впливом множинних форм, насамперед, очевидно, числівників **три, чѣтъри**. Досить велика кількість виявлених варіантів форм різних відмінків, а також випадки, коли будова цих форм не відповідає рекомендованим у *СмГр*, свідчать про те, що активні зміни у відмінковій парадигмі числівника **два** відбувалися й у досліджуваній період. Значною

мірою цим змінам сприяла українська мова, в якій уже в XVI ст. двоїна фактично зникла, і перебудова відмінкової парадигми числівника *два* відбувалася активніше.

4.1.3. Числівники *три*, *чєтгыри*

У старослов'янській мові (і в інших слов'янських на ранніх етапах розвитку) числівники *три* й *чєтгыри* відмінювались як іменники у множині: *три* – як іменники з основами на **-ǫ-*, *чєтгыри* – як іменники з основами на **-er-* [61, с. 185; 9, с. 227; 312, с. 49; 145, с. 221; 191, с. 101–102]. Яскравою особливістю цих числівників порівняно з їхніми відповідниками в більшості сучасних слов'янських мов були окремі родові форми (в наз. в.) для чол. (*триє*, *чєтгыре*) та для середн. й жін. родів (*три*, *чєтгыри*). З часом у відмінюванні цих числівників (у різних слов'янських мовах) відбулися зміни, зумовлені впливом інших числівників, а також інших частин мови [191, с. 102–103]. Ці зміни відбувалися й у церковнослов'янській мові.

Називний відмінок. У наз. в. числівники *три*, *чєтгыри* мають форми *триє*, *три* та *чєтгыре*, *чєтгыри*. Особливості їхнього вживання свідчать про те, що вони сприймалися не як родові форми, а як варіанти однієї форми (переважно чол. р.). Зокрема, числівник *три* в чол. р. представлений обома варіантами, з перевагою *три* (*тры*) (25 уживань *тріє*, 47 – *три*, *тры*). У більшості пам'яток зафіксовані обидва варіанти (в межах однієї пам'ятки): *тріє мѡжи* (ОБ 1581, 7) – *три снѣгы* (ОБ 1581, 190), *тріє отроцгы* (ТрЦв 1631, 28) – *три отроки* (ТрЦв 1631, 85), *татїє ... трїє* (ПКП 1661, 176) – *три столпгы* (ПКП 1661, 228). Форми на *-гы* виявлені лише в окремих пам'ятках: *не тры сѣть вѣчгыи но єдинъ* (Букв. 1664, 16), *не тры оцгы* (Букв. 1671, 44). Варіантні форми в чол. р. має також числівник *чєтгыри* (*чєтгыри* – 12 уживань, *чєтгыре* – 3): *мѡжіє ... чєтгыри* (ІЗ 1624, 416), *чєтгыри ловци* (ПМ, 85), *Майстери ... чєтгыри* (ПКП 1661, 108 зв.), *чєтгыре Говори* (Лим. 1628, 139), *Чєтгыре ... єв(г)листгы* (ЄвЛ 1644, 18 нн; ЄвЛ 1690, 17 нн)

(ЄвКП 1697, 17 нн: **чѣтъри ... єв(г)листвы**). Утворення на **-є** зрідка трапляються й серед форм інших родів: **трїє оуравненїа** (СмГр, 46), **чѣтъре части** (ОБ 1581, 23 зв.).

У середн. та жін. родах **три** й **чѣтъри** в усіх випадках (крім поданих вище) мають форми на **-и**: **три стада** (ОБ 1581, 13), **Числа гла сѣть три** (СмГр, 238), **три сїа добродѣтели** (Лим. 1628, 36 зв.), **Чѣтъри Блговѣстїа** (ЄвКП 1697, 16 нн), **Просвдїа страсти сѣть чѣтъри** (СмГр, 34).

Отже, розглянутий матеріал свідчить про те, що розрізнення родових форм наз. в. числівників **три**, **чѣтъри** в церковнослов'янській мові в кінці XVI–XVII ст. (як і в українській цього часу [156, с. 160]) фактично вже зникло. У зв'язку з цим звертає на себе увагу те, що в *СмГр* подані окремі родові форми для числівника **три**: **Име(н): тїи трїє** (188, чол. р.), **таа три** (188, середн. р.), **тїа три** (187, жін. р.). Для **чѣтъри** подана лише форма на **-и**: **Им. чѣтъри** (188). У тексті *СмГр* виявлена форма середн. р. **трїє** (46), у парадигмі лише **три**.

Родовий відмінок. У старослов'янській мові в род. в. числівники **три**, **чѣтъри** мали форми **трии**, **чѣтърь** (або **чѣтърь**) [61, с. 185]. Такі форми були характерні й для східнослов'янських мов у давнину [9, с. 227; 145, с. 221; 119, с. 215]. Згодом у східнослов'янських мовах їх почали витіснити утворення на **-хъ** (**трєхъ**, **чѣтърєхъ**), насамперед у результаті впливу місц. в., а також, очевидно, род. в. займенників та прикметників [9, с. 236; 145, с. 227], і в українських писемних пам'ятках уже в XVI ст. дослідники фіксують лише нові форми на **-хъ** [156, с. 161]. Такі зміни відбувалися й в українській редакції церковнослов'янської мови. Про це свідчить розглянутий матеріал, у якому давні форми род. в. числівників **три**, **чѣтъри** фактично відсутні. Виняток становить лише одне вживання **чѣтърь**: **Ѡ чѣтърь вѣтръ нв(с)нхъ** (ІЗ 1624, 9). У всіх інших випадках зафіксовані лише нові форми на **-хъ**.

Числівник **три** в род. в. має варіантні форми **трехъ**, **тріехъ**. У *СмГр* вони обидві рекомендовані лише для чол. р.: **тѣхъ тріехъ**: или **трехъ** (186). Для середн. й жін. родів подана тільки **трехъ**: **тѣхъ трехъ** (188, середн. р.; 187, жін. р.). Такі рекомендації загалом відображали тогочасну мовну практику. Варіанти **трехъ** і **тріехъ** виявлені майже в усіх випадках лише в чол. р. (12 уживань **трехъ**, 10 – **тріехъ**), при цьому в більшості пам'яток використовується **тріехъ**, варіант **трехъ** зафіксований лише в трьох (*Лим. 1628, Сл. 1629 та ПКП 1661*): *Тріехъ отрокъ вѣра* (ПМ, 137), **Пѣснь тріехъ Отроковъ** (ТрЦв 1631, 272), **при оустѣхъ(ъ) ... тріехъ свѣдителей** (ЄвЛ 1644, 61 зв.; ЄвКП 1697, 62), **до трехъ м(с)цъ** (*Лим. 1628, 63 зв.*), **По скончаніи ... трехъ Псалмовъ** (Сл. 1629, 63), **преж(д)е тре(х) дній** (ПКП 1661, 87 зв.). Порушує ці рекомендації лише сам автор граматики, в тексті якої виявлена форма **тріехъ** і для середн. р. (на одній сторінці із **трехъ**): **Личный (глаголь) естъ /иже вса лица всѣхъ тре(х) числъ имать ... Безличный естъ /иже перваго и втораго лица /всѣхъ тріехъ числъ ... лишаетьса** (233).

Числівник **четыри** в усіх випадках (крім наведеного вище **четырь**) має форму **четырехъ**: **ѿ четырехъ конецъ** (ТрЦв 1631, 694), **Поствѣтъ Четырехъ** (Тр. 1646, 254), **четырехъ добродѣтелей** (ПКП 1661, 139 зв.).

Давальний відмінок. У дав. в. числівник **три** також представлений варіантними формами (**тріемъ**, **тремъ**). Зафіксовані лише форми чол. р. (5 уживань **тріемъ**, 4 – **тремъ**): **по... тріемъ родимъ** (*СмГр*, 239), **По тріемъ ... въпросимъ** (Тр. 1646, 153), **къ тремъ не прійде** (ОБ 1581, 153), *трем сыном своим* (Син. 1680, 167). Для чол. р. ці варіанти рекомендовані й *СмГр*: **ты(м) тріемъ**: или **тремъ** (186).

Числівник **четыри** в усіх випадках має в дав. в. форму **четыремъ**: **коснѣса четыремъ(ъ) оугломъ(ъ)** (ТрЦв 1631, 92), **четыремъ четверицамъ воинвѣтъ** (ІЗ 1624, 247), **четыремъ добродѣтелемъ** (ЄвЛ 1644, 16 нн).

Знахідний відмінок. У знах. в. числівники **три, чєтѣри** мають переважно традиційні форми на **-и** (представлені й у старослов'янській мові [61, с. 185]): **Роди же ноє три сѣты** (ОБ 1581, 3/2), **Три ... поклонты сѣтворше** (Ч 1617, 129), **павлаю(т) ... три Лица** (МД 1666, 75 зв.), **бѣ(ст) Поварѣ ... три лѣта, вратарѣ три лѣта** (ПКП 1661, 244 зв.), **повелѣ в(ѣ)лѣати ... чєтѣри скѣделты ... воды** (Лим. 1628, 145 зв.), **на чєтѣри части** (Сл. 1629, 2/78). Зафіксовано також уживання на **-є** (результат впливу наз. в.): **на чєтѣре странты** (ТрЦв 1631, 70). При іменниках-назвах істот представлені також форми, тотожні род. в. (з варіантами **трєх і трїєхѣ**, як у род. в.): **избавивый трєхъ отроковъ** (ПМ, 131), **шєрѣтоша ... трєх(ѣ) черноризцев(ѣ)** (ПКП 1661, 229), **Юнѣшѣ трїєхѣ пєцѣ не шпали** (МО 1680, 170 зв.), **Ѣгда бо видиши сѣхѣ чєтѣрєхѣ** (благовісників) **не сѣшєдши(х)сѣ** (ЄвЛ 1644, 21 нн; ЄвЛ 1690, 19 нн; ЄвКП 1697, 18 нн).

Іменники при формах знах. в. числівників **три, чєтѣри** (коли ці форми тотожні наз. в.) вживаються переважно в знах. мн. Зафіксовані, крім того, поодинокі випадки використання двоїнних форм: **дасть ... злата три Кантинара** (Лим. 1628, 161 зв.), **Черєзѣ три сѣвѣотѣ** (ІЗ 1624, 335). Форми на **-а (-я)** при числівниках *три, чєтѣри* не були характерними для української мови, але здавна вживалися в російській мові, а на початку XVII ст. стали вже звичайними [123, с. 4; 122, с. 177].

Орудний відмінок. В оруд. в. числівники **три, чєтѣри** могли мати як давні форми (**трєми, чєтѣрми**) [61, с. 185], так і нові, на **-а** (**трєма, чєтѣрма**). Для **три** кількісно переважає традиційна форма (**трєми**) (28 уживань із 47): **сѣ трєми поклонты** (Ч 1617, 96), **трєми ден(ѣ)ми** (ТрЦв 1631, 168), **трєми Пєчєрскими сѣтѣми** (ПКП 1661, 1 нн), **трєми родты** (СмГр, 285), **трєми сѣтѣнами** (ОБ 1581, 158). Утворення на **-а** (**трєма**) представлене загалом поодинокими вживаннями: **трєма дары** (Сильв., 221), **трєма н(д)ми** (ПКП 1661, 49), **стєпє(н)ми трєма** (СмГр, 495). Виняток становить *Сл. 1629*, де ця форма трапляється часто (14 випадків із 16

виявлених), щоправда, лише в одній фразі: **держа шраръ трема пръсты** (Сл. 1629, 25, 26, 43 і ін.). Звертає на себе увагу те, що одне з утворень на **-а** виявлене в тексті *СмГр*, хоч автор у парадигмах подає лише **треми** для всіх родів: **Тво(р): тѣми треми** (186, 187, 188).

В одній із пам'яток виявлена також форма *тремя*: **тремя днями** (ПМ, 72). Утворення на **-мя** (*двумя, тремя, четырма*) в українських пам'ятках не представлені. Однак вони трапляються в староросійських і є нормативними, як відомо, в сучасній російській літературній мові.

Числівник **четыри** представлений в ор. в. невеликою кількістю вживань варіантами **четырми** і **четырма**: **четырми времена** (Тр. 1646, 53), **носѣце разслабленнагѡ ...**, **носима четырма** (ЄвКП 1697, 118 зв.), **по(д) четырма вѣтви** (ОБ 1581, 37), **на Разслабленномъ носимо(м) Четырма** (МД 1666, 391).

Отже, особливістю форм ор. в. числівників **три**, **четыри** в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. порівняно зі старослов'янською є варіанти **трема**, **четырма**. Вони могли з'явитись у церковнослов'янській мові незалежно від сторонніх впливів за аналогією до **двома**. Однак, очевидно, поширенню їх значною мірою сприяла українська мова, в пам'ятках якої такі форми фіксують із XV ст. [9, с. 237; 145, с. 227], а вже в XVI ст. вони стають єдино можливими [156, с. 162].

Місцевий відмінок. У місц. в. числівник **три** представлений варіантами **трехъ**, **трієхъ**, **трѡхъ**. Найбільш поширеним із них є традиційний **трехъ** (29 уживань із 41 зафіксованого): **в(ъ) трех(ъ) Агглахъ** (МД 1666, 75), **во всѣхъ трехъ лицехъ** (СмГр, 239), **по сѣвѣтахъ трехъ** (ІЗ 1624, 335), **въ трехъ впостасехъ** (МО 1680, 21). Не є особливо рідкісним і варіант **трієхъ** (10 уживань із 41): **по тріє(х) дне(х)** (ЄвЛ 1644, 104 зв.; ЄвКП 1697, 107), **въ трієхъ впостасехъ** (ТрП 1648, 313). У *СмГр* **трієхъ** (разом із **трехъ**) рекомендовано лише для чол. р.: **ѡ тѣхъ трієхъ: или /трехъ** (186). Для середн. й жін. родів поданий тільки **трехъ**: **ѡ тѣхъ трехъ** (188, 187).

У розглянутому матеріалі **трїєхъ** виявлений також у середн. р.: в **Трїєхъ лицєхъ** (ТрЦв 1631, 412). Крім того, зафіксоване вживання варіанта **трѡхъ: в(ъ) трѡ(х) си(х) частєхъ** (Тр. 1646, 355). Він є результатом впливу української мови, у пам'ятках якої в XVI–XVII ст. дослідники фіксують місц. в. на *-охъ* [9, с. 236; 156, с. 162; 145, с. 227].

Числівник **чєтѣри** в усіх випадках у місц. в. має форму **чєтѣрєхъ: по ... чєтѣрєхъ днєхъ** (ПМ, 115), **во всѣхъ чєтѣрєхъ Лаврахъ** (Лим. 1628, 80 зв.), **на чєтѣрє(х) страна(х)** (ТрЦв 1631, 68).

Отже, проведений аналіз свідчить, що в системі відмінкових форм числівників **три**, **чєтѣри** в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. порівняно зі старослов'янською мовою відбулися зміни. Серед них насамперед слід відзначити фактичну втрату цими числівниками категорії роду. Колишні їхні родові форми сприймалися вже як варіанти однієї (щоправда, переважно чол. р.). Яскравою особливістю розглянутого матеріалу є також форми непрямих відмінків числівника **три** (**трїєхъ**, **трїємъ**), основи яких зазнали впливу наз. в. Ці утворення, хоч і кількісно не переважали, зберігалися завдяки своїй формальній виразності й були характерною ознакою церковнослов'янської мови порівняно з українською.

Загалом же зафіксовані зміни були спрямовані на зближення відмінкових парадигм числівників **три**, **чєтѣри** та **два**. Зміни ці, можливо, були зніційовані впливом числівника **два**, а також прикметників та неособових родових займенників, однак відбувалися за значного впливу української мови, в якій вони, за спостереженнями дослідників, у XVI–XVII ст. також засвідчені і вже з виразнішими результатами.

Помітною особливістю проаналізованих форм є також те, що окремі з них не в усьому відповідають рекомендаціям *СмГр* (такі невідповідності трапляються навіть у тексті самої граматики). Очевидно, це є свідченням того, що перебудова системи відмінювання числівників **три**, **чєтѣри** відбувалася й у досліджуваний період.

4.1.4. Числівники ПАТЬ – ДЕСАТЬ

У давні періоди розвитку слов'янських мов числівники **ПАТЬ – ДЕСАТЬ** за особливостями формотворення не становили єдиної групи, **ПАТЬ – ДЕВАТЬ** відмінювалися як іменники з давніми основами на **-ǫ-* в однині, **ДЕСАТЬ** – як іменники з основами на приголосний (**-er-*), при цьому числівник **ДЕСАТЬ** мав форми однини, множини і двоїни [312, с. 51–52; 76, с. 303; 61, с. 187; 120, с. 163, 169]. Згодом у відмінюванні цих числівників відбулися зміни, особливо значні для **ДЕСАТЬ**. Зокрема, уже в пам'ятках старослов'янської мови дослідники фіксують його нові форми за зразком іменників **-ǫ-*основ [61, с. 187]. В українській мові парадигми числівників *п'ять – десять* у ході розвитку об'єдналися [9, с. 237–240; 145, с. 228].

Різного типу зміни, як свідчить розглянутий матеріал, відбувалися у відмінюванні числівників **ПАТЬ – ДЕСАТЬ** і в церковнослов'янській мові.

Називний і знахідний відмінки. У наз. та знах. відмінках числівники **ПАТЬ – ДЕСАТЬ** представлені переважно з нульовими закінченнями й уживаються з іменниками в род. в. мн.: **ПАТЬ ... ОПОНЪ** (ОБ 1581, 37), **ШЕСТЬ БРАТІЙ** (ІЗ 1624, 229), **ВИДУВЪ СЛОВА ... ЄСТЪ ОСМЪ** (ЗизГр, 16), **ДЕВАТЬ ОВЕЦЪ** (МД 1666, 315 зв.), **НА ШЕСТЬ СТАДІЙ** (Лим. 1628, 68 зв.), **СОЧТЕШИ ... СЕДМ(Ъ) ЛѢТЪ ПОКОЮ** (ТрЦв 1631, 6 нн), **ОВРѢТЕ ... ОСМЪ ЗАТИЦЪ** (Лим. 1628, 86 зв.), **У ЖЕНЪ ... ИМѢЩЕА ДЕСА(Т) ДРАХМ(Ъ)** (МД 1666, 315 зв.). У знах. в. при назвах істот числівники цієї групи мають форми, тотожні наз. в.: **РОДИХЪ БО ЄМЪ ШЕСТЬ СЊОВЪ** (ОБ 1581, 13 зв./2), **ВЗЕМЛЕТ(Ъ) ... СЕДМ(Ъ) ... ДѢХУ(В)** (ЄвЛ 1644, 41). В одній із пам'яток (у *ЄвЛ 1644*) виявлені форми знах. в. на *-и* (як у числівників **ТРИ, ЧЕТЫРИ**, а також у прикметників або неособових родових займенників), при цьому іменники при них ужиті також у знах. в.: **НЕ ОУ ЛИ ... ПОМНИТЕ ПАТИ ХЛѢБЪ ПАТИМЪ ТЫСѢЦАМЪ ...; НИЖЕ СЕДМИ ХЛѢБЪ ЧЕТЫРЕМЪ ТЫСѢЦАМЪ** (ЄвЛ 1644, 55). У *ЄвКП 1697*: **НЕ ОУ ЛИ ... ПОМНИТЕ, ПАТЬ ХЛѢБЪ ПАТИМЪ ТЫСАЦАМЪ ...; НИ ЛИ СЕДМ(Ъ) ХЛѢБЪ ЧЕТЫРЕМЪ ТЫСАЦА(М)** (55).

У давнину у слов'янських мовах числівники **пять** – **девять** не лише відмінювалися як іменники *-*ŷ*-основ, але й сприймалися як слова, що мають значення жін. р. одн. Про це свідчать форми одн. жін. р. узгоджуваних із числівниками займенників та прикметників, які дослідники фіксують у старослов'янській мові [61, с. 186], а також східнослов'янських на ранніх етапах розвитку [120, с. 163]. У розглянутому матеріалі конструкції із залежними від числівників **пять** – **девять** займенниками або прикметниками рідкісні. Серед них в одних випадках узгоджувані слова мають форми множини: **осмь сѣи сѣовъ** (ОБ 1581, 9 зв.), **всѣ Девать ... мѹжей** (МД 1666, 315 зв.). В інших (лише в *ОБ 1581*) – форми одн. жін. р.: **оуказа фараонѹ седмь сѣю кравъ добръхъ** (ОБ 1581, 19 зв./2), **работа емѹ седмь лѣт(ъ) дрѹгѹю** (ОБ 1581, 13 зв.). Однак загалом числівники **пять** – **девять** на той час уже, очевидно, не асоціювалися з жін. р., а сприймалися як слова, що мають лише форми множини. Це підтверджує й *СмГр*, в якій автор, маючи на увазі відмінювання числівників **четыри** – **десять**, зауважує: **Прочаа же скланают(ъ)са во всѣхъ родехъ множественнѣ точію** (188).

Родовий відмінок. У род. в. аналізовані числівники мають переважно закінчення **-и**: **прежде пяти лѣтъ** (Лим. 1628, 36), **шести ѱалмовъ, концы** (Ч 1617, 47), **ѿ сѣтыхъ седми ... съборовъ** (Тр. 1646, 119), **ѹста Девати мѹжей** (ЄвКП 1697, 10 зв.), **десяти нѣззей ради** (Розм., 203), **ѿ ... десяти градъ** (ЄвКП 1697, 10 зв.). Для **пять** – **девять** форми род. в. на **-и** традиційні, використовувалися ще в старослов'янській мові [61, с. 186]. Числівник **десять** у давнину в род. в. мав форму на **-є**. Однак уже в пам'ятках старослов'янської мови, поряд з нею, представлений був і варіант на **-и** [61, с. 187]. Згодом він, очевидно, в результаті впливу числівників **пять** – **девять**, поширився і в українській редакції церковнослов'янської мови досліджуваного періоду є, власне, єдино можливим. Форми на **-и** (поряд із варіантами на **-єхъ**) подані в *СмГр* (188–

189), вони в цій групі числівників були найбільш поширеними й у тогочасній українській мові [156, с. 162].

Крім того, зафіксовані поодинокі вживання форм род. в. із закінченнями **-ихъ**, **-єхъ**: *пятихъ ти ради святихъ* (ПМ, 141), *прежде шестихъ днй* (ТрЦв 1631, 35), *ѿ ... Девѣтє(х) чинѡ(в)* (Сл. 1629, 2/89). Вони з'явилися, очевидно, в результаті впливу відповідних форм числівників **три**, **чєтѣри**, а також займенників та прикметників. Подібні форми (на **-хъ**) від числівників **пѣть** – **дєвѣть** зафіксовані й у пам'ятках української мови XVI–XVII ст. [156, с. 163; 145, с. 228].

В одній із пам'яток (ПМ) виявлена також форма род. в. на **-а**: *единого же отъ нихъ* (робітників) *вся земля она покрь, якъ множає пѣтіа локоть на немъ лежати* (ПМ, 70). Утворена, можливо, за зразком форм род. в. іменників з основами на ***-jā-** (**зємла**).

Давальний відмінок. У дав. в. числівники **пѣть** – **дєсѣть** представлені переважно традиційними формами із закінченням **-и**: **шєсти члѣвкѡ(м)** (СмГр, 339), *сєдѣми цєркѡвѡмъ* (Сильв., 229), **кѣ дєвѣти лѣтѡмъ** (Лим. 1628, 52), **Дєсѣти дѣвѡмъ(ъ)** (МД 1666, 315). Зафіксовані також поодинокі вживання варіантів на **-имъ** та **-ємъ**: **пѣтимъ тѣсѣщѡмъ** (ЄвЛ 1644, 55), **Конецъ ... осми(м) Чѣстє(м) Слѡва** (ЗизГр, 84 зв.) (СмГр, 388: **Осми чѣстємъ слѡва Конецъ**), **дєсѣтим дѣвѡмъ(м)** (ВВ 1594, 46 зв.), **вѣ Пѣмѣт(ь) Дєвѣтємъ Чинѡмъ сѣтѣхъ** (Сл. 1629, 121). Виникненню їх, очевидно, сприяли відповідні форми числівників **три**, **чєтѣри** (**трємъ**, **чєтѣрємъ**), а також множинна числівника **дєсѣть** (у старослов'янській мові дав. в. мн. **дєсѣтємъ**, **-тѣмъ** [61, с. 187]). Хоч, слід відзначити, що **дєсѣти** і **дєсѣтимъ** у розглянутому матеріалі є варіантами однієї форми. Про це свідчать однакові контексти, в яких вони вжиті: **дєсѣти дѣвѡмъ(ъ)** (ЄвЛ 1644, 87; МД 1666, 315) і **дєсѣтимъ дѣвѡмъ** (ВВ 1594, 46 зв.; ЄвКП 1697, 48 зв.). У формах на **-имъ** звертає на себе також увагу голосний звук **и** в закінченні (порівняйте у *СмГр, 188–189*: **пѣтєм /и пѣти**, **шєстєм /и шєсти**, **дєвѣти**

или /тѣм, десѣти /или /тѣм). Він, можливо, означає, що варіанти **пѣтимъ**, **осмимъ**, **десѣтимъ** виникли в результаті впливу форм дав. в. прикметників та неособових родових займенників із м'якими основами (**древнимъ**, **моимъ**).

Особливістю розглянутих форм є, крім того, те, що в усіх випадках вони вжиті з іменниками у дав. в. У ранніх східнослов'янських пам'ятках при числівниках **пѣть** – **дѣвѣть** незалежно від форми самих числівників іменники завжди вживалися у род. мн. [120, с. 163–164].

Орудний відмінок. В ор. в. числівники **пѣть** – **дѣсѣть** трапляються рідко, однак і серед них зафіксовано три варіанти. Більш поширеним є традиційний із закінченням -їю: **возвращашесѣ**, **м(с)цѣмъ** **иногда** **пѣт(ь)ю** или **шестїю** (Лим, 141 зв.), **над пѣтїю** **градѣвъ** (ЄвКП 1697, 277), **со тѣми** **дѣсѣтїю** **братїю** (ЛМГ, 28), **дрѣво** **неѣдобъ** **носимѣ** **дѣсѣтїю** **мѣжей** (ПКП 1661, 159). Виявлено також кілька вживань на -ми: **возда(ст) ...** **пѣ(т)ми** **Тѣла(н)тѣ**, **сї** **ѣст(ь)** **пѣ(т)ми** **тѣлеснѣми** **чѣвствѣ** (ПКП 1661, 31 нн), **шестми** **стѣпе(н)ми** (СмГр, 492), **сѣдми** **мѣжьми** (Азб. 1578, 55), **со** **инѣми** **дѣвѣт(ь)ми** (Лим. 1628, 135 зв.). Цікаво відзначити форму **шестми** в тексті *СмГр* у зв'язку з тим, що в парадигмах в ор. в. автор подає лише форми на -ма: **чѣтѣрма**, **пѣтма**, **шестма** та ін. (188). Варіант на -ма з усіх обстежених пам'яток виявлений лише в тексті *СмГр*, а також у *Сл. 1629*: **пѣтма** **стѣпенми** (СмГр, 493), **с(ъ)** **пѣтма** **Хлѣбѣ** (Сл. 1629, 46). Іменники при числівниках в ор. в. здебільшого мають форми ор. в. мн. Виняток становлять поодинокі конструкції з род. мн.: **дрѣво ... носимѣ** **дѣсѣтїю** **мѣжей** (ПКП 1661, 159), **с(ъ)** **дѣсѣтїю** **тѣсѣцѣ** (ЄвКП 1697, 260 зв.).

Місцевий відмінок. У місц. в. числівники **пѣть** – **дѣсѣть** представлені варіантними формами на -и, -иѣ та -ѣѣ. Поширенішим є варіант з -и (18 уживань із 35 зафіксованих), який уживався в старослов'янській мові [61, с. 187], а також був представлений в українській, зокрема й XVI ст. [156, с. 164]: **в(ъ)** **Шѣсти** **днѣѣ** (ТрЦв 1631, 7 нн), **вѣ** **сѣдми** **сѣдмицѣ**

(ТрЦв 1631, 7 нн), **в осми частехъ слова** (СмГр, 39), **в десати ... мѣдницахъ** (ІЗ 1624, 91). Не є особливо рідкісним і варіант на **-нхъ** (16 із 35 випадків), хоча він виявлений лише в окремих пам'ятках (у *Лим. 1628*, *ЄвЛ 1644*, *ЄвКП 1697*). Є, очевидно, результатом впливу множинних форм числівника **десать** (у старослов'янській мові **десатехъ** [61, с. 187]) та інших слів (різних іменних частин мови): **о пяти(х) хлѣбахъ** (ЄвЛ 1644, 11 нн), **по дне(х) шести(х)** (ЄвЛ 1644, 57; ЄвКП 1697, 57 зв.), **по осмихъ лѣтехъ** (ЄвЛ 1644, 19 нн; ЄвКП 1697, 17 нн), **о десати(х) двѣхъ** (ЄвЛ 1644, 14 нн). Утворення **десати** й **десатихъ** (за походженням форми відповідно однини й множини) сприймалися вже як варіанти однієї форми, що підтверджують однакові контексти їхнього використання: **по десати лѣте(х)** (ПКП 1661, 113 зв.) – **по десатихъ лѣтехъ** (ЄвЛ 1644, 110; ЄвКП 1697, 113). Одним уживанням представлена також форма на **-єхъ**: **по десатехъ лѣтехъ** (ІЗ 1609, 10 зв.).

Отже, розглянутий матеріал свідчить, що в системі форм числівників **пять – десать** української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. представлені порівняно зі старослов'янською мовою значні зміни. Насамперед це стосується числівника **десать**, який уже втратив колишні форми множини й двоїни і в більшості випадків мав форми, характерні для числівників **пять – девять**.

Досить велика кількість варіантів (використання, поряд із традиційними формами, нових **пятихъ**, **осмимъ**, **девѣтми** і т. д.) свідчить, що зміни в аналізованій групі форм відбувалися й у досліджуваний період. Спрямовані вони були загалом на зближення відмінювання слів цієї групи з іншими числівниками першого десятка (**два**, **три**, **чѣтыри**).

Виявленим перетворенням в українській редакції церковнослов'янської мови значною мірою сприяла українська мова, в якій у кінці XVI–XVII ст. дослідники фіксують аналогічні зміни і з виразнішими результатами.

4.1.5. Числівники 11–19

У праслов'янській мові, а також на ранніх етапах розвитку окремих слов'янських мов числівники другого десятка були словосполученнями, які склалися з назв одиниць та сталої конструкції **на десѣте** (прийменника **на** і числівника **десѣтъ** у місц. в.) [9, с. 242; 191, с. 279]. Такий вигляд числівники другого десятка мали, зокрема, й у старослов'янській мові [61, с. 187–188; 312, с. 15–16], а також у ранніх східнослов'янських пам'ятках [145, с. 222; 114, с. 213]. Згодом числівники *11–19* в усіх слов'янських мовах перетворилися на складні слова, а потім у результаті редукції другої частини й на прості [191, с. 280]. Ці трансформації супроводжувалися змінами у формотворенні. Назви одиниць, ставши компонентами складних слів, втратили здатність відмінюватись, вона перейшла до другої частини (власне, до складного слова загалом). В українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. представлений один з етапів розвитку числівників другого десятка. Тут зафіксовані випадки, коли змінюється або перша, або друга частина, або обидві одночасно.

Називний і знахідний відмінок. У наз. та знах. відмінках числівники *11–19* мають варіантні форми з другими частинами **-десѣтъ** (**-тъ**) або **-десѣте** (у знах. в. також в окремих випадках із **-десѣти**, **-десѣтихъ**). Кількісно значно переважають варіанти на **-десѣтъ** (**-тъ**) (84 вживання зі 119-ти зафіксованих форм наз. та знах. відмінків): **ѣдинънадесѣтъъ зъвѣздъ поклонѣхъ ми сѣ** (ОБ 1581, 17 зв.), **дванадесѣтъ лѣтъ преминуша** (ПМ, 61), **Первообра(з)нагѣ вида мѣстоименій єсть тринадесѣтъ** (СмГр, 194), **четырнадесѣтъ дній гладомъ томимъ** (ПКП 1661, 235), **пятьнадесѣт вѣрст** (Син. 1680, 173), **Превъивъ ... шестънадесѣтъ лѣтъ** (ПКП 1661, 15 зв.), **дадите ми осмнадесѣтъ** (златиц) (Лим. 1628, 86 зв.).

Форми з давнім **-десѣте** трапляються не часто, хоч і не є особливо рідкісними (22 випадки зі 119-ти): **ѣди(н)надесѣте роди сѣтъ стіхѣвъ** (СмГр, 492), **родове Четырнадесѣте** (ЄвЛ 1644, 2 зв.), **на дванадесѣте ли**

самѣхъ токмѡ снїйде (ІЗ 1624, 38) дванадесѡте Коша исполн(ь) (ЄвКП 1697, 137) (ЄвЛ 1644, 134: дванадесѡт(ъ) квшей).

Крім того, у знах. в. виявлені форми на -десѡти та -десѡтихъ: *вбрѣтоста совокѡплєны Єдинодесѡти* (ЄвКП 1697, 202 зв.), *полтъ дванадесѡти оґчїнкы* (ЄвЛ 1644, 68 зв.), *дванадесѡтихъ посла Іс* (ЄвЛ 1644, 30).

У числівнику *дванадесѡтъ* замість *два-* інколи використовується *оба-*: *вбанадесѡ(т) ѡалмы поєши* (ПКП 1661, 267), *обанадесѡтъ посла Іисѡсъ* (ЄвКП 1697, 29 зв.), *полтъ обанадесѡте оґчїники* (ЄвКП 1697, 69).

Перші частини числівників *11–19* вже, очевидно, не сприймалися як окремі одиниці, а їхні колишні закінчення перетворилися на елементи будови складних слів. Про це свідчать випадки, коли ці елементи взагалі опускалися: *четырнадесѡт(ъ) поприць* (Лим. 1628, 163), *четырнадесѡтъ днїй* (ПКП 1661, 235). Хоч представлені випадки, коли перші компоненти узгоджуються з іменниками в роді: *родѡве Четыренадесѡте* (ЄвЛ 1644, 2 зв.; ЄвКП 1697, 2 зв.), *обѣнадесѡте колѣна* (ІЗ 1624, 468). Частина *єдинъ* інколи, як і в незв'язаному використанні, має форми *мн.*: *єдиннадесѡте ґчїци идѡша* (Тр. 1646, 67; ЄвЛ 1644, 106 зв.; ЄвКП 1697, 109).

Про те, що числівники *11–19* перетворювалися в складні слова, свідчать і форми іменників при них. Показовими у зв'язку з цим є конструкції з *дванадесѡтъ*, *тринадесѡтъ*, *четыринадесѡтъ*. У старослов'янській мові іменники при цих числівниках узгоджувалися з назвами одиниць [61, с. 188], тому мали форми *наз. в.* двоїни або множини. У розглянутому матеріалі іменники при *дванадесѡтъ*, *тринадесѡтъ*, *четыринадесѡтъ* уживаються переважно в *род. мн.* (як при *десѡтъ*): *дванадесѡтъ лѣтъ* (ПКП 1661, 280 зв.), *дванадесѡть паличников* (Син. 1680, 176), *тринадесѡтъ днїй* (ПКП 1661, 266 зв.), *тринадесѡть седмиць* (ПМ, 100), *четырнадесѡтъ днїй* (ІЗ 1624, 485), *четырнадесѡ(т) лѣтъ* (Лим. 1628, 24 зв.). Випадки, коли за таких умов іменники мають

форму наз. в., трапляються рідко, в основному при числівниках із першою частиною **два-** або **оба-** (**обѣ-**) (хоч не завжди це наз. в. дв.): **дванадесѣтъ камѣка** (Лим. 1628, 7 зв.), **шванадесѣтъ ѱалмы** (ПКП 1661, 267), **обанадесѣтъ оучѣники** (ЄвКП 1697, 29 зв.), **обѣнадесѣте колѣна** (ІЗ 1624, 468). При інших такі форми є рідкісними: **родове Четыренадесѣте** (ЄвЛ 1644, 2 зв.; ЄвКП 1697, 2 зв.).

Родовий відмінок. У род. в. числівники 11–19 представлені переважно формами з другою відмінюваною частиною (25 із 32 зафіксованих уживань), варіантами на **-десѣти**, **-десѣтихъ** і **-десѣте**. Більш поширеним є варіант із **-десѣти**: **ѿ дванадесѣти лѣтъ** (ЄвЛ 1644, 27 зв.), **ѿ Дванадесѣти звѣздъ** (МД 1666, 420), **тринадесѣт(и) лѣт(ъ)** (ПКП 1661, 44 зв.), **пѣт(ъ)надесѣти лѣтъ** (ПКП 1661, 117). Інші трапляються рідко: **ѿ Дванадесѣтих(ъ)** (ІЗ 1624, 195), **ѿ лика дванадесѣтихъ** (ЄвЛ 1644, 19 нн; ЄвКП 1697, 17 нн), **дѣша ... дванадесѣте Ап(с)лѣвъ** (ІЗ 1624, 55).

Зафіксовано також кілька вживань (7 із 32) із першою змінюваною частиною: **бѣ же отроча двоюнадесѣте днѣй** (Лим. 1628, 88), **бѣ во лѣт(ъ) двоюнадесѣте** (ЄвКП 1697, 132 зв.), **єдинъ ѿ Обоюнадесѣте** (ЄвКП 1697, 390 зв.), **взимати ... по пѣтинадесѣтъ блг(с)венѣй** (Лим. 1628, 61 зв.), **Достиже ... шестинадесѣтъ лѣтъ** (ПКП 1661, 194 зв.).

Давальний відмінок. У дав. в. числівники другого десятка майже в усіх випадках мають другу відмінювану частину (з варіантними закінченнями **-имъ**, **-емъ**, **-и**): **пависѣ ... дванадесѣтимъ** (ІЗ 1624, 2), **Дванадесѣтим(ъ) же Ап(с)лѣмъ** (ЄвЛ 1644, 29 зв.), **Дванадесѣтемъ дѣлѣтъ ... Землю** (ІЗ 1624, 226), **возвѣстиша всѣмъ сѣмъ Єдинонадесѣти** (ЄвКП 1697, 300), **сѣдаще дванадесѣти колѣномъ** (ЄвЛ 1644, 66 зв.; ЄвКП 1697, 290). Виняток становлять поодинокі вживання форми **обѣманадесѣте** з першою відмінюваною частиною: **заповѣдаѣ обѣманадесѣте оучѣникѣма** (ЄвКП 1697, 33 зв.), **сѣдаще обѣманадесѣте колѣнома** (ЄвКП 1697, 67 зв.).

Орудний відмінок. Зафіксовано лише кілька вживань ор. в. від числівників другого десятка. В основному вони мають другу відмінювану частину (-десѧтми, -десѧтма): **со братїѧми дванадесѧ(т)ми** (ЛМГ, 7), **съ дванадесѧ(т)ми о҃҃чнками** (ЄвЛ 1644, 93 зв.), **црѣть ... лѣтты живота** **Пѧтнадесѧтма о҃҃множеннѣй** (ТрЦв 1631, 2 нн). Зрідка трапляються форми з першою відмінюваною частиною: **съ обѣманадесѧте вѣчниками** (ЄвКП 1697, 94 зв.), **ѣдва пристахо(м) (до берега) девѧтїюнадесѧ(т) де(н)ми** (Лим. 1628, 91 зв.). В одному випадку форму ор. в. мають обидві частини: **ораше двѣманадесѧтьма сѣпрѣгама воловъ** (ОБ 1581, 168).

Місцевий відмінок. У місц. в. числівники другого десятка представлені кількома вживаннями з другою або першою відмінюваними частинами: **на дванадесѧти престолѣхъ** (ЄвЛ 1644, 66 зв.), **на дванадесѧти Пр(с)толехъ** (ПКП 1661, 280 зв.), **на двоюнадесѧте Пр(с)толѣ** (ЄвКП 1697, 67 зв.), **по пѧтинадесѧтихъ лѣтехъ(ъ)** (ЄвЛ 1644, 19 нн; ЄвКП 1697, 17 нн).

Отже, розглянутий матеріал свідчить, що кількісні числівники другого десятка в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. були загалом уже складними словами. Доказом цього є особливості їхнього відмінювання (переважно спільна для всього слова флексія в другій частині), а також особливості форм іменників, які вживаються при числівниках. Випадки, коли відмінюється перша частина числівників другого десятка, трапляються рідко. Збереглися вони, очевидно, через традиційність більшості обстежених текстів. Відзначені особливості були характерними для числівників другого десятка й в українській мові цього часу [156, с. 164–166]. Однак у церковнослов'янській мові, на відміну від української, загалом не представлена тенденція до перетворення другої частини числівників в афікс. Серед проаналізованих форм не зафіксовано ні однієї із зредукованою другою частиною (-дсѧть або -дцѧть). В українській мові такі форми вже в XVI ст. є достатньо частотними [156, с. 165–166]. Те, що числівникові форми на -десѧт- (-десѧт-) були характерною ознакою

церковнослов'янської мови (порівняно з українською) підтверджує й розмовник першої половини XVII ст. (Розм.), у якому для тогочасних українських форм на *-дцат-* у церковнослов'янській частині подані відповідники на *-дестат-*: *дванадцат штибровъ – дванадестат штибровъ* (Розм., 107), *тринадцат фунтов – тринадестатъ литръ* (Розм., 119) і ін. У розглянутому матеріалі поодинокі вживання із *-дцат-* виявлені лише серед порядкових числівників: **Въ двадцатомъ лѣтѣ** (ТрЦв 1631, 658), **вктябрьа два(д)цатъ осмого дня** (ЛМГ, 38).

4.1.6. Числівники 20–90

У праслов'янській мові назви десятків були словосполученнями, які склалися з назв одиниць та слова **desęть*. При цьому числівники 2, 3, 4 узгоджувалися з **desęть*, яке вживалося у відповідному відмінку двоїни або множини, а числівники 5–9 керували ним, вимагаючи родового множини [191, с. 284–285]. У такому вигляді назви десятків були представлені й в окремих слов'янських мовах на ранніх етапах розвитку, зокрема в старослов'янській [61, с. 188]. Згодом ці числівники зазнавали змін, які для різних слов'янських мов були певною мірою різними, однак у всіх мовах назви десятків пройшли стадію перетворення зі словосполучення у складне слово [191, с. 285]. В українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. представлений один з етапів розвитку цих назв.

Особливістю східнослов'янських числівників на позначення десятків є наявність слів *сорок* і *дев'яносто*, відсутніх в інших слов'янських мовах [191, с. 110]. У розглянутому матеріалі такі назви не виявлені.

Називний і знахідний відмінки. У наз. та знах. відмінках проаналізовані назви десятків мають однакові форми, які, незалежно від особливостей першого компонента, характеризуються майже в усіх випадках другою частиною *-десѣтъ* (рідше *-десѣть*): *нхъ сѣтъ двадесѣтъ и осмь* (СмГр, 490), *за двадестат Солдовъ* (Розм., 211), *тридесѣтъ естъ ... Черноризець* (ПКП 1661, 159), *лѣтъ четыредесѣтъ* (ІЗ 1624, 160), *имамъ в(ъ)*

Скѣтъ пѣтъдѣсѣтъ лѣтъ (Лим. 1628, 160 зв.), **прѣвѣсть шѣстьдѣсѣтъ лѣтъ въ иноческомъ шбразѣ** (Лим. 1628, 40), **сотвори нагѣ седм(ъ)дѣсѣ(т) лѣтъ** (Лим. 1628, 123), **прѣстависѣ ..., имѣй лѣтъ девѣтъдѣсѣт** (ПКП 1661, 90). Виняток становлять поодинокі вживання знах. в. (у *ЄвЛ 1644*) на **-дѣсѣте: вѣзврати тридѣсѣте сребреники** (*ЄвЛ 1644, 99*), **прѣша тридѣсѣте сребреники** (*ЄвЛ 1644, 99 зв.*). У *ЄвКП 1697*: **тридѣсѣт(ъ) сребреники** (101; 101 зв.).

Спільний компонент **-дѣсѣтъ** для більшості числівників свідчить про те, що вони вже сприймалися як складні слова, а не словосполучення. Підтвердженням цього є й переважне вживання форми род. мн. іменників при числівниках на позначення десятків, навіть із першими компонентами **два-, три-, чѣтъри-**. Хоч слід відзначити, що зрідка за таких умов трапляються іменники у наз. або знах. відмінках: **Чѣтъридѣсѣ(т) Мѣнц(и)** (МД 1666, 105 зв.), **тридѣсѣ(т) колѣнопреклоненї(ѣ)** (Лим. 1628, 144 зв.).

Особливістю числівника **чѣтъридѣсѣтъ** є те, що його перша частина могла бути представлена варіантами **чѣтъриѣ-, чѣтъри-** і **чѣтъри-**, за походженням відмінковими формами числівника **чѣтъри** (**чѣтъриѣ** – наз. в. одн. чол. р., **чѣтъри** – наз. в. одн. середн. та жін. родів і знах. усіх родів). Однак у розглянутому матеріалі ці одиниці є варіантами першої частини складного слова, про що свідчить уживання **чѣтъриѣ-** і в знах. в. з іменниками різних родів, а також те, що цей компонент міг уживатися взагалі без голосного: **чѣтъриѣдѣсѣтъ поприца** (Лим. 1628, 39), **монастѣръ ..., имѣѣй чѣтъриѣдѣсѣтъ постни(ц)** (Лим. 1628, 104), **ити ємѣ мѣ днїи и Чѣтъридѣсѣ(т) ноцій** (Сл. 1629, 18 нн), **Моисѣева Пѣснь ... людем(ъ) чѣтъридѣсѣтъ лѣтъ(ъ) в(ъ) пѣстѣни прѣ(д)лаганнаѣ** (ТрЦв 1631, 2 нн).

Родовий відмінок. У род. в. числівники на позначення десятків представлені невеликою кількістю вживань. Переважно це форми з другою відмінюваною частиною (**-дѣсѣти, -дѣсѣте** або **-дѣсѣтихъ**). Більш поширеним є варіант із **-дѣсѣти** (як і в род. в. числівників другого десятка,

а також числівника **десѣтъ**): **до двадесѣти** (ПКП 1661, 134 зв.), **тридесѣти** **лактій** (СмГр, 399), **девят(ь)десѣти** и **девати** (овець) (ЄвЛ 1644, 61). Поодинокими є вживання з **-десѣте** та **-десѣтихъ**: **имъый с(ъ) собою дрѹжинъы больши тридесѣте** (Лим. 1628, 108), **по скончаніи четъредесѣте дній** (Лим. 1628, 115), **прежде во двадесѣтихъ дній** (Лим. 1628, 105 зв.), **ѿ седмдесѣтихъ(ъ)** (ЄвЛ 1644, 19 нн).

Зафіксовано також кілька випадків із першою відмінюваною частиною (і другою **-десѣтъ**): **преж(д)е пѣтидесѣтъ** или **шестидесѣтъ лѣтъ** (Лим, 142 зв.), **до седмидесѣтъ лѣтъ** (Лим. 1628, 36).

Виявлена також форма, тотожна наз. в. і без голосного в першому складі: **до чтъридесѣт(ъ) дній** (ПКП 1661, 224 зв.; 225).

Давальний відмінок. У дав. в. числівники аналізованої групи представлені лише поодинокими вживаннями. Один варіант має обидві відмінюванні частини, інші – лише другу: **да сѣтвориши двѣмадесѣтма столпо(м) двѣ столѣ** (ОБ 1581, 37/2), **Прп(д)внъый же Антѡній бл(с)ви егѡ ... на Игѹменство: сѹщи(м) братіамъ тогда двадесѣти** (ПКП 1661, 54 зв.), **лѣтѡ(м) тридесѣтемъ** (ЄвЛ 1644, 197).

Орудний відмінок. В ор. в. назви десятків представлені поодинокими вживаннями з другими відмінюваними частинами (**-десѣтми**, **-десѣтїю**): **шестдесѣтми стад(ъ)ми** (СмГр, 432), **двадесѣтми златыми** (Розм., 227), **со Десят(ь)десѣтїю** и **Десятъ ... овцами** (МД 1666, 315 зв.).

Місцевий відмінок. У місц. в., як і в більшості інших, числівники аналізованої групи мають форми в основному з другою відмінюваною частиною (з варіантами **-десѣти**, **-десѣтехъ**, **-десѣтихъ**): **На тридесѣти сребренице(х)** (СмГр, 433), **во девѣт(д)есѣти** и **девати** (вівцях) (ЄвЛ 1644, 61), **на тридесѣтехъ сребреницѣхъ** (ТрЦв 1631, 63), **во четъредесѣтехъ лѣтехъ** (ІЗ 1624, 160), **по тридесѣтихъ(ъ) и двоухъ** (роках) (ЄвЛ 1644, 19 нн). Зафіксована й форма з обома відмінюваними частинами: **во девѣтидесѣти(х)** и **девати** (вівцях) (ЄвКП 1697, 62).

Отже, розглянутий матеріал свідчить, що числівники на позначення десятків в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст., на відміну від старослов'янської мови, вже функціонували як складні слова з відмінюваною в переважній більшості випадків другою частиною. Трансформація цих числівників із словосполучень у складні слова супроводжувалася значними змінами у їхньому формотворенні. Нова система форм тут виникла, як показує проаналізований матеріал, значною мірою за аналогією до числівників *дѣсѣтъ*, а також *11 – 19* та *5 – 9*.

4.1.7. Числівники на позначення сотень

У праслов'янській мові та згодом в окремих слов'янських на ранніх етапах розвитку, зокрема й у старослов'янській, числівник *100* відмінювався за зразком іменників середн. р. з основами на *-ǫ- [9, с. 228; 293, с. 143; 61, с. 188] і мав форми одн., мн. і дв. У складі числівників на позначення сотень (*200–900*) слово *сто* могло виступати у дв. (*200*) або у мн. (*300 – 900*). При цьому в числівниках *200–400* слово *сто* відмінювалося (разом із першими частинами), а у *500–900* було представлено у формі род. в. мн. [9, с. 246; 191, с. 296–299]. Згодом числівники аналізованої групи в різних слов'янських мовах зазнавали різних змін, спрямованих на спрощення відмінювання (для *сто*) або на перетворення складених найменувань у слова [191, с. 296–300], хоч числівники на позначення двох і більше сотень переважно залишилися або словосполученнями, або складними словами з обома відмінюваними частинами (як, наприклад, у східнослов'янських мовах).

В українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. числівники *100–900* значною мірою зберегли давні особливості. Хоч слід відзначити, що всі деталі відмінювання цих числівників на основі проаналізованого матеріалу з'ясувати важко, тому що в ньому вони представлені невеликою кількістю вживань і переважно в наз. та знах. відмінках.

Числівник **сто** в наз. та знах. одн. виступає в традиційній формі: **сто овецъ** (ЄвЛ 1644, 61), **в(ъ)дасть стѡ гривенъ злата** (ПКП 1661, 112), **бѣ долженъ ... сто динарїй** (ЄвЛ 1644, 62 зв.), **бѣ долженъ ... стѡ пѣназь** (ЄвКП 1697, 63 зв.). Від цього числівника зафіксовано також кілька вживань непрямих відмінків (род. і дав. одн. та род. мн.): **Числите(н)аа /ѡ тре(х) ... даже до ста** (СмГр, 54), **на кое(м)ждо степені сотворах(ъ) по стѡ поклоно(в)** (Лим. 1628, 76 зв.), **ѡ Коликѡ со(т) лѣтъ** (Сл. 1629, 25 нн).

Числівники із групи **200–900** представлені також переважно формами наз. та знах. відмінків із другими частинами **-стѣ** (для **двѣстѣ**), **-ста** (для **триста, чотирьста**) і **-сотъ** (для інших): **Двѣстѣ лакте(й)** (МД 1666, 225 зв.), **даст(ь) емѡ триста ... сребрениц(ъ)** (Лим. 1628, 148), **чотирьста лѣ(т) ... сѡждѡ** (ОБ 1581, 6/2), **имаши здѣ чотирьста гривенъ сребра** (ПКП 1661, 93 зв.), **повиша їѡден патьсот(ъ) мѡжїй** (ОБ 1581, 264/2), **патьсотъ кобель** (пшениці) (Лим. 1628, 61), **вѡрѣтоша пѡ(т)сотъ гривенъ сребра** (ПКП 1661, 94), **конь ..., его жѡ купилъ бяше за шесть сотъ злотых, ... разболись** (ПМ, 72). Від числівників цієї групи виявлено також кілька форм інших відмінків (род., ор. та місц. з обома відмінюваними частинами): **мѡро, ... цѣною сѡщеє Динарїй трехъ свѣтъ** (ТрЦв 1631, 100), **кѡпимъ двѣма стома динарїй хлѣбѣы** (ЄвЛ 1644, 133 зв.), **кѡпимъ двѣма стома пѣназь хлѣбѣы** (ЄвКП 1697, 136 зв.), **сѡ трема стѣы члѣкъ** (Лим. 1628, 60), **пѡтїю свѣтъ динарїй** (ЄвКП 1697, 222), **на трехъ стѣхъ пѣназь** (ЄвКП 1697, 259).

Отже, розглянутий матеріал дозволяє припустити, що числівники на позначення сотень в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. загалом зберегли давні, старослов'янські особливості, зокрема обидва відмінювані компоненти. Крім наведених одиниць, це підтверджує й *СмГр*, в якій подані парадигми числівників аналізованої групи з обома відмінюваними компонентами (зокрема й у числівників **500–900**): **Триста: тре(х)сѡ: тре(м)стѡ(м): тремастѣы: ѡ тре(х)сте(х).** ... **Пѡ(т)сѡ: пѡтисѡ:**

ПАТѢМЪ или **ПАТИСТѢ(М)**: **ПА(Т)МАСТЪ**: **Ѡ ПАТИСТѢХЪ** (190). У граматиці подана також і парадигма числівника **СТО**, із формами **СТО**, **СТА**, **СТЪ**, **СТО**, **СТО** (кл. в.), **СТОМЪ**, **СТЪ** (189). Однак, можливо, що не всі ці форми реально використовувалися, про що свідчить розглянутий матеріал.

4.1.8. Числівники **ТЪСАЦА** і **ТМА**

Числівники **ТЪСАЦА** і **ТМА** здавна були представлені у слов'янських мовах, зокрема й у старослов'янській, де відмінювались як іменники жін. р. з основами відповідно на **-jā-* та **-ā-* [293, с. 143; 61, с. 188–189]. У подальшому числівник **ТЪСАЦА** зберігся в більшості слов'янських мов [191, с. 269], **ТМА** вийшов з ужитку.

В українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. функціонували обидва числівники, причому вони часто використовувалися, як і в старослов'янській мові [61, с. 188–189; 312, с. 13], для називання неозначено великої кількості (насамперед **ТМА**).

Особливістю числівника **ТЪСАЦА** у старослов'янській мові було те, що він міг мати два варіанти основи **ТЪСАЦІ-** і **ТЪСЖЦІ-** [61, с. 188; 312, с. 13]. У розглянутому матеріалі ці варіанти також зафіксовані, однак панівними є форми з **ТЪСАЦІ-**. Варіант із **ТЪСЖЦІ-** послідовно використовується лише в *ЄвЛ 1644*, виявлений також у *Сильв.*, у деяких букварях (*Букв. 1671*, *Букв. 1681*, *Букв. 1692*) і, поряд із **ТЪСАЦІ-**, в *ОБ 1581*.

В обстежених пам'ятках числівники **ТЪСАЦА** і **ТМА** вживаються і в одн., і в мн., хоч форми однини трапляються рідко, і повна їхня однинна парадигма не представлена. У наз. в. одн. ці числівники представлені у формах **ТЪСАЦА** і **ТМА**: **ПАДЕТЬ Ѡ СТРАНЫ ТВОЕА ТЪСАЦА, И ТМА ОДЕСНЮ ТЕБЕ** (Ч 1617, 89 зв.), **СЪПРЪГЪ ВОЛѠВЪ ТАСАЦА, ОСЛИЦЪ(Ъ) СТА(Д)НЫ(Х)**, **ТЪСАЦА** (ТрЦв 1631, 208), **ТЪСАЦА ЛЪТЪ(Ъ)** (ПКП 1661, 26). Від **ТЪСАЦА** виявлені також род., знах. та місц. відмінки: **ДО ТЪСАЦИ ЗЛАТЫ(Х)** (ПКП 1661, 190), **ДАХЪ ТЪСАЦИЪ ДИДРАГМЪ** (ОБ 1581, 8 зв.), **ИЖЕ**

десѣтъ (талантив) пріємъ, тисѣщѣ приоврѣте (ПКП 1661, 100), имахѣ среврени(к) по тысѣци (ОБ 1581, 220). Числівник тма зафіксований, крім наз., в ор. в.: Ѡ должномъ тмою талантъ (ЄвЛ 1644, 12 нн).

Форми мн. числівників тысѣца і тма мають такі ж особливості, як і множинні форми відповідних іменників (*-jā-, *-ā-основ). Зокрема, у наз. та знах. мн. тысѣца представлений варіантами на -а та -и, приблизно однаково поширеними (8 уживань тысѣца і 9 тысѣци): три тысѣца козаковъ (ЛМГ, 15), чѣтыри тысѣца мѣжей (ЄвЛ 1644, 54), Чѣтыри тысѣца мѣжей (ІЗ 1624, 416), велблюдвѣ три тысѣци (ТрЦв 1631, 75), в(ъ) Чѣтыре тысѣци (ЄвКП 1697, 144). Форма тысѣци використовується (очевидно, як множинна) також у сполученні з два: двѣ тисѣци Гривенъ (ПКП 1661, 118), двѣ тысѣци (ЄвЛ 1644, 127). Зафіксоване також утворення на -ы: тысѣцы Архѣггъ (Сл. 1629, 2/56). Традиційним у наз. та знах. мн. для тысѣца (як і для іменників *-jā-основ) є закінчення -ѣ. Воно вживалось у старослов'янській мові [61, с. 117], рекомендоване й у СмГр: **Име(н):** тѣа три тисѣца ... **Ви(н):** тыа три тисѣца (191). Нове для цього слова -и з'явилося, очевидно, в результаті впливу іменників жін. р.

Числівник тма у наз. та знах. відмінках мн. в усіх випадках має форму тмы: сѣа тмы єфрѣмовы (ОБ 1581, 96 зв./2), всѣа Архѣггѣ тмы (Тр. 1646, 150), двѣдѣ даша тмы, а мнѣ даша тысѣца (ОБ 1581, 133), корабль, в(ъ)мѣстащ(ъ) мѣръ три тмы и по(л) (Лим. 1628, 60).

У род. мн. числівник тысѣца також має варіантні форми: з нульовим закінченням та -ій (-ей). Панівним є традиційний варіант (із нульовим закінченням): победы тысущѣ филистимов (Сильв., 222), паче тысѣщѣ злата (ПКП 1661, 254), погѣвѣхомъ пшеницы до пѣти тысѣщѣ кобель (Лим. 1628, 62), вѣецъ чѣтыринадѣсѣтъ тысѣ(щ), вел(ь)блѣдв(в) шѣсть тысѣщѣ (ТрЦв 1631, 206). Форма тысѣщій (результат впливу іменників *-j-основ) зафіксована (поряд із тысѣщѣ) лише в ТрЦв 1631: овецъ се(д)мъ тысѣщій(й) (ТрЦв 1631, 75). Також лише в одній пам'ятці

(у Розм.) представлена форма *тыстацей*: *десѧт тыстацей* (Розм., 237). Числівник **тма** в род. в. мн. в усіх випадках має форму **тѣмъ**: **Ѡ тѣм(ъ) людѣй** (Ч 1617, 47 зв.), **тмѣ тѣм(ъ) прѣ(д)стоѧхъ** (ПКП 1661, 34).

В інших відмінках множини аналізовані числівники представлені безваріантними формами на **-амъ** (дав.), **-ами** (ор.) та **-ахъ** (місц.): **пѧтимъ тѣсѧцамъ** (ЄвЛ 1644, 55), **чѣтѣремъ тѣсѧца(м)** (ЄвКП 1697, 55), **сѣ тмами и тѣсѧцами Ѧгг(с)кихъ чинѡвъ** (ТрЦв 1631, 79), **въ ѡ. тѣсѧцахъ** (ОБ 1581, 111 зв./2), **въ тмахъ агнець** (ТрЦв 1631, 273).

Форми ор. в. цих числівників інколи виступають у ролі прислівників (частіше **тмами**) із значенням «дуже багато»: *аще и тысяцами ... приложите муки, отъ любве Христовы не отлучуся* (ПМ, 125), *аще бы тмами показовали оусрѣдѣ* (ІЗ 1624, 451), *тмами вѣщѧл бы неѡдобъ стерпимѧл* (ІЗ 1624, 107), *аще и тмами обидѣнъ былъ бы* (ІЗ 1624, 451), *Тмами прѣч(с)тѧл ѡвѣща(х)сѧ, покаанѣе сотворити* (МО 1680, 2).

4.1.9. Складені числівники

Числівники на позначення десятків і одиниць, сотень і одиниць, а також десятків, сотень та одиниць в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст., як і в старослов'янській та більшості інших слов'янських мов [61, с. 189; 191, с. 294–295], є складеними найменуваннями. Їхні компоненти розташовані в усіх зафіксованих випадках у спадному порядку, що є звичайним і для південно-, і для східнослов'янських мов [312, с. 11; 190, с. 111–112; 191, с. 294–295].

У переважній більшості проаналізованих складених числівників компоненти поєднані за допомогою сполучника **и**: **двадѣсѧт(ъ) и чѣтѣри сребръници** (Лим. 1628, 145), **на лактѧ чѣтѣридѣсѧтъ и девѧтъ** (ТрЦв 1631, 274), **Дѣвѧт(ъ)дѣсѧтъ и девѣтъ овецъ** (МД 1666, 315 зв.), **лѣтъ сто и дѣсѧ(т)** (ТрЦв 1631, 5), **сто и пѧт(ъ)дѣсѧтъ литръ** (Лим. 1628, 161 зв.), **братѣй ... сто и ѡсѣдѣсѧтъ** (ПКП 1661, 159 зв.),

домочадець триста и осмнадесатъ (МО 1680, 146), ѿць три тысаща и пать сотъ (Лим. 1628, 78 зв.). Якщо числівник складається з трьох і більше компонентів, сполучник ужито переважно між останніми: Рѣбы бахѹ точію велики, сто пѧ(т)деса(т) и два (МД 1666, 225), ѿць, двѣстѣ тридеса(т) и два (ТрЦв 1631, 659). Зафіксовані також поодинокі випадки, коли сполучник представлений між усіма компонентами: извлече мрежѹ ..., полнѹ великихъ Рѣбы, сто и пѧ(т)деса(т) и три (ЄвКП 1697, 292 зв.). Складених числівників з елементами междоу та ти, які зафіксовані дослідниками у старослов'янській мові, а також у ранніх східнослов'янських пам'ятках (три междоу деса(т)ма [312, с. 17], четъри деса(т)и ти шесть [61, с. 189], четъри деса(т)и ти дѣва [191, с. 293]), не виявлено. Зрідка трапляються числівники, компоненти яких поєднуються без сполучників: двадеса(т) два лѣта (Лим. 1628, 130), лѣтъ шестьдеса(т) три (Лим. 1628, 8), лѣ(т) ... двѣстѣ четъ(р)деса(т) осм(ъ) (ТрЦв 1631, 206).

При відмінюванні у складених числівників змінюються переважно всі частини: ѿ девѧдеса(т)и(х) и девѧти (ЄвКП 1697, 62), прежде двадеса(т)е и двою лѣтъ (Лим. 1628, 94), прежде пѧдеса(т)и(х) двои(х) лѣтъ (Лим. 1628, 124), един от седѣмидеса(т)и и двоих ... языков (Син. 1680, 168), стѹ двадеса(т)и и четъремъ степенемъ (СмГр, 490). Зафіксовано також кілька випадків, коли відмінюється лише одна частина або незмінними залишаються всі: четъри соборы. первы(й) в(ъ) Никеи триста и осмнадеса(т)и стѣх(ъ) ѿць: вторый в(ъ) Константѣнѣ градѣ сто пѧ(т)деса(т). Третій в(ъ) Єфесѣ, двѣстѣ пѧдеса(т)и. Четвертый в(ъ) Халкидонѣ, шесть сотъ и тридеса(т)и (Лим. 1628, 139), стѣхъ триста и осмнадеса(т)и Бгносныхъ ѿць мѣтвами, Хѣ ... помѣи насъ (ТрЦв 1631, 660). Можливо, ці випадки свідчать про існування в церковнослов'янській мові тенденції до перетворення складених числівників у незмінювані назви. Дослідники відзначають таку тенденцію в сучасних слов'янських мовах [191, с. 301].

4.2. Збірні числівники

Збірні числівники здавна використовувались у слов'янських мовах, однак перебували на периферії числівникової системи [364, с. 147; 191, с. 327]. У сучасних слов'янських мовах дослідники характеризують їх як другорядний придаток до цієї системи [191, с. 107]. Для першого десятка збірні числівники були представлені й у старослов'янській мові, де виступали у формах середн. р. одн. та всіх родів мн. [61, с. 193]. Числівники **двоє, овоє, троє** відмінювались за займенниковою відміною, **четворо** й ін. – як нечленні прикметники [61, с. 194].

Збірні числівники представлені й у розглянутому матеріалі, хоч трапляються рідко. Порівняно поширеним є лише слово **овоє**. Виявлена більшість можливих його форм. Будова цих форм в одн. й мн. відповідає рекомендаціям *СмГр*, у дв. виявлені відмінності.

У наз. та знах. відмінках одн. **овоє** зафіксований лише у формі середн. р. В одному випадку вживається із субстантивованим словом (у середн. р. одн.), в інших самотійно вказує на два різних об'єкти або явища: **Настоѡцѡе овоє** (*СмГр*, 348), **Чюжде естъ Матеремъ Двою быти, и странное Дѡамъ дѣторожденіе. на тебѣ Бце овоє съдѣлса** (*ТрЦв* 1631, 59), **Или кто Хѡ прикоснетса, или кого Хс са Прикоснет(ъ), швоє не съ тцѡетою бываю(т)** (*МД* 1666, 271), **вливаю(т) віно ново въ мѣхи новы, и овоє соблюде(т)са** (*ЄвКП* 1697, 27 зв.). Одне з уживань вказує на дві групи об'єктів: **Утро сѡй сѡма твоє, и въ вечер(ъ) такъ не вѣси коє паче изыдет(ъ), се или шно, аще ли овоє** (*МД* 1666, 255). У тексті *СмГр* зафіксований також знах. в. одн. чол. р. **швой: Преовцій естъ, иже єдинымъ родомъ швой по(л) обѡемлетъ** (51).

У род. в. одн. числівник **овоє** має форми **овоєгш** (чол. та середн роди) та **швоєш** (жін. р.): **овоєгш вида глѣты** (*СмГр*, 363), **овоєгш спраженіа Гли** (*СмГр*, 288), **швоєш плоти сѡтъ, си естъ: мѡжіє и жены** (*Тр.* 1646, 77).

Дав. одн. представлений лише вживанням **овоємѸ**: **овоємѸ** **спраженію** (СмГр, 248).

Ор. в. одн. числівника **овоє** не виявлений.

У місц. одн. зафіксовані лише поодинокі форми чол. й середн. родів: **во овоємъ видѣ** (СмГр, 346), **во настоѡцемъ овоємъ** (СмГр, 348).

У множині для **овоє** представлені всі форми. Найчастотнішими є наз. та знах. відмінки. У наз. мн. зафіксовані **овои** (чол. р.) та **овоѡ** (середн. і жін.). В одному випадку **овои** має давнє збірне значення (вказівка на дві групи об'єктів): **пришедшимъ ... половцемъ, собращасѡ противѸ ихъ(ъ) тріє Кнѣзи Юрославичи ... Бывшимъ(ъ) же имъ на Алтѣ рѣцѣ състѸпишасѡ полцы овои** (ПКП 1661, 105 зв.). В інших позначає два об'єкти: **Овои ... Земледѣл(ь)цы** (МД 1666, 255), **Єдинъ Бѣ оубѡ Тр(о)ца, не оцѸ ѡстѸпившѸ въ снѡвство, ниже ГнѸ вбрацишѸсѡ въ Исхожденіє, но свойственнаѡ и овоѡ** (ТрЦв 1631, 79), *Любовь двойственная есть, Христова и мирская, ... сія же обоя въ едино съвѣкуплятисѡ не могутъ* (ПМ, 173). У знах. в. мн. при вказівці на об'єкти-неістоти **овоє** має спільну для всіх родів форму **овоѡ** (**овоѡ**): **на овоѡ** (путі) (ВВ 1594, 4/16), **Іерев же Бл(с)вѡѡ овоѡ Гѣѡѡ** (чашу й вино), **глѣ(т)** (Сл. 1629, 2/63), **Зачатіє безсѣменное Бѣцѣ, и рож(д)єство кромѣ страсти тлѣнїѡ, Бѣ во овоѡ чѸдодѣйствовавѣый** (ТрЦв 1631, 13). Стосуючись осіб, **овоє** виступає у формі, тотожній род. в.: **в(ъ) забѣгїи овоихъ** (хворих) **повергоша** (ПКП 1661, 226 зв.).

У род. в. мн. використовується форма **овоихъ** (спільна для всіх родів, як і в інших непрямих відмінках). Іменники при числівнику в усіх випадках представлені в род. мн.: **Навечерїѡмъ овоихъ Праздник** (Сл. 1629, 2/106), **овои(х) Канѡ(н)** (ТрЦв 1631, 41), **ѡ тѣхъ овои(х) соединенї(й)** (церков) (ПКП 1661, 25 нн), **съ овоихъ странъ** (Сл. 1629, 46).

Інші непрямі відмінки (дав., ор., місц.) числівника **овоє** представлені поодинокими вживаннями форм відповідно **овоимъ**, **овоими**, **овоихъ**: **ни**

жител(ь)ства опас(ь)ство ... есть полезно, аще не в(ъ) бѣга вѣрты ради ..., ни(ж) правое исповѣданіе бл҃гты(х) дѣлѣ ... прѣ(д)ставити насѣ възможе(т) бѣи. но достои(т) wobимѣ вкѣпѣ быти (ВВ 1594, 4/100 зв.), со обоими мниxами (Лим, 86 зв.), вѣ обои(х) тѣх(ъ) нарѣдѣхѣ (МД 1666, 226), вѣ обоиxъ ест(с)твахѣ (МО 1680, 158).

У наз. та знах. відмінках дв. числівник **обоє** характеризується формами **оба** (для чол. р.) та **обѣ** (для середн. й жін.): *посласта оба Патріарха дрѣг(ъ) ко дрѣгѣ* (Лим. 1628, 21), *исполнаа ... оба Корабла* (МД 1666, 226), *на обѣ колѣнѣ* (Тр. 1646, 47), *обѣ рывѣ раздели* (ЄвКП 1697, 137). У *СмГр* **обѣ** рекомендовано тільки для жін. р., для чол. й середн. **оба** (183–184).

У род. та місц. відмінках числівник **обоє** має однакову для всіх родів форму **обою**. У *СмГр* вона рекомендована лише для чол. й середн. родів, для жін. **обѣю** (184). Іменники при числівниках (коли вони є) вживаються переважно в двоїні: *единь отъ обою брату* (ПМ, 21), *послѣдѣющаа во причастію вземлю(т)са частію ѿ самагѡ Имене ...*, *Частію ѿ ...* Глагола ... *Частію ѿ обою* (СмГр, 360), *изыска ... кѣцѣ обою рабѣнию* (ОБ 1581, 14 зв./2). Зафіксований також випадок, коли іменник виступає у множині: *ѿ wobю стра(н)* (ПКП 1661, 67).

В одній із пам'яток зафіксована сполука **обою двою**: *сѣдѣла(ъ) єси ... по обою двою твоєю ест(с)твѣ* (ТрЦв 1631, 29). Вона звертає на себе увагу насамперед тим, що тут сусідством із **двою** підкреслена займенниковість **обою**. Крім того, можливо, що конструкція **обою двою** є результатом впливу української мови, в пам'ятках якої збірний числівник *обадва* (в різних формах) дослідники фіксують уже з XIV ст. [9, с. 247; 8, с. 111; 191, с. 139]. Активно вживався він, зокрема, й у XVI ст. [156, с. 169–170; 357, с. 39].

У дав. та ор. відмінках дв. зафіксовані варіантні форми **обѣма** та **обоима**. Основною є **обѣма** (виявлені форми лише чол. й жін. родів): *повѣда обѣма братома своима* (ОБ 1581, 4 зв.), *къ wobѣма ликома* (Ч 1617, 127; Сл. 1629, 2/107), *рече ноємѣнинь обѣма снохама своима* (ОБ 1581, 121 зв.),

да разъсѣдѣтъ междѣ обѣма нама (ОБ 1581, 14 зв./2), обѣма длан(ь)ма (Лим. 1628, 136 зв.), шѣма рѣкама (Сл. 1629, 2/40). Варіант обоима представлений лише одним уживанням: рече авраамъ рабома обоима (ОБ 1581, 9/2). Виявлені двоїнні форми дав. та ор. відмінків не відповідають рекомендаціям *СмГр*, в якій для чол. й середн. родів подано **обома** (183–184), для жін. – **обѣма** (184).

Отже, числівник **обоє** був достатньо вживаним в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. Загалом він зберіг давні особливості у відмінюванні. Крім того, звертає на себе увагу те, що різні числові форми цього числівника в розглянутому матеріалі мають певною мірою різні значення. В однині **обоє** частіше виражає значення «подвійний», характерне в давнину для збірних числівників [364, с. 147], у множині вказує на два різних за якимись ознаками об'єкти, у двоїні має семантику максимально близьку до кількісного числівника **два**.

Інші збірні числівники трапляються рідко (зафіксовані лише **двоє**, **троє**, **четверо**, **п'ятеро** і **седмєро**). Як і в давнину, вони мають форми однини й множини (за займенниковою відміною) і є узгоджуваними словами. Випадків, коли б збірні числівники керували іменниками, що було характерним для української мови вже в XVI ст. [156, с. 171], не виявлено.

У наз. та знах. відмінках одн. проаналізовані збірні числівники представлені лише формами середн. р., які використовуються переважно без означуваних слів і за семантикою близькі до абстрактних числових назв: **Послѣдѣт(ь) Мє(ж)дометію двоє** (СмГр, 386), **Припрагаетса сопраженіє(м) троє** (СмГр, 261), **Кнѣ(з) же ..., двоє в(ь) севѣ помысли: да и ... молвѣ оупразнитъ, и севѣ богатство пріѡбращает(ь)** (ПКП 1661, 203), **Троє азъ рекѣ тевѣ** (ОБ 1581, 153/2). Зафіксовано, крім того, уживання числівника **двоє** з означуваним словом. При цьому **двоє** виступає із значенням близьким до давнього «подвійний» [364, с. 147]: **двоє зло сотворихом(ь): єдино гакѡ заповѣди ... престѣпихом(ь): второе (ж) гакѡ**

надеждѸ ... не возложихомъ) на Бѣга (Лим. 1628, 62). З однинних форм виявлений ще род. в.: двоєгѡ сконченїа имена (СмГр, 120), Платое Ѡклоненїе естѣ именъ Прилагателныхъ троєгѡ сконченїа (СмГр, 147).

У множині збірні числівники представлені більшою кількістю форм. У наз. та знах. відмінках зафіксовані лише утворення на -и (-ы): два гзѣка въ оутробѣ твоей еста, и двои людїе, ѿ оутробы твоеа, разлѣчатса (ОБ 1581, 11/2), ѡтрѣбїи, гакѡ сѣ) трои или четверты горсти (ПКП 1661, 71), дастѣ ... патерты ризы (ОБ 1581, 21/2), има(т) же црѣкѡ Нисивийска(а) патерты врата (Лим. 1628, 146 зв.). Виявлені також форми род., дав. та місц. відмінків (лише числівника двоє) із традиційними закінченнями відповідно -ихъ, -имъ, -ихъ: прежде двои(х) днїи (Лим. 1628, 93 зв.), паче двоихъ ... свѣтилъ (МД 1666, 45 зв.), лѣствица всякаа чувственнаа отъ двоихъ съоружается ... древесъ, ... сице и духовная отъ двоихъ добродѣтелей ... състоится (ПМ, 177), двоимъ лѣтомъ) пришедшимъ (Лим. 1628, 144 зв.), гавилъ еси ... мл(с)тъ ... симъ Двоимъ, Кровоточивой и Отроковици, ...: гави и намъ двоимъ мл(с)тъ твою, мнѣ и слышателемъ (МД 1666, 270 зв.), по двоихъ днєхъ (Лим. 1628, 18).

Седмеро зафіксований лише у сполученні седмеро седмеро: ѿ скотъ) же чистыхъ въведи къ себѣ се(д)меро се(д)меро (ОБ 1581, 3 зв.).

4.3. Дробові числівники

Дробові числівники представлені лише рідковживаним незмінюваним словом полъ, яке вказує на половину названого означуваним: полъ себе даде ми (СмГр, 419), ѿстоаше же ѿ црѣкви по(л) поприца (Лим. 1628, 81 зв.), Иро(д) дава(л) по(л) царствїа своє(г) пласавици (МД 1666, 346), полчетверти часа (ПМ, 120). У давнину полъ мало граматичне значення чол. р., однак згодом могло сполучатись і з означеннями жін. р. [191, с. 271]. Такі випадки зафіксовані також в одній з обстежених пам'яток (у ПМ): *взємь*

отъ святаго мира, помаза болѣзненную своего тѣла полъ (85), полцеркве тоя ... разсыпая; полъ же старѣйшаго брата цѣла ... пребысть (121).

Слово **полъ** могло бути компонентом складених числівників, поєднуючись з іншими компонентами сполучником **и**: **столпъ ... лакти же єдинаго ї полъ въ ширинѣ** (ОБ 1581, 37/2), **корабль, в(ъ)мѣстац(ъ) мѣръ три тмъ и по(л)** (Лим. 1628, 60).

Числівники на зразок *полтретя*, поширені в давніх пам'ятках [341, с. 263; 191, с. 309], зокрема й українських XVI–XVII ст. [156, с. 172; 246, с. 20; 204, с. 11], у розглянутому матеріалі відсутні. Зафіксовано лише вживання **полтора**: **вѣше бо игүмено(м) по(л)тора годица** (ЛМГ, 25).

4.4. Порядкові числівники

Порядкові числівники здавна відмінювались як прикметники і могли мати іменні та займенникові форми [191, с. 78]. Згодом у різних слов'янських мовах поширилися займенникові, які є звичайними й у старослов'янській мові [61, с. 191, 193]. Панівними ці форми були й в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. Іменні в розглянутому матеріалі трапляються лише як поодинокі вживання: **Мнози же вѣдѣт(ъ) первыи послѣдни: и послѣдній, перви** (ЄвЛ 1644, 66 зв.), **Мнози же вѣдѣтъ Перви, Послѣдній: и Послѣдни Перви** (ЄвКП 1697, 67 зв.).

Відповідно до особливостей значення порядкові числівники виступають переважно в однині. Зрідка **первѣй і вторѣй** (коли вони стосуються груп об'єктів або предметів, назви яких уживаються тільки в множині) мають форми множини: **Вторѣи книги Моисѣѡвѣ** (ОБ 1581, 25), **въпрашайте дній прѣвѣхъ** (ОБ 1581, 82), **оукраси ... двери первѣа** (ОБ 1581, 158).

Більшість проаналізованих порядкових числівників відмінюються як членні прикметники твердої групи, **третѣй** має закінчення м'якої.

Для порядкових числівників першого десятка в розглянутому матеріалі зафіксовані форми з такими закінченнями: *для чол. й середн. родів у наз. в. –*

-ый, -й та -ое, -ее (рідко -їе), в род. – -аго, -аго (рідко -ого, -его), у дав. – -омѣ, -емѣ, у знах. – для чол. р. такі, як у наз. або род., для середн. такі, як у наз., в ор. – -ымъ, -имъ, у місц. – -омъ (рідко -ѣмъ), -емъ; для жін. р. в наз. в. – -аа, -аа (інколи -їа), в род. – -ыа, -їа (інколи -ой, -ей), у дав. – -ой, -ѣй (у цьому відмінку виявлене лише слово *вторый*), у знах. – -ю, -юю (інколи -їю), в ор. – -ою, -єю, в місц. – -ой, -ей (інколи -ѣй, -їй).

Подаємо типові приклади виявлених форм. *Наз. в.*: жревій пръвый (ОБ 1581, 106 зв./2), вторый ... Іерей (Тр. 1646, 855), Констанътинъ ѡсмый (ПКП 1661, 23 нн), третій Тропаръ (ТрЦв 1631, 8 нн), *второе Христово пришествіе* (ПМ, 177), Третее склоненіе (ЗизГр, 29), Третіе Прилагате(л)нагѡ ра(з)дѣленіе (СмГр, 43), Бесѣда, четвертаа (ІЗ 1624, 37), Млтва третѡа (Тр. 1646, 42), рѣка третѡа Тугръ (ОБ 1581, 11 зв./2).

Род. в.: ѿ шестаго же часа до девѡтаго (ТрЦв 1631, 168), Млтва третѡагѡ Антіфона (Сл. 1629, 2/10), зь девятого на десять, на двадесѡтый день августа (Син. 1680, 183), до третеґо ... рода (Букв. 1671, 53; Букв. 1681, 51; Букв. 1692, 53), ѿ первыа Ектенїа (Тр. 1646, 851), Конецъ Третѡа Части (ЗизГр, 50 зв.), Конецъ Се(д)мой Части (ЗизГр, 85), до третьей яди вкушаше (ПМ, 66).

Дав. в.: заповѣда пръвомѣ (рабу) второмѣ ї третіемѣ (ОБ 1581, 15/2), Конє(ц) ... девѡтомѣ Часѣ (ЄвЛ 1644, 8), ко тртіемѣ ... лицѣ (СмГр, 249), единой их(ъ) има бѣ Сепфора, и има второй Фѡа (ТрЦв 1631, 74), Има рѣцѣ вторѣй геонъ (ОБ 1581, 1 зв./2).

Знах. в.: во вторый днь в(ъ) часъ девѡтый (Лим. 1628, 14 зв.), Вѣ третій ... часъ (ТрЦв 1631, 168), заченши роди їаковѣ снѣ пѡтый ... роди снѣ шестый (ОБ 1581, 13 зв./2), Прѡваґо члѡка Бѣ сътвори (ТрЦв 1631, 692), два ѿ ни(х) мліста сѡагѡ, ложно на третѡаґо глѡце (ПКП 1661, 175 зв.), вѣ осмое склоненіе (ЗизГр, 39), во третее лѣто (Лим. 1628, 129),

Первѹю стражѹ и вторѹю (ІЗ 1624, 247), третѹю же (ектению) ... чти (Тр. 1646, 851), Третію славѹ начнетъ читати (Сл. 1629, 83).

Ор. в.: Первѹмъ Говоромъ (Сл. 1629, 141), пре(д) всмѹм(ъ) же днемъ (Тр. 1646, 255), Трети(м) ра(з)дѣленіемъ (СмГр, 43), по(д) первою (частиною) (Сл. 1629, 127), На(д) третією частію (ОБ 1581, 153).

Місц. в.: в шестом(ъ) Ѵалмѣ (ВВ 1594, 3/183 зв.), на Девѹто(м) Часѣ (Сл. 1629, 99), на ... вторѣмъ пришествіи (ТрЦв 1631, 450), На трете(м) же Часѣ (Сл. 1629, 99), въ первой Книзѣ ... И въ второй (Тр. 1646, 801), на третей Главѣ (Сл. 1629, 5), в четвѣртѣй стражи (ЄвКП 1697, 137 зв.), въ ... третій части свѣта (Син. 1680, 169).

При відмінюванні проаналізованих порядкових числівників другого десятка (11–19) змінюватись могла або перша, або друга частина. Обидва способи були представлені вже у старослов'янській мові [61, с. 192], переважали форми з першою змінюваною частиною. Згодом форми порядкових числівників вирівнювалися за зразком кількісних і закріплювались утворення з другою змінюваною частиною [191, с. 87]. Однак цей процес був досить тривалим. Зокрема, в пам'ятках української мови й у XVI ст. ще переважають форми з першою змінюваною частиною [156, с. 176]. І лише з XVII ст. поширюються сучасні [145, с. 233]. Розглянутий матеріал свідчить про те, що й в українській редакції церковнослов'янської мови відбувалося поширення форм із другими відмінюваними частинами (21 вживання з 28 цієї групи): **въ єдинадѣсѹтъый часѣ** (ЄвЛ 1644, 67 зв.; ЄвКП 1697, 68 зв.), **поклонъ, Дванадѣсѹтъый** (Ч 1617, 66), **Бесѣда, трінадѣсѹтаѹ** (ІЗ 1624, 121), **посаждаше (князь) на вѣдѣѣ ... дванадѣсѹтъ Чернорызецѣвъ Печерскихъ(ъ), трінадѣсѹтаѹ же Архимандрита** (ПКП 1661, 283 зв.), **въ пятнадцѣсѹтое лѣто** (ПКП 1661, 232), **въ всмнадцѣсѹтое ... лѣто** (ПКП 1661, 90 зв.). Значно рідше (7 із 28 випадків) трапляються форми з першою змінюваною частиною: **Ѡ перваѹ бѹ на десѹ(т) часа** (ПКП 1661, 232 зв.), **третіѹго же на десѹтъ лѣта**

(ОБ 1581, 6), во пѣтый на десѣтъ (Лим. 1628, 64), в(ъ) пѣтое же на десѣте лѣто (ЄвКП 1697, 200 зв.), Каѡѣсма, Семѣѣ на десѣтъ (Ч 1617, 7).

В обстежених пам'ятках зафіксовані також порядкові числівники від назв десятків. У всіх випадках вони є однослівними найменуваннями: в(ъ) тридесѣтое лѣто (ТрЦв 1631, 69), дня чѣтыридесѣтаго (ПМ, 82), Пѣаломъ, пѣтъдесѣтый (Ч 1617, 80). Для числівника 20-й виявлена форма з основою двадцѣт-: в(ъ) двадцѣтомъ лѣтѣ (ТрЦв 1631, 658), два(д)цѣтъ осмого дня (ЛМГ, 38). В окремих випадках числівники від назв десятків (інколи й сотень) мають у своєму складі суфікс -н-: Прѣдъ пѣтидесѣтнымъ Пѣал(ь)момъ (Ч 1617, 174), в(ъ) днѣ ... Пѣтидесѣтный (ТрЦв 1631, 727), в(ъ) лѣто тысяча шѣс(т)сотное (ЛМГ, 1). Такі форми зафіксовані й у пам'ятках української мови [145, с. 233].

При відмінюванні проаналізованих складених порядкових числівників змінювалася переважно лише остання частина, інші мали форму наз. в. кількісних числівників (як і в українській мові цього часу [156, с. 176]): Бѣсѣда, двадѣсѣтъ шѣстаѣ (ІЗ 1624, 247), двадѣсѣ(т) шѣстагѡ дня (ПКП 1661, 194 зв.), в(ь) лѣто тысяча шѣс(т)сотное (ЛМГ, 1), в(ъ) лѣто ... тысяща чѣтыриста шѣ(ст)дѣсѣ(т) третѣе (ПКП 1661, 287), в(ъ) лѣто ... шѣсть тысящѣ пѣт(ь)сотѣ осм(ъ)дѣсѣтъ первое (ПКП 1661, 112). У старослов'янській мові в цих числівників змінювалися всі компоненти [61, с. 192]. Такі давні форми, очевидно, ще вживались і в церковнослов'янській мові, однак дуже рідко, виявлений лише один випадок: в(ъ) шѣс(ь)дѣсѣтемъ и седмомъ Пѣалмѣ (Лим. 1628, 124).

Висновки до розділу 4

1. Яскравою особливістю відмінювання проаналізованих числівників є досить поширена варіантність форм. Для числівників вона характерна більшою мірою, ніж для інших іменних частин мови. Виявлені серед числівникових форм варіанти не відрізняються один від одного

стилістичними характеристиками (як і варіанти форм слів інших розглянутих частин мови), а також не мають регіональної, жанрової чи лексичної зумовленості. Це дає підстави для висновків про те, що норми вживання відмінкових форм числівників в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. не були абсолютно стійкими. У їхній системі саме в досліджуваній період відбувалися глибокі зміни.

2. Проаналізовані форми числівників утворені загалом відповідно до рекомендацій *СмГр*. Водночас виявлена досить велика кількість відмінностей між формами, поданими в парадигмах граматики й засвідченими в текстах. Усі утворення, виявлені в обстеженому матеріалі, але не подані в парадигмах граматики, є варіантами (частіше менш уживаними) форм, рекомендованих граматикою. Цікаво, що форми, не подані в парадигмах, відносно часто трапляються в тексті граматики (як, наприклад, род. одн. чол. р. **ЄДИНАГѠ**, в парадигмі – **єдина**; род. **ДВѠ**, в парадигмі – **двою**; ор. **ШЕСТМИ**, в парадигмі – **шестма**). Це, на нашу думку, є ще одним підтвердженням того, що у формотворенні числівників церковнослов'янської мови досліджуваного періоду відбувалися істотні зміни.

3. Порівняння системи проаналізованих числівникових форм із відповідними одиницями у старослов'янській мові дозволяє констатувати зміни, що відбулись у відмінюванні числівників церковнослов'янської мови й у попередні періоди її існування. Полягали вони в тому, що певні форми зовсім виходили з ужитку, інші продовжували функціонувати, але вже не як єдино можливі утворення, а як варіанти. Ті форми, які повністю вийшли з ужитку, становлять меншість. До них, зокрема, належать короткі форми непрямих відмінків числівника **ЄДИНЪ** (у розглянутому матеріалі зафіксовані лише в парадигмах *СмГр*), давній род. в. числівників **ТРИЄ**, **ЧЕТЫРЕ** (**трии**, **четырь**) (зафіксовано лише одне вживання **четырь**), множина і двоїна числівника **ДЕСАТЬ**. Інші давні форми збереглися як більш або менш частотні варіанти нових. До менш частотних (які в досліджуваній період, очевидно, вже поступалися місцем новим утворенням) належать форми род. в.

числівника **ЄДИНЪ**, утворені за займенниковою відміною (чол. і середн. роди **ЄДИНОГО**, жін. **ЄДИНОА**, у розглянутому матеріалі частіше **ЄДИНАГО**, **ЄДИНЪА**), форми числівників на позначення одиниць другого десятка та десятків з першою відмінюваною частиною. Загалом же більшість старослов'янських числівникових форм збереглась (хоч і лише у вигляді варіантів).

4. Зазначені зміни були зумовлені різними причинами. Це, зокрема, послаблення й поступовий вихід з ужитку двоїни (для **ДВА**), взаємодія відмінкових парадигм числівників першого десятка (**ДВА** – **ДЕСАТЬ**), вплив відмінювання числівників **ПАТЬ** – **ДЕСАТЬ** на формотворення назв одиниць другого десятка та десятків. Однак очевидно, що значною мірою цим змінам сприяв вплив української мови. Підстави для такого висновку дає порівняння проаналізованих форм із відповідними в українській мові XVI–XVII ст. Воно свідчить, що переважна більшість нових для церковнослов'янської мови досліджуваного періоду (порівняно зі старослов'янською) варіантів відмінкових форм числівників представлені й в українській літературній мові того часу, причому в ній вони були основними або й єдино можливими варіантами. Це, зокрема, можна сказати про множинні форми числівника **ДВА** (**ДВОМЪ**, **ДВОУХЪ**, **ДВОМА**), про ор. в. числівників **ТРИ**, **ЧЕТЫРИ**, **ПАТЬ** – **ДЕСАТЬ** (**ТРЕМА**, **ЧЕТЫРМА**, **ПАТМА**, **ДЕСАТМА**).

5. Загалом же виявлені зміни свідчать, що в системі відмінювання числівників української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст., як і в українській мові цього часу, відбувалися процеси, спрямовані на уніфікацію числівникового формотворення. Однак у церковнослов'янській мові у зв'язку з особливостями її функціонування ці процеси були повільнішими.

Основні результати за змістом розділу опубліковані в: [34; 35; 36; 37; 49; 384; 42].

РОЗДІЛ 5

ВІДМІНКОВІ ФОРМИ ЗАЙМЕННИКІВ

За особливостями відмінювання (а також значення й функціонування) займенники в церковнослов'янській мові досліджуваного періоду, як і в старослов'янській та інших слов'янських мовах на різних етапах розвитку, поділялись на дві основних групи: особові (займенники 1-ї й 2-ї осіб та зворотний) і неособові (всі інші). Неособові займенники не становили єдиної групи й у свою чергу поділялись на неособові неродові (питально-відносні **кто, что** й похідні від них заперечні та неозначені) й неособові родові (присвійні, вказівні, означальні, а також ті питально-відносні, які змінювалися за родами, й похідні від них заперечні й неозначені). З-поміж неособових вирізнявся предметно-особовий займенник (**онъ, она, его, еа** і т. д.). Займенники кожної з названих груп мали особливості у відмінюванні.

5.1. Особові та зворотний займенники

Характерною рисою відмінювання особових та зворотного займенників у старослов'янській мові було те, що в дав. та знах. відмінках (одн., мн. і дв.) вони мали короткі й повні форми [61, с. 175], ці форми представлені й у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 63, 65, 72 і ін.]. Паралелізм коротких і повних форм особових і зворотного займенників у дав. та знах. відмінках був також характерним і для східнослов'янських мов на ранніх етапах розвитку [9, с. 146; 290, с. 48; 295, с. 12]. Однак уже в найдавніших східнослов'янських пам'ятках дослідники фіксують зниження частотності коротких форм [288, с. 240; 129, с. 133]. У сучасних східнослов'янських мовах, зокрема й в українській, вони фактично відсутні (збереглися лише в окремих південно-західних говірках [255, с. 162; 9, с. 119–120]). З огляду на це при аналізі відмінювання особових та зворотного займенників у церковнослов'янській мові цікавими є кількісні характеристики при вживанні коротких і повних форм.

Крім того, між відмінковими парадигмами особових та зворотного займенників у старослов'янській і в ранніх східнослов'янських мовах існувала ще низка відмінностей. Зокрема, різними були форми наз. одн. займенника 1-ї ос. (**азъ** у старослов'янській і **аъзъ**, згодом **а**, у східнослов'янських, хоч, на думку деяких дослідників, **азъ** була й у мовах східних слов'ян [310, с. 91]), також дав. та місц. відмінків одн. займенника 2-ї ос. та зворотного (**тебѣ**, **себѣ** і **тобѣ**, **собѣ**) [364, с. 159; 77, с. 79; 309, с. 119–125]. Особливості будови цих форм також є цікавими, оскільки можуть продемонструвати характер взаємодії української й церковнослов'янської мов.

Далі подаємо характеристику відмінкових форм особових та зворотного займенників за числами.

Займенник 1-ї ос. в наз. в. в обстежених пам'ятках має в абсолютній більшості випадків форму **азъ**: **Азъ єсмь бгъ** (ОБ 1581, 22 зв.), **азъ знаю** (Ч 1617, 6), **азъ покою вѣ** (ПКП 1661, 48 зв.). Ця форма була найбільш поширеною в старослов'янській мові [61, с. 175; 293, с. 112], а також у пам'ятках церковнослов'янської мови східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 62]. Лише вона рекомендована в *ЗизГр* та *СмГр*: **и(м). азъ** (ЗизГр, 44 зв.), **Име(н): азъ** (СмГр, 197). В українській мові XVI–XVII ст. займенник 1-ї ос. постійно виступає у формі **я** (**ѧ**) [290, с. 85; 156, с. 123]. Поодинокі випадки вживання цієї форми зафіксовані й у розглянутому матеріалі: **идѣже идѣши тѣ**, **и ѧ пойдѣ** (ОБ 1581, 121 зв./2; РО 1683, 11 зв.), **тебѣ заклинаю ѧ. да мнѣ глѣши** (ОБ 1581, 206), *Не хочу я болей згубити, нежели обрѣсти* (Син. 1680, 168). Інших варіантів форм наз. в. займенника 1-ї ос. (**азъ**, **ѣзъ**), які зрідка вживались у старослов'янській мові [61, с. 176; 293, с. 112], а також у пам'ятках церковнослов'янської мови східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 62], в обстеженому матеріалі не виявлено.

Займенник 2-ї ос. в наз. в. в усіх випадках, як і в старослов'янській мові та церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян X–XIII ст. [61, с. 175;

229, с. 62], має форму **ты: ты же ми ѿвѣщай** (ОБ 1581, 275/2), **ты кто еси** (Лим. 1628, 2), **ты еси Бгъ** (ПКП 1661, 8 нн).

У род. в. займенники 1-ї і 2-ї ос. одн. та зворотний представлені формами **мене, тебе, себе: мене ради** (ОБ 1581, 66/2), **идѣ въслѣ(д) тебе** (ОБ 1581, 168), **ѿ тебе прїемлют(ъ)** (ПКП 1661, 10 нн), **вдеснѣю себе** (ЄвЛ 1644, 90). Ці форми вживались у старослов'янській мові [61, с. 176], переважали в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 63, 75, 88], вони ж рекомендовані в *ЗизГр* і *СмГр*: **Р. мене, тебе** (*ЗизГр*, 34 зв.), **себе** (*ЗизГр*, 49), **Ро(д): мене** (*СмГр*, 197), **тебе** (*СмГр*, 198), **себе** (*СмГр*, 199).

У дав. в. займенники 1-ї й 2-ї ос. одн. та зворотний мають по дві форми: повні (**мнѣ, тебѣ, себѣ**) та короткі (**ми, ти, си**). Обидва різновиди здавна використовувались у всіх слов'янських мовах [77, с. 83], представлені вони також у старослов'янській [61, с. 175] та в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 63, 75, 88], рекомендовані й *СмГр*: **мнѣ** или /ми (197), **тебѣ** или /ти (198), **себѣ** или /си (199). У *ЗизГр* паралельні форми подані для займенників 1-ї та 2-ї ос.: **мнѣ, или ми; тебѣ, или ти** (44 зв.). Зворотний представлений лише повною формою: **себѣ** (49).

Чіткого розмежування у вживанні повних і коротких форм в обстежених пам'ятках не спостерігаємо. Однак можна відзначити, що використання коротких форм певним чином обмежене. Зокрема, ці форми, як енклітичні, не вживаються під логічним наголосом, а також у прийменникових конструкціях. Найчастіше вони виступають у постпозиції стосовно головного слова: **повѣждь ми** (ОБ 1581, 17 зв./2), **Бѣ помози ми** (Ч 1617, 37), **Поємъ ти слово** (ТрЦв 1631, 18), **дам(ъ) ти ключа** (ЄвЛ 1644, 55 зв.), **иже не обрѣже(т) си плоти** (ОБ 1581, 7). Крім того, особливістю займенників **ти, си** є те, що вони достатньо часто мають присвійне значення: **деснаѣ ти рѣка гї сѣкрѣши враги** (ОБ 1581, 32), **Преч(с)томѣ ти образѣ поклонѣем(ъ)сѣ** (Ч 1617, 91), **велїхъ ти наслаждаемсѣ благодѣлїи**

(ПКП 1661, 40), *Помани насъ Гїи, егда прїйдеши въ цр(с)твїи си* (Ч 1617, 99), *внѣхъ посѣти спасите(л)нѣмъ си посѣщенїемъ* (ЛМГ, 20). Ці особливості функціонування коротких форм дав. в. особових та зворотного займенників були характерні для них у старослов'янській мові [61, с. 176], у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 65, 77, 89], а також у ранніх пам'ятках української мови [290, с. 52, 95].

Повні форми обмежень у функціонуванні не мають, уживаються за тих же умов, що й короткі, також під логічним наголосом, у прийменникових конструкціях, їхнє використання не залежить від позиції стосовно головного слова: *что сътворитъ мнѣ* (Ч 1617, 94), *мнѣ порѣчено вѣсть* (Лим. 1628, 4), *слава тебѣ* (Ч 1617, 4), *тебѣ глїю* (ЄвЛ 1644, 55 зв.), *вѣнѣ себѣ внимаѣ* (Лим. 1628, 41), *пристѣпиша къ мнѣ* (ОБ 1581, 220/2), *ѡвѣщаю к(ъ) тебѣ* (ТрЦв 1631, 132), *призываете егѡ к(ъ) себѣ* (ПКП 1661, 58 зв.).

Відзначені особливості форм *ми*, *ти*, *си* та *мнѣ*, *тебѣ*, *себѣ* дозволяють припускати, що вони, очевидно, сприймалися як певною мірою рівноправні варіанти. Підтверджують це *ЗизГр* і *СмГр*, у яких повні й короткі форми подані без додаткових пояснень, а також випадки (хоч і рідкісні) вживання повних і коротких форм у межах однієї фрази за однакових умов: *троє азъ рекѣ тебѣ ї избереши себѣ єдино ... и сътворю ти* (ОБ 1581, 153/2), *дѣвицы ... изъидѣтъ на срѣтенїе тебѣ, и рекѣтъ ти* (ОБ 1581, 163/2). З огляду на сказане є цікавими, на нашу думку, кількісні співвідношення при вживанні повних і коротких форм дав. в. У розглянутому матеріалі вони такі. **Мнѣ** зафіксовано 506 разів, **ми** – 856 (цифри для окремих пам'яток: *Букв. 1574* – 3 й 8, *Азб. 1578* – 2 й 9, *ОБ 1581* – 54 й 66, *ІЗ 1609* – 1 і 6, *Ч 1617* – 28 і 56, *ІЗ 1624* – 21 і 66, *Лим. 1628* – 28 і 79, *Сл. 1629* – 9 і 14, *ТрЦв 1631* – 15 і 26, *ІМ* (30-ті роки XVII ст.) – 14 і 62, *Розм.* (п. пол. XVII ст.) – 12 і 30, *ТрЦв 1642* – 29 і 53, *ЄвЛ 1644* – 69 і 64, *Тр. 1646* – 3 й 15, *ТрП 1648* – 26 і 71, *Сильв.* (серед. XVII ст.) – 1 і 0, *ПКП 1661* – 17 і 22, *Букв. 1664* – 2 й 12, *МД 1666* – 22 й 21, *Букв. 1671* – 2 й 7, *ЛМГ* (др. пол.

XVII ст.) – 0 і 1, *Син. 1680* – 1 і 0, *МО 1680* – 16 і 20, *Букв. 1681* – 3 й 16, *РО 1683* – 22 і 38, *Букв. 1692* – 2 й 7, *ЄвКП 1697* – 73 і 59). **Тѣѣѣ** зафіксовано 1086 разів, **ти** – 738 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізованих одиниці не виявлені: *Букв. 1574* – 4 й 1, *Азб. 1578* – 9 і 0, *ОБ 1581* – 103 і 42, *ІЗ 1609* – 4 і 2, *Ч 1617* – 82 і 44, *ІЗ 1624* – 14 і 11, *Лим. 1528* – 13 і 26, *Сл. 1629* – 124 і 74, *ТрЦв 1631* – 79 і 42, *ПМ (30-ті роки XVII ст.)* – 10 і 17, *Розм. (п. пол. XVII ст.)* – 24 і 45, *ТрЦв 1642* – 94 і 64, *ЄвЛ 1644* – 82 і 56, *Тр. 1646* – 54 і 35, *ТрП 1648* – 127 і 70, *Сильв. (серд. XVII ст.)* – 2 й 1, *ПКП 1661* – 34 і 32, *Букв. 1664* – 13 і 7, *МД 1666* – 39 і 16, *Букв. 1671* – 7 і 7, *ЛМГ (др. пол. XVII ст.)* – 0 і 1, *МО 1680* – 37 і 57, *Букв. 1681* – 15 і 7, *РО 1683* – 18 і 23, *Букв. 1692* – 10 і 4, *ЄвКП 1697* – 81 і 48). **Їѣѣѣ** зафіксовано 285 разів, **си** – 59 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізованих одиниці не виявлені: *ОБ 1581* – 46 і 6, *ІЗ 1609* – 1 і 0, *Ч 1617* – 3 й 8, *ІЗ 1624* – 17 і 0, *Лим. 1628* – 11 і 0, *Сл. 1629* – 17 і 6, *ТрЦв 1631* – 4 й 2, *ПМ (30-ті роки XVII ст.)* – 24 й 0, *Розм. (п. пол. XVII ст.)* – 1 і 0, *ТрЦв 1642* – 7 і 1, *ЄвЛ 1644* – 24 і 1, *Тр. 1646* – 3 й 4, *ГрКр 1648* – 2 і 0, *ТрП 1648* – 8 і 10, *Сильв. (серед. XVII ст.)* – 1 і 0, *ПКП 1661* – 16 і 5, *МД 1666* – 26 і 3, *Букв. 1671* – 1 і 0, *ЛМГ (др. пол. XVII ст.)* – 12 і 7, *МО 1680* – 3 й 1, *Букв. 1681* – 2 й 1, *РО 1683* – 20 і 3, *Букв. 1692* – 2 й 0, *ЄвКП 1697* – 42 і 1).

Наведені дані свідчать про те, що з усіх коротких форм дав. в. особових і зворотного займенників найбільш поширеною в церковнослов'янській мові досліджуваного періоду є форма **ми**. Вона активно вживана в більшості розглянутих пам'яток і кількісно переважає **мнѣ**. Звичайною є й форма **ти**. Однак вона кількісно поступається формі **тѣѣѣ** майже в усіх обстежених джерелах. Найменш використовуваною є форма **си**. В окремих пам'ятках вона взагалі не виявлена, в інших представлена загалом поодинокими вживаннями. При цьому майже в усіх випадках має присвійне значення.

Порівняння особливостей функціонування форм дав. в. особових та зворотного займенників в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. з попередніми етапами розвитку церковнослов'янської

мови свідчить про те, що короткі форми цих одиниць звужували сфери свого використання. За спостереженнями дослідників, тенденція до обмеження у вживанні коротких форм почала діяти ще у праслов'янській мові [288, с. 240], найвиразніше вона проявилась у функціонуванні **си**. Уже в старослов'янській мові ця форма виступає обмежено [61, с. 176], лише зрідка фіксують її дослідники в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 88]. В українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. **си** використовується рідко, переважно з присвійним значенням (приклади див. вище). Про рідкісність цієї форми свідчить також те, що вона не подана у відповідній парадигмі в *ЗизГр*. Форма **ти** є широко вживаною, однак кількісно поступається **тєвѣ**. У пам'ятках давньоруської церковної літератури, за спостереженнями дослідників [288, с. 236], **ти** була частотнішою. Кількісну перевагу з давніх часів зберегла лише форма **ми**.

Отже, форми **ми**, **ти**, **си** загалом звужували сфери свого функціонування, хоч **ми**, **ти** продовжували залишатись досить вживаними. Цією особливістю церковнослов'янська мова досліджуваного періоду відрізняється від української XVI–XVII ст. Форма **си** уже в найдавніших пам'ятках української мови була рідкісною, а в пам'ятках XVI ст. взагалі не представлена [156, с. 126]. **Ти** починає виходити з ужитку з XV ст., а з XVI – **ми**. Особливо активно ці форми зникають у пам'ятках південно-східного та північного походження [290, с. 95]. Можливо, що одним із чинників, які підтримували використання коротких форм **ми** й **ти** в українській літературній мові XVI–XVII ст., була церковнослов'янська мова.

Крім того, при аналізі дав. в. особових та зворотного займенників звертає на себе увагу відсутність варіантів у повних форм. Займенник 1-ї ос. в дав. в. відповідно до рекомендацій *СмГр* в усіх випадках має вигляд **мнѣ**. Варіантів **мънѣ**, **мьнѣ**, **мнє**, зафіксованих, поряд із **мнѣ**, в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 63; 288, с. 236], не виявлено. Займенник 2-ї ос. та зворотний виступають

в основному з кореневим **є**. Східнослов'янські варіанти **товѣ**, **совѣ** [364, с. 159; 101, с. 241; 203, с. 75; 77, с. 79; 222, с. 75; 309, с. 119–125] представлені лише поодинокими вживаннями: **исповѣмъса товѣ** (Ч 1617, 95), *Колико тобѣ ... долженъ есмъ* (Розм., 127), **взасте мѧ совѣ за пре(д)стателѧ** (ЛМГ, 19), *сами в собѣ разсуждающе* (Розм., 7).

У знах. в. особові займенники однини та зворотний також мають паралельні форми: повні (**мене**, **тебе**, **себе**) та короткі (**мѧ**, **тѧ**, **сѧ**). Функціональні відмінності між ними ще менш чіткі, ніж для дав. в. Пояснюється це особливостями історії форм знах. в. Первинними тут є форми **мѧ**, **тѧ**, **сѧ**. У давнину вони були наголошуваними [77, с. 40] і лише згодом перейшли до розряду енклітик, після того, як у значенні знах. в. почали вживатися форми род. **мене**, **тебе**, **себе**. У старослов'янській мові **мѧ**, **тѧ**, **сѧ** були загалом наголошуваними формами, про що свідчать прийменникові конструкції з ними, а також використання їх у зіставленнях та протиставленнях [293, с. 113; 62, с. 280]. Однак ці форми могли бути й ненаголошеними, тому А. Вайан запропонував називати їх напівенклітиками [61, с. 410]. Характер напівенклітик **мѧ**, **тѧ**, **сѧ** зберігали й у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 65, 78, 91]. У розглянутому матеріалі короткі форми знах. в. особових займенників однини найчастіше виступають у постпозиції стосовно головного слова (як енклітики): **оуслъшите мѧ братіє** (ОБ 1581, 259), **взыциѣ боговъ ... виюци(х) мѧ** ОБ 1581, 211), **бл(с)виг(ъ) тѧ Г(с)дѣ** (Ч 1617, 22 зв.), *молю тя, брате* (ПМ, 89), **поминай насъ поминаюцихъ тѧ** (МО 1680, 99). Однак достатньо поширеними є випадки використання коротких форм у препозиціях, а також у прийменникових конструкціях: **вѣскѣю же мѧ посла** (ОБ 1581, 27/2), **тако мѧ любииши** (ЛМГ, 41), **той тѧ да оупразднитъ** (Лим. 1628, 41 зв.), **на мѧ велеречеваша** (Ч 1617, 48 зв.), **да видетъ пре(д) тѧ** (ОБ 1581, 3/16), **дажд(д)ъ имъ за мѧ, и за сѧ** (СвЛ 1644, 59 зв.), **пріємшими на сѧ гвоздіє** (МД 1666, 120 зв.).

За таких же умов могли вживатися й повні форми: **Не остави мене Гї** (Ч 1617, 49), **идѣ видѣт(и) тебе** (Лим. 1628, 18), **ты мене оутверди** (ТрЦв 1631, 21), **въ подвигъ себе великій вдаде** (ПМ, 124), **не мола(т) за тебе** (Лим. 1628, 38), **Возмѣте нго мое на себе** (ЄвЛ 1644, 36 зв.).

Кількісні характеристики вживання повних і коротких форм у розглянутому матеріалі такі. **Мене** зафіксовано 268 разів, **мла** – 1397 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізованих одиницях не виявлені: *Букв. 1574* – 2 й 7, *Азб. 1578* – 2 й 15, *ОБ 1581* – 28 і 125, *Ч 1617* – 8 і 211, *ІЗ 1624* – 4 й 32, *Лим. 1628* – 16 і 48, *Сл. 1629* – 2 й 24, *ТрЦв 1631* – 11 і 37, *ПМ (30-ті роки XVII ст.)* – 10 і 34, *Розм. (п. пол. XVII ст.)* – 1 і 19, *ТрЦв 1642* – 11 і 85, *ЄвЛ 1644* – 43 і 159, *Тр. 1646* – 1 і 27, *ТрП 1648* – 17 і 176, *Сильв. (серед. XVII ст.)* – 0 і 1, *ПКП 1661* – 2 й 13, *Букв. 1664* – 0 і 26, *МД 1666* – 13 і 53, *Букв. 1671* – 1 і 17, *ЛМГ (др. пол. XVII ст.)* – 1 і 6, *МО 1680* – 8 й 40, *Букв. 1681* – 4 й 32, *РО 1683* – 8 і 46, *Букв. 1692* – 3 й 15, *ЄвКП 1697* – 42 і 149). **Тебе** зафіксовано 301 раз, **тла** – 1189 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізованих одиницях не виявлені: *Букв. 1574* – 2 й 2, *Азб. 1578* – 1 і 1, *ОБ 1581* – 19 і 103, *ІЗ 1609* – 0 і 4, *Ч 1617* – 14 і 96, *ІЗ 1624* – 4 й 24, *Лим. 1628* – 24 й 12, *Сл. 1629* – 16 і 32, *ТрЦв 1631* – 22 й 86, *ПМ (30-ті роки XVII ст.)* – 6 і 14, *Розм. (п. пол. XVI ст.)* – 1 і 21, *ТрЦв 1642* – 28 і 99, *ЄвЛ 1644* – 21 і 76, *Тр. 1646* – 11 і 28, *ТрП 1648* – 39 і 158, *ПКП 1661* – 9 і 32, *Букв. 1664* – 0 і 16, *МД 1666* – 19 і 34, *Букв. 1671* – 3 й 14, *ЛМГ (др. пол. XVII ст.)* – 1 і 1, *МО 1680* – 19 і 205, *Букв. 1681* – 13 і 19, *РО 1683* – 7 і 30, *Букв. 1692* – 12 і 4, *ЄвКП 1697* – 14 і 68). **Себе** зафіксовано 230 разів, **сла** – 44 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізованих одиницях не виявлені: *ОБ 1581* – 4 й 14, *ІЗ 1609* – 4 і 2, *ІЗ 1624* – 20 і 0, *Лим. 1628* – 26 і 0, *Сл. 1629* – 6 і 2, *ТрЦв 1631* – 4 й 2, *ПМ (30-ті роки XVII ст.)* – 19 і 1, *ТрЦв 1642* – 6 і 0, *ЄвЛ 1644* – 22 і 3, *Тр. 1646* – 15 і 1, *ТрП 1648* – 13 і 0, *ПКП 1661* – 25 і 0, *Букв. 1664* – 2 й 0, *МД 1666* – 28 і 6, *ЛМГ (др. пол. XVII ст.)* – 1 і 3, *МО 1680* – 2 й 0, *РО 1683* – 17 і 4, *ЄвКП 1697* – 12 і 6).

Наведені дані свідчать про те, що, незважаючи на певну функціональну тотожність повних і коротких форм знах. в. займенників 1-ї й 2-ї осіб, уживанішими в церковнослов'янській мові досліджуваного періоду були короткі форми. Що ж до елемента **сѧ**, то він використовується переважно як частина зворотних дієслів: **земла сѧ потресе** (ОБ 1581, 87), **да сѧ наѡчиши боѡтисѧ гѧ бѧ** (ОБ 1581, 111 зв.), **боѡахѡ бо сѧ кралѧ** (ЛМГ, 13). Як займенник трапляється рідко й у всіх випадках із прийменником **на** або **за** (приклади див. вище).

Таке активне вживання форм **мѧ**, **тѧ** в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. було її характерною особливістю порівняно з тогочасною українською мовою. За спостереженнями дослідників, в українській мові XVI–XVII ст. ці форми найчастіше вживаються в пам'ятках галицького походження, в інших менш поширені [156, с. 126; 290, с. 97].

В ор. та місц. відмінках особові займенники однини та зворотний в усіх випадках мають форми **мною**, **тобою**, **собою** та **(о) мнѣ**, **(о) тебѣ**, **(о) себѣ**: **междѡ мною и тобою** (ОБ 1581, 121 зв./2), **да егѡ поймѡтъ сѡ собою** (ПКП 1661, 45), **да не постѡда(т)сѧ о мнѣ** (Ч 1617, 34 зв.), **сѡблазнѡтсѧ ѡ тебѣ** (ЄвЛ 1644, 94 зв.), **рѡхѡ въ себѣ** (ПМ, 129).

У множині варіантність для особових займенників характерна меншою мірою. Зокрема, у наз. та род. відмінках вони в усіх випадках мають форми **мы**, **вы** та **насѡ**, **васѡ**: **Мы ... сѡю Книгѡ ... тебѣ приносимѡ** (ПКП 1661, 4 нн), **вы без(ѡ) разѡма есте** (ЄвЛ 1644, 52), **прѡйми ѡ насѡ** (Ч 1617, 92 зв.), **по ѡходѣ ... ѡ васѡ** (ЛМГ, 5).

У дав. в. особові займенники представлені (за рідкісними винятками) формами **намѡ**, **вамѡ**: **дарѡй же намѡ Блг(д)ть** (ПКП 1661, 14 нн), **се повѣдахѡ вамѡ** (Лим. 1628, 54), **азѡ вамѡ реку** (ПМ, 64). У слов'янських мовах у давнину використовувалися також короткі варіанти цих форм [77, с. 126] **ны**, **вы**. Вони представлені в старослов'янській мові [293, с. 111; 61, с. 175; 62, с. 280], у ранніх пам'ятках східних слов'ян [290, с. 61]. Однак уже

в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. **ны** представлена лише поодинокими вживаннями, **вы** – відсутня [229, с. 73, 85]. Не рекомендовані такі форми й *ЗизГр* та *СмГр*. Хоч зрідка вони ще й у кінці XVI–XVII ст. використовувались. У розглянутому матеріалі (в *ОБ 1581*) виявлені поодинокі вживання **ны**: **даждь ны маса** (*ОБ 1581*, 66), **да ны даси ѿ сѣмен(ъ) зємльныхъ** (*ОБ 1581*, 3/150).

У знах. в. мн особові займенники мають паралельні форми: **ны**, **вы** і **насъ**, **васъ**. Ці форми здавна були характерні для слов'янських мов [77, с. 122], причому короткі в давнину були більш уживаними. Займенники **ны**, **вы** широко використовувалися, зокрема, й у старослов'янській мові [62, с. 281], були основними в ранніх східнослов'янських пам'ятках [290, с. 65]. Однак згодом вони, як і короткі форми знах. одн., почали переходити до розряду енклітик і відходити на периферію. Цей процес науковці фіксують уже в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 73, 86], хоч активно вживаними форми **ны**, **вы** залишались у церковнослов'янській мові ще довгий час. Про це свідчать *ЗизГр* та *СмГр*, в яких подані обидва різновиди форм, причому в *СмГр* короткі форми на першому місці: **В. насъ, и ны; васъ, и вы** (*ЗизГр*, 45), **Ви(н): ны /или насъ** (*СмГр*, 198), **вы /или васъ** (*СмГр*, 199). Підтверджують це й обстежені пам'ятки, в більшості з яких виявлені і повні, і короткі форми.

Функціональні особливості коротких і повних форм знах. мн. такі ж, як і в однині. Короткі частіше представлені в позиціях, характерних для енклітик: **Бже обрати ны** (*ОБ 1581*, 3/16/2), **Ги ... оуслыши ны** (*Ч 1617*, 44 зв.), **Азъ оубо крстихъ вы** (*ЄвЛ 1644*, 112 зв.). Однак не є рідкісним їхнє уживання в препозиції стосовно головного слова та в прийменникових конструкціях: **кто ны напитаеть** (*ОБ 1581*, 66), **может(ъ) ны кто братіе вопросити** (*ПКП 1661*, 28 зв.), **той вы вкреститъ** (*ЄвЛ 1644*, 7 зв.), **прійми ... Бѣѹ моллцѹса за ны** (*Ч 1617*, 99), **призрю на вы** (*ПМ*, 98). Повні виступають у різних позиціях: **Помани насъ Ги** (*ОБ 1581*, 3/21/2), **предаде**

васъ Богъ (ПМ, 108), *на насъ излієтъ ... бл̄говѣровіє* (ПКП 1661, 5 нн), *постиже на васъ цр(с)твіє Бжїє* (ЄвЛ 1644, 39).

В обстежених пам'ятках зафіксовані також випадки вживання коротких і повних займенників поряд за однакових умов: **Бжє оцѣдри нты, и бл(с)винты. просвѣти лице твоє на нты, и помилѣй насъ** (Ч 1617, 22), **избавлю васъ ѿ работы ихъ, и ѿимѣ ва(с), и прїимѣ вты себѣ в люди** (ОБ 1581, 27/2), **бл̄гословите кленѣціа вты, добро творите ненавидящимъ васъ** (ЄвЛ 1644, 14 зв.). У зв'язку з цим є потреба в інформації (як і при аналізі займенників в однині) про кількісні співвідношення у вживанні повних і коротких форм. **Насъ** у розглянутому матеріалі зафіксовано 760 разів, **нты** – 201 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізовані одиниці не виявлені: *Букв. 1574* – 9 і 3, *Азб. 1578* – 15 і 5, *ОБ 1581* – 40 і 14, *ІЗ 1609* – 6 і 2, *Ч 1617* – 78 і 25, *ІЗ 1624* – 17 і 3, *Лим. 1628* – 7 і 3, *Сл. 1629* – 124 і 30, *ТрЦв 1631* – 63 і 4, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 17 і 1, *Розм.* (п. пол. XVII ст.) – 1 і 0, *ТрЦв 1642* – 69 і 9, *ЄвЛ 1644* – 14 і 11, *Тр. 1646* – 27 і 5, *ТрП 1648* – 60 і 5, *ПКП 1661* – 20 і 6, *Букв. 1664* – 15 і 2, *МД 1666* – 47 і 8, *Букв. 1671* – 12 і 3, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 2 і 0, *МО 1680* – 47 і 14, *Букв. 1681* – 15 і 3, *РО 1683* – 50 і 30, *Букв. 1692* – 15 і 3, *ЄвКП 1697* – 10 і 13). **Васъ** зафіксовано 192 рази, **вты** – 207 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізовані одиниці не виявлені: *Букв. 1574* – 2 й 1, *Азб. 1578* – 2 й 0, *ОБ 1581* – 15 і 30, *ІЗ 1609* – 0 і 1, *Ч 1617* – 2 й 2, *ІЗ 1624* – 8 й 4, *Сл. 1629* – 4 й 5, *ТрЦв 1631* – 9 і 2, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 9 і 4, *Розм.* (п. пол. XVII ст.) – 2 і 0, *ТрЦв 1642* – 14 і 4, *ЄвЛ 1644* – 29 і 67, *Тр. 1646* – 5 і 0, *ТрП 1648* – 8 і 1, *ПКП 1661* – 9 і 4, *Букв. 1664* – 0 і 3, *МД 1666* – 12 і 6, *ЛМГ* (др. пол. XVII ст.) – 5 і 0, *МО 1680* – 18 і 1, *Букв. 1681* – 1 і 1, *РО 1683* – 3 і 3, *ЄвКП 1697* – 26 і 149). Ці дані свідчать, що короткі форми знах. в. особових займенників множини, хоч і були ще достатньо вживаними, вже поступалися повним. Насамперед це стосується форми **нты**, яка в більшості обстежених пам'яток представлена значно меншою кількістю порівняно з **насъ**. **Вты** в окремих пам'ятках

переважає, однак є такі, де вона взагалі не засвідчена. В українській мові XVI–XVII ст. короткі форми знах. мн. особових займенників є рідкісними [290, с. 103], що, очевидно, сприяло виходу з ужитку їх і в українській редакції церковнослов'янської мови.

В орудн. та місц. відмінках мн. особові займенники представлені лише формами відповідно **нами**, **вами** та **(о) насъ**, **(о) васъ**: **с(ъ) нами Бгъ** (ЄвЛ 1644,3), **пїю сь вами** (ЄвЛ 1644, 94), **молишисѧ о насъ** (Ч 1617, 23), **Пр(о)рчєствова ... ѡ васъ** (ЄвЛ 1644, 135 зв.).

У двоїні особові займенники трапляються рідко. Більш-менш поширеними є лише форми дав. в.: **нє бѣ показалъ нама сєго** (ОБ 1581, 116 зв./2), **Повѣда нама, мнѣ и братѣ моємѣ** (Лим. 1628, 67), **да дастъ гѣ бѣ вама обрєсти покой** (ОБ 1581, 121 зв.), **даю вама все** (Лим. 1628, 19). Поодинокими вживаннями **наю** і **ваю** представлений род. в., при цьому **наю** має присвійне значення: *они ж (чоловік і жінка) начаша сь клятвою глаголати: «якъ сєго лѣта ниже видѣхомъ въ дому наю вина ...»* (ПМ, 113), **да ѿверзѣтсѧ очи наю** (ЄвКП 1697), **сожалисѧ мнѣ пачє ваю** (ОБ 1581, 121 зв./2), **Іакѡвъ призва Лію, и Рахиль ..., рече има: Виждѣ азъ лице ѡца ваю** (ТрП 1648, 799). Зафіксована також форма ор. в. **вама**: **да сѣтвори бѣ сь вама мл(с)ть** (ОБ 1581, 121 зв.), **пожих(ъ) с вама** (Лим. 1628, 19). Форм наз., знах. та місц. відмінків двоїни не виявлено.

Отже, особові та зворотний займенники в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. при відмінюванні значною мірою зберегли ті особливості, які були характерні для них ще у старослов'янській мові. Насамперед це стосується наз. в. одн. займенника 1-ї ос. (**азъ**) та дав. одн. займенника 2-ї ос. та зворотного (**тебѣ**, **себѣ**). Українські відповідники цих форм в обстежених пам'ятках поодинокі.

Яскравою особливістю проаналізованих парадигм порівняно з відповідними українськими є короткі форми. Однак максимально активно вживаними серед них є лише форми дав. та знах. відмінків одн. займенника

1-ї ос. (ми, ма) і знах. одн. займенника 2-ї ос. (та), інші, хоч і використовуються, починають поступатися місцем повним формам, а окремі, як, наприклад, короткі форми множини та си, са, вже є рідкісними.

5.2. Предметно-особовий займенник

Відмінкова парадигма предметно-особового займенника виникла шляхом поєднання форм наз. в. вказівного займенника онъ, оно, она та форм непрямих відмінків відносно-вказівного займенника и, є, га. Процес її витворення відбувся загалом ще в праслов'янський період [364, с. 161; 9, с. 156], і вже в найдавніших пам'ятках займенник 3-ї ос. в наз. в. одн. мав вигляд онъ, оно, она. Давні форми и, є, га використовувалися лише в поєднанні з же й переважно з відносним значенням (як сполучні слова) [293, с. 117–118; 62, с. 287; 52, с. 38; 69, с. 290; 130, с. 102].

Характерною особливістю відмінювання цього займенника в старослов'янській мові і в ранніх східнослов'янських була наявність коротких форм знах. в. [61, с. 173–174; 290, с. 74–75; 130, с. 14] та розрізнення за родами в наз. і знах. мн. Згодом у східнослов'янських мовах короткі форми поступилися місцем новим, тотожним род. в., зникло також і розрізнення за родами в множині. Зокрема, в українській мові вже в XVI ст. короткі форми були загалом рідкісними [156, с. 129, 131; 290, с. 113–115, 120], відсутнім було також і розрізнення родових форм у множині [156, с. 130]. Подібні зміни, як свідчить розглянутий матеріал, відбувались і в церковнослов'янській мові української редакції.

Однина

У наз. в. одн. предметно-особовий займенник має форми онъ, она (форма середн. р. оно не виявлена): *Богу помолимся, да онъ ... обличить озлобляющаго насъ* (ПМ, 52), *Радѣйся, второй Гедѣвнѣ, занѣ тако же онъ ... сведе рѣсѣ ...: тако жде, и ты* (ПКП 1661, 39), *оумре ... мъжъ поемнинь. И оста она и оба сѣа еа* (ОБ 1581, 121 зв.).

Крім того, **онъ, оно, она** вживалися в цей час і як форми вказівного займенника (**онъ, оно** і т. д.): **сновидецъ онъ идетъ** (ОБ 1581, 17 зв./2), **нарицает же сѧ мѣсто оно ѿѡасъ** (Лим. 1628, 2), **вѣдница она ѿ тогѡ часа не быст(ь) вѣдница** (Лим. 1628, 18 зв.). Активне використання **онъ, оно, она** як форм вказівного займенника, можливо, було причиною того, що М. Смотрицький ці утворення не пов'язував із **его** й у своїй граматиці відзначив, що **его** в однині та множині всіх родів називного **лишається** (228, 229, 230). У *ЗизГр* форма **онъ** подана як наз. в. займенника 3-ї ос.: **Именовный, онъ** (45). Зв'язок **онъ, оно, она** з **его, еѧ** і т. д. міг бути неочевидним також тому, що в церковнослов'янській мові в кінці XVI–XVII ст. для вказівки на 3-ю ос. (насамперед чол. р., зрідка жін.) досить часто вживався вказівний займенник **той (та)**: **бѣ дѣдъ въ всѣхъ пѣтѣхъ своихъ смысла ... и видѣ саоу(а) како той смыслитъ сѣло** (ОБ 1581, 133/2), **въз(ъ)врѣзи на Гѧ печаль твою, и тѣй тѧ препитаетъ** (Ч 1617, 89), **оувѣщеваше (Феодосій) Матерь свою Нѡ та не хоташе и слышати** (ПКП 1661, 51 зв.). Науковці відзначають цю особливість і в пам'ятках старослов'янської мови [61, с. 173], а також у східнослов'янських мовах на ранніх етапах розвитку [88, с. 69].

У *род., дав., ор.* та *місц. відмінках одн.* предметно-особовий займенник представлений переважно традиційними формами, для чол. й середн. родів відповідно **его** (в безприйменникових конструкціях та після вторинних прийменників), **него** (після первинних прийменників); **емѡ, немѡ; имъ, нимъ**; (о) **немъ**; для жін. р. **еѧ, неѧ; ей, ней; ею, нею**; (о) **ней**. Подаємо типові приклади цих форм.

Род. в.: **егѡ ради** (Лим. 1628, 41), **претрътихомъ Его ради** (ПМ, 63), **прійдоша до него** (ОБ 1581, 111 зв./2), **оукрылъ бымъ сѧ ѿ него** (Ч 1617, 88 зв.), **близь ея** (ПМ, 102), **из(ъ) неѧ же родисѧ Гѧ** (ЄвЛ 1644, 2).

Дав. в.: Г(с)дѣ имѣ емѣ (Ч 1617, 32), пристѹпиша к(ъ) немѣ (ЄвЛ 1644, 10 зв.), высть ей въ сына (ТрЦв 1631, 91), глѣши к ней (ОБ 1581, 239/2).

Ор. в.: широкъ пѹтъ въводай въ пагѹбѹ, и мнѹзи сѹтъ в(ъ)ходѹщій имѣ (ЄвЛ 1644, 20 зв.), видѣ ... еп(с)копа того, и на(д) нимѣ столпѣ (Лим. 1628, 21 зв.), наполните зѣмлю, и обладайте ею (ОБ 1581, 1 зв.), видѣх(ъ) ... женѣ ... и с нею два мѹжа (Лим. 1628, 31 зв.).

Місц. в.: да принесѹтъ гѹ овенѣ ..., и да помоли(т)сѣ жрець о немѣ (ОБ 1581, 46 зв.), Человѣкъ ... исцели ..., всѣмъ повѣдая исцѣленіе ... на немѣ бывшее (ПМ, 99), живѣше в(ъ) ней (печері) (ПКП 1661, 12 зв.).

Елемент *н* у формах *него*, *неѣ* і т. д., як відомо, не є споконвічним, з'явився він у результаті взаємодії займенників із давніми прийменниками **вѣн*, **кѣн*, **сѣн*. Приєднання *н* до займенникових форм відбулося ще в праслов'янський період [205, с. 352; 9, с. 159], форми із цим елементом представлені вже у старослов'янській мові [61, с. 174], про необхідність їхнього вживання з прийменниками говорить і М. Смотрицький: *Вѣстно вѣди /с(ъ) предлогомъ полагаемое /егв: приймати сопреди /н: такъ /в(ъ) него: к(ъ) немѣ: с(ъ) нимѣ: ѡ немѣ: и про(ч).* (232). Форми з *н* здавна використовувались і в східнослов'янських мовах [364, с. 310], зокрема й в українській [9, с. 159, 290, с. 108]. Водночас у багатьох українських говірках представлені й утворення без *н* [9, с. 159, 290, с. 109], зафіксовані вони й у пам'ятках XVI–XVII ст. [290, с. 109]. Як поодинокі вживання такі форми трапляються й у розглянутому матеріалі (в *ОБ 1581*) (є, можливо, результатом впливу української мови): *цр(с)твова въ его мѣсто* (ОБ 1581, 185/2), *да слово твоє ѿ его не оудалитсѣ* (ОБ 1581, 206/2). У пам'ятках української мови XVI–XVII ст. форми ор. в. з елементом *н* могли вживатися й без прийменників [290, с. 117]. Для церковнослов'янської мови це було загалом не характерним, хоч зрідка траплялось, можливо, в результаті впливу української мови: *Антѡній ѡстава(ь)ши мирскаѣ всѣ Хѣ ради ѡбница: и*

ТОГѠ ДѢЛА ШБОГАТИТСА НИМЪ) (ПКП 1661, 28 зв.), стр(с)ть проповѣдуетъ; сице не стѣдахѹса, но оуслаждахѹса нею (ІЗ 1624, 235).

Крім того, серед проаналізованих форм предметно-особового займенника зафіксовані рідкісні варіанти для род. в. жін. р. та дав. чол. У род. в. жін. р., поряд із традиційними формами, поодинокими вживаннями представлені утворення на -и: *рекоста ей снохи ни* (ОБ 1581, 121 зв.), *іерей онъ прійде къ княгинѣ, въ костели суцима и сынома еи* (ПМ, 94). З'явилися вони в результаті впливу української мови, в якій були основними варіантами род. в. одн. жін. р. [156, с. 128].

У дав. в. для чол. р. у пам'ятках української мови XIV–XVII ст. дослідники фіксують скорочену форму *му* [290, с. 112]. У розглянутому матеріалі вона представлена лише у *Розм.: богъ му да благословит* (31), *уготуй му ... мѣсто* (157) і ін. В українській частині розмовника цим формам відповідають *му* або *шному*: *богъ му нехай щастить* (31), *наготуй шному ... мѣсце* (157).

У *знах. в.* для предметно-особового займенника зафіксовані варіанти. У старослов'янській мові у *знах. в.* він мав переважно форми *и* (чол. р.), *є* (середн. р.) та *ю* (жін. р.) [293, с. 114; 61, с. 173; 62, с. 283], хоч дослідники відзначають, що *и* вже починало поступатися формі, тотожній род. в. (*єго*) [61, с. 174]. Процес заміни давніх форм (*и, є, ю*) новими, тотожними род. в., відбувався й у східнослов'янських мовах. За спостереженнями науковців, старі форми у східнослов'янських мовах почали виходити з ужитку з XII–XIII ст. [9, с. 160; 55, с. 222; 290, с. 113], а в пам'ятках української мови XVI ст. вони трапляються вже лише спорадично (порівняно частіше *ю*) [156, с. 129]. Такі зміни (насамперед витіснення *и* формою *єго*) відбувались і в церковнослов'янській мові. Однак, як свідчить розглянутий матеріал, тут вони були повільнішими й мали певні особливості. Зокрема, у безпрійменникових конструкціях для *знах. в. чол. р.* в розглянутому матеріалі панівною є форма *єго*: *сѣтвори бѣ чѣка. По образѹ вѣію сѣтвори*

его (ОБ 1581, 1 зв.), сотвори ... олтаръ, и ѡсти егѡ (Лим. 1628, 6 зв.), *единъ юноша ... розболись вельми, яко ели возмогохомъ его донести* (ПМ, 50), **Говѣт(ъ) сътвориша на Гса, пакѡ оумертвити его** (ЄвЛ 1644, 99), **по(з)на его Кнѣзѡ быти** (ПКП 1661, 59). Це яскраво демонструють кількісні співвідношення при вживанні нової та старої форм. Форма **его** (в безприменникових конструкціях) зафіксована 1830 разів, **и** – 213 (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізованих одиниці не виявлені: *Букв. 1574 – 3 й 0, ОБ 1581 – 104 й 60, ІЗ 1609 – 4 й 23, Ч 1617 – 12 і 10, ІЗ 1624 – 37 і 34, Лим. 1628 – 101 і 0, Сл. 1629 – 14 і 9, ПМ (30-ті роки XVII ст.) – 125 і 1, Розм. (п. пол. XVII ст.) – 1 і 0, ТрЦв 1631 – 68 і 5, ТрЦв 1642 – 42 і 3, ЄвЛ 1644 – 467 і 38, Тр. 1646 – 60 і 0, ТрП 1648 – 25 і 1, ПКП 1661 – 90 і 3, МД 1666 – 76 і 3, ЛМГ (др. пол. XVII ст.) – 19 і 0, МО 1680 – 12 й 1, Син. 1680 – 21 і 0, Букв. 1681 – 3 й 0, РО 1683 – 59 і 12, ЄвКП 1697 – 495 і 5*). З наведених цифр видно, що нова форма (**его**) кількісно значно переважає в більшості пам'яток (а в деяких є взагалі єдиною можливою), **и** широко вживана лише в окремих, а кількісно переважає тільки в одній. Приклади: **полъ телець ... и дасть и рабѸ** (ОБ 1581, 7/2), **Хоцєши же быти тебе сыноу послушнѸ, то ... и въспитовай** (ІЗ 1609, 10 зв.), **в(ъ)зыци миръ и пожнеши и** (Ч 1617, 102), **Изведи ми ... сына ..., да виждѸ и** (ПКП 1661, 51).

У применникових конструкціях, навпаки, частіше виступає давня форма чол. р. **нь** (188 уживань), нова **него** за таких умов трапляється рідко (зафіксовано 41 випадок) (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізованих одиниці не виявлені: *ОБ 1581 – 9 і 5, ІЗ 1609 – 2 й 0, Ч 1617 – 4 і 0, ІЗ 1624 – 14 і 0, Лим. 1628 – 13 і 4, Сл. 1629 – 3 й 1, ПМ (30-ті роки XVII ст.) – 13 і 3, ТрЦв 1631 – 1 і 0, ТрЦв 1642 – 8 і 0, ЄвЛ 1644 – 52 і 4, Тр. 1646 – 10 і 3, ТрП 1648 – 3 і 0, ПКП 1661 – 8 і 4, МД 1666 – 4 і 4, Син. 1680 – 1 і 0, МО 1680 – 2 і 0, Букв. 1981 – 1 і 0, РО 1683 – 3 і 1, ЄвКП 1697 – 36 і 12*). Приклади: **объсѣдше гаваонъ, и въевахѸ на нь** (ОБ 1581, 101 зв./2), **сотворимъ возжеци огнь ..., и внидева во нь** (Лим. 1628, 23), **праздникъ есть ..., въ нь**

же не достоитъ дѣлати (ПМ, 123) бѣгъ гдѣ, бѣженъ(ъ) мужъ, иже оуповаетъ(ъ) на нь (Ч 1617, 101 зв.), Ис ... видѣ Дѣа Бжїа ... градѣца на нь (ЄвЛ 1644, 8). Те, що в прийменникових конструкціях перевагу надавали старим формам, особливо помітно, коли обидва різновиди вжиті в межах однієї фрази: На западѣхъ ... стоитъ дѣволъ ... Ѡрините єгѡ, Ѡрецьтєса тогѡ, и дѣните на нь, и поплютьє єгѡ (ТрЦв 1631, 152), возрѣвѣ на нь, возлюбѣ єгѡ (ЄвКП 1697, 153 зв.). Причиною збереження старих форм за таких умов було, очевидно, те, що вони, об'єднуючись із прийменниками, утворювали самостійні фонетичні слова [129, с. 36] і виходили з-під дії тенденції, відповідно до якої енклітичні форми займенників замінювалися фонетично самостійними. Крім того, у поєднанні з прийменниками коротка форма втрачала омонімічні зв'язки з високочастотним сполучником *и*, внаслідок чого зникали певні труднощі в розумінні, спричинені такою омонімією.

З наведених цифр видно, що в обстежених пам'ятках зрідка в прийменникових конструкціях трапляється й нова форма (него): олтарѡ да горитъ оу него (ОБ 1581, 46 зв.), восхотѣхъ за него (воїна) послѡгнѣти (Лим. 1628, 52), старецъ онъ, по него же послала еси, прийде (ПМ, 67), вѣрѣемъ в(ъ) него (ЄвЛ 1644, 102 зв.).

У середн. р. предметно-особовий займенник має переважно стару форму *є*: дамъ тебе Ѡ неѡ чадо, и бл(с)влю є (ОБ 1581, 7), Раждежено слово твое ..., и рабъ твой вѣзлюби є (Ч 1617, 17), погребѡша є (тіло) во црѣкви (ЛМГ, 10). Форма *єго* для середн. р. представлена поодинокими вживаннями: *връше єго* (тіло) *въ грѡбъ ... рече* (ПМ, 76), *рекѡша ... к(ъ) нима: что Ѡрешаетѡ жребѡ; она же рекѡста, такѡ Гѣ требѣет(ъ) єго* (ЄвЛ 1644, 270 зв.).

У жін. р. предметно-особовий займенник також представлений двома формами, старою (*ю, ню*) та новою (*єѡ*). Основною є традиційна: *сѣзда гѣ ... женѣ, и приведе ю кѣ адамѣ* (ОБ 1581, 1 зв./2), *очистивъ церковъ ...*

отдаде им ю (ПМ, 103), *совлечеса ... с(ъ) ризы своеа, и вда(ст) ю двѣ* (ПКП 1661, 23), *видѣ(х) землю ... и мене в(ъ)вержена в(ъ) ню* (Лим. 1628, 10 зв.). Нова (єа) трапляється лише зрідка: *вѣн(ь)ми дѣи моеи, и избави еа* (Ч 1617, 35 зв.), *вса(к) иже возритъ на женѣ къ еже вожделѣти еа* (ЄвЛ 1644, 13), *враги повредити еа* (обитель) *не возмогѣт(ъ)*. У приименикових конструкціях зафіксовано лише *ню*.

Отже, давні, короткі форми середн. та жін. родів знах. одн. продовжували залишатись у церковнослов'янській мові активно вживаними. Відбувалося це, можливо, тому, що вони не мали омонімів і при їхньому функціонуванні не виникало труднощів у розумінні текстів. Загалом же ці форми з огляду на майже повну відсутність їх у тогочасній українській мові були характерною ознакою церковнослов'янської. Підтверджує це й матеріал словника «*Гиноніма славеноросскаа*», в якому українська форма *в него* має церковнослов'янський відповідник *вон(ь)* (СинСл, 103).

Множина

Для *наз. в. мн.* предметно-особовий займенник в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. мав, можливо, різні родові форми. Хоч в обстежених пам'ятках виявлені в основному форми чол. р.: *чѣдо видѣша граждане ..., и они ... вопіахѣ* (Лим. 1628, 58), *призовемъ ... старѣйшинъ ..., да они призовуть ... гражданы* (ПМ, 63), *ѿ тебе они* (печерські святі) *пріѣша живот(ъ)* (ПКП 1661, 6 нн). У *ПКП 1661* зафіксована також форма жін. р. *оны*: *Пещеры нѣи ... на двоухъ Прп(д)вныхъ ѿцехъ ... аки на двоухъ завѣсахъ ... висят(ъ): на тѣхъ оны стоѣтъ* (ПКП 1661, 27 зв.).

У *род., дав., ор., місц. відмінках* предметно-особовий займенник має однакові для всіх родів форми відповідно *ихъ, нихъ; имъ, нимъ; ими, ними; (о) нихъ*. Подаємо типові приклади виявлених форм.

Род. в.: Кто во житїа Прп(д)вных ѿцѣ ... читал, не ѿнесет ѿ нихъ ... ползгы; (ПКП 1661, 11), о главахъ святыхъ, отъ нихъ же миро ... исходитъ (ПМ, 119).

Дав. в.: въ срѣтенїе имъ (ОБ 1581, 7/2), како же хощете да творатъ вамъ члци, и вы творите имъ (Євл 1644, 17 нн), Богъ любитъ въ чистотѣ и въ молитвахъ пребывающихъ ... и ... къ нимъ бесѣдуетъ (ПМ, 85).

Ор. в.: прїйдоша сродници ... старецъ, помолиса г(с)деви да невиди(м) бѣдетъ ими (Лим. 1628, 37), отагчите дѣла людемъ симъ, да са ими пекѣтъ (ОБ 1581, 27), да глаголетъ съ ними (ПМ, 107).

Місц. в.: согра(д)ша грады, и вселишася в нихъ (ОБ 1581, 121/2), вопрошень ... о іереехъ, ... како о нихъ разумѣеть, отвѣща (ПМ, 75), идоста в(ъ) пещеры ..., и затвористася в ни(х) (Лим. 1628, 72).

У род. та місц. відмінках зафіксовані також поодинокі форми без н після первинних прийменників: троє азъ рекѣ тебе ї избереши себѣ єдино ѿ ихъ (ОБ 1581, 154/2), сѣпрѣзи волхвъ орахѣ, и веслица паслахѣса близъ ихъ (ТрЦв 1631, 92), шествова до ихъ (монахїв) ... штець (ЛМГ, 7), ѿцѣ ... Антвнїи братїю ... союзом(ъ) ... совокѣпи, какъ въ всѣхъ ихъ ... дша єдина бѣ (ПКП 1661, 28 зв.). В одному випадку форми з н та без нього вжиті поряд: извиша сны ам(ъ)манитски, ... ї иже остася ѿ ни(х), развѣгошася, и не остася ни два ѿ ни(х) вѣкѣпѣ (ОБ 1581, 128/2).

У *знах. в. мн.* у старослов'янській мові предметно-особовий займенник мав для різних родів різні форми: **ѡ** для чол. й жін., **ѡ** для середн. [61, с. 174], вони рекомендовані й *СмГр*: **Вн(н): ѡ** (чол. р.), **ѡ** (жін. р.) (229), **ѡ** (середн. р.) (230). Розрізнення за родами у *знах. мн.* для предметно-особових займенників було також характерним для східнослов'янських мов на ранніх етапах розвитку. Однак згодом давні форми почали поступатись (як і в *знах. одн.*) новій, тотожній род. в. і спільній для всіх родів. У пам'ятках української мови XIV–XV ст. ця форма вже є активно вживаною [290, с. 120], а в XVI ст. провідною, старі форми трапляються лише зрідка в прийменникових

конструкціях [156, с. 131]. Такі зміни відбувались і в церковнослов'янській мові. В обстежених пам'ятках зафіксовані однакові для всіх родів форми, для яких характерні загалом ті ж особливості, що й для форм одн. Зокрема, в безприйменникових конструкціях у більшості джерел переважає нова форма **иѡъ** (452 вживання), хоч достатньо поширеною є й давня **ѡ** (211 уживань) (цифри для окремих пам'яток, у деяких аналізованих одиниці не виявлені: *ОБ 1581* – **иѡъ** 51 вживання, **ѡ** – 50, *ІЗ 1609* – 1 і 0, *Ч 1617* – 16 і 11, *ІЗ 1624* – 22 і 1, *Сл. 1629* – 9 і 5, *Лим. 1628* – 10 і 2, *ПМ* (30-ті роки XVII ст.) – 51 і 8, *ТрЦв 1631* – 28 і 19, *ТрЦв 1642* – 10 і 8, *ЄвЛ 1644* – 83 і 50, *Тр. 1646* – 15 і 14, *ТрП 1648* – 12 і 2, *ГрКр 1648* – 2 і 0, *Сильв.* (серед. XVII ст.) – 2 й 1, *ПКП 1661* – 21 і 3, *МД 1666* – 15 і 5, *ЛМГ* – 24 і 0, *Букв. 1671* – 1 і 1, *Син. 1680* – 1 і 0, *МО 1680* – 2 й 1, *Букв. 1681* – 2 й 2, *РО 1683* – 7 і 11, *Букв. 1692* – 1 і 1, *ЄвКП 1697* – 69 і 15): **Мѡжа и женѡ сътвори иѡъ** (*ОБ 1581*, 1 зв.), **Не ... помѣтайте висерѡ вашиѡъ пре(д) свиніами: да не поперѣтъ иѡъ ногама** (*ЄвЛ 1644*, 19 зв.), **ругашеся святымѡ мощемѡ, за власы торзая ихѡ** (*ПМ*, 73), **си словеса гѡже гѡла гѡ творити ѡ** (*ОБ 1581*, 42 зв.), **принесены быша нѡкія от частей ... его мощей ...; духовникѡ же ... видѡвъ я ... паде** (*ПМ*, 128). Зрідка трапляються випадки, коли стара й нова форми вживаються поряд: **Гѡдѡ ... смѡтитѡ ѡ, и смѡсть иѡъ огнь** (*Ч 1617*, 45 зв.), **Ѧп(с)и люди своѡ, ... исправи ѡ, и вознеси иѡ** (*Букв. 1671*, 51; *Букв. 1681*, 49; *Букв. 1692*, 51).

Із прийменниками в усіх випадках представлена давня форма (**на**): **властеліе ... почитаѡу ноудеа, страѡъ бо ... належаше на на** (*ОБ 1581*, 264/2), **проклиная ... иѡъ съборица ... , и плюю на на** (*Тр. 1646*, 98), **посли ны въ свиніа, да в(ѡ) на в(ѡ)нїйдемѡ** (*ЄвЛ 1644*, 126 зв.).

Двоїна

Форми двоїни предметно-особового займенника в обстежених пам'ятках трапляються рідко, хоч представлена загалом повна двоїнна парадигма. При цьому вона порівняно зі старослов'янською мовою має певні

особливості. Зокрема, в старослов'янській мові в наз. в. дв. предметно-особовий займенник мав форми **ѧ** (чол. і середн. роди) та **и** (жін. р.) [61, с. 173]. У *СмГр* рекомендовані **ѧ** (чол. і середн. роди) та **Ѣ** (жін. р.) (228–230). У розглянутому матеріалі ці форми не виявлені, замість них уживаються **она** (чол. р.) та **онѢ** (жін.) (середн. р. не зафіксований): **два мїранина ... приѧста на(с) ... мы же глѧхом(ѣ) имѣ, ѡкъдѣ вѣста; она же рекоста нам(ѣ) (Лим. 1628, 63), два слѣпца ... вѣзописта ... народѣ же запрѣти има ... Она же паче зоваѧста (ЄвЛ 1644, 70), вавѧла ... призвав(ѣ) обѣ женѣ своѣ, рече ... онѣ же ... рѣстѣ емѣ (Лим. 1628, 19).**

У род., дав. та ор. відмінках предметно-особовий займенник має традиційні форми **єю** (**нею**) (род. в.), **има** (**нима**) (дав., ор.): **прїѧдѧста ко мнѣ два отрочица ..., даждѣ ... єю ради талантѣ серебра (ОБ 1581, 173/2), вѣниде мѡсїй, ї ааронѣ, къ фараонѣ ... Рече же има Црѣ єгѡпетскїй (ОБ 1581, 27), призвав(ѣ) обѣ женѣ своѣ, рече има (Лим. 1628, 19), сотвори двѣ мрежи има же покрити главы (ОБ 1581, 158), послаѧа два вѣ домѣ ... Пришедшима има и съ нима бѣсъ бесѣдова (ПМ, 106), два таланта ми предал(ѣ): се дрѣгалъ два таланта приобрѣтохѣ има (ЄвЛ 1644, 89).**

У знах. в. дв. у старослов'янській мові предметно-особовий займенник мав форми, тотожні наз. в. [61, с. 173]. Форми, що збігалися з наз. в. (**ѧ**, **ѧ**, **Ѣ**), подані й у *СмГр*. У розглянутому матеріалі предметно-особовий займенник у знах. в. (зафіксовані лише чол. і середн. роди) має переважно форму **ѧ**: **привѣдоша ѧ (двох розбїйників) (Лим. 1628, 48 зв.), видѣ Іакѡва ..., и Іѡанна ... И абїе возѡѧ ѧ (ЄвЛ 1644, 114), поимѣ двѣ говѡдѣ и раздробѧ ѧ на оуды (ОБ 1581, 128/2). Представлена також форма, тотожна род. в.: **обращѣта ослѧ привѡзѧно и жребѧ с нимѣ: ... привѣдѣта ми. И аще вама кто речѣт(ѣ) что, речѣта: ѧко Гдѣ єю требѣтѣ (ЄвЛ 1644, 70 зв.).****

Однак двоїнні форми предметно-особового займенника вживалися в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. не завжди послідовно. Про це свідчать випадки використання множини замість

двоїни: **Идоста обѣ ... и бысть егда прїидоста они** (замість **онѣ**) (ОБ 1581, 121 зв./2), **очи твои виж(д)ѹ ...**, и **они** (зам. **она**) **прелцаю(т) ма** (Лим. 1628, 41), **Сїа еста ... двѣ крылѣ ...**, ими же (зам. **има**) **мнѡзѣ възлетѣша** (ПКП 1661, 33 нн), **Высота Нѣси съдержитса на двою завѣсѹ**, на **них(ъ) же** (зам. **нею**) **повѣшена естѣ** (ПКП 1661, 27 зв.).

Отже, проаналізований матеріал свідчить, що предметно-особовий займенник у церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. мав при відмінюванні порівняно з тогочасною українською мовою особливості, які зберіг ще з часів старослов'янської мови. Найяскравішою з них є вживання коротких форм знах. в. Ці форми належали до характерних ознак церковнослов'янської мови. До таких особливостей слід також віднести форму род. в. одн. жін. р. **ѣа**, розрізнення родів у наз. мн. та використання форм двоїни (хоч і не завжди послідовне).

Яскравою особливістю розглянутих форм порівняно зі старослов'янською мовою є менша частотність коротких варіантів (особливо знах. в. одн. чол. р.). Зумовлена вона, зокрема, і впливом української мови.

Звертають на себе також увагу форми наз. в. дв. цього займенника (**она**, **онѣ**), які не представлені в старослов'янській мові й відсутні в *СмГр*. Їхнє виникнення пояснюється, очевидно, впливом наз. в. одн. та мн. і є, можливо, одним з етапів остаточного формування відмінкової парадигми предметно-особового займенника.

5.3. Неособові неродові займенники

До групи неособових неродових займенників належать питально-відносні займенники **кто**, **что** та похідні від них заперечні й неозначені **никто**, **ничто** і **нѣкто**, **нѣчто**. Вони не мають роду й числа.

Називний відмінок. У наз. в. неособові неродові займенники в обстеженому матеріалі представлені формами **кто**, **что** (**никто**, **ничто**, **нѣкто**, **нѣчто**): **кто изглетѣ силы гнѣа** (ОБ 1581, 3/21/2), **ктѡ ест(ъ) члѣкъ**

бодѣса Гѣ (Ч 1617, 79 зв.), **кто естѣ мѣти мол** (ЄвЛ 1644, 41 зв.), *что естѣ вина бѣдованію* (ПМ, 50), **что се естѣ** (ЛМГ, 15). У *СмГр*, разом із **что**, рекомендована й форма **чесо**: **Име(н): что или /чесо** (208). Однак уживалася вона нечасто. Зафіксовані лише поодинокі випадки: **ничесо же оста в(ъ) житници** (Лим. 1628, 16), **Слава мол ничесо же естѣ** (ЄвКП 1697, 145 зв.). Утворень *кто, що*, які вже з XII–XIII ст. трапляються в пам'ятках української мови [167, с. 27; 9, с. 165; 290, с. 123], а в XVI ст. є звичайними [156, с. 132], в розглянутому матеріалі не виявлено.

Заперечні займенники **никто**, **ничто** в старослов'янській мові виступали переважно з часткою **же** [61, с. 170]. У розглянутому матеріалі **никто** вживається і з цією часткою (частіше), і без неї (рідше), **ничто** практично в усіх зафіксованих випадках (у цьому відмінку й в інших, за винятком однієї форми в дав. в., яка наведена у відповідному місці) представлений із **же**: **никто же во без(ъ) грѣха** (Ч 1617, 22 зв.), **волею никто же можаше приблизитиса горѣ той** (ПКП 1661, 19), **дабы ... никто ѿ людинѣ гра(д)скихъ ... никоега пакости не творили** (ЛМГ, 9), **ничто же смѣреном(д)рїю равнѣ** (ІЗ 1624, 283), *ничто же вреди ихъ* (ПМ, 102).

Неозначені займенники **нѣкто** і **нѣчто** майже в усіх випадках мають префікс **нѣ-**: **оудари нѣкто во дѣри** (Лим. 1628, 10), *Повѣда намъ нѣкто отъ благородныхъ* (ПМ, 49), **нѣчто таково случиса** (Лим. 1628, 62 зв.). В українській мові XVI–XVII ст. **ни-** і **нѣ-** не розрізнялись, і префікс **нѣ-** став засобом творення заперечних займенників [290, с. 125]. В українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. префікс **нѣ-**, можливо, вимовлявся як **ни-**. Про це свідчать випадки використання **ни-** в неозначених займенниках: *никто отъ латинскихъ ... іерей* (ПМ, 118).

Родовий відмінок. У род. в. **кто** (**никто**) має форму **кого** (**никого**): **николи же что взятѣ ѿ кого** (Лим. 1628, 8), **зримѣ бы (тіло) когда ѿ кого было** (ПКП 1661, 28 нн). Прийменник при заперечному займеннику зазвичай уживається після префікса: **Оцѣ ни ѿ кого є(ст) сотворенный** (Букв. 1664,

18), в житїи Прп(д)внагѡ, ... не сѣщѣ списанѣ ни ѿ кого же (ПКП 1661, 43). Зафіксований випадок із прийменником перед префіксом: и ѿ никого же в семѣ ... ѿцѣ не извѣще(н)но вѣше (ЛМГ, 36).

Займенник **что** у род. в. представлений формами **чесо**, **чесого** й **чего**. У старослов'янській мові цей займенник у род. в. мав вигляд **чесо**, **чѣсо** й **чесого** [61, с. 169]. У *СмГр* рекомендовані форми **чесѡ** й **чесогѡ** (208). У більшості обстежених пам'яток єдиною формою род. в. цього займенника є **чесо**: **чесо** ради сице творитѣ (Лим. 1628, 15 зв.), *не имяху и чесо ясти* (ПМ, 85), **не рече ничесо же отрокѣ** (Лим. 1628, 69). Лише поодинокими випадками представлені варіанти **чесого** й **чего**: **Бгѣ ... сѣздавѣ чѣка ...**, **не иногѡ чесога ѿ него требоваше токмо ... да вѣдетѣ Бгѣ** (ТрЦв 1631, 1), **чесого вѣ(ст) требѣ лежащемѣ** (МД 1666, 390), **чего сподоблемсѣ** (Сл. 1629, 22 нн), *чего ради не яси* (ПМ, 66).

Давальний відмінок. У дав. в. **кто** (**никто**) представлений формою **комѣ** (**никомѣ**): **къ комѣ пореченїе имать** (Букв. 1574, 75), **комѣ насѣ порѣчаеши** (Лим. 1628, 50), **не ѿверзае(т) вра(т) никомѣ же** (ПКП 1661, 58 зв.).

Займенник **что** має варіанти **чемѣ**, **чесомѣ**, уживані в старослов'янській мові [61, с. 169; 293, с. 121] й рекомендовані *СмГр*: **чемѣ** /или **чесомѣ** (208). У розглянутому матеріалі основним є варіант **чесомѣ** (**ничесомѣ**): **Дїаконѣ ... шмалетѣ ... врѣхѣ стѣхѣ дарѡвѣ, іакѡ не сѣсти мѣхам(ѣ), ни иномѣ чесомѣ таковомѣ** (Сл. 1629, 2/57), **чесомѣ оуподоби(м) цр(с)твїе Бжїе** (Євл 1644, 124 зв., ЄвКП 1697, 127 зв.), **къ чесомѣ иныхѣ шбѣчаше, сїе ... собою изѡбразити тѣшашесѣ** (ПКП 1661, 24 зв.). Форма **чемѣ** виявлена лише в двох пам'ятках: **соу(т) нѣцѣи глїюще, чемѣ словенскаѣ писмена, ни во тѣх(ѣ) бгѣ сѣтвори** (Азб. 1578, 51 зв.), **взыйти на горѣ, и коснѣтисѣ чемѣ ѿ неѣ** (ТрЦв 1631, 136).

Серед форм дав. в., крім того, зафіксоване вживання займенника **ничто** без частки **же**: **ничесомѣ шврѣстисѣ в(ѣ) Гжѣ мокромѣ** (Сл. 1629, 2/99).

Знахідний відмінок. У знах. в. займенник **кто** має форму, тотожну род. в.: **кого видаше** (Лим. 1628, 12 зв.), **кого ... ѿпѣщѣ** (ЄвЛ 1644, 100), **кого са оубою** (Тр. 1646, 142).

Что представлений варіантами **что** й **чесо**. Обидва рекомендовані в *СмГр*: **что /или /чесо** (208). У старослов'янській мові у знах. в. цей займенник мав лише форму **что** [61, с. 169; 293, с. 121]. У розглянутому матеріалі панівною є **что: что речеть** (Ч 1617, 110 зв.), **не пецѣтеса ... что гасте** (ЄвЛ 1644, 18), **до Синайскѣа горы ничтоже вкѣси(м)** (Лим. 1628, 73 зв.), **ничто же видѣти можаше** (ПМ, 99), **возмѣ ѿ него нѣчто** (ОБ 1581, 173). Прийменники при заперечних займенниках, як і в більшості інших випадків, знаходяться після префікса: **ни вѣ что же вѣмѣнати** (ІЗ 1609, 39 зв.), **онъ же ни во что жѣ се вѣмѣнивъ, ... внійде** (ПМ, 115). Форма **чесо** (**ничесо**) представлена лише поодинокими вживаннями: **чесо прошѣ** (ЄвКП 1697, 235), **ничесо же ѿвѣщавайте** (ЄвКП 1697, 101 зв.). У *Лим. 1628* зафіксоване утворення з **не-**: **он же нечесо же изволи прѣлт(и)** (Лим. 1628, 6).

Орудний відмінок. В ор. в. займенник **кто** має переважно форму **кимъ** (**никимъ**): **никимъ гоними тогда вѣхѣ** (ЛМГ, 29), **не бесѣдѣа ни с ким(ъ) же** (Лим. 1628, 28 зв.), **ни с кимъ же глагола** (Тр. 1646, 3). У *ПМ* виявлене одне вживання із **ѣ** замість **и**: **вѣмъ, како здѣ придохъ и съ кѣмъ** (ПМ, 74). Давня форма **цѣмъ** [61, с. 169; 290, с. 129] не виявлена.

Займенник **что** в ор. в. представлений традиційною формою **чимъ**: **не обрѣте чим(ъ) помести** (Лим. 1628, 67 зв.), **чимъ одеждемса** (ЄвЛ 1644, 18 зв.), **ничим же сей меншій онаго** (Сл. 1629, 12 нн).

Місцевий відмінок. У місц. в. займенник **кто** має форму **комъ**: **сынове ваши ѿ комъ изгонятъ** (бісів) (ЄвЛ 1644, 39).

Займенник **что** характеризується варіантами **чемъ**, **чесомъ**. Обидва вживались у старослов'янській мові [61, с. 169, 293, с. 121], а також рекомендовані *СмГр*: **ѿ че(м) /или ѿ чесомъ** (208). У розглянутому

матеріалі більш уживаним є **чесомъ**: **Въ чесомъ исправитъ ... поутъ свой** (Ч 1617, с. 8), *никого же обидити ни въ чесомъ же* (ПМ, 87), **ни в чесомъ ... ничто же глагола** (Тр. 1646, 3). Форма **чемъ** трапляється рідше: **на чем же столпи єа оутвержени сѣть** (ОБ 1581, 275/2), **в чемъ ... бесѣдовати хоцєши** (ІЗ 1624, 299).

Отже, проаналізований матеріал засвідчує, що парадигми неособових неродових займенників в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. значною мірою зберегли ті риси, які були характерні для них ще у старослов'янській мові. Особливу увагу звертають на себе форми непрямих відмінків займенника **что** (**чесо, чемъ, чесомъ**). У церковнослов'янській мові досліджуваного періоду вони були навіть більш поширеними, ніж у старослов'янській (якщо врахувати відсутність у старослов'янській мові форм наз. та знах. відмінків **чесо**) і ніж це рекомендовано в *СмГр* (у граматиці в непрямих відмінках із варіантами, крім род., на першому місці подані нові форми **чемъ, что, в чемъ**). Завдяки своїй фонетичній виразності давні форми були яскравою особливістю церковнослов'янської мови порівняно з українською. Вони, з одного боку, не перешкоджали розумінню текстів, а з іншого, були однією з ознак «окремішності» церковнослов'янської мови.

5.4. Неособові родові займенники

Неособові родові займенники у проаналізованому матеріалі представлені в такому складі.

Присвійні: **мой, твой, свой, нашъ, вашъ**. Присвійність стосовно третьої особи, за рідкісними винятками, виражена формами род. в. предметно-особових займенників (**его, єа, ихъ**). Власне присвійні займенники третьої особи в обстежених пам'ятках практично відсутні. Зафіксовані лише поодинокі вживання **егвъъ: егво** **Въскр(с)ніє**

(ТрЦв 1631, 378), **егово ... въскр(с)єніє** (ТрЦв 1642, 248 зв.), **еговѣ сынове** (ПМ, 116), **егво дѣла** (РО 1683, 15).

Вказівні: **сей, той, онъ, таковъ, такій, сицевъ, истый, толикъ.**

Означальні: **весь, всакъ, всаческій, самъ, инъ.**

Питально-відносні (та похідні від них неозначені й заперечні): **кій (нѣкій, никій), чій, каковъ, какій, гаковъ, коликъ, который.**

Ці займенники мають різну частотність. Окремі з них (**истый, какій, гаковъ**) представлені лише поодинокими вживаннями.

У старослов'янській мові, як і в інших слов'янських на ранніх етапах розвитку, неособові родові займенники належали до займенникової відміни [101, с. 241–242; 293, с. 118; 61, с. 165; 62, с. 282–283; 76, с. 283; 205, с. 347], у межах якої дослідники виділяють твердий (як відмінювання **той**) і м'який (як відмінювання **сей**) різновиди [293, с. 118, 119; 61, с. 165; 62, с. 283–284]. Деякі займенники, зокрема **весь**, мали в одних формах закінчення твердого різновиду, в інших – м'якого, тому науковці говорять і про третій, змішаний різновид [62, с. 284; 341, с. 223–224]. Крім того, серед неособових родових займенників у старослов'янській мові були такі (наприклад, **толикъ, коликъ**), які могли відмінюватись або за займенниковою відміною, або як прикметники, членні чи нечленні [293, с. 121; 62, с. 285]. Нарешті, були такі займенники, які відмінювалися лише як прикметники (наприклад, **который, истый**) [293, с. 121; 61, с. 181; 62, с. 285]. Отже, відмінювання займенників цієї групи в старослов'янській мові не було однорідним. У зв'язку з цим при дослідженні їх в українській редакції церковнослов'янської мови цікавим є те, наскільки вони зберегли давню займенникову відміну та її різновиди з огляду на те, що вже в старослов'янській мові представлена взаємодія займенникового та прикметникового відмінювання, а також з огляду на те, що в українській мові словозміна неособових родових займенників уже до кінця XVII ст. зазнала значних змін, зумовлених активною взаємодією

твердого й м'якого різновидів займенникової відміни, а також взаємодією займенникового та прикметникового відмінювання [9, с. 169; 290, с. 132].

Більшість неособових родових займенників у розглянутому матеріалі могли бути короткими й повними. Обидва різновиди форм представлені лише в наз та знах. відмінках одн. і мн. У непрямих відмінках зафіксовані, за рідкісними винятками, лише повні форми. Винятками є поодинокі утворення в род. та місц. відмінках одн.: **посредѣ толика народа** (Лим. 1628, 32 зв.), **ѿ толика поста** (Лим. 1628, 42 зв.), **в(ъ) толицѣ недугѣ** (РО 1683, 5).

Однина

Називний відмінок. Присвійні займенники в наз. в. одн. представлені формами з нульовими закінченнями для чол. р. й закінченнями **-є** та **-а** (**-а**) для відповідно середн. й жін. родів: **завѣтъ мой** (ОБ 1581, 7), **братъ твой** (Лим. 1628, 43), **Бгѣ нашъ** (ТрЦв 1631, 728), **животъ вашъ** (ПКП 1661, 6 нн), **слово моє** (ОБ 1581, 66), **имѧ твоє** (ЄвЛ 1644, 5 нн), **тѣцѧнїє наше** (ПКП 1661, 7 нн), **слово ваше** (МД 1666, 90), **дѣла моѧ** (Ч 1617, 13), **вола твоѧ** (Лим. 1628, 73), **вбитѣ(а) нѣа** (ЛМГ, 31), **вѣра ваша** (ПМ, 128).

Вказівні займенники у старослов'янській мові і в ранніх східнослов'янських пам'ятках у наз. одн. частіше мали іменні форми [61, с. 167; 9, с. 169], однак уже в XII–XIII ст. широко вживаються й займенникові [9, с. 169; 290, с. 134]. У церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. представлені обидва різновиди. Їхня будова в кожного з займенників має певні особливості.

Займенник **сей** у наз. в. чол. р. має членні форми **сей**, рідко **сїй** та **сѣй**: **что есть сонъ сей** (ОБ 1581, 17 зв.), **се(й) ницїй възва** (Ч 1617, 101 зв.), **сей ѿ грома Ѹмре** (Лим. 1628, 39), **ничтоже есть мїръ сей** (ПМ, 52), **сїй есть хевронъ** (ОБ 1581, 106 зв.), **прѣщенный высть олтарь сїй** (Лим. 1628, 4), **погивель бѣ ... сѣвѣтъ сѣй** (ІЗ 1609, 31), **Сѣй есть Мωνсїй** (ІЗ 1624, 160). У старослов'янській мові для цього займенника звичайною формою наз. одн.

була **сь** [61, с. 167], дослідники фіксують і варіанти **сей** та **сній** [61, с. 167; 293, с. 123–124]. Уживалися вони також у ранніх писемних пам'ятках східних слов'ян [9, с. 169; 290, с. 134]. Згодом у староукраїнській мові закріпився варіант **сей** [290, с. 134]. Обидва варіанти подані й у *СмГр* (**сей** на першому місці): **сей или сій** (211). Однак проаналізований матеріал свідчить, що **сій** у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду був нечастотним і з середини XVII ст. фактично вийшов з ужитку. Про це говорять кількісні характеристики функціонування **сей** і **сій**. Зокрема, в обстежених вибірках із *ОБ 1581* виявлено 17 уживань **сей**, 6 – **сій**, у *Ч 1617* відповідно 2 і 1, також 1 **сѣй**, в *ІЗ 1624* – 15 і 3, 21 **сѣй**, у *Лим. 1628* – 25 і 1, у *Сл. 1629* – 1 і 1, 1 **сѣй**, у *ТрЦв 1631* – 10 і 1, 8 **сѣй**, в *ІЗ 1609* зафіксовано лише **сѣй**. В інших пам'ятках представлений лише **сей**. Закріпленню цього варіанта сприяв, очевидно, вплив української літературної мови, в якій він у XVI–XVII ст. був основним [156, с. 137; 290, с. 134]. Форма **сѣй** трапляється рідко, лише в *ІЗ 1609*, *Ч 1617*, *ІЗ 1624*, *Сл. 1629*, *ТрЦв 1631*. Виникла, можливо, в результаті впливу займенника **тѣй**.

У середн. та жін. родах **сей** має переважно членні форми відповідно **сіє**, **сіа**: **мѣсто сіє** (Лим. 1628, 14 зв.), **проповѣстьса сіє** **Св(г)ліє** (ЄвЛ 1644, 84), **слѣчи же сіа єму сіє зачало** (ЛМГ, 14), **радость гнѣ сіа** (ОБ 1581, 225), **да ищезнет(ъ) и сіа тма** (ПКП 1661, 31 нн). Зафіксовані також поодинокі вживання **се**, **си**: **се ему зло бысть** (ПМ, 50), **слово се** (ЄвЛ 1644, 106 зв.), **бѣдетъ земля вса си вамъ** (ОБ 1581, 77), **си бо естъ кровь мол** (ЄвЛ 1644, 94). **Си**, разом із **сіа**, рекомендований і *СмГр*: **сіа /или си** (211).

Вказівний займенник **той** у чол. р. наз. в. має переважно форму **той**, рідко **тѣй**: **Авра(м) той естъ авраамъ** (ОБ 1581, 185/2), **Блаженъ рабъ той** (ЄвЛ 1644, 86 зв.), **Ѡкѣдѣ здѣ Серафимъ той показаса** (ПКП 1661, 34), **Претерпѣвый ... до конца то(и) спасе(т)са** (МД 1666, 105), **кто той естъ** (ЄвКП 1697, 247). Варіант **тѣй** виявлений лише в окремих пам'ятках (у тих же, що й **сѣй**, у *Ч 1617*, *ІЗ 1624* разом із **той**): **дивенъ Бѣ ... тѣй дастъ**

силѹ (Ч 1617, 34), тѣй ... виновенъ ест(ъ) (ІЗ 1624, 177), тѣй живъ вѣдетъ (Сл. 1629, 20), днѣ тѣй (ТрЦв 1631, 75). В одній із пам'яток зафіксована редуплікована форма **тотъ**: **тотъ же игумень ... совѣщася со братїами** (ЛМГ, 28), **тотъ же ирнарха возматощася** (ЛМГ, 28). Ця форма не подана в *СмГр*, однак вона зрідка вживалась в українській літературній мові, зокрема й XVI–XVII ст. [156, с. 136; 290, с. 136]. Можливо, що в церковнослов'янському тексті вона з'явилася в результаті впливу української писемної мови.

У середн. та жін. родах у наз. в. займенник **той** має в основному нечленні форми **то, та**: *село то ... градъ велій бѣше* (ПМ, 59), *наречесѧ село то, село крове* (ЄвЛ 1644, 99 зв.), *умножашесѧ мѣсто то* (ПКП 1661, 54 зв.), *погубитсѧ дѣша та* (ОБ 1581, 7), *ест(ъ) же кѹновїа та в(ъ) пѣстына(х)* (Лим. 1628, 67). Повні трапляються рідко: *да не до ко(н)ца порѹгано вѣдетъ мѣстце тоє стѹе* (ЛМГ, 32), *церковь тая ... отъ древнихъ временъ есть* (ПМ, 60). Ця особливість звертає на себе увагу з огляду на те, що в *СмГр* подані лише **тоє, тал** (210, 209). Уживання нечленних форм у більшості обстежених текстів пояснюється, можливо, їхньою традиційністю, а можливо, й впливом тогочасної української писемної мови, в якій представлені нечленні форми [156, с. 136], а також і членні стягнені [290, 137].

Вказівний займенник третього ступеня **онъ** є менш уживаним, хоч зафіксований в усіх розглянутих пам'ятках. У наз. в. одн. має переважно нечленні форми: *сновидецъ онъ идет* (ОБ 1581, 17 зв./2), *лстецъ онъ рече* (ЄвКП 1697, 107), *нарицаетъ же сѧ мѣсто оно бѣшасъ* (Лим. 1628,2), *что могила она есть* (ОБ 1581, 183/2). Лише зрідка трапляються членні форми чол. й жін. родів: *л(ь)стецъ оный рече* (ТрЦв 1631, 237), *съгни оная тѣла его часть* (ПМ, 130), *Церковъ онаѧ ... согорѣ* (ЛМГ, 26). Уживаються вони в тих же позиціях, що й нечленні, й, можливо, є звичайними варіантами стосовно них. У *СмГр* подані лише нечленні форми цього займенника: **онъ**

(205), она (205), оно (206). Хоч автор зауважує, що Самый /самаа /самое. Овый /оваа /овое. Оный /онаа /оное. Во има приходатъ и скланяют(ъ)са такъ, стый, стаа, стое (207).

Вказівний займенник овъ зафіксований у наз. в. лише в нечленних формах овъ, ово. Уживається рідко і, як і в старослов'янській мові [61, с. 167], при протиставленні чи зіставленні: овъ ... веселїа образы възвѣщаа: стый же ... вл(д)кѹ жизнодавца проповѣдѹа (ТрЦв 1631, 447), они же Ѡидоша: овъ оубо на село свое, овъ же на кѹплю (Євл 1644, 75 зв.), ово оубо такъ члѹка, ово же паче Члѹка (ТрЦв 1631, 169).

Займенники сицевъ, таковъ, толикъ у наз. одн. мають як нечленні, так і членні форми. Нечленні кількісно переважають: тѣло сицево ... из(ъ)обрѣтеса (Тр. 1646, 704), смерть сицева человѣку оному приключись (ПМ, 70), не бысть таковъ Ѡ Адама (Лим. 1628, 17 зв.), таковъ бѣ образъ житїа моєгѹ (ПКП 1661, 23), бысть ... нѣчто таково (Лим. 1628, 57), Что же егѹ таково ... привлече (ПКП 1661, 22 зв.), что се таково болѣзнь есть (ПМ, 50), да насытитъса толикъ народъ (Євл 1644, 53 зв.), не вы(с) толико цр(с)тво (ОБ 1581, 133). Зрідка трапляються й членні форми (хоч не від усіх наведених займенників): сицевое Ѡкровенїе (ПКП 1661, 30 нн), приключитса сицеваа нѹжда (Тр. 1646, 2), и(з)ше таковой ... кладаз(ъ) (Лим. 1628, 59), таковой естъ Ѡцѣ, таковой естъ Снѣ, таковой Дхѣ стый (Тр. 1646, 79), толикий наста вѣтрѣ (ПМ, 54). Лише членною формою чол. р. представлений займенник такїй: не бысть днѣ такїй, ниже прежде ниже потомъ (ОБ 1581, 101 зв./2).

Для означальних займенників зафіксовані такі форми наз. одн.

Займенник весь представлений переважно утвореннями весь (весь), все, вса: Изыде же весь сонмъ (ОБ 1581, 42/2), възва весь снмъ гласом велїмъ (ТрЦв 1631, 2 нн), все члвчество стечет(ъ)са (Лим. 1628, 43 зв.), все житїе егѹ ... брань бысть (ПКП 1661, 13), исхож(д)аше к(ъ) немѹ ...

вса Іорудеа, и вса страна Іорданскаа (ЄвЛ 1644, 6 зв.). У деяких пам'ятках (ІЗ 1624, ЄвЛ 1644) виявлених, крім того, варіант **въвесь** (у ЄвЛ 1644 разом із **весь**): **не во рѣцѣ токмо сѣть свазани, но и въвесь челоуѣкъ** (ІЗ 1624,485), **в(ъ)весь градъ изыйде** (ЄвЛ 1644, 25 зв.), **в(ъ)весь нарѣдъ ... стоаше** (ЄвЛ 1644, 41 зв.). В інших обстежених Євангеліях у відповідних місцях уживається **весь** (або **весь**) (ОБ 1581, 5/3/2; 5/7 зв.; 5/11 зв./2; 5/15 зв.; ЄвЛ 1690, 26 зв.; 43; 73 зв.; 99 зв.; ЄвКП 1697, 25 зв.; 42; 72; 99). Форма **въвесь** з'явилася, очевидно, в результаті впливу української мови, в пам'ятках якої, зокрема й XVI–XVII ст., *весь* зафіксований також і з приставним *в* (або *у*) [156, с. 147; 290, с. 138].

Займенники **всакъ, самъ, инъ** у наз. в. одн. могли мати як нечленні, так і членні форми, кількісно значно переважають нечленні **всакъ, всако, всака, самъ, само, сама, инъ, ино** (форма жін. р. *ина* не виявлена): **да познаетъ всакъ члкъ свою немоць** (ОБ 1581, 275), **Всакъ бо просай, прїемлетъ** (ЄвЛ 1644, 19 зв.), **всако слово гнило да не исходитъ из(ъ) ѳстъ ваши(х)** (МД 1666, 90), **к(ъ) тебѣ всака плѣть прїйдетъ** (Ч 1617, 29), **иде мовсїй самъ въ полкъ** (ОБ 1581, 259/2), **Готови сама себе ... къ исходѣ** (ТрЦв 1631, 77), **инъ естъ образ(ъ)** (МД 1666, 61), **что ино естъ** (ПКП 1661, 28 зв.). Членні форми цих займенників представлені поодинокими вживаннями: *рабъ всякій ... долженъ естъ все ... сотворити* (ПМ, 123), **Всакоє дыханїе ... тебе славит(ъ)** (ТрЦв 1631, 447), *Тому бо подобаетъ всякая слава* (ПМ, 88), *егѡ же и самое има града ... възвѣждаше къ любви Бжїей* (ПКП 1661, 21 зв.), *разгорись же хвастїе и самая смола* (ПМ, 130), **прїйде иный вѣстни(к)** (ТрЦв 1631, 92), **иноє во естъ лице** (Тр. 1646, 79). Для **инъ** у жін. р. зафіксовані лише членні форми: **инаа каа сила ... гавлаетъса** (ІЗ 1624, 20), **инаа же естъ сребролюбца цѣлба, инаа лживаго врачба** (Лим. 1628, 54).

Займенник **всаческий** представлений у наз. одн. членною формою жін. р.: **сѣта всаческаа** (ТрЦв 1631, 697), **всаческаа сѣта** (Тр. 1646, 887).

Для неособових питально-відносних (та похідних від них неозначених і заперечних) займенників у наз. в. виявлені такі форми.

Для кій – переважно кій (нѣкій, никій), коє (нѣкоє), каа (нѣкаа): кій днѣ (ПКП 1661, 25 зв.), бѣ затворникъ нѣкій (Лим. 1628, 46), никій же ти оуспѣх(ъ) ѿ царства (ІЗ 1609, 2), коє плема (ОБ 1581, 82), никое же ми естъ в семъ слово (Лим. 1628, 24 зв.), каа поль(ъ)за въ крѣви моеї (Ч 1617, 73), жена нѣкаа (Лим. 1628, 59). У чол. р. виявлені поодинокі вживання кый та кой: кый ѿ обою (ОБ 1581, 5/12; ЄвЛ 1644, 73 зв.), кой же естъ Градъ сице крѣпокъ (ПКП 1661, 29 зв.).

Займенник чій у наз. в. зафіксований лише у формі чол. р.: чій еси снѣ юноше (ОБ 1581, 133), чій образъ сей (ЄвКП 1697, 162 зв.).

Із цієї групи в наз. в. представлені також займенники каковъ, таковъ, который. Найуживаніший каковъ має лише нечленні форми: сіє бо дѣло великихъ ... ѿцѣ естъ, каковъ же бѣ авва (Лим. 1628, 5 зв.), каковъ ест(ъ) сей (ЄвЛ 1644, 24 зв.), каково бѣдетъ цѣлованіє сіє (ЄвКП 1697, 191), какова скорб(ъ) бываєт(ъ) члѣкѣ (ПКП 1661, 56). Від цього займенника зафіксований також похідний неозначений: аще долгъ естъ каковъ люво на подрѣзѣ (ОБ 1581, 91 зв.). Інші трапляються рідко, таковъ має і нечленні, і членні форми, который – лише членні: таковъ є(ст) Оцѣ, таковъ Снѣ (Букв. 1664, 15; Букв. 1671, 41; Букв. 1681, 40; Букв. 1692, 42), таковый естъ ѿцѣ, таковый естъ Снѣ (Тр. 1646, 79), пѣтемъ млечнымъ, таковый на Нѣси (ПКП 1661, 34 нн), такова тогда любовъ растѣше (ЛМГ, 19), Аще который ѿ васъ иматъ что діаволское (Тр. 1646, 150), Которое естъ второе лице въ стѣѣ Тр(о)ци (Тр. 1646, 120).

Отже, проаналізований матеріал свідчить про те, що в ході розвитку церковнослов'янської мови найбільш стабільними були форми наз. в. одн. присвійних займенників. Вони (якщо не враховувати закономірних фонетичних трансформацій) залишилися такими ж, як і в старослов'янській

мові. Членні форми зберіг також і займенник **который**. Для займенника **сей** основними стали членні форми (**сей, сіє, сіа**). Для **той** у чол. р. єдино можливою була членна форма, у середн. та жін. родах, навпаки, кількісно значно переважали нечленні (**то, та**). Нечленні форми були основними також для більшості інших вказівних та означальних займенників (**онъ, овъ, сицевъ, таковъ, толикъ, всакъ, самъ, инъ**) і для питального **каковъ**. Причиною такого широкого використання коротких форм було, очевидно, те, що частина цих займенників або зовсім не мали відповідників у тогочасній українській мові, або ці відповідники були рідковживаними, тому займенники в церковнослов'янській мові зберегли давні, короткі форми, які сприймалися як характерна ознака церковнослов'янської. Збереженню цих форм сприяло також те, що в межах церковнослов'янських текстів вони сприймалися, можливо, як звичайні, немарковані одиниці, а членні форми вживали для семантичного виділення означуваного слова. Утвердження членних форм займенників **сей, той, кій** відбулося, очевидно, тому, що їхні короткі форми були фонетично невиразними, мали омоніми, а це створювало труднощі в розумінні текстів.

Родовий відмінок. У род. в. одн. аналізовані неособові родові займенники загалом чітко поділяються, як і в інших непрямих відмінках, на тверду і м'яку групи.

Для чол. й середн. родів серед розглянутих займенників твердої групи давні форми на **-ого** практично в усіх випадках має лише займенник **той**: **Ѡ того днє** (ОБ 1581, 133), **Ѡци того монастыра** (Лим. 1628, 58 зв.), **изъ(ъ) града того** (ЄвЛ 1644, 30 зв.), **отъ того времени** (ПМ, 110). Рідко трапляється також варіант **тогого** (результат впливу форм присвійних займенників на зразок **мого**): **съ ... тогого жде вѣрою** (Тр. 1646, 355).

Інші займенники цієї групи (в род. в. виявлені **онъ, овъ, сицевъ, таковъ, всакъ, самъ, инъ, таковъ, который**) мають або лише прикметникове закінчення **-аго**, або варіанти з **-аго** й **-ого**. Зокрема, **сицевъ,**

таковъ, таковъ, который зафіксовані лише з -аго: Ѡ въздыханїа сицевагѡ (МД 1666, 390), сподовиса же и дара ... сицевагѡ (РО 1683, 85), ты ма ... изми такового мѣчителства (МО 1680, 2 зв.), начаша Чин(ъ) монастырскїи) ... [такового прежде ... не быст(ъ)] держати (ПКП 1661, 56), котораго Ѡ седми вѣдетъ жена (СвЛ 1644, 77 зв.). Для онъ, овъ, всакъ, самъ, инъ характерні варіантні утворення з -аго та -ого. Причому варіанти на -аго майже для всіх із них є частотнішими (всакаго – 91 вживання, всакого – 18; онаго – 49, оного – 7; самаго – 27, самого – 4; инаго – 16, иного – 6; оваго – 2, ового – 2): Ѡ всакаго древа ... сиѣси (ОБ 1581, 1 зв./2), зриши ... онаго на насъ навѣт(ъ) (Ч 1617, 42), Ѡ инагѡ мѣжа (Лим. 1628, 52), Ѡ самаго Бѣ (ПКП 1661, 32), мужество оваго народа (Син. 1680, 169). Варіанти з -ого є менш частотними (що видно з наведених цифр), хоч і не особливо рідкісними. Вони виявлені в більшості обстежених пам'яток: Ѡ всакого грѣха (ОБ 1581, 249), съ оного полѣ Іурдана (СвЛ 1644, 120), не иного часа (ПМ, 118), Ѡрицаєши ли са ... тогѡ самого мѣста (Тр. 1646, 94), аще ... кто глаголаше ... нѣсть сего, или ового (ПМ, 56). Спільнокореневі форми на -аго та -ого трапляються й у межах однієї фрази: изми насъ Ѡ всакого шестоуїа всакагѡ навѣта (ТрЦв 1631, 729).

Отже, проведений аналіз демонструє, що в результаті взаємодії займенникового та прикметникового відмінювання в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. серед форм род. в. неособових родових займенників чол. й середн. родів поширювалося нове, прикметникове закінчення (-аго). Це закріплено й *СмГр*, в якій для аналізованих форм (крім того) рекомендоване -аго: самагѡ (200), овагѡ (203), онагѡ (205). Порівняно велику кількість варіантів на -ого в розглянутому матеріалі можна пояснити, очевидно, впливом української літературної мови, в якій у XVI–XVII ст. для відповідних форм прикметників та займенників головним було закінчення -ого [90, с. 111; 156, с. 83; 290,

с. 141; 112, с. 39, 42]. Можливо також, що частина форм на **-ого** є давніми, збереглися в досліджуваних текстах через їхню традиційність.

Займенники м'якої групи в род. одн. чол. й середн. родів мають переважно традиційне закінчення **-его**: **ѿ старца сего** (ПКП 1661, 51), **вельможн безаконїа сего** (ОБ 1581, 234/2), **отъ коего града** (ПМ, 86), **от зеля нѣкоего** (Син. 1680, 174), **вса дни живота моего** (Ч 1617, 25 зв.), **по бл(с)ловенїю ... старца своего** (ПКП 1661, 27 нн), **млѣтвами ... ншего ѿца** (ЛМГ, 35), **ѿ елєа вашего** (ЄвЛ 1644, 87 зв.). Із закінченням м'якої групи в род. одн. виступає також займенник **весь**: **да гаси ѿ всего плода** (ОБ 1581, 87), **ѿ всего ср(д)ца** (ТрЦв 1631, 37).

Взаємодія твердої й м'якої груп при творенні форм род. мн. неособових родових займенників, характерна для української мови [290, 141], в церковнослов'янській досліджуваного періоду практично відсутня. Виявлено всього два випадки незакономірного використання закінчень твердої і м'якої груп в утвореннях *вашого* та *оного*: **съ вашего монастыря** (ПМ, 53), **той же народ роскій изыйде: оного же нѣци нарицахуся роси, а инши аляны** (Син. 1680, 170). Перша форма є результатом впливу української мови, друга, очевидно, польської [76, с. 287].

Для жін. р. в род. одн. серед займенників твердої групи давню форму на **-оа** майже в усіх випадках має лише займенник **той**: **тоа воспойте пло(д)** (ТрЦв 1631, 798), **тоа ради** (Тр. 1646, 605), **ѿ тоа врани** (ПКП 1661, 11), **ѿ страны тоа** (ЄвКП 1697, 358). Зафіксовані також поодинокі випадки вживання варіантів **тоєа** та **тои** (той): **множества мл(с)ти тоєа** (ОБ 1581, 3/21/2), **ѿ тоєа ... смрѣти** (ЛМГ, 31), **до тои жѣ стѣои шбители** (ЛМГ, 21), **во время шснованїа той стѣой Цркви** (ПКП 1661, 38). Перший виник, очевидно, за аналогією до **моєа**, **твоєа**, другий є результатом впливу тогочасної української літературної мови [290, с. 142].

Інші займенники (в род. одн. жін. р. зафіксовані **онѣ**, **сицевѣ**, **таковѣ**, **толикѣ**, **всакѣ**, **инѣ**, **который**) мають або лише прикметникове закінчення

-**ыѧ** (після **к** – **-їѧ**), або варіантні форми на **-ыѧ** (**-їѧ**), **-оѧ** і рідко **-ой**. Лише з прикметниковими закінченнями виявлені **сицевѣѣ**, **таковѣѣ**, **толикѣѣ**, **инѣѣ**, **который**: **вины ради сицевыѧ** (ТрЦв 1631, 658), **ѡ таковыѧ работы** (ПКП 1661, 46 зв.), **отъ толика бѣды** (ПМ, 78), **прежде инныѧ твари** (МД 1666, 75 зв.), **ѡ которыѧ мысли** (Лим. 1628, 46). Займенники **онѣѣ**, **всакѣѣ** представлені варіантними формами (**оноѧ** – 22 вживання, **оныѧ** – 3, **ониѧ** – 3; **всакѧ** – 21, **всакїѧ** – 39, **всакѧи** – 2; **иныѧ** – 4, **иноѧ** – 2): **злато оноѧ земля добро** (ОБ 1581, 1 зв./2), **оныѧ жены гробѣѣ** (Тр. 1646, 804). Варіанти **всакїѧ** і **всакѧ** зафіксовані в межах однієї пам'ятки: **ѡ всакїѧ печали** (Ч 1617, 87 зв.) – **ѡ всакѧ скврѣны** (Ч 1617, 2 зв.), **ѡ всакїѧ козѧни** (Тр. 1646, 141) – **кромѣ всакѧ лести** (Тр. 1646, 116), **по ѡверженїи всакїѧ мїрскїѧ печали** (ПКП 1661, 52 зв.) – **ѡ ... всакѧ ... раны** (ПКП 1661, 17 зв.). Форми на **-ой** є рідкісними, що видно і з наведених цифр: **оной жены ... тѣло** (Тр. 1646, 803), **всякой прелести изобрѣтатель** (ПМ, 116).

Отже, проаналізований матеріал свідчить, що й серед форм жін. р. в род. одн. займенників твердої групи поширювалось прикметникове закінчення **-ыѧ** (**-їѧ**). Це відображено в *СмГр*, в якій для аналізованих займенників (крім **той**) подані форми на **-ыѧ**: **самыѧ** (201), **овыѧ** (203), **оныѧ** (204).

Для займенників м'якої групи варіантність у род. одн. жін. р. менш характерна. Тут переважно виступають традиційні форми на **-еѧ**: **Ктиторы ... обители сеѧ** (Ч 1617, 27), **ѡ сеѧ ... росы** (МД 1666, 45), **коеѧ ... ради вины** (ПКП 1661, 9 нн), **гла(с) мѣтвы моеѧ** (ОБ 1581, 3/6), **ѡ юности своѧ** (ПКП 1661, 32), **ѡ трапезы вашеѧ** (МД 1666, 90 зв.). Займенники **нѣкїѧ**, **коликїѧ** могли мати також форми на **-їѧ**: **потревы ради нѣкїѧ** (Лим. 1628, 65), **свѣтлости ради нѣкїѧ** (ПКП 1661, 28 нн), **коликїѧ бѣды извѣгоша** (ІЗ 1624, 484). Закінчення **-еѧ** в род. одн. жін. р. має також займенник **весь**: **ѡ всеѧ печали** (ОБ 1581, 138), **в(ъ)сеѧ твари съдѣтелю** (Ч 1617, 75 зв.), **всеѧ исти(н)ны ... не исповѣдѣют(ъ)** (МД 1666, 420 зв.). Крім того, серед

розглянутих форм жін. р. поодинокими вживаннями зафіксовані варіанти на **-ей**: **моєй, нашої, всеї** (зрідка такі форми використовувались і в українській літературній мові XVI–XVII ст. [156, с. 148; 290, с. 143]): **да не зазрите грѣбости моєй** (ПКП 1661, 43 зв.), *противници церкви нашої* (ПМ, 120), *кромѣ согласія всеї ... церкви* (ПМ, 118).

Звертає на себе увагу те, що серед проаналізованих форм род. в. одн. жін. р. займенників м'якої групи відсутні утворення з прикметниковим закінченням (**-аа**). Збереженню давніх, займенникових форм тут сприяло те, що ці форми мали високочастотні присвійні займенники, а також те, що прикметники м'якої групи були рідковживаними, мали традиційне закінчення род. одн. (**-аа**), яке за звуковим складом збігалось з наз. одн., і тому не могли впливати на творення займенникових форм.

Давальний відмінок. У дав. в. одн. неособові родові займенники для чол. й середн. родів мають форми на **-омѣ** (тверда група) та **-емѣ** (м'яка): **томѣ свѣтѣ** ... **дарова(а) єси** (ТрЦв 1631, 578), **дѣлаѣ томѣ** (ПКП 1661, 60), *къ оному христианину* (ПМ, 130), **овомѣ оубо даде пать талантѣ, овомѣ же два, овомѣ же єдинѣ** (ЄвЛ 1644, 88 зв.), **къ сицевомѣ сїщеннодѣйствию** (Тр. 1646, 2), **къ всакомѣ языкѣ** (ОБ 1581, 264), **записѣють имѣніа иномѣ наслѣдникѣ** (Тр. 1646, 150), **самомѣ бѣ** (ПКП 1661, 32), **семѣ братѣ** (Лим. 1628, 72), **нѣкоємѣ ѿ гражданѣ** (Лим. 1628, 20 зв.), *тѣлу твоєму* (ПМ, 51), **ко бѣ своемѣ** (ЛМГ, 25), *царєви нашєму* (Син. 1680, 181). Займенник **весь** представлений із закінченням м'якого різновиду (**-емѣ**): **всемѣ сонмѣ** (ОБ 1581, 101 зв.), **всемѣ созданію** (ПКП 1661, 12 нн), **всемѣ стадѣ** (МД 1666, 60). Відсутність варіантних утворень у цій групі пояснюється, очевидно, тим, що форми дав. одн. неособових родових займенників за особливостями закінчень збігалися з відповідними формами членних прикметників у церковнослов'янській мові.

У жін. р. неособові родові займенники представлені переважно традиційними формами на **-ой** (тверда група) та **-ей** (м'яка): **къ той тишинѣ**

(МД 1666, 3), **шной храмѣ** (ПКП 1661, 34 зв.), **радовахѹсѣа всѣ таково(и) бл҃гдѣти** (ЛМГ, 20), **всѣкой ... досадѣ** (ТрЦв 1631, 169), **хотѣхѹ ... вѣдѣ таково(и) предѣти** (ЛМГ, 19), **къ сей иконѣ** (ПМ, 91), **добротѣ моеѣ** (Ч 1617, 83), **къ ... тишинѣ своѣѣ** (МД 1666, 3), **къ ... Вл(д)чци ншѣѣ** (ПКП 1661, 59). **Весь** також має закінчення м'якої групи (-ей): **всей странѣ** (Лим. 1628, 46 зв.), **судай всей землі** (Тр. 1646, 41), **къ всей братїи** (ПКП 1661, 53).

Порушують зазначену закономірність лише поодинокі вживання форм *тоеѣ* (лише у ПМ) та **толицѣѣ** і **толицеѣ**: *тоѣѣ вѣрѣ быти хошу* (ПМ, 68), **свободѣ толицѣѣ не сѹцеѣ** (ТрЦв 1631, 170), *удивившись Божіеѣ толицеѣ благодати* (ПМ, 111). Така невелика кількість форм жін. р. на **-ѣѣ** звертає на себе увагу у зв'язку з тим, що в *СмГр* вони рекомендовані як варіанти для окремих займенників: **самой /или /самѣѣ** (201), **овой /или /овѣѣ** (203), **оной /или /онѣѣ** (205). У старослов'янській мові закінчення **-ѣѣ** було характерним для дав. одн. жін. р. прикметників твердої групи [61, с. 147; 293, с. 126] й, очевидно, певний час уживалося для творення займенникових форм у церковнослов'янській (про що свідчить *СмГр*). Однак згодом воно, як свідчить розглянутий матеріал, поступалося місцем закінченню **-оѣ** і серед займенників, і серед прикметників.

Знахідний відмінок. Форми знах. в. одн. неособових родових займенників чол. і середн. родів мають ті ж особливості, що й форми наз. в. одн. (або род. для займенників чол. р. при назвах істот).

У жін. р. представлені закінчення **-ѹ** (**-ю**) або **-ѹю**. Присвійні займенники тут, як і в більшості випадків в інших формах, не мають варіантних утворень: **вѣ землю мою** (ОБ 1581, 163), **творити волю твою** (Ч 1617, 43), **простри рѹкѹ свою** (ТрЦв 1631, 379), *на ползу нашу* (ПМ, 88), **за вашѹ всѣдѹ** (МД 1666, 15 зв.).

Займенник **сеѣ** зафіксований лише в членній формі: **сію землю** (ОБ 1581, 101 зв.), **Мл҃твѹ сію** (Тр. 1646, 140), **сію Заповѣдь** (МД 1666, 195).

Інші займенники, які могли мати і нечленні, і членні форми, характеризуються переважно нечленними формами. Їхня кількісна перевага є особливо помітною для порівняно високочастотних у знах. в. одн. жі. р. займенників **той** (тѣ – 21 вживання, тѣю – 14), **онъ** (онѣ – 23, онѣю – 5), **всакъ** (всакѣ – 35, всакѣю – 5): **дадѣте чадѣ тѣ намъ** (ОБ 1581, 128/2), **на храмнѣ тѣ** (ЄвЛ 1644, 21 зв.), **показа онѣ бра(н)** (ПКП 1661, 28), **цѣла ... всакѣ гзю** (ЄвКП 1697, 29). Повні форми цих займенників трапляються значно рідше (що видно і з наведених цифр): **всю странѣ тѣю** (Лим. 1628, 47), **въ пустыню оню** (ПМ, 96), **на всакѣю ... плоть** (ТрЦв 1631, 765).

Обома різновидами форм представлені також рідковживані займенники **таковъ**, **толикъ**, **сицевъ**: **Показа же и Любовьъ таковѣ** (ПКП 1661, 64), **в(тъ) толикѣ мѣрѣ** (Лим. 1628, 59 зв.), **сицевѣ похвалѣ** (ПКП 34 зв.), **давшаго власть таковѣю чѣкѣмъ** (ЄвЛ 1644, 26), **видяще на немъ толикую бѣду** (ПМ, 50), **даровавшаго ... сицевую благодать** (ПМ, 130).

Лише нечленні форми мають займенники **инъ**, **каковъ**, **какъ**: **персть инѣ да възмѣтъ** (ОБ 1581, 51 зв.), **каковѣ тцетѣ прїалѣ еси** (Лим. 1628, 71 зв.), **каку тцету приносить** (ПМ, 57).

Питальні (та неозначений) займенники **кїй** (нѣкїй), **чїй** зафіксовані лише в безваріантних формах знах. одн. жі. р.: **в(тъ) кѣю странѣ** (ЄвЛ 1644, 86 зв.), **в нѣкѣю храмнѣ** (ПКП 1661, 45 зв.), **на чїю ... дшѣ** (МД 1666, 75).

Орудний відмінок. Для чол. й середн. родів в ор. в. одн. неособові родові займенники мають форми на **-ѣмъ**, **-ымъ**, **-имъ**. Займенники твердої групи закінчуються на **-ѣмъ**, **-ымъ** та **-имъ** (після к), м'якої – на **-имъ**.

У старослов'янській мові займенники твердої групи в ор. в. одн. чол. й середн. родів представлені переважно формами на **-ѣмъ** [61, с. 168; 293, с. 118]. Такі ж форми рекомендовані й у *СмГр*: **тѣмъ** (208), **самѣмъ** (200), **овѣмъ** (203), **онѣмъ** (205). У розглянутому матеріалі лише традиційні форми на **-ѣмъ** мають усього два займенники (**той** та **инъ**): **тѣмъ же образомъ** (ПМ, 62), **инѣмъ пѣтемъ** (ЄвЛ 1644, 5; МО 1680, 274 зв.).

Варіантними закінченнями, займенниковим **-ѣмъ** та прикметниковим **-ымъ** (після **к -имъ**), характеризуються займенники **онъ**, **всакъ**, **самъ**, **каковъ**. В ор. одн. чол. та середн. родів вони трапляються не часто, однак для більшості зафіксована перевага (хоч і для окремих незначна) варіантів на **-ымъ** (**-имъ**) (**онымъ** – 4 вживання, **онѣмъ** – 2; **всакимъ** – 38, **всацѣмъ** – 8; **самымъ** – 5, **самѣмъ** – 6; **каковымъ** – 2, **каковѣмъ** – 1): **на(д) расслабленнымъ онымъ** (Тр. 1646, 801), **съ всакимъ оумиленіємъ** (Тр. 1646, 175), **зъ арматами [и] всяким оружіем** (Син. 1680, 182), **самымъ дѣломъ** (ПМ, 106), **каковымъ ср(д)цемъ** (Лим. 1628, 56). Утворення з традиційним **-ѣмъ** трапляються значно рідше: **съ онѣмъ идоша** (ПМ, 88), **бѣгомъ самѣмъ** (Лим. 1628, 7). Інколи варіанти з обома закінченнями використовуються в межах однієї пам'ятки: **со каковымъ лицемъ** (Тр. 1646, 353) – **каковѣмъ образомъ** (Тр. 1646, 353), **со всакимъ дерзновеніємъ** (Лим. 1628, 43 зв.) – **со всацѣмъ прилежаніємъ** (Лим. 1628, 4 зв.).

Частина займенників цієї групи (**сицевъ**, **таковъ**, **толикъ**, **нѣкоторый**) зафіксовані лише з закінченням **-ымъ** (**-имъ**): **сицевы(м) образо(м)** (ПКП 1661, 10 зв.), **пѣтемъ таковымъ** (ПКП 1661, 44), **толики(м) гнѣво(м)** (ПКП 1661, 6 зв.), **нѣкоторымъ сѣдо(м)** (ЛМГ, 25).

Займенник **весь** в ор. одн. чол. й середн. родів завжди має форму **всѣмъ**: **съ всѣмъ клиросомъ** (ПМ, 78), **в(ъ)сѣмъ ср(д)цемъ** (Ч 1617, 7 зв.).

Отже, проаналізований матеріал свідчить, що в ор. в. одн. чол. й середн. родів серед займенників твердої групи в українській редакції церковнослов'янської мови поширювалося прикметникове закінчення **-ымъ** (**-имъ**). Порівняння виявлених форм із представленими в *СмГр* демонструє, що цей процес активно відбувався й у досліджуваній період.

Закінчення займенників м'якої групи для ор. в. одн. чол. й середн. родів (**-имъ**) збігалося за звуковим складом із відповідним закінченням у повних прикметників. Очевидно, тому в цій групі форм практично відсутні варіанти: **исцѣли мя виномъ симъ** (ПМ, 89), **мечемъ момъ** (ОБ 1581, 32), **закономъ**

твоимъ (Ч 1617, 9), гласомъ своимъ (ТрЦв 1631, 19), *вашимъ нерадѣніемъ* (ПМ, 92). Варіювання (яке стосується основ) виявлене лише у займенників кій і чій: кїимъ образомъ (ПКП 1661, 45), сѹдомъ нѣкїимъ вѣїимъ (ЛМГ, 26), конимъ чювствомъ (Ч 1617, 42 зв.), съсѹдѹ(м) нѣки(м) (ТрЦв 1631, 169), *чїимъ повелѣніемъ* (ПМ, 58), чим(ъ) споспѣшеством(ъ) ... *обрѣтоша славу* (ПКП 1661, 24 зв.). Варіанти нѣконимъ, нѣкимъ зафіксовані й у межах однієї пам'ятки: *зрахъ себе столиц(а) пре(д) нѣконимъ на ... пр(с)толѣ* (Лим. 1628, 35 зв.) – *вопрошенъ ... нѣкимъ старцемъ* (Лим. 1628, 41 зв.).

Для жін. р. неособові родові займенники в ор. одн. мали переважно форми на -юю (тверда група) та -єю (м'яка): *под тою горою* (Син. 1680, 170), *звѣздою ... сицевою* (ПКП 1661, 3 зв.), *таковою тихостїю* (Лим. 1628, 3 зв.), *всакою раною* (ТрЦв 1631, 695), *самою вецію* (ПКП 1661, 25 зв.), *водою сею помажу* (ПМ, 100), *Кровїю своєю* (МД 1666, 60), *дїєю вашою* (Євл 1644, 18), *всею землею* (ОБ 1581, 1 зв.). В окремих пам'ятках засвідчена й форма тоєю: *с(ъ) тоєю жде плотїю* (Тр. 1646, 124), *с(ъ) тоєю жде Жертвою* (ПКП 1661, 15 нн). Варіантні форми зафіксовані також для кій (нѣкїй): *коєю властїю* (Євл 1644, 72 зв.), *вервією нѣкоєю* (ПКП 1661, 36 зв.), *хитростїю нѣкою* (ПМ, 119).

Місцевий відмінок. У місц. в. одн. для чол. й середн. родів неособові родові займенники мають у більшості випадків традиційні форми на -омъ (тверда група) та -ємъ (м'яка): *в(ъ) томъ плачѣ* (МД 1666, 2 зв.), *на томъ ... мѣстцѣ* (ЛМГ, 3), *въ сосудцѣ ономъ* (ПМ, 116), *въ сицевомъ обвиненїи* (Тр. 1646, 803), *на самомъ себѣ* (ПКП 1661, 34 нн), *во иномъ мѣстѣ* (Лим. 1628, 64 зв.), *въ всакѹмъ вѣзрастѣ* (ТрЦв 1631, 693), *в(ъ) домѣ семъ* (ОБ 1581, 201/2), *о нѣкоємъ столпницѣ* (Лим. 1628, 22 зв.), *о грѣсѣ моем* (Ч 1617, 49). Такі форми рекомендовані й у *СмГр*: *ѡ томъ* (208), *самомъ* (200), *ономъ* (205), *овомъ* (203), *семъ* (211), *моємъ* (213).

Варіанти в цій групі рідкісні. Форми з -омъ та -ѣмъ зафіксовані лише для *таков* і *толикъ*: *ѡ таковомъ дѣлѣ* (ПКП 1661, 46 зв.), *в(ъ) таковѣмъ*

смирєній (ПКП 1661, 47 зв.), *по толиком падєніи* (Син. 1680, 183), *въ толицѣмъ терпеніи* (ПМ, 61). Закінчення *-ѣмъ* з'явилося тут, очевидно, в результаті впливу членних прикметників, які мали в місц. в. і *-омъ*, і *-ѣмъ*.

Займенник *весь* у місц. одн. чол. й середн. представлений із *-емъ*: *въ всемъ злати* (ОБ 1581, 229/2), *въ всемъ ... смотреніи* (Тр. 1646, 86).

Для форм жін. р. в місц. одн. основними були закінчення *-ой* та *-ей*: *в(ъ) то(и) ... шбитєли* (ЛМГ, 21), *на оной странѣ* (Лим. 1628, 12), *в(ъ) сицево(и) млѣвѣ* (ПКП 1661, 13 зв.), *въ всѣкой вещи* (ЄвЛ 1644, 62), *въ иной Книзѣ* (ПКП 1661, 28 нн), *въ книзѣ сей* (ОБ 1581, 183), *въ своєй храминѣ* (МД 1666, 75). *Таковъ*, поряд із традиційним *-ой*, зрідка має прикметникове *-ѣй*: *въ такової обидѣ* (МД 1666, 45), *в(ъ) таковѣй скорби* (ПКП 1661, 51 зв.). Лише з *-ѣй* зафіксовані *каковъ*, *іаковъ*, *истый*: *в(ъ) каковѣй славѣ* (Лим. 1628, 43), *на іаковѣй ... землі* (ІЗ 1609, 13), *на горѣ си на истѣй* (ОБ 1581, 56 зв./2). У *СмГр* подані варіанти з обома закінченнями: *въ самой /или /самѣй* (201), *овой /или /овѣй* (203), *оной /или /онѣй* (206). Можливо, це означає, що раніше *-ѣй* було більш поширене серед займенників. Проаналізований матеріал свідчить, що це закінчення виходило з ужитку не лише серед займенників, але й серед прикметників.

Зафіксовані також рідкісні випадки, коли закінчення м'якої групи представлене в займенниках твердої й навпаки: *о толѣцей благодати* (ПМ, 101), *в(ъ) се(и) ... шбитєли ншо(и)* (ЛМГ, 28).

Множина

Називний відмінок. Яскравою особливістю церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. порівняно з тогочасною українською є окремі родові форми наз. мн. для неособових родових займенників.

У чол. р. для аналізованих займенників виявлені такі форми.

Присвійні займенники мають переважно традиційні форми на *-и*: *врази мои* (ОБ 1581, 3/11), *аг҃гли твои* (Ч 1617, 38 зв.), *Оцы нши* (МД 1666, 270/2),

сынове ваши (ЄвЛ 1644, 39). Рідко трапляються також утворення на **-а** (очевидно, результат впливу форм жін. та середн. родів): **подвиги твоа** (ПКП 1661, 40 зв.), **родители ... наша** (Ч 1617, 27 зв.).

Інші родові займенники в наз. мн. для чол. р. мають переважно членні форми на традиційне **-їи**: **сїи Бжїи сл҃ги** (МД 1666, 105), **мжжіє тїи ... падоша** (ТрЦв 1631, 272), **Воздѣловають онїи землю** (ІЗ 1624, 177), **овїи дивляхуся ...**, **инїи хуляху** (ПМ, 130), **таціи здѣ имаху жити** (ПКП 1661, 37 зв.), **якъ же нѣции ... глаголють** (ПМ, 65), **нѣкоторїи ѿ нихъ** (ОБ 1581, 244). Виявлені також утворення на **-ии** (результат впливу знах. в. або відповідних прикметникових форм): **хотаху страннии тыи ѿити** (ПКП 1661, 45 зв.), **онии младенцы** (ЛМГ, 36), **сицевии подвижницы** (ЄвЛ 1644, 8 нн), **инии ... гаты вѣдѣтъ** (ПКП 1661, 11), **хр(с)толюбцы нѣции** (Лим. 1628, 8), **нѣктории ѿ хр(с)тїанъ** (ЛМГ, 36). Для деяких займенників вони є достатньо поширеними (зокрема, для **инъ** зафіксовано 18 уживань на **-ии** із 44, для **нѣкій** – 18 із 62). Поодинокими випадками представлені також форми на **-ие** та **-иа** (**-їа**): **и иние многие буди(н)ки согорѣша** (ЛМГ, 38), **Иные лица своя закрывають** (Син. 1680, 175), **тыя жде народы** (Син. 1680, 170), **нѣкіа ѿ Братїи** (ІЗ 1624, 235).

Нечленні форми в аналізованій групі трапляються рідко: **си же сїве его** (ОБ 1581, 22 зв.), **тѣ князіє** (Син. 1680, 173), **ови же оу҃сѣмнишася** (ЄвЛ 1644, 106 зв.), **мнози Монастыри ... не сѣ(т) же таковы** (ПКП 1661, 8 зв.), **ѿкѣдѣ ... хлѣбы толицы** (ЄвЛ 1644, 53 зв.), **мы сами ... слышах(м)** (Лим. 1628, 54).

Займенник **весь** у наз. мн. чол. р. представлений варіантами **вси** та **всѣ** (є, можливо, результатом однакової вимови літер **и** та **ѣ**, а також впливу форм непрямих відмінків **всѣхъ**, **всѣмъ** і т. д.). Загалом кількісно значно переважає традиційний **вси** (285 уживань із 346 зафіксованих). Для більшості пам'яток ця форма є панівною або й єдино можливою: **вси отроцы** (ОБ 1581, 133 зв.), **вси рѣди** (Ч 1617, 60 зв.), **вси сѣціи** (Лим. 1628, 51), **вси Іовдее**

(ЄвЛ 1644, 135), **вси Монастыри** (ПКП 1661, 9 зв.). Варіант **всѣ** трапляється не так часто (61 вживання з 346). Однак у трьох із обстежених пам'яток він або значно переважає (у вибірках із *МД 1666* – 34 вживання з 37, у *Син. 1680* – 11 із 12), або є єдино можливим (у *ЛМГ*): **всѣ** ... **О҃цы** (МД 1666, 106), **всѣ** ... **лѣтописци** (Син. 1680, 169), **всѣ** **противницы** (ЛМГ, 31), **всѣ** **братіа** (ЛМГ, 28).

У середн. р. в наз. мн. неособові родові займенники представлені такими формами.

Присвійні, за рідкісними винятками, мають традиційні форми на **-а** (**-а**): **словеса моа** (ОБ 1581, 270/2), **вправданіа твоа** (Ч 1617, 9), **именованіа наша** (ПКП 1661, 12 нн), **оумышленіа ваша** (ТрЦв 1631, 481). Зафіксовано також кілька варіантів на **-и** (результат впливу чол. р.): **азъ и дѣти мои** (ПКП 1661, 40), **таже видѣша очи ваши** (ТрЦв 1631, 482).

Серед вказівних займенників у наз. мн. середн. р. варіантними формами представлений лише **сей** (**сіа**, **сіи**, **си**). Основною є **сіа**: **Сіа же дѣлеса** (ОБ 1581, 61/2), **сіа вглавленіа** (ЄвЛ 1644, 8), **сіа вса Кр҃щеніа** (ПКП 1661, 23 нн). Варіанти **сіи**, **си** зафіксовані поодинокими вживаннями лише в *ОБ 1581*: **сіи имена старѣйшинъ** (ОБ 1581, 17 зв.), **си имена снѡвъ іїлевъ** (ОБ 1581, 22 зв.), **постигнѹтъ та вса си словеса** (ОБ 1581, 82). Інші (в наз. мн. середн. р. виявлені **той**, **онъ**, **овъ**) мають безваріантні форми (**та**, **она**, **ова**): **та дѣла** (МД 1666, 30), **она словеса ... истина сѹть** (Тр. 1646, 803), **сѣющѹ емѹ, ова** (зерна) **падоша при пѹти** (ЄвЛ 1644, 42).

Означальні та питальні займенники в наз. мн. середн. р. представлені також безваріантними формами **вса**, **всаческаа**, **инаа**, **каа**: **вса дѣла твоа исти(н)на** (ТрЦв 1631, 272), **всаческаа работна тебѣ** (Ч 1617, 13 зв.), **в(ъ) них же исповѣданіе ... Вѣры, и инаа сѣдержатса** (Тр. 1646, 802), **каа бѹ блѹхѹ егѡ помышленіа** (ПКП 1661, 23 зв.).

Форми жін. р. неособових родових займенників у наз. мн. у переважній більшості випадків закінчуються на **-а (-а)**. Тут також зафіксована невелика кількість варіантів.

Присвійні займенники в жін. р., як і в інших, частіше представлені традиційними формами на **-а (-а)**: **кости моа** (ОБ 1581, 3/6), **сѣдвы твоа** (Ч 1617, 10), **жены наша** (ОБ 1581, 77/2), **ногы ваша** (ОБ 1581, 7/2). Зрідка трапляються варіанти з **-и**: **дѣвицы твои изыйдѹтъ** (ОБ 1581, 163/2), **наши рѹцѣ сѹт(ь) нечисты** (ПКП 1661, 17 нн).

Із вказівних займенників у наз. мн. жін. р. виявлені **сей, той, таковъ**. **Сей** має переважно форму **сія (сиа, sia)**: **сія тмы єфрѣмовы** (ОБ 1581, 96 зв./2), **телесныа сиа моуки веселіє соутъ рабѹмъ твоимъ** (Ч 1617, 38 зв.), **добрѣйша бо сиа** (страви) **суть прѣвыя** (ПМ, 86). В одній пам'ятці зафіксований варіант **сіи**: **сіи сѣи Пещеры** (ПКП 1661, 31 зв.). Для **той** характерними є варіанти **тыа, тыи, ты**, представлені поодинокими вживаннями: **ниже тыа** (печери) ... **мѣстомъ сѹтъ хранѹщимъ телеса** (ПКП 1661, 21 нн), **Тыи бѣсурманскіи силы ... доставаху его** (Чигирин) (Син. 1680, 179), **вѣсташа вса дѣвы ты** (ЄвЛ 1644, 87 зв.). **Таковъ** зафіксований лише в нечленній формі **таковы**: **таковы на се нещѣемъ быти вины** (ПКП 1661, 36 зв.).

Займенник **весь** у наз. мн. жін. р. має варіанти **вса і вси**. Панівним є **вса**: **собраса тѣ вса хорѹгви** (ОБ 1581, 163), **вса заповѣди твоа истин(ъ)на** (Ч 1617, 13), **егда вся силы ... уставають** (ПМ, 65). Варіант **вси** зафіксований поодинокими вживаннями лише в *ОБ 1581*: **вси горы ... прѣ(д) тобою сѹтъ** (ОБ 1581, 254/2). Інші означальні займенники (**самъ, инъ**) у наз. мн. жін. р. представлені лише формами на **-ыа**: **то самыа Пещеры ... исповѣдат(ь)** (ПКП 1661, 31 зв.), **иныа жены** (Лим. 1628, 33 зв.), **и иныа ... страсти ... не ѿстѹпиша ѿ мене** (Тр. 1646, 308).

Крім того, зафіксовані форми наз. мн. жін. р. питальних займенників **чій, іаковъ: Чїи бѣ то съдѣловають Мѣтвы** (ПКП 1661, 40), **іаковы сѣ(т) Кїевскї(а) Пецєры** (ПКП 1661, 20 нн).

Отже, проведений аналіз свідчить, що неособові родові займенники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. у наз. мн. загалом зберігали окремі родові форми. Хоч слід відзначити, що в цей час відбувалася певна взаємодія між родами. Ця особливість була характерна (й більшою мірою) для прикметників. В українській мові розрізнення неособових займенників за родами в наз. мн. на цей час уже зникло [9, с. 171; 156, с. 146; 290, с. 155; 112, с. 42], що дає підстави вважати «неправильні» родові форми в обстежених текстах результатом впливу української мови.

Ще одна особливість проаналізованих форм полягає в тому, що деякі з них могли бути нечленними і членними. Обидва різновиди форм для розглянутих займенників були характерним в наз. мн. і в старослов'янській мові [61, с. 168, 181; 293, с. 118–119, 123; 62, с. 287–288]. У ході розвитку церковнослов'янської мови членні форми наз. мн. ставали частотнішими, що підтверджує розглянутий матеріал, у якому в наз. мн. для більшості займенників кількісно переважають членні форми. Активізація їх відбувалася, очевидно, і протягом досліджуваного періоду. Це дозволяє стверджувати порівняння проаналізованого матеріалу з формами, представленими в *СмГр*. Окремі неособові родові займенники (**самъ, онъ, овъ**) тут подані в парадигмах лише в нечленних формах: **сами** (201), **ови** (203), **они** (205) і т. д. Хоч автор зауважує, що вони могли відмінюватися і як прикметники. У розглянутому матеріалі ці займенники представлені і членними формами, причому рідкісними вони є лише для займенника **самъ**, для інших загалом кількісно переважають. Поширенню їх сприяло, очевидно, те, що займенники аналізованої групи частіше виступали в ролі означення, для якого характерними були саме членні форми.

Родовий відмінок. Для род. в. мн., як і для інших непрямих, крім знах., аналізовані займенники мають спільні для всіх родів форми. Як

і в старослов'янській мові, вони поділяються на тверду й м'яку групи. Хоч окремі форми тут мають певні особливості.

Займенники твердого різновиду у старослов'янській мові в род. мн. закінчувалися переважно на **-ѣхъ** [61, с. 165–166; 293, с. 114, 118; 62, с. 283, 284]. Такі ж форми для цих займенників рекомендовані в *СмГр*: **тѣхъ** (209, 210), **самѣхъ** (201, 202), **овѣхъ** (203, 204), **онѣхъ** (205, 206, 207). У проаналізованому матеріалі вони виявлені, хоч більшість займенників твердої групи могли мати й інші закінчення (**-ыхъ** або **-ихъ**). Переважно традиційні форми (на **-ѣхъ**) представлені лише для займенників **той, онъ**: **тѣхъ есть цр(с)тво нв(с)ное** (Ч 1517, 98 зв.), **вослѣдъ тѣхъ** (ПКП 1661, 45 зв.), **ѿ предѣлъ онѣхъ** (ЄвЛ 1644, 52 зв.). Варіанти (**тыхъ, оныхъ**) трапляються лише як поодинокі вживання: **тѣлеса тыхъ младе(н)цовъ** (ЛМГ, 36), **павльшеса оныхъ (страстей) побѣдителми** (ПКП 1661, 41).

Займенники **таковъ, инъ, самъ**, навпаки, частіше мають форми на **-ыхъ** (**таковыхъ** – 7 уживань, **таковѣхъ** – 3; **иныхъ** – 19, **инѣхъ** – 15; **самыхъ** – 10, **самѣхъ** – 3): **ѿ таковы(х) ... дѣлъ** (Лим. 1628, 56 зв.), **таковы(х) во есть цр(с)тво нв(с)ное** (ЄвЛ 1644, 65), **ѿ иныхъ веси(и)** (ЛМГ, 9), **под властію ... иных начальников** (Син. 1680, 179), **ѿ васъ самыхъ** (МД 1666, 60). Форми на **-ѣхъ** тут є загалом поодинокими: **пѣти Первоначалникѡ(в) таковѣхъ(ъ)** (ПКП 1661, 32 нн), **паче инѣхъ монастырей** (ПМ, 92), **Кр(с)тъ з(ъ) себе самѣхъ творяхъ** (ПКП 1661, 34).

Займенники **сицевый, который** представлені лише формами на **-ыхъ**: **ѿ сицевыхъ(ъ) имѣти ничтоже** (ПКП 1661, 63), **давши имъ ... вса потребнаа ... при которыхъ плугъ воловъ** (ЛМГ, 21). Нові форми на **-ихъ** (зрідка **-ыхъ**) також мають займенники з основами на **к** (**всакъ, толикъ, всаческій**): **ѿ всакихъ дѣлъ** (Тр. 1646, 82), **от всяких бѣд** (Син. 1680, 179), **съсловіе толикихъ ѿцѣ** (ТрЦв 1631, 658), **Вл(д)ко всаческихъ** (Ч 1617, 76). У старослов'янській мові вони зафіксовані із закінченням **-ѣхъ** і чергуванням перед ним [293, с. 118].

Відзначені варіанти та безваріантні форми на **-ыхъ** свідчать про те, що, хоч займенники з твердими основами загалом зберігали в род. мн. давнє **-ѣхъ**, тут усе більшого поширення набувало **-ыхъ**, характерне раніше лише для членних прикметників.

Займенники з основами на м'які приголосні в род. мн., за рідкісними винятками, мають традиційні форми на **-ихъ**: **ѿ врагъ моихъ** (ОБ 1581, 3/11/2), **мѣтвами стѣихъ твоихъ** (Ч 1617, 3 зв.), *отъ своихъ воинъ* (ПМ, 77), **грѣхъ ради вашихъ(ъ)** (ПКП 1661, 10 зв.), **единъ ѿ сихъ** (МД 1666, 76). Виняток становлять кілька вживань на **-ыхъ** (після ш): **мѣтвъ ... ѿцъ нѣихъ** (Ч 1617, 27 зв.), **мѣрѣ ѿцъ вашихъ(ъ)** (ЄвЛ 1644, 82).

Традиційну форму на **-ѣхъ** у род. мн. має також займенник **весь**: **ѿ всѣхъ врагъ** (ОБ 1581, 3/6), **паче всѣ(х) древе(с)** (ПКП 1661, 35), **ѿ всѣхъ странъ** (ЛМГ, 18).

Давальний відмінок. Неособові родові займенники твердої групи в дав. мн. мають форми на **-ѣмъ**, **-ымъ** та інколи **-имъ** з варіантними утвореннями в окремих випадках.

Лише традиційними формами на **-ѣмъ** представлені займенники **той**, **овъ**, **какій** (останній із чергуванням к/ц): **что сътворитъ дѣлателе(м) тѣм(ъ)** (ЄвЛ 1644, 74 зв.), **къ тѣм(ъ) же трѣдѣмъ** (ПКП 1661, 27), **овѣмъ очеса из(ъ)бодена. инѣм(ъ) же рѣки оусѣчѣны** (Лим. 1628, 45), **Іереу ... да ... наѣчитъ люди, кацѣмъ приѣготовленіемъ ... должны сѣт(ъ)** (Тр. 1646, 254). Форма **тымъ**, рекомендована в *СмГр* [239, с. 114], у розглянутому матеріалі не зафіксована.

Переважно традиційне закінчення **-ѣмъ** мають також займенники **онъ** та **инъ**: **онѣм(ъ) же мѣтвѣ творѣщим(ъ), сїи же трапезѣ поставлѣхѣ** (Лим. 1628, 37 зв.), **онѣмъ же вѣрацишимсѣ на запа(д), ... дѣнѣтъ** (Тр. 1646, 152), **къ инѣмъ народѣ(м)** (ПКП 1661, 25 нн). Зрідка трапляються варіанти на **-ымъ**, **-имъ**: **да и шнымъ подас(т)** (ЛМГ, 14), **самъ к(ъ) онимъ шес(т)вѣетъ** (ЛМГ, 10), *Къ инымъ же злобамъ* (ПМ, 115).

Інші зафіксовані займенники цієї групи представлені формами лише на **-ымъ** або **-имъ**: **к(ъ) сицевы(м) тайна(м)** (Тр. 1646, 254), **каковымъ дѣломъ потреба естъ** (Лим. 1628, 45 зв.), **никоторымъ инокинямъ** (ПМ, 64), **зиж(д)ителя всаческимъ Пїлатѹ предасть** (ТрЦв 1631, 132), **подвижесея ... трусь, якъ же всему граду трястисъ ... и мучителемъ самымъ** (ПМ, 130), **хотяще и самимъ ити съ ними** (ПМ, 63).

Отже, у дав. в. мн. займенників твердої групи, як і в род., давнє займенникове закінчення (**-ѣмъ**) загалом поступалося місцем новому, прикметниковому (**-ымъ** або після **к -имъ**).

Для займенників м'якої групи в дав. мн. характерні переважно традиційні форми на **-имъ**: **стезамъ момъ** (Ч 1617, 14 зв.), **равомъ твои(м)** (ТрЦв 1631, 2), **дїшамъ вашимъ(ъ)** (ПКП 1661, 45 зв.), **Къ симъ же стїхумъ** (Ч 1617, 80 зв.), **подобнаа симъ бл҃годѣніа** (Тр. 1646, 155). Серед форм присвійних займенників зафіксовані, крім того, варіанти **нашымъ**, **вашымъ**: **сѣсѣдо(м) нашымъ** (ОБ 1581, 3/16/2), **дїшамъ вашимъ** (ЄвЛ 1644, 36 зв.). Формами на **-имъ**, але з варіюванням основ, представлений займенник **кїй**: **кои(м) ѿ нихъ** (ПКП 1661, 32 зв.), **нѣкїимъ(ъ) ... поклонитиса** (ТрЦв 1631, 623), **такъ воинумъ нѣкимъ(ъ) ... оуготовитиса** (ТрЦв 1631, 622).

Займенник **весь** має закінчення твердої групи: **къ всѣмъ сїомъ** (ОБ 1581, 42), **хоще(т) всѣ(м) сп(с)тиса** (МД 1666, 91).

Знахідний відмінок. У знах. в. мн. для неособових родових займенників виявлені два різновиди форм, при назвах істот – переважно такі, як у род. в., при назвах неістот – у кожному з родів певною мірою різні.

Для форм, тотожних род. в., характерні ті ж особливості, що й для форм власне род. в. Для займенників при назвах неістот (інколи й істот) представлені такі форми.

У чол. р. присвійні займенники майже в усіх випадках мають традиційні форми на **-а (-а)**: **глаголы моа в(ъ)ноуши** (Ч 1617, 66 зв.), **въ**

дворы своа (Ч 1617, 29 зв.), оцѣсти грѣхи наша (ОБ 1581, 3/16), ваша глы написѣютъ (Тр. 1646, 152), прѣати ваша обѣты (Тр. 1646, 152). У ЛМГ зафіксований варіант із закінченням наз. мн.: **за грѣхи наши** (ЛМГ, 26).

Займенник **сей** у знах. мн. представлений варіантами **сїа**, **сїи**. Панівним є традиційний **сїа**: **гласа ... глы сїа** (ОБ 1581, 133/2), **глет ... стїхи сїа** (Тр. 1646, 175), **пре(д)лож' сїа хлѣбы** (ПКП 1661, 62 зв.). Він рекомендований і в *СмГр*: **сїа** (211). Варіант **сїи** (результат впливу наз. в.) зафіксований лише в *Ч 1617*: **поємъ сїи Тропарі** (Ч 1617, 80).

Займенник **той** у знах. мн. чол. р. має варіанти **тыа**, **тїи**, **тыи**, **ты**. Представлені вони невеликою кількістю вживань, порівняно більш поширеним є **тыи**: **в(ъ) тыи дни** (ЄвЛ 1644, 118), **емѣ же естъ перїе ... тыи да гасте** (ОБ 1581, 87), **прѣа тїль вса тїи грады** (ОБ 1581, 71 зв.), **собрати оукрѣхи тыа** (ПКП 1661, 62 зв.), **бысть въ дни ты** (ОБ 1581, 138/2). У *СмГр* для цього займенника рекомендовані форми **тыа**, **ты** (209). Однак давня, коротка форма, як свідчить розглянутий матеріал, уже майже вийшла з ужитку. Наявність варіантів членних форм зумовлена, очевидно, взаємодією з наз. мн.

Інші зафіксовані в знах. мн. чол. р. вказівні займенники (**онъ**, **овъ**, **таковъ**) є рідковживаними, представлені як членними (на **-ыа**), так і нечленними (на **-ы**) формами: **Призываетъ ... стѣа оныа вса мѣжа** (ТрЦв 1631, 659), *И прочія ... ідолы овыя повелѣ въ огонь вѣмѣтати, овыя въ воду* (Син. 1680, 177), **въ дни оны** (ОБ 1581, 133), **пре(д)ставиши вса грѣхи моа ... , таковы, іаковы мною съдѣшася** (Тр. 1646, 307).

Із групи означальних займенників у знах. мн. зафіксовані **весь**, **всакъ**, **инъ**. **Весь** має варіанти **вса**, **вси**, **всѣ**. Панівним є традиційний **вса**: **въ вса грады** (ОБ 1581, 154/2), **ѡпѣсти вса грѣхи** (Ч 1617, 79 зв.), **веходи вса ... Монастыра** (ПКП 1661, 49). Інші (результат впливу наз. мн.) трапляються, поряд із **вса**, лише в *ОБ 1581* та в *Син. 1680*: **съкрѣши вси грады** (ОБ 1581, 254/2), **на всѣ расходы** (ОБ 1581, 195/2), **всѣ ... восходы ... засадивше**

(Син. 1680, 180). **Всакъ** представлений формою **всакїи**: *всякіи промыслы творяху* (Син. 1680, 183). Для **инъ** виявлені членні та нечленні варіанти **инья**, **ины** (обидва малопоширені): **видѣ** ... **и инья ѿ еретикъ** (Лим. 1628, 14 зв.), **Иныя спсе** (ЄвЛ 1644, 102 зв.), **посла ины рабы** (ЄвЛ 1644, 75 зв.).

У знах. мн. чол. р. виявлені також питально-відносні (та неозначений) займенники **каковъ**, **іаковъ**, **коликъ** і **кїй** (**нѣкїй**). **Каковъ**, **іаковъ**, **коликъ** мають лише нечленні форми: **каковы грѣхи имаши** (Лим. 1628, 51 зв.), **пре(д)ставиши вса грѣхи моа ...**, **таковы, іаковы мною съдѣшася** (Тр. 1646, 307), **колики хоцеш(и) трѣды погубити** (Лим. 1628, 11). Для **кїй** характерним є в основному варіант **кїа** (**нѣкїа**), у *Лим. 1628* зафіксований також **кыа** (поряд із **нѣкїа**): **в(ъ) кїа дни** (ПКП 1661, 55 зв.), **въ нѣкїа ... праздники** (ПМ, 122), **пойми нѣкї(а) ѿ братїй** (Лим. 1628, 60 зв.), **кыа грѣхи имаши** (Лим. 1628, 51 зв.).

У середн. р. присвійні займенники представлені формами, які збігаються з чол. р.: **похвалю словеса моа** (ОБ 1581, 3/11), **изорци ми дѣла своа** (Лим. 1628, 54 зв.), **да видатъ ваша добраа дѣла** (ЄвЛ 1644, 11 зв.). Зафіксовані поодинокі вживання на **-и**: **чрезъ ... нїи очи** (МД 1666, 46).

Для вказівних займенників у знах. в. середн. р. виявлені такі форми. **Сей** майже в усіх випадках має вигляд **сїа**: **оуслышатъ шправданїа сїа** (ТрЦв 1631, 482), **въ сїа ... времена** (ПМ, 114), **пре(д)лагаюце ... сїа словеса** (ПКП 1661, 36). Лише в *ОБ 1581*, поряд із **сїа**, трапляються поодинокі вживання **си**: **гїаша же емѣ вса словеса си** (ОБ 1581, 22 зв.). Той представлений формами **тыа** і **та**, для кожної зафіксовано лише кілька вживань: **в(ъ) тыа ... лѣта** (Лим. 1628, 26 зв.), **тыа писанї(а) ... написал(ъ) єси** (ПКП 1661, 13 нн), **слышахъ словеса та** (ОБ 1581, 220/2), **ѿкрылъ єси та младенцем(ъ)** (ЄвЛ 1644, 36).

Інші виявлені в знах. мн. неособові родові займенники мають частіше членні форми на традиційне **-аа**: **унаа словеса ... написа** (ПКП 1661, 40 зв.), **сицеваа изрече словеса** (ПКП 1661, 32), **слыша(в) таковаа**,

встави(х) миръ (Лим. 1628, 18), далъ ... и иная всѧ нѹжнаѧ (ЛМГ, 35), во има ... сѧа бжїѧ, животворящаѧ всѧческаѧ (Лим. 1628, 39 зв.), множае бѡ созидаетъ образъ нежели самаѧ словеса (ПКП 1661, 11 нн). Зрідка трапляються утворення на -ѹѧ (очевидно, вплив знах. мн. чол. р.): и иныѧ ... бл҃годѣлїѧ ... стѣворите (Тр. 1646, 155). Нечленні форми тут представлені загалом поодинокими вживаннями, лише для инѣ вони переважають (10 із 15-ти випадків): и ина многа прошенїѧ изрекѣ (Лим. 1628, 32), и ина зданїѧ ... сочиниша (ЛМГ, 34), каковы добра прїнесе (МД 1666, 2).

Займенник **весь** майже в усіх випадках для знах. в. середн. р. має лише варіант **всѧ**: **всѧ безаконїѧ моѧ очисти** (Ч 1617, 6 зв.), **Бл(с)вите всѧ дѣла Гнѧ** (ТрЦв 1631, 275). Виняток становить *ОБ 1581*, в якій зафіксовані поодинокі вживання форми **всѣ**: **на всѣ царства** (ОБ 1581, 254).

Для жін. р. в знах. мн. виявлені такі форми неособових родових займенників.

Присвійні займенники представлені в основному формами, які збігаються з чол. та середн. родами: **положилъ еси слезы моѧ** (ОБ 1581, 3/11), **сѣхраню заповѣди твоѧ** (Ч 1617, 70), **въ пещеры своѧ** (Лим. 1628, 10), **ты вѣси нїѧ немоци** (ПКП 1661, 40 зв.). Зрідка тут, як і в чол. та середн. родах, трапляються варіанти з закінченням наз. мн. чол. р.: *сѣти свои ... дарова* (ПМ, 54), *свои ... силы подвиже* (Син. 1680, 179).

Більшість інших виявлених неособових родових займенників у знах. мн. жін. р. мають частіше членні форми на традиційні **-ѹѧ**, **-їѧ**: **тыѧ просфори положиш(а)** (Лим. 1628, 13 зв.), **въ таковыѧ мѹки** (Лим. 1628, 15), **начатъ ... иныѧ же** (просфори) **и продаѧти** (ПКП 1661, 46), **Чтетъ ... Мл҃твы сїѧ** (ТрЦв 1631, 727), **всѧкїѧ напасти претерпѣти** (ПКП 1661, 7), *вещи нѣкіѧ иматъ* (ПМ, 75). Зрідка трапляються утворення із закінченнями наз. мн. чол. р. або знах. мн. чол. і середн. родів: *въ оныи веси* (ПМ, 60), *вземше ... и иная отъ иноческихъ ядїѧ* (ПМ, 88). Нечленні форми в цій групі

виявлені лише як поодинокі вживання: **написавъ ... свои хвалы въѣси на выи, ... въ она рѣкою ѿдарла** (ТрЦв 1631, 660), **таковы пакости твориши** (Лим. 1628, 40 зв.), **толики муки ... приємлюща** (ПМ, 129), **да облечется в ризы ины** (ОБ 1581, 46 зв.), **колики излиалъ еси слезы** (Лим. 1628, 26 зв.).

Для **весь** зафіксовані форми **вса, вси, всѣ**. Панівною є традиційна **вса**: **слышаны сътворитъ вса хвалы его** (ОБ 1581, 3/21/2), **възвѣстихъ вса сѣдбы** (Ч 1617, 8), **Забьт(и) ... вса болѣзни** (ПКП 1661, 22 зв.). Інші трапляються як поодинокі вживання: **на вси земли** (ОБ 1581, 254), **създа въ ... всѣ птицы** (ОБ 1581, 1 зв./2), **на всѣ страны** (Син. 1680, 180).

Орудний відмінок. В ор. в. неособові родові займенники мають спільні для всіх родів форми на, за рідкісними винятками, **-ѣми, -ыми або -ими**.

Для більшості виявлених в ор. мн. займенників твердої групи (**той, онъ, самъ, инъ, такій, толикъ, всакъ, коликъ**) єдино можливим або панівним є традиційне закінчення **-ѣми** (після **к** -**ими**): **междѣ тѣми жде звѣздами** (ПКП 1661, 18 нн), **сей въ ѡнѣми и глаи и дѣйствѣи** (ТрЦв 1631, 18), **самѣми реченми** (ТрЦв 1631, 378), **съ ... инѣми благородными** (ПМ, 90), **такими ... жертвами** (Лим. 1628, 22 зв.), **с толикими трѣды** (Лим. 1628, 67 зв.), **всякими ... промыслы** (Син. 1680, 179), **коликими подвиги** (ПКП 1661, 32 нн). Значно меншою кількістю вживань представлені форми на **-ыми** (хоч для **сицевъ, таковъ, іаковъ** зафіксоване лише це закінчення): **съ иными грѣхи** (ПМ, 54), **сицевыми ... наименованіи** (ПКП 1661, 12 нн), **таковыми чѣдесы** (ПКП 1661, 17 нн), **таковыми притчами** (Євл 1644, 125), **нѣции ... сказоваху русов ... от русых волосов, съ яковыми и нынѣ много суть руси** (Син. 1680, 169). В одному випадку виявлено також форму на **-єми**: **колицєми пишѣтъ** (літерами) (Азб. 1578, 51).

Для м'якої групи в ор. мн. практично в усіх випадках представлене **-ими**: **слышателями моим(и)** (МД 1666, 2), **под ногами вашими** (Євл 1644, 130 зв.), **сими словесы** (ОБ 1581, 168/2), **сими ... братіями** (ЛМГ, 32). Для **кій** (**нѣкій**) зафіксовані форми з варіантними основами (зокрема **й** у межах

однієї фрази): **Кои ми не съдержимъ выхъ злыми; кими не растлихъ(ъ)са съгрѣшенъ(ъ)ми;** (Тр. 1646, 208), *лица своя ... нѣкими лярвами ... закрывають* (Син. 1680, 175). Винятком у цій групі є лише одне утворення на **-ѣми: на(д) сѣми странами** (ТрЦв 1631, 2 нн).

Весь, як і в більшості інших непрямих відмінків, в ор. мн. має форму з **ѣ: надо всѣми враги** (ОБ 1581, 143/2), **всѣми ... вѣцми** (ПКП 1661, 23).

Місцевий відмінок. У місц. в. мн. неособові родові займенники представлені спільними для всіх родів форми на **-ѣхъ, -ихъ** або **-ыхъ**.

Для займенників твердої групи виявлені такі форми. Традиційні варіанти на **-ѣхъ** майже в усіх випадках мають лише займенники **той** та **онъ: в(ъ) тѣхъ днєхъ** (Лим. 1628, 67), **о ... стѣнахъ(ъ) тѣхъ** (ПКП 1661, 29 зв.), **въ онѣхъ днєхъ** (ЄвЛ 1644, 113; ЄвКП 1697, 115). У *Син. 1680* виявлений також *тых: на тых ... соборищах* (Син. 1680, 175). Інші займенники з основами на тверді приголосні (крім к) (**таковъ, самъ, нѣкоторый, таковъ**) у місц. мн. виступають лише з **-ыхъ: на таковы(х) ... пѣтєхъ** (Лим. 1628, 74), **в(ъ) самыхъ дверєхъ** (Тр. 1646, 207), **Аще же о нѣкоторыхъ(ъ) (усопших) ... мѣшиша** (Тр. 1646, 851), **о таковы(х) ѡвѣщаваєт(ъ)** (МД 1666, 60). Після к представлено **-ихъ: въ толикихъ ... съгрѣшенїихъ** (Тр. 1646, 308), **во всакихъ добродѣтелехъ** (ЛМГ, 6).

Займенники м'якої групи в місц. мн. мають переважно форми на **-ихъ: на пѣтєхъ ... моихъ** (ОБ 1581, 270), **въ днєхъ нашихъ** (ПМ, 75), **на чїихъ раменахъ** (МД 1666, 30). **Кїй (нѣкїй)**, як і в деяких інших відмінках, представлений варіантними основами: **виждъ бо въ кїихъ не єдиногласѣют(ъ)** (євангелісти) (ЄвЛ 1644, 22), **о нѣкїихъ исправленїихъ** (Тр. 1646, 253), **по нѣки(х) же днєхъ** (Лим. 1628, 24 зв.), **о нѣкои(х) ... трєванїихъ** (ЛМГ, 17). **Нашъ, вашъ** зрідка трапляються з **-ыхъ: о ... Кнѣзєхъ нашихъ** (Ч 1617, 26), **въ ср(д)цыхъ вашихъ(ъ)** (ЄвЛ 1644, 117).

Займенник **весь** завжди має форму з **ѣ: въ всѣхъ дѣлєхъ** (ОБ 1581, 91 зв.), **въ всѣхъ костєлахъ** (ПМ, 106), **о всѣхъ женахъ** (Тр. 1646, 94).

Двоїна

У двоїні неособові родові займенники представлені невеликою кількістю вживань. Порівняно більш поширеними серед них є форми присвійних займенників **мой, твоя, своя**. Інші трапляються лише зрідка.

У наз. та знах. дв. чол. р. присвійні займенники мають традиційні форми на **-а (-а)**: **два сѣа ваша** (ОБ 1581, 148), **сына твоя оба измрутъ** (ПМ, 93), **встави родитѣла своа** (ЛМГ, 6). У чол. р. зафіксовані також форми наз. та знах. відмінків займенників **сей, инъ, нѣкій**: **оба сіа** (сини) **на носилахъ** (ПМ, 94), **Сїа** (Антоній і Феодосій) **єста ... два свѣщника** (ПКП 1661, 33 нн), **послани быхо(м) азъ, и ина два брата** (Лим. 1628, 9), **Два нѣкаа иннок(а) идост(а)** (Лим. 1628, 18).

Для середн. й жін. родів у наз та знах. відмінках дв. присвійні займенники мають у переважній більшості випадків форми на **-и**: **скончастѣса очи мои** (Ч 1617, 13), **Рѣцѣ твои сътвориста ма** (Ч 1617, 12 зв.), **да ... помажу оцѣ мои** (ПМ, 100), **виж(д)ъ рѣцѣ мои** (МД 1666, 15). Ці форми були звичайними в старослов'янській мові [293, с. 119]. У *СмГр* для наз. та знах. відмінків присвійних займенників середн. р. рекомендовані форми на **-а (-а)**: **моа** (214), **твоа** (217), **своа** (219), **наша** (225), **ваша** (228). Для жін. р. – на **-ѣ**: **моѣ** (214), **твоѣ** (216), **своѣ** (218), **нашѣ** (225), **вашѣ** (227). У розглянутому матеріалі вони представлені лише поодинокими вживаннями: **Онъ же ... омы очи своя** (ПМ, 69), **призвав(ъ) обѣ женѣ своѣ** (Лим. 1628, 19). Зафіксована також форма середн. р. на **-и**: **оутверждѣ на та оцѣ мои** (Тр. 1646, 60). Крім того, в розглянутому матеріалі наявна форма наз. в. серед. р. займенника **той (та)**: **не гавишася, вї, крилѣ, и два крила та** (ОБ 1581, 244).

Інколи в обстежених пам'ятках трапляються випадки, коли замість двоїнних форм наз. та знах. відмінків виступають форми множини: **Два бо стѣни наши** (замість **наша**) **Серафими Антвнїй и Феодосїй** (ПКП 1661,

33 зв.). Зафіксовано також уживання форми однини жін. р. замість двоїни: **возми их на рамѣ твою** (ОБ 1581, 66).

У непрямих відмінках (крім знах.) двоїни неособові родові займенники в обстеженому матеріалі мали, як і в старослов'янській мові, однакові для всіх родів форми.

У род. та місц. для присвійних займенників виявлені форми на **-єю**: **свѣтъ очію моею** (Ч 1617, 48 зв.), **на сѣнь крылѣ твоєю надѣюся** (Ч 1617, 42), **въ очію моею** (ОБ 1581, 138), **Дѣла моя въ рѣкѣ твоєю** (Ч 1617, 15), **гави ми сѣ мнихъ(ъ) имѣа(и) на плещѣ своєю удѣланїа ѿ рогозинъ(ъ)** (Лим. 1628, 67). У ПМ зафіксований скорочений варіант род. в.: *время есть оттрясти мракъ отъ очію свою* (ПМ, 125). Подібні форми трапляються й у старослов'янській мові [61, с. 178]. У місц. дв. представлений також займенник **сей**: **в(ъ) сію двою заповѣдію** (ЄвЛ 1644, 78 зв.), **В сію двѣю заповѣдію** (Тр. 1646, 79).

Серед проаналізованих форм род. та місц. відмінків виявлена, крім того, достатньо велика кількість випадків, коли замість двоїни вживається множина (при множинних формах означуваних імен): **въ кровѣ крилѣ твоихъ** (замість **крилѣ твоєю**) (Ч 1617, 84 зв.), **бѣла сотворишася на очесехъ моихъ** (замість **очію моею**) (Лим. 1628, 53), **при двоухъ нѣшихъ** (замість **двою нашѣ**) **застѣпникахъ** (ПКП 1661, 6 нн), *на сихъ* (синах) *двохъ* (замість *сію двою*) ... *конецъ прїять ... родъ Острозкихъ* (ПМ, 97).

У дав. та ор. відмінках представлені також переважно присвійні займенники із закінченням **-има**: **свѣтилникъ(ъ) нѣгама моима** (Ч 1617, 14 зв.), **по(д)ножіе ногама твоима** (ЄвЛ 1644, 78 зв.), **предѣ очима моима** (Ч 1617, 69), **трѣж(д)ашеся рѣкама своим(а)** (ПКП 1661, 59 зв.). Із неприсвійних займенників зафіксована лише форма **какима**: **какима рѣкама прїймаеши стѣе ... тѣло** (Лим. 1628, 56). Виявлені також випадки, коли двоїна вживається замість множини: **прє(д) очима нашими** (ОБ 1581, 3/16), **внѣшите оушима вашима** (ТрЦв 1631, 481). Двоїнні форми займенників

зумовлені відповідними формами іменників. Зафіксований також випадок помилкового вживання замість ор. дв. форми род. в.: **рѣкѹ свою наставилѹ ихѹ єсть** (ОБ 1581, 3/16). Виявлені й випадки вживання множини замість двоїни: **ногамѹ моимѹ** (замість **ногама моима**) (ОБ 1581, 3/11/2; Ч 1617, 45 зв.), **со двома ѹчениками своими** (замість **ѹченикома своима**) (ЛМГ, 3).

Отже, проаналізований матеріал демонструє, що двоїна серед неособових родових займенників представлена. Однак її форми характерні насамперед для присвійних займенників, для інших є рідкісними. Ця обставина, а також достатньо велика кількість випадків, коли замість двоїнних форм виступають множинні, свідчать про те, що двоїна серед неособових родових займенників у церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. виступала непослідовно, зберігалася значною мірою завдяки традиційності текстів і загалом поступово виходила з ужитку.

Висновки до п'ятого розділу

1. Характерною особливістю системи морфологічних норм займенників церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI–XVII ст. була варіантність. Хоч слід відзначити, що варіанти серед займенникових форм менш поширені порівняно з іншими іменними частинами мови й не однаковою мірою представлені в різних групах. Зокрема, при відмінюванні особових, зворотного та предметно-особового займенників варіантність пов'язана лише з уживанням повних і коротких форм. Серед неособових неродових займенників варіанти представлені лише для **что** (**чесо, чесоґо, чєґо; чєсомѹ, чємѹ** й ін.). Для неособових родових займенників варіантні утворення були більш поширеними. При цьому вони мали різний характер і були зумовлені різними причинами. Зокрема, загалом варіантами були нечленні й членні форми наз. та знах. відмінків одн. й мн. (тих займенників, які могли мати нечленні й членні форми). В однині кількісно загалом переважають нечленні форми, у множині – членні. Перетворення нечленних і членних форм у варіанти зумовлено, очевидно, загальним розвитком

церковнослов'янської мови, в якій функціональна й семантична різниця між ними почала зникати. Деякі варіанти наз. та знах. відмінків мн. (**ТВОА, НАША** поряд із **ТВОИ, НАШИ** в чол. р., **МОИ, ВАШИ** поряд із **МОА, ВАША** в середн. р. і под.) зумовлені взаємодією родових форм. Значана кількість варіантів форм непрямих відмінків є результатом впливу прикметникового відмінювання.

2. Аналіз особливостей використання варіантів не дає підстав стверджувати, що вони мали регіональну, стилістичну або лексичну зумовленість.

3. Виявлена система займенникових форм є загалом доволі стійкою. Хоч кількісні характеристики використання варіантів, а також порівняння представлених у розглянутому матеріалі форм із рекомендованими в *СмГр* дозволяють говорити про наявність певних тенденцій у розвитку цієї системи: 1) тенденції до обмеження у функціонуванні коротких форм особових, зворотного та предметно-особового займенників; 2) тенденції до поширення серед форм більшості неособових родових займенників закінчень, характерних для прикметникового відмінювання.

4. Для проаналізованої системи займенникових форм характерною є низка особливостей порівняно з відповідною в старослов'янській мові. До таких особливостей належать: 1) менша частотність коротких форм особових, зворотного та предметно-особового займенників; 2) повністю сформована парадигма предметно-особового займенника (зокрема, наявність наз. в. **ОНЪ, ОНА**); 3) наявність у наз. та знах. відмінках одн. й мн. поряд із нечленними і членних форм неособових родових займенників (для тих, які могли мати такі форми), а також використання в непрямих відмінках (крім знах.) лише членних форм (за рідкісними винятками); 4) поширення серед форм непрямих відмінків неособових родових займенників закінчень, характерних для прикметникового відмінювання.

5. Одним із чинників, які забезпечували існування виявлених у системі займенникових форм української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. особливостей, був, на нашу думку, вплив української мови.

Зокрема, значною мірою за підтримки української мови в українській редакції церковнослов'янської відбувалося зниження частотності використання коротких форм особових, зворотного та предметно-особового займенників, поширення членних форм родових займенників і виникнення в цій групі одиниць тенденції (хоч і слабо вираженої) до витворення єдиної позародової множинної парадигми. Результатом впливу, зокрема, й української мови було також поширення для вказівних займенників форми **сеі** (і витіснення на периферію **сій**), для родових род. одн. чол. і середн. родів на **-ого**, ор. одн. на **-ымъ**, род. мн. на **-ыхъ**. Як і в системі форм інших частин мови, українська мова сприяла, крім того, руйнуванню двоїни при відмінюванні займенників.

5. Незважаючи на зміни в системі займенникових форм української редакції церковнослов'янської мови, що відбувалися протягом її існування, вона зберегла низку давніх ознак, які в кінці XVI–XVII ст. були її характерними особливостями порівняно з українською мовою. До таких ознак належать: 1) наз. в. займенника 1-ї ос. **азъ**; 2) форми **тебѣ**, **себѣ** (з кореневим **є**); 3) короткі форми особових, зворотного та предметно-особового займенників; 4) форми **кто**, **что** (а не *кто*, *что*); 5) відмінкові форми займенника **что** з особливою основою (**чесо**, **чесого**, **чесомъ**); 6) нечленні форми наз. та знах. відмінків одн. і мн. неособових родових займенників (хоч і не для всіх активно вживані); 7) наявність форм двоїни (хоч вони вживаються не зовсім послідовно й виявлені не для всіх груп займенників); 8) загалом чітке розрізнення твердої й м'якої груп при відмінюванні неособових родових займенників.

Основні результати за змістом розділу опубліковані в: [17; 21; 24; 32; 33; 38; 385; 42].

РОЗДІЛ 6

ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ

В обстеженому матеріалі виявлені такі дієслівні форми: теперішнього й простого майбутнього часів, майбутніх складених (1-го й 2-го), минулих часів (аориста, імперфекта, перфекта, плюсквамперфекта), умовного й наказового способів, дієприкметників, дієприслівників та інфінітива. Зафіксована також лише одна форма, яка, можливо, є супіном (наведена і прокоментована в підрозділі про інфінітив).

6.1. Форми теперішнього і простого майбутнього часів

Серед проаналізованих форм теперішнього й простого майбутнього часів представлено два типи утворень. Перший становлять форми тематичних дієслів, які за особливостями закінчень поділяються на дві дієвідміни: I (дієслова колишніх 1-го, 2-го та 3-го класів за основами теперішнього часу) й II (дієслова колишнього 4-го класу). До другого типу належать форми нетематичних дієслів **бъти, дати, вѣдѣти, асти** та окремі **имати**.

Тематичні дієслова форми теперішнього й простого майбутнього часів утворюють за допомогою таких закінчень: 1-а ос. одн. – **-ѹ, -ю, 2-а – -ѣши, -иши** (в поодиноких випадках **-ѣшѣ, -ишѣ**), 3-я – **-ѣтъ, -итѣ** (в поодиноких випадках **-ѣтъ, -итѣ**), 1-а ос. мн. – **-ѣмѣ, -имѣ** (у поодиноких випадках **-имѣ**), 2-а – **-ѣте, -ите, 3-я – -ѣтъ (-ютѣ), -атѣ (-лтѣ)** (у поодиноких випадках **-ютѣ, -лтѣ**), 1-а ос. дв. – **-ѣвѣ, -ивѣ** (в поодиноких випадках **-ѣва, -ива**), 2-а – **-ѣта, -ита, 3-я – -ѣта, -ита** (в поодиноких випадках **-ѣтѣ**).

Подаємо типові приклади виявлених форм. *1-а ос. одн.*: **идѣ с тобою** (ОБ 1581, 22 зв.), **Блюдѣ** (ЗизЛекс, 28), **Бжїю Мѣръ чтѣ** (Тр. 1646, 105), **засвѣдѣтельствѣ вамѣ** (ВВ 1594, 6 зв.), **молю тѣ** (Лим. 1628, 1 зв.).

2-а ос. одн.: даѣши зѣмлю (ОБ 1581, 2 зв.), ѡбращѣши прѣмд(р)ость (Букв. 1627, 23), мнѣ глѣши (ТрЦв 1631, 205), тамо оузриши (ВВ 1594, 7), зѣмла єси и в зѣмлю паки обратишиса (ПКП 1661, 61 зв.).

3-я ос. одн.: Иже бо дѣло єдиноє ... дѣлаєтъ ѡ дрѹгихъ же неврежет(ъ), ... не вхѡдитъ ... въ вѣчноє оупокоенїє (ТрЦв 1631, 85), трепещетъ же зѣмла (ТрЦв 1642, 129 зв.), Орѡграфїа трое в(ъ) себѣ содержитъ (СмГр, 10), секира при корени дрѣва лежитъ (ЄвКП 1697, 7).

1-а ос. мн.: что ѡвѣщаемъ г(с)днѹ (ОБ 1581, 21 зв./2), єгда слово ... пишемъ (ЗизГр, 14), вопїемъ ти (ТрЦв 1631, 22), досады трѣпимъ (ІЗ 1609, 6), млтвѹ ... принѡсимъ (Тр. 1646, 24).

2-а ос. мн.: знаете ли лавана (ОБ 1581, 13), аще свѣжете на зѣмли (ВВ 1594, 44 зв.), єгда мя въпрошаєте (ПМ, 107), Что стоите (ТрЦв 1631, 623), что ... творите (ЄвКП 1697, 15 зв.).

3-я ос. мн.: пѹтници идѹтъ (ОБ 1581, 17 зв./2), єго ждѹтъ оузры (ІЗ 1609, 10), ихъ же телеса въ пещерахъ лежатъ (ПМ, 51), Блжени єсте єгда поносатъ вамъ (ЄвЛ 1644, 11), аще прїйдѹтъ злаа, Бл(с)вѣте, и ѡидѹтъ злаа: аще блгаа прѣ(д)лежатъ бл(с)вѣте, и прѣвѹдѹтъ блгаа (ПКП 1661, 9 нн).

1-а ос. дв.: аще ѡврѣжевѣса дрѹгъ ѡ дрѹга (ОБ 1581, 15), онѣ же (двѣ жінки) ... рѣстѣ ... добрым(ъ) дѣломъ овецницѣ ти вѣдѣвѣ (Лим. 1628, 19 зв.), Ѹчителю, хоцевѣ да єже аще просивѣ сътвориша (ЄвЛ 1644, 150 зв.).

2-а ос. дв.: вѣдѣта ова въ плоть єдинѹ (ОБ 1581, 1 зв./2), се очима видѣта (ОБ 1581, 22/2), что хоцѣта да сътворю вама (ЄвЛ 1644, 70), можѣта ли пити чашѹ, юже азъ имам(ъ) пити (ЄвЛ 1644, 69).

3-я ос. дв.: слѣпецъ же аще слѣпца водитъ, ова в тамѹ впадѣта (ЄвЛ 1644, 52), Пришедшимъ же новобрачнымъ ..., станѣта ѡба на коврѣ (Тр. 1646, 406), рѹцѣ наши не вѣдѣта на немъ (ОБ 1581, 17 зв./2), не двѣ ли птици цѣвнитася єдиноу ассарїю (ЄвЛ 1644, 32).

Варіантність при творенні форм цієї групи мало поширена. Хоч варіанти зафіксовані для більшості форм, представлені вони переважно лише поодинокими вживаннями. Зокрема, в 1-й ос. одн. від дієслів на зразок **творити** зафіксовані варіанти і на **-рю**, і на **-рѣ**. Загалом у матеріалі (й у межах кожної з обстежених пам'яток зокрема) переважають (або й є єдино можливими) утворення на **-рю**: **сѣтворю** (ОБ 1581, 8 зв./2), **чѣ бл҃госѣтворю** (ВВ 1594, 57), **тѣ авіє здрава сотворю** (Лим. 1628, 2), **оузрю єго** (ТрЦв 1631, 343), **Бл҃г(д)рю** (ПКП 1661, 247). Зрідка трапляються форми на **-рѣ**. Послідовно (в усіх випадках) вони виступають у *ЗизГрам*, *ЗизЛекс*, *Букв. 1664*, *Букв. 1671*, *Букв. 1681*, *Букв. 1692*: **Благодарѣ** (*ЗизЛекс*, 30), **творѣ** (*ЗизЛекс*, 80), **гарѣсѣ** (*ЗизЛекс*, 89), **бл҃годарѣ тебѣ** (*Букв. 1664*, 28), **бл҃г(д)рѣ тѣ** (*Букв. 1671*, 20; *Букв. 1681*, 6; *Букв. 1692*, 20). В одній із пам'яток (*Розм.*) переважають: *сѣтвору азъ* (67), *благодареніє твору* (171), *благодару тѣ* (181) та ін. Поодинокі вживання їх зафіксовані (поряд з утвореннями на **-рю**) ще в деяких пам'ятках: *чѣ сѣтвору* (ПМ, 153), **сѣтворѣ волю** (ЄвЛ 1644, 313), **творѣсѣ бѣти хр(с)тїанинѣ** (Тр. 1646, 110), **нѣ творѣ** (ПКП 1661, 232). Можливо, наявність форм на **-рѣ** пояснюється традицією, вони вживалися в старослов'янській мові й у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 107–108], а можливо, і впливом української мови, для багатьох говірок якої характерна тверда вимова звука *р*. Вона зафіксована в пам'ятках різного часу з території поширення різних говірок [242, с. 14–15, 236, с. 221; 369, с. 810; 219, с. 281–287; 216, с. 23].

Характерною особливістю проаналізованих форм 2-ї ос. одн. порівняно з тогочасною українською мовою є абсолютна перевага серед них утворень на **-ши**. В українській літературній мові XVI–XVII ст. форми 2-ї ос. одн. частіше закінчувалися на **-ш** (*-шь*) [9, с. 275; 156, с. 182–183; 284, с. 109]. Такі форми зрідка траплялись і в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 109], хоч нормативними все ж були варіанти на **-ши** [105, с. 183]. Обов'язковими вони є й у церковнослов'янській мові кінця

XVI–XVII ст. У розглянутому матеріалі зафіксовано лише поодинокі вживання на -шть: **всакъ же гра(д) ... покоришъ мнѣ** (ОБ 1581, 254), *тако ли послѣшествуешъ* (Розм., 23), **не падешъ гзвенный** (РО 1683, 60).

У 3-й ос. одн. й мн. дієслова практично в усіх випадках мають закінчення на -тъ. Такі форми вживались у старослов'янській мові [335; 61, с. 248, 250] (утворення із -тъ траплялись лише спорадично [61, с. 248–249]), рекомендовані в *СмГр*: **читаєтъ ... читаютьъ** (250), **творитъ ... творатъ** (290) і ін. [239, с. 118]. Водночас слід відзначити, що -тъ в 3-й ос. одн. й мн. дієслів у теперішньому часі є особливістю церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI–XVII ст. порівняно з попередніми етапами розвитку. У церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст., за спостереженнями дослідників, панівними були форми на -тъ [229, с. 109, 113]. Вони широко використовувались у XVI–XVII ст. й в українській літературній мові [9, с. 290; 156, с. 184, 195; 145, с. 314]. У розглянутому матеріалі такі утворення представлені поодиноким вживаннями: **сътворю адъ ѿцѣ твоємѣ, како же любить** (ОБ 1581, 12), **бл҃гость бж҃їа на покаанїе тѣ ведеть** (ВВ 1594, 45), **въцрковлетьсѣ рабъ бж҃їй** (Тр. 1646, 30), **всакого разѣма преходить ... слово** (МО 1680, 123). Більш поширеними є у *Розм.* та *РО 1683*: *куплю творить* (Розм., 7), *здравствують* (Розм., 63), *горять* (Розм., 171), **насъ звѣров(ъ) постыгають ... ловцы, постигаєтъ ... гнѣвъ бж҃їй** (РО 1683, 8), **тѣ къ добродѣтели вбращаютьсѣ, то къ зловѣ възъвращаютьсѣ, то встають, тѣ паки падають; и ѿки двоими шествѣють пѣти; о сицевыхъ гл҃еть сирахъ** (РО 1683, 20).

Причиною такого, власне, відновлення форм на -тъ є, можливо, вплив живого мовлення. У східнослов'янських пам'ятках (які відображали живу мову) форми на -тъ з'являються з XIII ст. [247; 248, с. 117; 100, с. 379–380]. У російській мові вони згодом стали нормою. Представлені такі утворення й в українській мові (в південно-західних говірках), зокрема й у давніх

пам'ятках [9, с. 279; 156, с. 185], хоч загалом у пам'ятках XVI–XVII ст. переважали форми на *-ть* [156, с. 184; 145, с. 314].

Особливістю розглянутих форм 3-ї ос. одн. є також те, що серед них не представлені утворення на зразок **бѣде, може**. Такі форми зрідка вживались у старослов'янській мові [61, с. 249], у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 110], а також у пам'ятках, писаних пізніше в Росії, зокрема в Геннадіївській Біблії [350, с. 19]. Достатньо поширеними форми без *-ть* (*-ть*) (від дієслів першої дієвідміни) були й в українській мові вже в XVI–XVII ст. [150, с. 554; 156, с. 188–189; 361, с. 44]. Їхня повна відсутність у розглянутому матеріалі пояснюється, можливо, тим, що вони сприймалися насамперед як власне українські (характерні для розмовного мовлення) одиниці.

Варіанти практично відсутні й серед розглянутих форм 1-ї ос. мн. Поряд із традиційними утвореннями на *-мъ*, зафіксовані лише поодинокі вживання на *-мо*: *прийти возможемо* (Розм., 147). Це особливість розглянутого матеріалу порівняно з тогочасною українською мовою, у пам'ятках якої дослідники фіксують 1-у ос. мн. на *-мь*, *-мо*, *-мы* та *-ме* [9, с. 285; 156, с. 193].

Форми двоїни теперішнього й простого майбутнього часів у розглянутому матеріалі трапляються рідко. У 1-й ос. панівними є варіанти з традиційними закінченнями *-євѣ*, *-ивѣ* (характерними для старослов'янської мови, а також для церковнослов'янських пам'яток східних слов'ян XI–XIII ст. [61, с. 248; 229, с. 111]), зафіксовані, крім того, поодинокі вживання на *-ва*: *можетъ ли пити чашѣ, юже азъ имам(ъ) пити; ... гл҃аста емѣ, можева* (ЄвЛ 1644, 69, ЄвКП 1697, 70). В одній із пам'яток (ТрЦв 1642) обидва варіанти виявлені в межах одного речення: *азъ же и отрочицѣ поидевѣ даже до ѡнде, и поклонившася к(ъ) вама во(з)вративася* (ТрЦв 1642, 156). У 2-й і 3-й особах практично в усіх випадках використовуються закінчення *-єта*, *-ита*. Для 2-ї ос. вони є традиційними [61, с. 248; 229, с. 104, 111], для 3-ї відносно новими.

У старослов'янській мові форми 3-ї ос. дв. утворювались за допомогою закінчень на **-тє** [61, с. 249]. Однак уже в пізніх старослов'янських пам'ятках у результаті впливу двоїни іменників чол. р. з'являються варіанти з **-та** для всіх родів, для жін. і середн. зрідка були представлені, крім того, форми на **-тѣ** [61, с. 249–250]. Згодом утворення з **-та** стали основними. Лише їх фіксують у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 111]. У розглянутому матеріалі, крім форм на **-та**, виявлені поодинокі вживання з **-тѣ**: **какѡ инословнѣ, тѣ Трїодѣ тлѣкѡетѣса** (ТрЦв 1631, 1).

У *СмГр* в парадигмах для всіх осіб двоїни подані обидва варіанти, але як форми різних родів: **Дв. Моу(ж). и Гре(д). творива. творита. та. Же(н). творѣвѣ. творѣтѣ. тѣ** (290). Однак цих рекомендацій не завжди дотримувались, що видно з наведених прикладів форм 1-ї ос. дв. на **-ѣ** не тільки жін. р.

Крім того, відзначаємо, що двоїна дієслів теперішнього й простого майбутнього часів у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду вживалася не завжди послідовно. Зафіксовані випадки, коли при двох діючих особах використані і двоїнні, і множинні форми: **азъ же и дѣтиць дойдевѣ, и ... возвратимѣса** (ОБ 1581, 9/2), **вѣдѣше же Греци образ ихъ** (Антонія і Феодосія) **поклонишася гл҃юще: какъ сїи еста воистинѣ, и вѣрѡемъ какъ живѣ сѣть и по смѣрти: и можета ... спасати привѣгающихъ кѣ) нима** (ПКП 1661, 114 зв.). Ці випадки демонструють, що в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. двоїна, не підтримувана українською мовою, в пам'ятках якої уже в XVI ст. двоїнні форми дієслів були фактично відсутні [156, с. 198], почала зникати.

Розглянутий матеріал свідчить також про те, що форми теперішнього й простого майбутнього часів церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. загалом зберегли давні, ще старослов'янські морфологічні особливості. Зокрема, в проаналізованих формах представлені характерні для старослов'янської мови чергування **д/жд, т/ци: виждѣ** (ОБ 1581, 5 зв.),

восхож(д)Ѹ (ТрЦв 1631, 66), *увѣжду* (Розм., 27), **въсхоциѸ** (Тр. 1646, 110), **хоциѸ(т)** (ПКП 1661, 62). М. Смотрицький допускав уживання 1-ї ос. одн. і з ж: **вижю** (313), **нисхожю** (383) і ін. Серед розглянутих форм такі утворення рідкісні: **сѣжѸ**, **вижѸ** (Лим. 1628, 15 зв.), **вижю** (МО 1680, 2).

Дієслова з основами на задньоязикові в 1-й та 3-й особах одн. й мн. їх зберігали: **не могѸ** (ОБ 1581, 8), *не възмогу* (ПМ, 93), **рекѸ** (ЄвЛ 1644, 44 зв.), **могѸ(т)** (ОБ 1581, 21 зв.), **рекѸ(т)** (ПКП 1661, 14). Відсутність змін задньоязикових у таких формах – особливість церковнослов'янської мови порівняно з українською, в якій ці утворення набули чергувань (*бережу*, *можу* й ін.) [9, с. 272], хоч ще в XVI ст., за спостереженнями дослідників, такі форми в українських пам'ятках не переважали [156, с. 179, 196].

Якщо основи дієслів закінчуються губними приголосними, в 1-й ос. одн. в усіх випадках представлені чергування губних зі сполуками «губний+л»: **люблю** (ОБ 1581, 12), **прославлю** (ВВ 1594, 7), **Ѹправлю** (ПКП 1661, 129), **не терплю** (ТрЦв 1631, 204), **вразѸмлю**, **и наставлю** (Тр. 1646, 60). М. Смотрицький допускав форми і без чергувань: **скорбю/мр̄твю/ ... гримю** та ін. (247) [239, с. 118]. У розглянутому матеріалі вони не виявлені. У 3-й ос. мн. зміни губних відсутні: **готовѡтъ** (ТрЦв 1631, 134), **Приступѡтъ** (ПМ, 157) **оукрепѡ(т)сѡ** (ПКП 1661, 43).

Серед розглянутого матеріалу у великій кількості представлені дієслова із **-сѡ**. Цей елемент у старослов'янській, церковнослов'янській та староукраїнській мовах не був фіксований, міг уживатися перед словоформою і відділятися від неї іншими словами [93, с. 126]. У групі проаналізованих слів **-сѡ** перебуває переважно в постпозиції й частіше не відділяється від словоформи іншими словами: **сподовимсѡ кѣ вамѣ, и вселимсѡ оу ва(с)** (ОБ 1581, 16), **трицы ѿвержешисѡ мене** (ВВ 1594, 45 зв.), **Прочѡ Числитѡнаѡ ... родитѣ(л)номѸ радѸют(ѣ)сѡ** (СмГр, 398), **вси покланѡют(ѣ)сѡ ємѸ** (ПКП 1661, 61). Зрідка трапляються випадки, коли між словоформою і **-сѡ** стоїть інше слово (займенник або частка): **молим ти**

сѧ (ОБ 1581, 25/2), **приложи(т) же ми сѧ соудъ** (ВВ 1594, 7), **млю ти сѧ** (ПКП 1661, 143 зв.), **настыщѸ бо сѧ** (ПКП 1661, 12 нн). Зафіксовані, крім того, поодинокі випадки, коли **-сѧ** перебуває в препозиції: **Прилагателнаа сицеваа вацшѸю ... енергію в(ъ) сществителныхъ /им(ъ) же сѧ припражѸтъ/ содѣловаютъ** (СмГр, 394), **кто сѧ похвалит(ъ) ч(с)то имѣти ср(д)це** (ПКП 1661, 32 зв.), **Аще ти сѧ слѣчит(ъ) Ѹмрѣти** (ПКП 1661, 190 зв.), **хощем сѧ с(ъ) нима стѣзати** (ПКП 1661, 113 зв.–114).

Нетематичні дієслова в розглянутому матеріалі загалом зберегли давні форми, хоч і тут представлені певні зміни та варіантні утворення.

У 1-й ос. одн. в старослов'янській мові нетематичні дієслова закінчувалися на **-мь**: **дамь, вѣмь, гамь, ксмь** [61, с. 248]. Ці форми збереглися як основні (поряд із утвореннями на **-мъ**) у церковнослов'янській мові східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 101–102], вони ж подані для «стропотних» дієслів і в *СмГр*: **есмь** (321), **вѣмь** (326), **гамь** (333), **имамь** (339) [239, с. 124–125]. У більшості обстежених пам'яток для **бъти** представлені варіанти **есмь** і **есмъ**: **многѡгрѣшенъ есмь** (Лим. 1628, 17 зв.) – **азъ есмъ Іваннъ** (Лим. 1628, 2); **ницій волею есмь** (ТрЦв 1631, 72) – **Азъ есмъ съ вами** (ТрЦв 1631, 622); **Азъ инокъ есмь** (ПМ, 87) – **изгнанъ есмь** (ПМ, 152); **Члкъ есмь ... заблѣжденный** (Тр. 1646, 78) – **азъ бо есмъ бездна сѣгрѣшеній** (Тр. 1646, 308). В окремих пам'ятках зафіксовано тільки **есмь** або тільки **есмъ**: **бжій бо есмь азъ** (ОБ 1581, 24 зв./2), **не възможенъ есмь** (ВВ 1594, 7), **есмъ** (ЗизГр, 76); **К тебѣ приверженъ есмъ** (ТрЦв 1642, 104), **Азъ есмъ Бгъ** (Євл 1644, 78), **азъ есмь** (Розм., 169), **дхѡмъ с(ъ) вами есмъ** (ПКП 1661, 25 зв.), **Азъ бо есмъ Г(с)дь** (МО 1680, 182 зв.). Інші нетематичні дієслова в усіх пам'ятках (крім *СмГр*) мають форми 1-ї ос. одн. на **-мь**: **вѣмь та** (ТрЦв 1631, 11), **дамь ти** (ТрЦв 1642, 103 зв.), **медѸ не имамъ** (ПКП 1661, 70 зв.), **аще мяса не ѣмь, умрети имамъ** (ПМ, 76). Причина змін – ствердіння губних приголосних, а також вплив української мови, в якій уже в XVI ст. форми на **-мь** активно вживались [156, с. 181].

У 2-й ос. одн. нетематичні дієслова (крім *имати*) мають традиційні форми на *-си*: *вели(к) єси* (ЗизЛекс, 45), *Ѣгда оувѣси хѹдожество тогда оувѣси ѡ времена(х)* (ЗизГр, 12 зв.), *всѧ вѣси Гсе* (ТрЦв 1642, 45), *съ лихвою подаси ХѢ долгъ* (ТрЦв 1631, 77), *почто не яси старче* (ПМ, 65). *Имати* представлене з закінченням *-ши*: *блг(д)тъ имаши* (ТрЦв 1631, 205).

У 3-й ос. одн. в старослов'янській мові нетематичні дієслова мали форми на *-тъ* [61, с. 248]. У церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. поширилися, як і серед тематичних дієслів, утворення на *-тъ* [229, с. 103]. Вони подані й у *СмГр*: *єсть* (321), *вѣсть* (326), *гастъ* (333), *имать* (339). Рекомендуючи їх, автор, можливо, спирався на живомовні українські форми на зразок *їсть*, *дасть* [239, с. 125]. Однак проаналізований матеріал свідчить, що форми 3-ї ос. одн. нетематичних дієслів в українській редакції церковнослов'янської мови протягом XVII ст. змінювалися (щодо вживання *ъ* та *ь* у кінці). Зокрема, в обстежених пам'ятках кінця XVI ст. (*ОБ 1581*, *ВВ 1594*) використані переважно варіанти на *-тъ*: *что єсть сонъ сей* (*ОБ 1581*, 17 зв.), *что єсть вола бжїа* (*ВВ 1594*, 56 зв.), *толико оубо вѣсть бгѡдохновеное писанїе* (*ВВ 1594*, 33), *въздасть комѹ(ж)до по дѣлѡ(м) его* (*ВВ 1594*, 45), *въ оутробѣ имать* (*ОБ 1581*, 18 зв.). У пам'ятках XVII ст. зафіксовані форми і на *-тъ*, і на *-ть*, причому в багатьох представлені обидві: *хитростенъ єсть моужъ* (*ІЗ 1609*, 27 зв.) – *Что свойственно єсть свѣшше рождѣшомоуца* (*ІЗ 1609*, 38); *каа єсть истиннаа вѣра* (*Лим. 1628*, 14 зв.) – *сей вертепъ, болїи єсть свнайскїа горы* (*Лим. 1628*, 2); *воздаст(ъ) ... долгъ* (*ЄвЛ 1644*, 63 зв.) – *въздасть комѹждо по дѣланїемъ его* (*ЄвЛ 1644*, 57). Форми на *-тъ* в усіх випадках має лише дієслово *вѣдѣти*: *онъ самъ єдинъ вѣсть* (*Лим. 1628*, 22 зв.), *вуйтъ ниже писати поляцку вѣсть* (ПМ, 97), *кто вѣсть* (ПКП 1661, 90). Звертає на себе увагу те, що варіант *єсть* (поряд із *єсть*) зафіксований і в тексті *СмГр*, хоч сам автор рекомендує лише *єсть*: *Что єсть граммати́ка; (9), хранимо єсть ра(з)личїе междѹ о, и ѡ (19), Глаголъ єсть часть слова (360).*

Особливістю функціонування форми **єсть(ъ)** є також те, що вона інколи виступає в значенні 3-ї ос. мн. (або дв.): **Аще єсть ,и, правє(д)нѣхъ въ градѣ** (ОБ 1581, 7 зв.), **Видо(в) нарѣчїа єсть два** (ЗизГр, 81), **Падежей мѣстоименїа єсть сед(м)** (СмГр, 197), **Вторый же Іерей (аще многу ихъ єсть) возглашаетъ** (Тр. 1646, 855). Можливо, це результат впливу української мови, в якій такі вживання цієї форми дослідники фіксують у пам'ятках XVI–XVII ст. [203, с. 121; 156, с. 197–198].

У 1-й ос. мн. в старослов'янській мові нетематичні дієслова мали закінчення **-мъ** [61, с. 250]. У ході ствердіння губних приголосних у таких дієслів з'являються форми на **-мы**. Вони були необхідні для розрізнення 1-ї ос. одн. (**єсмь**) і мн. (**єсмъ**) [61, с. 250], які після ствердіння губних збіглися (у **єсмъ**). Однак форми на **-мъ** ще довгий час уживались. Вони, зокрема, ще переважають у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. [229, с. 105]. Пізніше форми на **-мы** для нетематичних дієслів стали основними, вони ж рекомендовані в *СмГр*: **єсмы** (321), **вѣмы** (326), **гамы** (333), **имамы** (339). В усіх випадках вони представлені й у розглянутому матеріалі: **раби твои єсмы** (ОБ 1581, 23), **нѣсмы моцны ... сотворити** (ПКП 1661, 99 зв.), **єдинаго бо вѣмы нерожденнаго** (ІЗ 1609, 35 зв.), **дамты дщери наша** (ОБ 1581, 16), **что гамты** (ЄвКП 1697, 18 зв.), **пре(д)стателницѣ** **имамты** (Тр. 1646, 555).

У 2-й ос. мн. нетематичні дієслова (крім **имати**) мають форми на **-сте** (як і в старослов'янській мові): **ѡкѡдѣ есте** (ОБ 1581, 13), **Нѣомъ есте ѡ стѣни Пещеры** (ПКП 1661, 28), **вѣсте, колика ... пострадохомъ** (ПМ, 63), **что ми ... дасте** (ТрЦв 1631, 82), **что ясте** (ПМ, 122). **Имати**, як і тематичні дієслова, представлене з **-те**: **имате ли ѡца** (ОБ 1581, 21 зв./2), **аще имате вѣрѣ** (ПКП 1661, 60 зв.), **кѡю мздѣ имате** (ЄвКП 1697, 15 зв.).

У 3-й ос. мн. в старослов'янській мові нетематичні дієслова мали форми на **-тъ** [61, с. 248] (як і в однині). У церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI–XIII ст. тут виступають, за спостереженнями дослідників,

лише утворення із **-ть** [229, с. 106]. У *СмГр* для **вѣйти** й **имати** рекомендовані форми на **-ть**, для **вѣдати** і **пасты** – на **-тъ**: **сѣтъ** (321), **имѣтъ** (339), **вѣдаѣтъ** (326), **пастѣтъ** (333). У розглянутому матеріалі **вѣйти** в 3-й ос. одн. загалом частіше представлено формою **сѣтъ**: **сїи же сѣтъ мѣжи пастѣси** (ОБ 1581, 23), **днїе зли сѣтъ** (ВВ 1594, 56 зв.), **Части слова сѣтъ осмь** (СмГр, 39). Однак не є рідкісною й форма **сѣтъь**. Причому в окремих пам'ятках (*ЗизГр*, *ТрЦв 1642*, *ЄвЛ 1644*) зафіксована лише вона: **Рѣды мѣстоимене сѣтъь четыри** (ЗизГр, 42 зв.), **развращени же сѣтъь шѣла** (путі) (ТрЦв 1642, 52 зв.), **Четыре ... сѣтъь еу(г)листвы** (ЄвЛ 1644, 51 зв.). Є пам'ятки, в яких представлені обидва варіанти: **не бо ѿ естества соѣтъь грѣхи** (ІЗ 1609, 15) – **толико соѣтъь нѣціи дебели** (ІЗ 1609, 15), **развращени же сѣт(ь) шѣи** (путі) (ТрЦв 1631, 87) – **дѣлжни сѣтъь** (ТрЦв 1631, 7 нн), **дѣла добраа безъ правыа вѣры, мертва сѣтъь** (Тр. 1646, 82) – **не три сѣтъь Бги, но єдинъ** (Тр. 1646, 79), **оувращени сѣтъь** (ПКП 1661, 40) – **сѣтъь сѣтъь** (ПКП 1661, 286). Інші нетематичні дієслова в 3-й ос. мн. мають переважно форми на **-тъ**: **начало имоѣтъь** (ІЗ 1609, 34), **хлѣбъ пастѣтъь** (ЄвЛ 1644, 51), **не дадаѣт(ь)** (ОБ 1581, 10 зв.), **въздадаѣтъь** (ЄвЛ 1644, 40). Варіанти на **-ть** (**имѣтъь**) представлені лише в *СмГр*: **Главне ... двойственное имѣтъь число** (239), **Нѣціи бо ѿ глѣлъ ... оба вида имѣтъь** (311). Хоч і тут виявлено **имѣтъь**: **Дво време(н)наа ... количество имѣтъь до(л)гоє** (13). Похідне від **дати** дієслово **педати** зафіксоване також у формі, характерній для тематичних дієслів: **педадѣтъь вѣы** (ЄвЛ 1644, 31).

Двоїнні форми теперішнього часу нетематичних дієслів (як і тематичних) у розглянутому матеріалі трапляються рідко. Для 1-ї ос. зафіксовані варіанти і на **-ѣ**, і на **-а**: **Рече же аврам лотѣ ... како чѣка брата есвѣ севѣ** (ОБ 1581, 5 зв./2), **два вѣсове ... рѣста ... мы есвѣ агглы** (ПКП 1661, 149 зв.), **азъ и ты, во єдинѣ мѣкѣ всѣж(д)ена есва** (Лим. 1628, 18). 2-а ос. представлена лише формою на **-ѣ**: **Вавла ... призвав(ь) обѣ женѣ своѣ, рече има: вѣстѣ какъ пожих(ь) с вама**

(Лим. 1628, 19). Для 3-ї зафіксовані лише варіанти на **-а**: **два гзъка въ оутровѣ твоей еста** (ОБ 1581, 11/2), **еста во ми дщери двѣ** (ОБ 1581, 7 зв./2). Як і серед форм тематичних дієслів, тут також зафіксовані випадки вживання множини замість двоїни: **виды же соутъ два** (ЗизГр, 43), **положены сѣтъ шбон въ своемъ притворѣ** (ПКП 1661, 116).

Отже, проаналізований матеріал свідчить про те, що в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. загалом збереглися ті форми теперішнього й простого майбутнього часів, які були представлені ще в старослов'янській мові. Виявлені зміни полягають лише в поширенні варіантів закінчень (1-ї ос. мн. нетематичних дієслів **-мъ** та двоїнних на **-а** в 1-й і 3-й особах), які виникли ще в старослов'янській мові. Особливістю розглянутого матеріалу порівняно зі старослов'янською мовою є також непослідовність у використанні форм двоїни, що, очевидно, є проявом впливу української мови.

Окремі зі збережених старослов'янських форм (насамперед 2-а ос. одн. на **-ши**, а також 3-я ос. одн. дієслів I дієвідміни на **-тъ** та форми двоїни) з огляду на те, що вони в українській літературній мові кінця XVI–XVII ст. мали іншу будову або й були практично відсутні (двоїна), виступали яскравими характерними ознаками церковнослов'янської мови.

6.2. Складені форми майбутнього часу

У старослов'янській мові більшість дослідників виділяють дві складені форми майбутнього часу: майбутній перший (сполуки допоміжних дієслів **имѣти**, **хотѣти**, **начати** з інфінітивом) та майбутній другий, або передмайбутній (сполука допоміжного дієслова **бъти** з дієприкметником на **-лъ**) [61, с. 377, 281; 293, с. 175–176; 62, с. 322–323]. Крім того, деякі науковці конструкцію з **хотѣти** вважають окремою формою – майбутнім у теперішньому [60, с. 132–137], а також виділяють ще одну часову форму – майбутній у минулому (сполука **хотѣти** в імперфекті з інфінітивом) [60,

с. 85]. Усі ці конструкції представлені в розглянутому матеріалі. Виявлена також і сполука **бѣти** з інфінітивом.

Далі розглядаємо особливості семантики вказаних конструкцій.

Имѣти + *інфінітив*. У проаналізованому матеріалі ця конструкція є найчастотнішою серед тих, які могли виражати значення майбутнього часу. Однак практично в усіх зафіксованих випадках це значення супроводжується модальними відтінками повинності, обов'язковості, неминучості. Дієслово в інфінітиві може бути як недоконаного, так і доконаного виду, **имѣти** переважно перебуває в препозиції: **яко же хощетъ) Бгъ такъ имамъ) сотворити** (Лим. 1628, 5 зв.), **снѣ члвчєский иматъ пострадати** (Лим. 1628, 88), **Тр(о)ца же въ єдинствѣ почитана бѣти иматъ** (Тр. 1646, 80), **Рци ... какъ имамъ) жити дрѣгъ со дрѣгомъ** (Лим. 1628, 84), **оустрою вамъ еже имате творити** (ОБ 1581, 26 зв.), **ниже ф/ в(ъ)мѣсто хв, ни в(ъ)против(ъ) ... полагаема бѣти имѣ(т)** (СмГр, 25).

Те, що сполука **имѣти** з інфінітивом втратила (або втрачала) значення «чистого» майбутнього часу відображено й у граматиках кінця XVI–XVII ст. Зокрема, у *ГрЛ 1591* й *ЗизГр* форми з **имамъ** и **бѣдѣ** подані як рівноправні: **мѣдрѣствовати имамъ и мѣдрѣствовати бѣдѣ** (ГрЛ 1591, 77 б), **мо(л)вити има(м) или бѣдѣ. ... бити има(м) или бѣдѣ** (ЗизГр, 55 зв.) [239, с. 81]. У *СмГр* в цитаті відомої фрази з Євангелія замість **имѣти** використане **бѣти**: **продаждѣ имѣнїа твоа /и даждѣ ници(м), и имѣти бѣдѣши сокровице на нѣси** (420). В *ОБ 1581*: **и имѣти имаши съкровице на нѣси** (ОБ 1581, 5/11). Щоправда, **имаши** тут збережене й у пізніших обстежених виданнях Євангелія (ЄвЛ 1644, 65 зв., ЄвКП 1697, 66 зв.).

Указані семантичні особливості були характерні для інфінітивної конструкції з **имѣти** й у старослов'янській мові, а також у східнослов'янських пам'ятках XI–XIII ст. Дослідники з'ясували, що на той час ця сполука могла мати значення «чистого» майбутнього часу [60, с. 137; 226; 200, с. 10], однак у більшості випадків воно супроводжувалось

різноманітними модальними відтінками [226, с. 32; 102, с. 19; 380, с. 7]. У виданні [229] автори, проаналізувавши церковнослов'янські пам'ятки східних слов'ян XI–XIII ст., зазначають, що дієслово **имѣти** в мові цих пам'яток, «[у]тративши своє лексичне і граматичне значення теперішнього часу, ... виступало у функції допоміжного як граматичний показник особи і числа» [229, с. 115]. Тут наведена велика кількість прикладів сполук **имѣти** з інфінітивом, однак відсутність контекстів не дає змоги зрозуміти, наскільки **имѣти** позбавлене було модальних значень. У староукраїнській мові, як і в проаналізованому матеріалі, **имѣти** в інфінітивних конструкціях також переважно зберігає лексичне значення [200, с. 10; 156, с. 233–237].

Отже, сполука **имѣти** з інфінітивом у церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. практично не вживалася для вираження «чистого» майбутнього часу. Причиною цього є, очевидно, характер семантики дієслова **имѣти**, яка не дозволяла йому перетворитися на лише формальний показник майбутнього часу, а також активізація сполуки «**быти** + інфінітив», що виражала значення «чистого» майбутнього часу.

Хотѣти + *інфінітив*. Дієслово **хотѣти** як показник майбутнього часу в обстеженому матеріалі трапляється дуже рідко. Зафіксовано всього кілька випадків, коли в інфінітивних конструкціях із цим дієсловом на перший план виступає значення майбутнього часу: **зачатъ ... ревека ... Играса же младенца въ ней, и рече аще хоцетъ сице быти, то что се ми естъ** (ОБ 1581, 11/2), **Егда пло(т)скаго съюза, хоцетъ душа моя ѿ житїа разлучитиса, тогда ми пре(д)стани Влад(д)чце** (Тр. 1646, 607), **аще и ѿлученїе терпѣтъ ... и хотѣтъ скончатиса, да Кр(с)тѣтсѣ** (Тр. 1646, 25), **Поцади ма Хр(с)те егда хоцеша мирѣ сѣднати** (МО 1680, 93). У всіх інших випадках **хотѣти** у сполуках з інфінітивом зберігає лексичне значення («бажати, мати намір щось зробити»): **братъ твой хоце(т) оубити тѣ** (ОБ 1581, 12 зв.), **ѿпусти ихъ не гадшыхъ, не хоцѣ** (ЄвЛ 1644, 53 зв.), **сїѣ ... списати хоцѣ** (ПКП 1661, 43 зв.) і ін.

У старослов'янській та давньоруській літературній мовах **хотѣти** для вираження майбутнього часу також використовувалося дуже рідко [60, с. 133; 226, с. 20; 380, с. 16]. Лише окремі випадки вживання такої форми фіксують дослідники староукраїнської мови, пояснюючи їх впливом традиції [200, с. 10]. Очевидно, з цієї ж причини форми з **хотѣти** вживалися й у церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст.

Начати + *інфінітив*. Ця інфінітивна конструкція представлена невеликою кількістю випадків, **начати** завжди зберігає лексичне значення: **аще же въпрашати начнѣтъ ма, ... что ѿвѣщаю къ нимъ** (ОБ 1581, 26), **аще же ... начнетъ вѣровати исти(н)но ... , в(ъ)мѣнит(ъ)сѧ емѸ** (Лим. 1628, 166), **егѡ же ннѣ начнѸ ѿ юны версты житіє повѣдати** (ПКП 1661, 43 зв.). Лише зрідка ця сполука використовувалася для вираження майбутнього часу в старослов'янській мові [61, с. 377]. Малочастотною вона була й у староукраїнській [200, с. 13]. У російській другій половині XVI–XVII ст. конструкції саме з *начну* (*учну*) були панівними при вираженні майбутнього часу дієслів недоконаного виду [101, с. 312; 230, с. 178; 171, с. 96; 363, с. 347–348; 355, с. 63].

Бути + *інфінітив*. Ця конструкція, на відміну від сполук **имѣти**, **хотѣти**, **начати** з інфінітивом, в усіх випадках виражає значення «чистого» майбутнього часу. Майже всі зафіксовані в цій формі дієслова є дієсловами недоконаного виду: **пр(с)но бѣдѸ молити творца** (ПКП 1661, 156), **егда цр(с)твѣла цр(с)твовати бѣдѣши над нами. или владѣй владѣти бѣдѣши** (ОБ 1581, 17 зв.), **КнигѸ растлѣннѸю чести бѣдетъ** (ТрЦв 1631, 7 нн), **вѣчно жити бѣдетъ** (ТрЦв 1642, 15 зв.), **Аще бо на богатство надѣатисѧ бѣдѣтъ, то ни ѡ чесомъ же прилежати бѣдѣтъ другомъ** (ІЗ 1609, 20 зв.). Якщо форма в межах речення вжита двічі, допоміжне дієслово не повторюється: **работати бѣдете на стѣю братію, и ѿ своегѡ трѣда на потребѸ нхъ приносити** (ПКП 1661, 175). Із значенням доконаного виду такі конструкції вживалися рідко. Зафіксовано всього кілька випадків: **аще бѣдет**

обрѣсти ю (вівцю, яка заблудилася) ... тако радѣтсѧ о ней (ОБ 1581, 5/10/2; ЄвЛ 1644, 61; ЄвКП 1697, 61 зв.), аще съгрѣшатъ тебѣ. ... и вѣдѣтъ оумолити тебе ... мл(с)тивъ вѣди (ОБ 1581, 201/2).

У старослов'янській мові ця форма, як відомо, не представлена [13, с. 255]. Практично відсутня вона й у ранній церковнослов'янській мові східних слов'ян [229, с. 116]. У світських пам'ятках різного типу XI–XIII ст. дослідники фіксують невелику кількість інфінітивних конструкцій з дієсловом *будеть*, у яких воно виступає зі значенням «доведеться, трапиться» [277, с. 48; 225, с. 59; 200, с. 13]. У значенні майбутнього часу **БЪТИ** з інфінітивом в українській мові починає активно вживатися вже з XIV ст. [9, с. 324; 145, с. 328; 379, с. 102; 200, с. 14], а в XVI–XVII ст. ця форма стає панівною при вираженні майбутнього часу дієслів недоконаного виду [203, с. 125–126; 156, с. 227; 200, с. 14; 361, с. 45; 268, с. 34]. Очевидно, під впливом староукраїнської мови форма «**БЪТИ**+інфінітив» починає використовуватися й у церковнослов'янській.

Крім того, в розглянутому матеріалі зафіксовано кілька випадків уживання інфінітивних конструкцій, які можна кваліфікувати як залишок особливої часової форми – майбутнього в минулому [60, с. 55]: **понеже ... хотѣхѹ ереси прозвѣнѣти ... Бл҃гови написатисѧ Бл҃говѣстїамъ** (ЄвЛ 1644, 16 нн), **мѣше и, да ... исцѣлитъ сына его: хотѣше бо оумрѣти** (ЄвЛ 1644, 314 зв.), **Ѣгда же хотѣ преставитисѧ** (Афансій), **призва всю братїю** (ПКП 1661, 243 зв.). В останньому прикладі, на відміну від представлених у старослов'янській мові конструкцій, **хотѣти** вжитий в аористі. Інші зафіксовані імперфектні форми **хотѣти** з інфінітивом значення майбутнього часу не виражають: **Ѣгда хотѣше** (Феодосій) ... **впочити, тогда сѣд(ъ) мало поспа, и авїе ... колѣнопреклоненїе творѣше** (ПКП 1661, 72 зв.), **полагахѹ пред ним хлѣбъ, но не хотѣше взимати** (ПКП 1661, 151), **Хотѣше ... сотворити свой Монастырь** (ПКП 1661, 8).

Майбутній другий, або передмайбутній час у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду використовувався рідко. Зафіксовано всього кілька випадків: **аще разсыпалса бѹдетъ блескъ по домѹ, въ прокаженіе пребываетъ** (ОБ 1581, 51 зв.), **Аще оубв прежде мѣгѹ дне оумерлъ боудетъ младенецъ, чти мѣтвѹ до здѣ** (Тр. 1646, 27). Не була ця форма частотною й у старослов'янській мові [60, с. 126], лише поодинокими випадками представлена в східнослов'янських пам'ятках XI–XIII ст. й пізніше в староукраїнській мові [229, с. 116–117; 100, с. 399; 9, с. 328; 200, с. 14; 215, с. 137; 268, с. 34–35]. Певною мірою активно форма з *бути* та дієприкметником на *-ль* уживалася в пам'ятках галицького походження, однак у значенні майбутнього першого [165, с. 228–230].

Отже, успадкована зі старослов'янської мови система складених форм майбутнього часу в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. представлена з певними змінами. Найголовнішою з них було те, що в цей час у церковнослов'янській мові вживалася форма «чистого» майбутнього часу дієслів недоконаного виду «**бѹти** + інфінітив». З'явилася вона, очевидно, під впливом української мови, в якій уже була повністю сформованою.

6.3. Форми минулого часу

У старослов'янській мові, як і в інших слов'янських на ранніх етапах розвитку, було представлено чотири форми минулого часу: аорист, імперфект, перфект і плюсквамперфект [293, с. 159–174; 61, с. 255–272, 280–281; 76, с. 317; 9, с. 292; 145, с. 288]. Із ходом часу ця система зазнала суттєвих змін, у результаті яких прості минулі часи (аорист та імперфект) в одних слов'янських мовах перейшли до розряду рідковживаних, в інших зовсім зникли [76, с. 327–329], а головним засобом вираження минулого часу стала форма, утворена на основі перфекта. У східнослов'янських мовах, зокрема, прості форми минулого часу зовсім вийшли з ужитку. В українській вони вже в XVI ст. є рідкісними й трапляються в основному в пам'ятках релігійного характеру [156, с. 199]. Особливістю церковнослов'янської мови

досліджуваного періоду порівняно з тогочасною українською є давні форми минулого часу: аорист, імперфект, перфект та плюсквамперфект. При цьому провідними є аорист та імперфект.

6.3.1. Аорист

У розглянутому матеріалі виявлені лише форми сигматичного аориста (крім 2-ї й 3-ї ос. одн.), утворюються вони, як і в старослов'янській мові, від інфінітивних основ як доконаного, так і, рідко, недоконаного видів.

Від тематичних дієслів представлені форми з такими закінченнями: для 1-ї ос. одн. – **-хъ** (після голосних), **-охъ** (після приголосних), для 2-ї й 3-ї – нульові (в окремих випадках **-тъ** або **-ть**), для 1-ї мн. – **-хомъ**, **-охомъ**, для 2-ї – **-сте**, **-осте**, для 3-ї – **-ша**, **-оша** (в окремих випадках – **-ша**, **-оша**). У двоїні зафіксовані лише форми 1-ї ос. (на **-ховѣ**) та 3-ї (на **-ста**, **-оста**, а також поодинокі на **-стѣ**).

Типові приклади виявлених форм. *1-ос. одн.*: **чистымъ ср(д)цемъ ... сътвори(х) се** (ОБ 1581, 8 зв.), **възлюбихъ ... законъ твой** (ІЗ 1609, 14), **въ глѣбинѣхъ ... прегрѣшеній ... в(ъ)падохъ** (МО 1680, 1 зв.).

2-а ос. одн.: **азъ бо посла(х) козлици(тъ) а ты не обрѣте** (ОБ 1581, 18 зв.), **рече Аггль ей: не войсѧ Маріамъ, вбрѣте бо блг(д)тъ оу Бга** (ЄвЛ 1644, 186), **и та (богородиця) гла ми: Бра(з)ме, понеже ты оукраси Црѣко(в) мою, и возвеличи Иконами, и азъ та украшѣ** (ПКП 1661, 253).

3-я ос. одн.: **принесе тѣки на ол(ъ)тарѣ** (ОБ 1581, 48/2), **Что же ... сынъ приобрѣте** (ІЗ 1609, 24 зв.), **братъ ... повѣда старцѣ таже видѣ, и пришецисѧ соборнѣй ... цркви** (Лим. 1628, 15).

1-а ос. мн.: **видѣхомъ Црѣкѣхъ ..., вопросихом(тъ) же сѣцихъ тамѣ** (ПКП 1661, 114 зв.), **не во(з)могохомъ изгнати его** (ЄвЛ 1644, 59).

2-а ос. мн.: **въ Ха кр(с)тистесѧ въ Ха шлекостесѧ** (ІЗ 1609, 38), **его же вы за имя Его умучисте** (ПМ, 129), **се вамъ Игѣменъ его же изволисте** (ПКП 1661, 82).

3-я ос. мн.: **ѡнѣи же ... оудивишасѧ** (Тр. 1646, 802), **вси ... прославиша Бѧ** (ПКП 1661, 19 зв.), **в(ъ)ведоша ю в(ъ) монастѣръ** (Лим. 1628, 18 зв.), **вѣсты ... вознесоша ѿ берега на горѣ все древо** (ПКП 1661, 219 зв.).

1-а ос. дв.: **видѣховѣ сонѣ оба** (ОБ 1581, 19 зв.), **гависѧ емѣ Антѡнїи** съ **Феѡдѡсїемѣ**, и **г҃ла: Млїховѣса къ БѢ ѡ тебѣ** (ПКП 1661, 17 зв.), **проповѣдаста** (два монахи) **людемѣ** ..., **тако мѣ сам(и) написаховѣ Иконы тѣмѧ** (ПКП 1661, 165 зв.).

3-я ос. дв.: **Феодорѣ Стѣдигѣ**, и **братѣ егѡ Іѡсифѣ ... книгѣ Трїѡдѣ** **написаста** (ТрЦв 1631, 5 нн), **прїйдоста кѣ** **немѣ два вѣсове** (ПКП 1661, 249 зв.), **стрѣтоста егѡ два брата** (СвКП 1697, 25).

Дієслова з основами на пригласні мають переважно нові форми (на -оухъ, -оухомъ і т. д.). Винятком є **реци**, для якого зафіксовані як старі (**рѣхъ**, **рѣхомъ** і т. д.), так і нові (**рекоухъ**, **рекоухомъ** і т. д.) форми. Загалом кількісно переважають старі, хоч не є особливо рідкісними й нові, в багатьох випадках обидва варіанти вживаються в межах однієї пам'ятки: **рѣхъ бо да не оумрѣ еѧ ради** (ОБ 1581, 11 зв.) – **рекоухъ ей напои мѧ** (ОБ 1581, 10 зв.); *Азъ же рѣхъ* (ПМ, 120) – *Рекохъ же къ нему* (ПМ, 119); **рѣх(ъ) ти вѣш(ш)є не касатисѧ вѣсоки(х)** (ПКП 1661, 270) – **Реко(х) же ... ѡ честї пребѣванїѧ ... в(ъ) ... Монастѣрѣ** (ПКП 1661, 270). **рѣхомъ г(с)дне, естѣ нѣ ѿцѣ** (ОБ 1581, 21 зв./2) – **Мѣ же рекоухомъ не можемъ ити** (ОБ 1581, 21 зв.), **два вѣсове ... рѣста емѣ** (ПКП 1661, 149 зв.) – **мниси же тѣи** (два) **ничто же рекѡста** (ПКП 1661, 164). Похідні від **реци** мають тільки нові форми: **не пре(д)рекох(ъ)** (ТрЦв 1631, 39), **прорекохъ** (ТрЦв 1642, 144), **ѡрекох(ъ)сѧ** (Тр. 1646, 95), **ѡрекостесѧ** (МО 1680, 39), **прорекош(а)** (ПКП 1661, 224 зв.). Очевидно, це свідчить про поширення нової форми аориста.

Дієслова на зразок **мрѣти** утворювали аорист (крім 2-ї і 3-ї одн.) як дієслова з основами на приголосний: **воли моеї умрохъ** (ПМ, 175), **временнымѣ** **всѣмѣ оумрох(ъ)** (ПКП 1661, 249 зв.), **ѡтрох(ъ) тѣло** (ПКП 1661, 209 зв.), **сѣтрошасѧ ... лѣки** (ОБ 1581, 24/2), **Кони ... измроша**

(ПКП 1661, 92 зв.). Такі форми аориста (**мрѡхъ** замість **мрѣхъ**) є особливою церковнослов'янської мови східних слов'ян [61, с. 336].

Дієслова з **-нѡ-**, як і в старослов'янській мові [61, с. 315], в аористі зберігають цей суфікс, якщо йому передує голосний: **поманѡ бѣ авраама** (ОБ 1581, 8/2). Якщо ж перед суфіксом приголосний, то суфікс міг зберігатися, однак у більшості випадків не представлений: **пославѡ оусѣкнѡ Іванна** (ЄвЛ 1644, 48 зв.), **он(ѡ) же толкнѡ врата** (ПКП 1661, 66), **Султанѡ же ... оужасеса** (Тр. 1646, 802), **въскрѣсе ѿ мертвѣхѡ** (ЄвЛ 1644, 47 зв.), **мнѡзи ... не достигѡша вечера** (ПКП 1661, 256).

У 2-й і 3-й особах однини аориста дієслова, як і в старослов'янській мові, мають лише старі форми з переважно нульовими закінченнями, перед якими в утвореннях від основ на приголосний представлений тематичний голосний **-ѡ**, від основ на голосний у більшості випадків – відповідний голосний (приклади див. вище). Причому 2-а ос. засвідчена дуже невеликою кількістю вживань, причиною цього є те, що 2-а й 3-я ос. одн. аориста є омонімічними, тому замість 2-ї ос. одн. аориста ще в старослов'янській мові часто використовувався перфект [61, с. 382]. У церковнослов'янській мові форми 2-ї ос. одн. аориста майже вийшли з ужитку. Така практика закріплена й *СмГр*, де замість форм 2-ї ос. одн. аориста в парадигмах подані форми на **-лъ**, **-ла**, **-ло** [239, с. 119]. У тих рідкісних випадках, коли ці форми все ж таки вживаються, при них є звертання, займенники або інші засоби, які вказують на 2-у ос., що видно і з наведених прикладів.

Форми 3-ї ос. одн. аориста є найчастотнішими з усіх зафіксованих форм минулого часу. У більшості випадків вони (як і форми 2-ї ос.) мають нульові закінчення, невелика частина представлена з формантом **-тъ** (або **-ѡ**). Такі форми (на **-ѡ**) вживались у старослов'янській мові [134; 61, с. 257], збереглись у церковнослов'янській [61, с. 258], для окремих дієслів рекомендовані й у *СмГр*, де автор говорить: **Нѣкіи глї ко третїемѡ прехѡдѡцагѡ лицѡ прїемлютъ /ѡ, израднѣе на /ѡ, то кончацій: гакѡ га**

/или **ѣтъ**, **ѿ гла емлю**: и сегѡ сложеннаѡ, **взѣтъ** /**ѿѣтъ** /**прѣѣтъ**: и про(ч) (249) [239, с. 119]. У розглянутому матеріалі такі форми мають дієслова з коренем **-ѣ-**, а також дієслово **начати** (та похідні). Переважно вони закінчуються на **-тъ**, зрідка на **-ть**: **простеръ рѡкѡ свою** (Ной) **ѣтъ ю** (голубку) (ОБ 1581, 3 зв.), **ѿѣтъ гѣ неправды** (ТрЦв 1631, 37), **Прѣѣтъ же страхъ всѣхъ** (ПКП 1661, 18), **сей начатъ гигантъ быти** (ОБ 1581, 4 зв.), **зачатъ на Нѣси ... вѣчнѣй животъ** (ПКП 1661, 210 зв.), **Іосѣ(ф) ... цѣлом(д)рїе възпрѣѣтъ** (ТрЦв 1631, 59), **Гс ... полтъ ... оучѣнкы** (ЄвЛ 1644, 68 зв.). Закінчення **-тъ** в такого типу дієсловах є східнослов'янською особливістю [239, с. 119; 189, с. 136]. Лише **-тъ** в цих формах рекомендоване й у *СмГр*: **взѣтъ** /**ѿѣтъ** /**прѣѣтъ** і ін. (249).

Частина дієслів цієї групи в 3-й ос. одн. представлена й паралельними формами на голосний. Насамперед це стосується дієслова **начати** (також **зачати**), зрідка трапляються форми на голосний і в дієслів із коренем **-ѣ-**: **вземъ єв(г)ліе нача чести** (Лим. 1628, 18 зв.), **нача Бгъ ... оумножати Черноризцо(в)** (ПКП 1661, 9), **пол ребекѡ, и бы(с) емѡ жена** (ОБ 1581, 10 зв.), *вѣтръ великій взя ихъ* (ПМ, 121).

Крім наведених форм, зафіксовано окремі аористні форми на **-тъ** від **жити**, **прижити**, **оумрѣти**: **Ное же житъ по потопѣ лѣт(ъ), ми ... и оумрѣтъ** (ОБ 1581, 4 зв.), **Іосиф) чада прижитъ** (ПКП 1661, 191).

Дієслова з коренем **жи-** (**жити**) форму 3-ї ос. одн. аориста утворюють переважно від основи **жив-**: **поживе малелелѣтъ лѣтъ рѣє** (ОБ 1581, 2 зв./2); *юноша ... оживе* (ПМ, 112), **оживе Мртвѣй** (ПКП 1661, 208). Зафіксована також форма з основою на **-и-**: **Афанасій мртвѣт ѡжи, и воспрїѣ жизн(ь) горѣ** (ПКП 1661, 242 зв.).

Аористні форми 3-ї ос. мн. у старослов'янській мові мали закінчення з **-ѡ** (**-ша**, **-оша**) [61, с. 256]. Згодом у церковнослов'янській мові їхнє місце заступили флексії на **-ѡ** (**-ша**, **-оша**), хоч утворення з **-ѡ** через традиційність

більшості церковнослов'янських текстів ще зрідка вживались. М. Смотрицький, очевидно, прагнути впорядкувати використання цих варіантів, розрізняє **-ша** і **-ша** 3-ї ос. мн. «преходящого» часу як показники відповідно чол. й жін. (середн.) родів [239, с. 119]. Однак такі рекомендації не зовсім відображали тогочасну мовну практику. У розглянутому матеріалі зафіксовані переважно закінчення на **-ша**, зокрема й при іменниках жін. роду: **кравчы ... изъидоша изъ рѣки** (ОБ 1581, 19/2), **дщера стажаша богатство** (ПКП 1661, 36 зв.), **въсташа рати** (ПКП 1661, 200). Форми на **-ша** інколи трапляються лише в окремих пам'ятках. Зрідка вони вжиті при іменниках жін. р.: **печати вѣтце ... вѣша** (ТрЦв 1631, 449), **обѣтшаша кисти** (Тр. 1646, 60). У більшості ж випадків цього не спостерігаємо. До того ж, інколи такі форми виступають поряд із формами на **-ша**: **не забѣдите вса словеса гже видѣша очи ваши** (ТрЦв 1631, 482), **сїа наказанїа ничто же оуспѣша** (Тр. 1646, 803), **Учїнци идоша ... И видѣвше егѡ, поклонишася емѡ, овїи же оусѣмнишася** (Тр. 1646, 67).

У народних мовах східних слов'ян аорист, на думку дослідників, зник уже, очевидно, в XIII–XIV ст. [9, с. 296; 145, с. 291; 339, с. 46; 258, с. 73–74], а можливо, й раніше [327, с. 215–220; 128, с. 173–174], однак ще протягом тривалого часу використовувався в писемних пам'ятках, особливо конфесійних. Аналізуючи ці пам'ятки, науковці звертали увагу на випадки помилкових уживань простих форм минулого часу, зокрема й аориста [79, с. 97; 230, с. 149; 127, с. 291; 59, с. 120; 162, с. 14; 157, с. 16; 80, с. 13; 336, с. 12]. Для розглянутого матеріалу таке явище є загалом не характерним. Поодинокі помилки зрідка трапляються лише в ПМ: *онъ же, ходя по граду, повѣдаша* (3-я ос. мн. аориста замість 3-ї ос. одн. імперфекта *повѣдаше*) *себе христїанина быти и сѣвѣтоваша* (замість *сѣвѣтоваше*) *всѣмъ вѣру Христову прїяти* (ПМ, 129), *Вольскїй вельми разбихся* (1-а ос. одн. замість 3-ї *разбихся*) (ПМ, 73), *отступство лестный воздвигоша* (3-я ос. мн. замість одн. *воздвигну* або *воздвиже*) (ПМ, 149).

Форми двоїни аориста трапляються рідко. Особливістю їх порівняно зі старослов'янською мовою є 3-я ос. на **-та** (**-ста**, **-оста**). У старослов'янській мові ці форми мали переважно закінчення на **-тє** [61, с. 249]. Однак уже в пізніх старослов'янських пам'ятках почало з'являтися нове закінчення (**-ста**, **-оста**). У церковнослов'янській мові східних слов'ян воно стало панівним [121, с. 17] і було узаконене в *СмГр* [187, с. 134]. Фактично панівним воно є й у розглянутому матеріалі (приклади див. вище). Крім того, зафіксовано кілька форм 3-ї ос. двоїни на **-стѣ**: **Онѣ** (дві жінки) ... **рѣстѣ** (Лим. 1628, 19), **Рѣцѣ твои стѣвори стѣ ма** (Тр. 1646, 755), **таже видѣстѣ очи твои** (МО 1680, 147). Таке закінчення з'явилося під впливом форм двоїни іменників жін. р. Зрідка воно вживалось ще в пам'ятках старослов'янської мови [61, с. 249].

Розглянутий матеріал свідчить також про те, що форми двоїни аориста в церковнослов'янській мові аналізованого періоду використовувалися не завжди послідовно. Зафіксовані випадки, коли при назві двох діючих осіб представлена форма 3-ї ос. мн.: **идоша кѣпно, прійдоста на мѣсто** (ОБ 1581, 9/2), **Придоша ко мнѣ оба ... Третьакъ и жена его** (ПМ, 113), **Шедша же оученика и стѣвориша: тако же повелѣ има Іс** (ЄвЛ 1644, 70 зв.), **Антвнїи и Феодвсїи ... вопрошиша Грекѣ** (ПКП 1661, 109).

Нетематичні дієслова при творенні більшості аористних форм (крім 2-ї й 3-ї одн.) не демонструють особливостей. **Быти**, **дати**, **вѣдѣти** (та похідні) мають переважно такі ж закінчення, як тематичні дієслова з основами на голосні, **гастн** – як дієслова з основами на приголосні: **сѣдержимѣ быхѣ злыми** (Тр. 1646, 310), **врачемѣ издахѣ все имѣнїе** (ТрЦв 1642, 206 зв.), **повѣждени быхомѣ** (Лим. 1628, 11 зв.), **силѣ Бжїей дахомса** (ПКП 1661, 115), **оувѣдѣхомѣ сей пѣть** (ПКП 1661, 96 зв.), **почто ми въздасте зло за добро** (ОБ 1581, 21 зв.), **сѣрт(и) ... время оувѣдѣсте** (ПКП 1661, 109 зв.), **славу въздаша Христу** (ПМ, 102), **николи ... сїце вѣ сладость гадохѣ** (ПКП 1661, 61 зв.), **гавша вси** (ЄвЛ 1644, 49). Для **дати** в 1-й ос. одн., крім

Дієслово **вѣдѣти** в 3-й ос. одн. аориста представлене лише формами з нульовим закінченням: **время преставленїа своего оувѣдѣ** (ПКП 1661, 199), **ѡвѣдѣ** и ино **чѡдо** (ПКП 1661, 69 зв.); **гасти** має варіантні форми **гасть** і **гаде**: **принесе ємѡ ї гасть** (ОБ 1581, 12/2), **възе(м)ше ѿ плода єго и гаде** (ОБ 1581, 2), **врашна же лѣнива не гаде** (ТрЦв 1631, 6).

Щодо особливостей значень форм аориста та їхнього зв'язку з видами науковці дотримуються погляду, запропонованого ще в XIX ст. [267, с. 185–186], відповідно до якого форми аориста в давніх слов'янських мовах самі по собі не надавали дієсловам значення доконаного виду, якщо цього значення не мали основи дієслів [60, с. 128–132; 79, с. 93; 368, с. 57]. Згодом, у ході розвитку категорії виду, значення доконаного виду почали закріплюватись за аористом, а недоконаного за імперфектом [144, с. 191–192], форми перфекта були нейтральними в цьому відношенні й могли виражати значення як доконаного, так і недоконаного видів. Саме такий розвиток семантики форм минулого часу підтверджений спостереженнями дослідників, здійсненими на матеріалі церковнослов'янських (і загалом книжних) пам'яток східних слов'ян різного часу [232, с. 6; 100, с. 376; 162, с. 16; 80, с. 18; 336, с. 13]. Зазначені особливості форми минулого часу демонструють і в розглянутому матеріалі. Переважна більшість аористних форм у ньому мають значення доконаного виду (див. вище наведені приклади). Часто саме такі форми використовуються при описі багатьох подій, які відбуваються одна за одною: **оузрѣвши же ковчежець в лѡцѣ, посла рабѣню и взятъ и, и ѡврѣзши видѣ отроча ..., и поцади є дщєрь фараона** (ОБ 1581, 25 зв.); **ѡбратиса єдинъ ѿ срацинъ, и оусѣкнѡ главѡ старца, ... и се внезапѡ велїа птица прилетѣвши восхити срацина, и во(з)несе єго вѣсоко ..., и верже на землю, и падъ оумре срациннъ** (Лим. 1628, 12), **повблчиса Нбо в(ъ)незапѡ, и снїде дож(д) вели(к), и тако тѣи разѣйдошася: и авїє дож(дъ) прєста и слнѣце паки восїа** (ПКП 1661, 83 зв.). Інколи форми аориста доконаного виду під впливом контексту могли позначати

повторювані дії: азъ николи же ꙗкоже что вздохъ, понеже николи же исцѣлихъ силою моею, но Хвѣю (ПКП 1661, 170).

Свідченням того, що в кінці XVI–XVII ст. форми аориста сприймалися насамперед як такі, що мають значення доконаного виду, є тлумачення дієслова **вѣсть** у словниках Л. Зизанія та П. Беринди: **вѣсть, сталоса, вѣ(л)** (ЗизЛекс, 31), **вѣсть: вѣлъ, або сталоса** (БерЛекс, 13).

Водночас певна частина проаналізованих аористних форм мають основи недоконаного виду. В окремих випадках безпрефіксні дієслова такого типу в аористі позначають завершену дію і сприймаються як такі, що мають значення доконаного виду: **Тисаца лѣтъ пре(д) очима твоим(а) Г(с)ди какъ днѣ в(ъ)черашній, иже мимѡ иде** (ПКП 1661, 26), **извозницѣ ..., вѣхаша на брегъ хотѣще возити ... древо: и се ни єдинагѡ же вѣрѣтоша** (ПКП 1661, 219 зв.). Інколи при аористних формах з основами недоконаного виду є вказівки на обмеження дії в часі (див. також [79, с. 93; 145, с. 290; 368, с. 56]): **крыша єго (отроча) три м(с)цѣ** (ОБ 1581, 25 зв.), **плакаса єго єгипетъ се(д)мдеса(т) днѣй** (ТрЦв 1631, 3), **Братѣа же искаша єгѡ два дни** (ПКП 1661, 250). Однак у більшості випадків ці вказівки відсутні: **припа(д) на вѣю венїамина ... плакаса о не(м). и венїаминъ плакаса обѣи(м) вѣю єго. и цѣлова всю братѣю свою. и плакаса о нихъ** (ОБ 1581, 22/2), **Ѳеодѡсїй даръ Бжїй имѣ совершенный** (ПКП 1661, 41 зв.), **видѣвше єго, молиша** (ЄвКП 1697, 25 зв.). Такі форми аориста позначають минулу дію без додаткових відтінків. В окремих випадках ці утворення виступають поряд із формами імперфекта: **прїйдоша на гѣмно атадово ..., и плакашаса тамо по не(мъ) плачемъ великимъ зѣло, и плакахѡ по ѡцѣ єго з днѣй** (ОБ 1581, 24 зв./2).

Зрідка значення недоконаного виду мають аористні форми префіксальних дієслів: **мѣтѡю и постомъ изгона прелестный рѡдъ сей** (ПКП 1661, 13), **Сїа исповѣда братѣи самъ той отрѡкъ** (ПКП 1661, 61), **не съ вѣрою приходихъ къ Прп(д)внѣмъ ѡцѣмъ** (ПКП 1661, 162).

Отже, розглянутий матеріал засвідчив, що аорист в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. був активно використовуваною дієслівною формою, яка загалом зберегла давні, характерні для неї ще в старослов'янській мові особливості в будові. Водночас тут можемо спостерігати певні відмінності (-ть поряд із -тъ в 3-й ос. одн.; -ша, а не -шѧ в 3-й ос. мн.), з'явилися вони, очевидно, в результаті впливу розмовного мовлення. Цей вплив проявляється також, на нашу думку, і в непослідовності вживання форм двоїни.

У переважній більшості випадків форми аориста мають значення доконаного виду. Однак зрідка трапляються форми, які, можливо, зберегли давнє значення, вони називають минулі дії без указівки на завершеність.

6.3.2. Імперфект

Форми імперфекта в обстежених пам'ятках, як і в старослов'янській мові, мають у більшості випадків інфінітивні основи переважно недоконаного виду. Виявлені форми з такими закінченнями: для 1-ї ос. одн. – -ахъ, -ѧхъ, для 2-ї й 3-ї – -аше, -ѧше, для 1-ї мн. – -ахомъ, -ѧхомъ, 2-а не представлена, для 3-ї – -ахѣ, -ѧхѣ. У двоїні зафіксовані лише 1-а ос. (утворенням бѣховѣ) та 3-я із закінченнями – -аста, -ѧста. Особливі форми імперфекта має дієслово бѣти, а також в окремих особах имѣти.

Подаємо типові приклади виявлених форм. 1-а ос. одн.: **ѧко младенець гѧхъ. ѧко младенець мѣдрствовахъ** (ВВ 1594, 32), **желахъ и самъ ... видѣти** (ПМ, 119), **идѧ(х) ѿ междорѣчїѧ** (ОБ 1581, 23 зв./2), **видѣхъ Црковъ горѣ, и мѣслахъ: Каѧ єсть Цркви** (ПКП 1661, 106).

2-а ос. одн.: **єгда бѣ(л) єси юнъ, упоѧсашеса са(м), и хождааше, аможе хоташе** (ЄВЛ 1644, 382 зв.), **подоваше ти вдати сребро мое торжникѡ(м)** (ПКП 1661, 43 зв.), **ты ... вѣнчанъ имаше бѣти** (ПКП 1661, 93).

3-я ос. одн.: **бгъ** искѹшаше авраама (ОБ 1581, 9/2), **бѹлтанъ**, **зѣло** оутѣшашесѧ (Тр. 1646, 802), из него (попелу) **всѣ(м)** бываше со(л) чиста ...: **таже** елико раздаваше, **толико** паче оумножашесѧ (ПКП 1661, 202 зв.), **Звѣзда** ... **идаше** (МО 1680, 274).

1-а ос. мн.: **въ** води **стояхомъ** (ПМ, 55), **совѣщахомсѧ** с нима (ПКП 1661, 114), **моляхомъ** ю (пані) (ПМ, 63).

3-я ос. мн.: **словане** ... **чертами** и **нарѣзаньми** **читахѹ** и **гадахѹ** (Азб. 1578, 48), **плакахѹсѧ** по немъ **египтане** (ОБ 1581, 24 зв.), **въздремашасѧ** вси и **спахѹ** (ВВ 1594, 47), **снѹве** егѹ ..., **творѹхѹ** **питіе** (ТрЦв 1631, 75), **цвѣтахѹ** **добръми** **дары** (ПКП 1661, 54 зв.).

1-а ос. дв.: **онѣ** же (дві жінки) ... **рѣстѣ** емѹ ... **в(ъ)** **сквернемъ** **житіи** ... **овецницѣ** **ти** **бѣховѣ** (Лим. 1628, 19 зв.).

3-я ос. дв.: **Епіридонъ** и **Нікодимъ** **з(ъ)** **Ѵалмты** **готоваста** **Хлѣбъ** **Хѣбъ** (ПКП 1661, 229 зв.), **живаста** **в(ъ)** **заповѣдехѹ** **Г(с)днихѹ** (про подружжя) (ПКП 1661, 90).

Зафіксовані переважно нові, стягнені форми (на **-ахѹ**, **-ахѹ** і т. д., а не **-аахѹ**, **-аахѹ** і т. д.). Виняток становлять усього кілька вживань із нестягненими показниками імперфекта. У всіх випадках це дієслова з основами на **-а-**: **дѣва** ... **мѹжа** **не** **знааше** (ОБ 1581, 10), **іосифъ** ... **пріа(т)** **женѹ** **свою** и **не** **знааше** **єѧ** (ОБ 1581, 5/2/2; ЄвЛ 1644, 3; ЄвЛ 1690, 3 зв.), **исхож(д)аше** **к(ъ)** **немѹ** **всѧ** **Іовдеѧ** (ЄвЛ 1644, 6 зв.; ЄвЛ 1690, 7 зв.), в *ОБ 1581* та *ЄвКП 1697* **исхождаше** (ОБ 1581, 5/2 зв./2; ЄвКП 1697, 6 зв.), **старецъ** ... **поучаше** ю (ПМ, 67). Невелика кількість таких утворень не дає змоги з'ясувати, чи мали вони якісь особливості в значеннях. Стягнені форми імперфекта починають з'являтися уже в пізніх старослов'янських пам'ятках [61, с. 268–269; 62, с. 319–321], згодом їхня кількість збільшувалась, і в церковнослов'янській мові досліджуваного періоду вони стали, власне, єдино можливими варіантами. Хоч нестягнені утворення через традиційність більшості церковнословянських текстів зрідка вживались. Про це свідчить

розглянутий матеріалі, а також граматики кінця XVI – початку XVII ст., в яких нестягнені імперфектні форми подані (ЗизГр, 69 зв.; СмГр, 251) [239, с. 82, 120]. Однак, очевидно, вони були лише даниною традиції, а в реальній практиці фактично вийшли з ужитку.

Щодо загальної характеристики імперфектних закінчень відзначимо також, що в розглянутому матеріалі представлені закінчення східнослов'янського типу (без **ѣ**). Наявність лише показників **-ахъ**, **-лахъ** і т. д. (а раніше **-аахъ**, **-лаахъ** і т. д.) і відсутність **-ѣхъ**, **-ѣлахъ** і т. д. здавна була характерною для імперфекта церковнослов'янської мови східних слов'ян порівняно зі старослов'янською мовою та іншими редакціями церковнослов'янської мови [61, с. 269; 62, с. 320–321; 239, с. 120]. В обстежених пам'ятках виявлена (крім утворення **бѣхъ**) лише одна імперфектна форма з **ѣ** у закінченні: **глѣши ми, тако не довлѣ ли єдинѣ благовѣстникѣ; слыши, такъ довлѣше оубѣ, нѣ да покажет(ѣ)са паче истинна** (ЄвЛ 1644, 21 нн; ЄвЛ 1690, 19 нн).

Закінчення з **-а** (**-ахъ**, **-аше** і т. д.) в розглянутих імперфектних формах завжди виступають у дієсловах з основами на **-а**, а також після **ж**, **ч**, **ш**, **жд** (зокрема й тих, які є результатом чергувань **г/ж**, **к/ч**, **с'/ш**, **д'/жд**): **можахъ ... боєє двоюнадесате легешна пре(д)ставити аггль** (ТрЦв 1642, 91), **очи же їлю не видѣста ѿ старости, и не можаше гладаше** (ОБ 1581, 23 зв./2), **в ... сп(с)нїи мнѣгѣ печаша** (ПКП 1661, 98), **Жена же влечаше егѣ на дѣло непреподобно** (ПКП 1661, 19), **вѣтви ... людїе ношахъ** (ТрЦв 1631, 50), **хождахъ по брегъ** (ОБ 1581, 25 зв.). В інших випадках використовуються афікси з **-л** (**-лахъ**, **-лаше** і т. д.).

Чергування **г/ж**, **к/ч**, **с'/ш**, **д'/жд** перед закінченнями імперфекта відбуваються загалом послідовно. Зрідка трапляються форми з чергуванням **д'/ж** або взагалі без чергувань (очевидно, результат впливу української мови): **ѿхожаше со(н)** (ОБ 1581, 14 зв./2), **дхъ ... нсходаше** (ТрЦв 1631, 69), **унїю ... отступници огласяху** (ПМ, 117), **нослахъ ... Иконъ** (ПКП 1661, 99).

Губні приголосні перед імперфектними закінченнями з **-л-** здебільшого зберігаються незмінними (чергування із **бл'**, **пл'** і т. д. не відбуваються): **єго любаше** (ТрЦв 1631, 17), **скорбаше в томъ** (ПКП 1661, 46), **вси любяхъ егв** (ПКП 1661, 54), **вся мужескии тръпяше** (ПМ, 126), **томяху святого** (ПМ, 126). Хоч представлені й випадки з чергуваннями: **ранами томлахъ егв** (ПКП 1661, 106), **сътвори емъ мѣи адъ, како же любаше** (ОБ 1581, 12), **Онъ ... крепляшесь въ своемъ зноччании** (ПМ, 53), **Мѣи ... дивлшесл** (МО 1680, 81), **граждане ... дивлахъсл** (ПКП 1661, 128 зв.). Варіанти з різним фонетичним оформленням зафіксовані навіть і в межах однієї фрази: **дивляхуса и славяху Бога** (ПМ, 130). Таке відносно широке вживання форм із чергуваннями **є**, очевидно, результатом впливу української мови.

Особливістю розглянутого матеріалу є також те, що в ньому в 3-й ос. одн. і мн. імперфекта практично відсутні форми з елементом **-тъ** (або **-тъ**) на **-ашеть**, **-лшеть**, **-ахътъ**, **-лхътъ**. Виявлені лише поодинокі вживання: **до него же завѣщающе оболгахътъ и, и сопротивлахъсл емъ** (ОБ 1581, 24/2), **сїи ... миловахъ(т) ихъ и слезы проливахъ** (ІЗ 1624, 124). Закінчення імперфекта на **-тъ** (**-тъ**) лише зрідка трапляються в пам'ятках старослов'янської мови [61, с. 267; 62, с. 321], однак у ранній церковнослов'янській мові східних слов'ян вони представлені у великій кількості [101, с. 298; 61, с. 267; 62, с. 321; 96, с. 112; 189; 316; 110; 115, с. 6]. У *СмГр* подані лише утворення на **-аше**, **-ахъ**: **читаше**, **читааше**, **читахъ**, **читаахъ** (250–251).

Частина проаналізованих форм імперфекта (від слів на зразок **жити**, **знати** й под.) можуть бути співвіднесені з основами теперішнього часу: **Старець ... живаше** (Лим. 1628, 9), **никто же знааше** (ПКП 1661, 94 зв.), **дождъ лїашесл** (ПКП 1661, 70 зв.), **Тѣи ... пѣніе полхъ** (ПКП 1661, 225). Основи теперішнього часу мають також утворення **борлахъсл** (ПКП 1661, 197) і **зовлахъ** (ТрЦв 1631, 38). Подібні форми були представлені ще

в старослов'янській мові. У них проявилася тенденція до зближення основ імперфекта з основами теперішнього часу [293, с. 164; 61, с. 271; 62, с. 318].

Дієслово **имѣти** в 3-й ос. одн. й мн. має варіантні імперфектні форми відповідно **имѣаше** та **имаше** й **имѣахѹ** та **имахѹ**. Наявність варіантів зумовлена, можливо, не досить чіткою унормованістю мови, а можливо, певними відмінностями у значеннях та особливостях уживання. За нашими спостереженнями, обидва варіанти виражають значення «мати (про предмет, почуття, звичай)», а також уживаються у сполученні з інфінітивом, вказуючи на дію, яка повинна була відбутися (однак форми **имаше** й **имахѹ** частіше вживаються в конструкціях з інфінітивом): **вдова ... до(м) ... имѣаше** (Тр. 1646, 803), **имаше двѣ женѣ** (Лим. 1628, 19), **старшіи имѣахѹ любо(в) к(ъ) меншим(ъ)** (ПКП 1661, 153 зв.), **не имяху и чесо ясти** (ПМ, 85), **Снѣ Бжій имаше на земли смиритисѧ** (ПКП 1661, 33 зв.), **егда ... конецъ житію ... имаше прѣати, мѣахѹ егѡ** (ПКП 1661, 95), **црѣкѡ(в) и живѹщїи при ней, имѣахѹ бѣти златѹмъ вѣнцем(ъ) Хвѹм(ъ)** (ПКП 1661, 37 зв.).

Імперфектні форми двоїни трапляються рідко. 1-а ос. представлена одним уживанням **бѣховѣ** (див. приклад на початку підрозділу). Невелика кількість зафіксованих форм 3-ї ос. мають закінчення аористного типу (**-аста**, **-аста**) (див. приклади на початку підрозділу). Нові форми імперфекта з аористними закінченнями (а не імперфектними на **-шете**, **-шета**) в 2-й ос. мн. та 2-й і 3-й дв. почали з'являтися ще в старослов'янській мові [61, с. 267] і в ранній церковнослов'янській мові східних слов'ян уже переважали [61, с. 267; 121, с. 17]. Крім того, у проаналізованих формах 3-ї ос. дв. звертають на себе увагу флексії з прикінцевим **-а**. У старослов'янській мові дієслова (і в аористі, і в імперфекті) в 3-й ос. дв. закінчувались на **-те** [61, с. 249]. Однак уже в пізніх старослов'янських пам'ятках почали використовуватися нові (на **-та**). У церковнослов'янській мові вони стали панівними й були узаконені у *СмГр* [187, с. 134].

Серед проаналізованих імперфектних форм, як і інших, зафіксована досить велика кількість випадків, коли замість двоїни виступає множина: **Матѣей и Іваннѣ, бѣхѹ ѿ лика дванадесятихѹ** (ЄвЛ 1644, 19), **Алѣмпі(й) же ничто же вѣдѣше, еже мниси тѣи (два) творѣхѹ** (ПКП 1661, 164 зв.), **житіє ... Спїридона и Нїкодима ... Иже на всѣхѣ днѣ съвершахѹ из(ѣ) оустѣ весь ѱалтѣрь** (ПКП 1661, 229 зв.). Інколи дія двох осіб позначається як формою множини, так і двоїни: **вдѣхѹ два брата ... и зрѣста прилѣжно** (ПКП 1661, 88 зв.).

Імперфектні форми дієслова **бѣти** для всіх чисел у переважній більшості випадків мають основу **бѣ-** та аористні афікси (**бѣхѹ, бѣ** і т. д.). Ці форми вже в старослов'янській мові вживались з імперфектними значеннями [293, с. 165; 61, с. 269; 62, с. 319], така семантика характерна для них і в ранніх писемних пам'ятках східних слов'ян [378; 225, с. 55].

В обстеженому матеріалі **бѣти** в 1-й і 2-й особах одн., в 1-й мн. та 1-й і 3-й дв. представлене безваріантними формами **бѣхѹ, бѣ, бѣхомѣ, бѣховѣ, бѣста: бѣхѹ посредѣ плѣненїѣ** (ТрЦв 1631, 69), **Адаме, где бѣ** (ОБ 1581, 2), **три бѣхом(ѣ) на оной странѣ** (Лим. 1628, 12), **Авраам же и Сар(ѣ)ра стара бѣста** (ОБ 1581, 7/2). В 3-й ос. одн. й мн. зафіксовані варіанти. В одн. виявлені форми **бѣ, бѣше, бѣѣше, бѣше. Бѣѣше** та **бѣше** представлені лише в *ОБ 1581* поодинокими вживаннями: **ревецѣ же бѣѣше бра(т)** (ОБ 1581, 10/2); **вез(ѣ) числа во (пшениці) бѣѣше** (ОБ 1581, 20), **сей же бѣше мнїй** (ОБ 1581, 24). **Бѣ** та **бѣше** більш поширені, переваже **бѣ**. Обидва ці варіанти здавна використовувались у східнослов'янських пам'ятках [61, с. 270] зі схожими значеннями й функціями. У південноруських текстах частотнішою була форма **бѣ**, в північноруських – **бѣше** [378, с. 160; 377, с. 12]. Дослідниця Е. Н. Етерлей, аналізуючи функціонування та значення цих форм у давньоруській мові, відзначає, що форма **бѣше** витісняє **бѣ** [378, с. 160]. Однак у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. такого витіснення, як свідчить розглянутий матеріал, не було.

Особливості вживання **бѣ** та **баше** переважно збігаються. Обидві форми найчастіше бувають зв'язками у присудках, представлені також зі значенням «бути, знаходитися, перебувати»: **рахиль же бѣ доброобразна** (ОБ 1581, 13/2), **сѣтъ бѣ члкъ** (ПКП 1661, 2 зв.), **рахиль же баше неплодты** (ОБ 1581, 13 зв.), *вельми бо послушливъ и добръ баше юноша* (ПМ, 84), **Бѣ нѣкѣй старецъ** (Лим. 1628, 13 зв.), **Баше ... Гс, ов ѡнъ полъ** (ТрЦв 1631, 26). Форма **бѣ** переважає в конструкціях з інфінітивом, які вказують на можливість чи неможливість певної дії: **не бѣ видѣти свѣтила три** (ПКП 1661, 52 зв.), **песъ чернъ ста ...: такъ ми не азѣ и поклонитиса бѣ** (ПКП 1661, 74 зв.), **праз(д)на же николи же бѣ видѣти егѡ** (ПКП 1661, 162). Із **баше** такі конструкції рідкісні: **Ни бо одожди бѣ на землю, и члкъ не баше дѣлати ю** (ОБ 1581, 1 зв.).

У 3-й ос. мн. для **бѣти** зафіксовано три варіанти **блхѣ**, **бѣхѣ**, **бѣша**. Основним є **блхѣ**: **фerezи тогда населницы блхѣ в(ъ) зє(м)ли той** (ОБ 1581, 5 зв./2); **прїде бѣтъ идѣ же блхѣ събрани** (ТрЦв 1631, 379), *даде имъ отъ грушъ, яже въ куци бяху* (ПМ, 86). Інші представлені поодинокими вживаннями: **каковъ бѣша постригшїи тѡ** (ПКП 1661, 226), **бѣхѣ в болезни** (ОБ 1581, 16/2), *стопы ... на воздусѣ бѣху стояще* (ПМ, 86).

Щодо значень форм імперфекта, то переважно вони називають минулі дії у процесі їхнього розгортання [79, с. 96; 368, с. 58]. Часто це дії чи стани узвичаєні, постійні або повторювані: **повелѣ іосифъ рабомъ своимъ иже погрѣбахѣ, погрести ѡца** (ОБ 1581, 24 зв.), **Къ дѣтемъ же ... играющимъ не приближася, ... но и гнѣшася играми ихъ. Ниже ризъ свѣтлыхъ(ъ) оутварїю оукрашася себе** (ПКП 1661, 44 зв.), **Кназа же поле бли(з) прилежася** (ПКП 1661, 110 зв.). Про те, що форми імперфекта в кінці XVI–XVII ст. сприймалися як такі, що позначають тривалі, постійні дії, свідчить, зокрема, й тлумачення **бѣ** в тогочасних словниках: **бѣ**, тоє реченїє значи(т) превѣч(ъ)ность, и приснвсѣщїе (ЗизЛекс, 31), **Бѣ**: **Былъ, была, было**. Тоє реченїє в нашємъ оубо глємо ест(с)твѣ, прошедшее время

знаменѣт(ъ) ...: егда же ѡ Бзѣ, превѣчност(ъ) и пр(с)носѣще намъ гвлаетъ (БерЛекс, 13).

Переважна більшість проаналізованих імперфектних форм утворена від дієслів недоконаного виду, саме такий імперфект є, за висловом Ю. С. Маслова, «нормальним» [201, с. 71]. Однак ще в ХІХ ст. науковці звернули увагу на те, що в окремих випадках форми імперфекта можуть мати основи доконаного виду, позначають вони при цьому повторювану в минулому дію, кожен окремий акт якої досяг завершення [201, с. 81; 79, с. 95]. У старослов'янській мові таких форм небагато, зате вони досить поширені в давньоруській мові [201, с. 74]. У розглянутому матеріалі виявлено всього кілька подібних утворень. Форми однини називають повторювану в минулому дію: **Егда же воз(д)ремашеса** (Феодосій), **тогда с(ъ)сѣдъ с(ъ) конѡ, идаше воскрай его** (ПКП 1661, 60 зв.). Множинні форми позначають дію, виконувану багатьма: **Бѡла же** (діви) ... **по снѣ възыскахѣ есеа** (ТрЦв 1631, 84), **Иноцы с нарѡдо(м), шлобъзахѣ моци** (ПКП 1661, 89 зв.), **стоаше ... дондеже ѡполахѣ оутреню** (ПКП 1661, 146). Зафіксовані також поодинокі випадки, коли форми імперфекта доконаного виду називають закінчену в минулому дію без додаткових відтінків, тобто виражають значення, характерне для аориста: **Без(ъ)дѡшнѡй ... восташе** (ТрЦв 1631, 11), *Вуйтъ ... не възможаше прочести* (ПМ, 94).

Отже, розглянутий матеріал засвідчив, що імперфект у церковнослов'янській мові кінця ХVІ–ХVІІ ст. був достатньо широко вживаною формою. Проаналізовані імперфектні форми переважно зберегли ті особливості в будові, які були характерні для них ще в старослов'янській мові. Водночас тут можемо спостерігати низку відмінностей. Деякі з них (зокрема непослідовність у чергуваннях перед закінченнями) виникли, очевидно, в результаті впливу української мови. У більшості випадків форми імперфекта виражають значення недоконаного виду. Рідкісні утворення з основами доконаного виду мають семантичні особливості, які є, можливо, залишками давніх імперфектних значень.

6.3.3. Перфект

Пам'ятки старослов'янської мови засвідчують перфект як переважно складену форму. Пропуски допоміжного дієслова тут трапляються рідко і в основному в 3-й ос. одн. [293, с. 173; 61, с. 280]. Ще однією особливістю префекта в старослов'янській мові було те, що він представлений найчастіше в 2-й ос. одн. [78, с. 239]. Дослідники пояснюють це тим, що форми 2-ї й 3-ї осіб одн. аориста омонімічні, тому замість 2-ї ос. одн. аориста частіше використовувався перфект [61, с. 382]. Крім того, перфект у старослов'янській мові за частотністю значно поступався аористу й імперфекту. Більшість указаних характеристик перфект зберіг у ранній церковнослов'янській мові східних слов'ян (зокрема, він залишався рідковживаною і складеною формою [273, с. 124; 368, с. 61, 64]).

У розглянутому матеріалі перфект зафіксований в основному з допоміжними дієсловами. Форми без зв'язок у більшості обстежених пам'яток представлені поодинокими випадками. Виняток становлять *ОБ 1581* (у вибірках із цієї пам'ятки виявлено 380 уживань перфекта, 50 із них без зв'язки), *МД 1666* (147 уживань перфекта, 76 із них без зв'язки), *Син. 1680* (в опрацьованих фрагментах цієї пам'ятки виявлено всього п'ять уживань перфекта і в усіх випадках він виступає без зв'язки) та *РО 1683* (48 уживань перфекта, 17 із них без зв'язки). Крім того, в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. збереглися й кількісні характеристики перфекта давніх текстів: він представлений переважно в 2-й ос. одн, рідше в 3-й. Інші особи трапляються зрідка. Форми двоїни не засвідчені. У *СмГр* перфект не поданий, однак автор зазначає, що різні дієслова **РѸска иногда гызъка навъкомъ** можуть уживатися глаголом **растворѣма: такъ ... челъ есть, челъ еси** (252) [239, с. 120].

В українській мові протягом певного часу використовувався перфект зі скороченими зв'язками, що приєднувались до дієприкметників на *-ль* або до інших слів (так званий минулий особовий час): *услышалем, учинила-мь,*

абыхмы ходили [284, с. 92]. Особливо поширеними такі форми були в другій половині XVI – середині XVII ст. [150, с. 554; 203, с. 129–134; 165, с. 199–218; 284, с. 91; 246, с. 20; 204, с. 12; 361, с. 46; 271, с. 134]. У розглянутому матеріалі ці форми не виявлені.

Подаємо типові приклади виявлених форм перфекта. *1-а ос. одн.:* **наала бо та єсмь** (ОБ 1581, 13 зв./2), **възведи люди на мѣсто еже єсмь рекль тебѣ** (ОБ 1581, 40 зв./2).

2-а ос. одн.: **оумножилъ єси сѣты члѣскаа** (ОБ 1581, 3 зв./2), **виделъ ли єси разѹмна мѹжа** (ІЗ 1609, 29 зв.), **каковъ тцетѹ прїалъ єси** (Лим. 1628, 71 зв.), **из(ъ) Гроба ... и(з)шелъ єси** (ТрЦв 1642, 301 зв.), **на Нѣсѣхъ вѣрѣлъ єси мздѹ** (МО 1680, 33).

3-я ос. одн.: **аце сатана, сатанѹ изгонит(ъ), на сѹ раздѣлѣлсѹ єсть** (ОБ 1581, 5/7; ЄвЛ 1644, 39; ЄвЛ 1690, 40 зв.; ЄвКП 1697, 39), **Отроки благочестивыя въ пеци рождество Богородично спасло єсть** (ПМ, 165), **который мѹж(ъ) послѹша(в) жены исправил(с)ѹ є(ст)** (ПКП 1661, 179 зв.).

1- ос. мн.: **возмолили єсмты гѣ** (ОБ 1581, 234), **мы єсмты ... кр(с)тили** (Лим. 1628, 175).

2-а ос. мн.: **нѣсте ли чли что сотвори Дв(д)ъ** (ОБ 1581, 5/ 6 зв. /2; ЄвЛ 1644, 37; ЄвЛ 1690, 38 зв.; ЄвКП 1697, 37), **вы ли єсте ю кр(с)тили** (Лим. 1628, 175).

3-я ос. мн.: **скотъ ... привели сѹтъ сѹ собою** (ОБ 1581, 23), **Не сѹтъ бо скончалсѹ грѣси амор(ъ)рѣи** (ОБ 1581, 6 зв.).

Проаналізовані форми перфекта переважно мають значення доконаного виду, інколи недоконаного: **видѣлъ єси гѣ** (ОБ 1581, 3/7), **не Бѣпротивный былъ єси** (ТрЦв 1631, 24), **что слышалъ єси чѹднѣе, паче вѣвшихъ в(ъ) ... Монастыри Чѹдєсѹ** (ПКП 1661, 269 зв.).

Компоненти розглянутих перфектних форм здебільшого не відділені один від одного, лише зрідка трапляються випадки, коли між ними знаходяться інші слова: **положи(л) имъ єси злаа** (ОБ 1581, 3/ 14), **имѣлъ ли**

еси когда женѹ (Лим. 1628, 172 зв.), звѣрь лють снѣлъ и есть (ОБ 1581, 17 зв./2), простилъ ти естѣ Бѣ грѣхѹи (Лим. 1628, 108 зв.). Компактність розташування складників перфекта свідчить, на нашу думку, про те, що він сприймався як єдина форма.

Якщо в межах фрази форми перфекта повторюються, майже завжди повторюються обидва компоненти: **препосал(ъ) ма еси силою на брань, спалъ еси вса востаюцаа на ма по(д) ма. и враг(ъ) моихъ далъ ми еси хребетъ, и ненавидяцаа ма потребилъ еси** (ОБ 1581, 3/3 зв./2), **вслѣшалса еси мене, и галъ еси маса** (Лим. 1628, 125 зв.), **възнеслѣса еси длъготерпе на древѣ, и въдрѣзилъ еси на немъ Црѣвѣ** (ТрЦв 1631, 12). Рідко два дієприкметники на -лъ мають спільну зв'язку: **распатіе претерпѣлъ, и смѣрть ... прѣалъ еси** (Тр. 1646, 886), **ихъ же (Єретиковъ) Црѣковъ стѣаа проклааа и Анаѣемѣ предала естѣ** (ТрЦв 1631, 95).

Місце допоміжного дієслова при вживанні перфекта в обстежених пам'ятках не фіксоване, як і в старослов'янській мові [61, с. 280], однак це дієслово переважно перебуває після дієприкметника (див. наведені приклади). Зрідка – в препозиції. Це спостерігаємо насамперед тоді, коли вживається заперечна форма: **нѣсмь развоа сотворилъ** (Лим. 1628, 48), **хотѣніе оустнѹ его нѣси лишилъ его** (ОБ 1581, 3/4), **нѣси сотворилъ дѣла сего** (Лим. 1628, 182 зв.). Інколи допоміжні дієслова в препозиції трапляються й у стверджувальних формах: **чадо добрѣ еси пришелъ** (Лим. 1628, 93 зв.), **іако же естѣ реклъ намъ** (ОБ 1581, 28 зв./2).

Заперечні форми перфекта в розглянутому матеріалі, як і в старослов'янській мові [61, с. 280], утворені двома способами: за допомогою заперечного дієслова (**нѣсмь, нѣси** і т. д.) або частки **не** перед дієприкметником. У старослов'янській мові частіше вживалися форми з заперечним дієсловом [61, с. 280]. У розглянутому матеріалі кількісно значно переважає другий різновид: **что есмь и еше не докончал(ъ)** (ОБ 1581, 5/11; *ЄвЛ 1644, 65 зв.; ЄвЛ 1690, 68; ЄвКП 1697, 67 зв.*), **не**

оставиль мя еси въ ...ереси (ПМ, 68), *не прикоснѣлся еси мнѣ* (Лим. 1628, 150 зв.), *жнеши, иде же не сѣлѣ еси: и събираеши, оудѣ же не расточилѣ еси* (ЄвЛ 1644, 89 зв.), *не ѿринѣлѣ еси ... вдовѣ* (ПКП 1661, 5 нн). Частіше використання цих форм пояснюється, можливо, тим, що під впливом тогочасної української мови, у якій перфект уживався в багатьох випадках без зв'язки, дієприкметник і в церковнослов'янських текстах сприймався як головний елемент форми, тому й заперечна частка розташовувалась перед ним (див. також [347, с. 45]).

В українській мові XVI ст. в перфекті від дієслів з основою на приголосний кінцевий *л* часто пропускається (*втекѣ, выбѣгѣ*) [165, с. 208, 212]. У старослов'янській мові цей елемент зберігався. Здебільшого зберігається він і в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст.: *сѣтраслѣ еси зе(м)лю* (ОБ 1581, 3/11 зв.), *въздвиглѣ еси ... оумершаго* (ТрЦв 1631, 12), *рекл(ѣ) еси в(ѣ) Книзѣ* (ПКП 1661, 5 нн), *не вѣчыкл(ѣ) еси таковѣи нѣж(д)ѣ* (ПКП 1661, 246 зв.), *Погреблѣ еси страстей всевостаніе* (МО 1680, 33). Зафіксовано лише кілька випадків, коли *л* пропущено: *ѿрек(ѣ)са еси богоборнаго невѣрїа* (Тр. 1646, 91, 94), *Чесо ради в(ѣ) Чернеческое има вблекса еси* (ПКП 1661, 267).

Практично всі виявлені форми перфекта без допоміжного дієслова ужиті в 3-й ос. (переважно однини). Частіше вони виступають у текстах розповідного характеру: *ѿ гѣ пришла заповѣдь* (ОБ 1581, 10 зв.), *гѣ во далѣ блгѣть* (ОБ 1581, 30), *самѣ мѣилса Бгови* (ПКП 1661, 272), *Идолъ же той выдыбал, или выплыл тамо на брег, иде же монастыр Выдубицкій* (Син. 1680, 177). Поодинокими вживаннями представлені форми інших осіб: *Азь ... написалѣ сіа* (ПМ, 51), *Гѣ Бѣ єврѣйскій посла ма к тебѣ глѣ: ѿпусти люди ма, ... ты не послѣшалѣ доселѣ* (ОБ 1581, 28), *аще кто вѣдетѣ с мужеским поломѣ ложе женско гнѣсѣ сътворили оба* (ОБ 1581, 54 зв./2). Форми без зв'язки часто представлені поряд із аористом: *Изби же гра(д) всю землю єгипетскѣю, ... и всю травѣ земнѣю избилѣ* (ОБ 1581,

29/2); *яко святыи ... Михаил чорта от небес низверже, тако и zde он же помог от горы чорта, въ болванѣ бывшаго, низверзи* (Син. 1680, 177).

Очевидно, за таких умов вони не розрізнялись значенням.

Щодо особливостей функціонування й значення перфекта в давніх слов'янських мовах, зокрема й у старослов'янській, то серед науковців немає абсолютно єдиної думки. В описах старослов'янської мови перфект традиційно вважають формою, що означає минулу дію, результати якої наявні в теперішньому часі [61, с. 381; 293, с. 173; 346, с. 204]. Однак автори спеціальних досліджень, присвячених старослов'янським часовим формам, справедливо сумніваються в тому, що відтінок результативності (чи вказівка на стан як результат минулої дії) є характерною ознакою перфекта порівняно з іншими часовими формами [60, с. 62–65; 78, с. 217]. Таку думку висловлює, зокрема, І. К. Буніна і підтверджує її прикладами перфекта недоконаного виду з Маріїнського Євангелія, в яких відсутній результативний відтінок [60, с. 69–70]. Сама авторка особливість перфекта вбачає в тому, що це відносна часова форма, яка позначає минулу дію, пов'язану не з моментом мовлення, а з періодом теперішнього часу, в який відбувається мовлення [60, с. 75]. Однак, на думку інших дослідників, саме поняття періоду теперішнього часу є суб'єктивним і «визначення його меж у кожному конкретному випадку легко підкоряється щодо інтерпретації волі автора» [78, с. 218].

В одному з недавніх досліджень, присвячених старослов'янському перфекту, його автор Б. Гаспаров, проаналізувавши особливості семантики та використання цієї форми у старослов'янських текстах, відзначає, що, хоч перфект і вживається майже тільки в прямій мові, тональність висловлювань із ним «приникнута містичним та ораторським пафосом, доволі далека від сфери розмовної комунікації» [78, с. 219]. Узявши до уваги цю особливість, автор приходить до висновку, що перфект (у старослов'янських текстах) був формою, яка використовувалась насамперед для спілкування з Богом [78, с. 221–224], а також тоді, коли йшлося про події й ситуації, які мають містичну природу і перебувають поза межами емпіричного світу [78, с. 224–

230]. Використання її в інших ситуаціях автор інтерпретує як поширення за аналогією сформованого символічного значення [78, с. 230–233].

Проаналізований матеріал свідчить про те, що виявлені дослідниками особливості перфекта у старослов'янських текстах збереглися і в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. Насамперед, розглянутий матеріал не дозволяє стверджувати, що характерною ознакою перфекта порівняно з іншими формами минулого часу в церковнослов'янських текстах є результативність у значенні чи вказівка на зв'язок із теперішнім. Суперечить цьому наявність форм недоконаного виду, а також те, що результативний відтінок у значенні та вказівку на зв'язок із теперішнім можуть виражати й форми аориста.

Уживаються проаналізовані форми перфекта переважно в діалогах чи прямій мові. В основному це висловлювання, звернені до Бога (псалми, молитви), а також пов'язані з різними церковними таїнствами чи діяльністю видатних церковних діячів. Загалом, розглянутий матеріал свідчить, на нашу думку, про те, що перфект у церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. був формою спеціального призначення, яка завдяки своїй виразності порівняно з іншими минулими часами використовувалась для створення піднесеного, урочистого й шанобливо-інтимного тону. Такі характеристики, притаманні перфекту ще в старослов'янських текстах, стали особливо помітними в кінці XVI–XVII ст. на фоні фактичного зникнення цієї форми (як власне складеної форми з особливим значенням) в українській розмовній і літературній мові того часу [145, с. 325].

Отже, розглянутий матеріал засвідчив, що перфект у церковнослов'янських текстах кінця XVI–XVII ст. зберігся як окрема складена форма. Уживався він, як і в старослов'янській мові, в особливих умовах і з особливим стилістичним забарвленням. Разом із тим, у його функціонуванні можна вбачати й вплив тогочасної української мови, який, очевидно, проявляється у творенні заперечних форм переважно з часткою *не*.

Упливом української мови пояснюється й уживання перфекта без допоміжного дієслова, хоч такі форми не є поширеними.

6.3.4. Давноминулий час

Давноминулий час у старослов'янській мові, як і в інших слов'янських на ранніх етапах розвитку, утворювався поєднанням дієприкметника на *-лъ* з допоміжним дієсловом *бѣти* в імперфекті (*бѣахъ*, *бѣаше* і т. д.) або аористі з імперфектною основою [346, с. 204] (*бѣхъ*, *бѣ* і т. д.) й означав дію в минулому, яка відбулася раніше іншої минулої дії [61, с. 280–281; 293, с. 174]. Згодом давноминулий час разом з усією системою часових форм змінювався. Уже з XII–XIII ст. у східнослов'янських пам'ятках дослідники фіксують новий різновид із допоміжним дієсловом у перфекті (*бѣлъ єсмь* і т. д.) [304, с. 164; 9, с. 319; 367, с. 218]. Причиною зміни був вихід з ужитку імперфекта й аориста та заміна цих форм перфектом [304, с. 242]. Традиційно вважають, що новий давноминулий час за значенням не відрізнявся від старого [155, с. 101; 9, с. 319; 347, с. 51], хоч, за спостереженнями дослідників, уже в ранніх пам'ятках можна спостерігати семантичну спеціалізацію цих форм. Старий плюсквамперфект мав переважно значення передминулого часу, новий частіше вказував на перервану або відмінену дію (чи стан) [367, с. 218; 365, с. 236]. Окремі науковці значення перерваної або відміненої дії вважають для нового плюсквамперфекта навіть першопочатковим [260, с. 211–216; 259, с. 231–241].

Пізніше в різних слов'янських мовах доля давноминулого часу склалася по-різному. В одних він зберігся, в інших вийшов з ужитку [76, с. 331; 223; 260, с. 5]. Із сучасних східнослов'янських мов давноминулий час відсутній у російській літературній мові. На його основі виникла конструкція з елементом *было* й значенням перерваної чи відміненої минулої дії [304, с. 243]. В українській і білоруській мовах давноминулий час зберігся, хоч з огляду на значення не є високочастотною формою. У сучасній українській

мові давноминулий час позначає минулу дію, що відбулася раніше іншої дії в минулому, або минулу припинену дію [9, с. 321].

В обстежених пам'ятках давноминулий час є найменш уживаною формою минулого часу. Зафіксована вона в основному в текстах розповідного характеру, найчастіше в 3-й ос. одн. Більшість серед виявлених уживань давноминулого часу становлять його старі форми, з допоміжним дієсловом в імперфекті чи аористі, лише поодинокими випадками (2 зі 116 зафіксованих) представлений новий різновид, з допоміжним дієсловом у перфекті. Це форми 2-ї ос. одн. зі значенням відміненої дії: **раздрѣшаю тѣ ... ѿ всѣаго запрѣщенїа, в(ѣ) нѣ же ѿстѣпством(ѣ) ѿ правыа вѣрты в(ѣ)палъ былъ еси** (Тр. 1646, 205), **ѿ ... Правыа вѣрты ѿстѣпилъ еси, заблѣжденїю же и погрѣшенїамъ прилепилъса еси былъ** (Тр. 1646, 207). Уживання їх пояснюється, очевидно, прагненням підкреслити значення 2-ї ос. й уникнути омонімії з 3-ю. Можливим є також і вплив української мови, в якій дослідники фіксують у цей період лише новий давноминулий час [203, с. 139–140; 156, с. 219–224].

Старий плюсквамперфект має традиційне значення передминулого часу. Для більшості зафіксованих осіб представлені варіантні не однаково поширені форми допоміжного дієслова. Для 1-ї одн. – **быхъ** (основний різновид), **бѣхъ** (зафіксований лише в *ПКП 1661*), для 2-ї – **еси былъ**, для 3-ї – **бѣ** (основний різновид), **баше** (відносно поширений лише в *ПКП 1661*, в інших пам'ятках поодинокі вживання), для 2-ї мн. – **бѣсте**, для 3-ї – **бяхѣ** (основний різновид), **бѣша** (поширений у *ПКП 1661*, поодинокі випадки в *ОБ 1581*), **бѣхѣ** (поодинокі випадки лише в *ОБ 1581*).

У *СмГр* плюсквамперфект як аналітична форма не поданий, замість нього представлені специфічні форми імперфекта [239, с. 117].

Подаємо приклади виявлених форм плюсквамперфекта. *1-а ос. одн.*: **състарѣхса азъ, и не вѣдѣ мужѣ. егда (ж) и гл҃ала быхъ** (*ОБ 1581*, 121 зв.), *Отчаялъ же ся быхъ своего живота и ... съзвах іерея* (*ПМ*, 120),

хощѣ жити еди(н) тако же и прежд(д)ѣ бы(х) обык(ъ) (ПКП 1661, 7 зв.),
 Егда же восхотѣ лѣти (масло) въ Кандила се видѣ мышѣ в(ъ)падшѣ
 ... тогда ... шедѣ во(з)вести Прп(д)вномѣ, гл҃а: съ всаки(м)
 оутвержденіем(ъ) покрылѣ бѣхѣ сосѣдѣ (ПКП 1661, 70).

2-а ос. одн. (див. вище наведені приклади).

3-я ос. одн.: іаковѣ ... взя камень иже бѣ положилѣ възглавіе себѣ
 (ОБ 1581, 13), видѣ ... сребреницѣ ..., ѿ тѣхѣ иже бѣ разда(л) (Лим. 1628,
 147), въ сосудѣ ... отъ вліяннаго вина оставалось бѣ (ПМ, 116), Кнѣзь ...,
 прійде ..., хотѣ видѣти ...: николи бо бѣ видѣлѣ Блженнаго (ПКП 1661,
 170), конь ..., его же купилѣ бѣше за шесть сотъ злотыхѣ, ... разболися (ПМ,
 72), Пребощенный ... почѣдися ... в семѣ (про приїзд єпископів), такъ
 никого же послалѣ бѣше по Єп(с)пы (ПКП 1661, 119 зв.).

2-а ос. мн.: аще бо ма прелстили бѣсте первѣе, ...: но оуже нѣтъ ...
 имамѣ побѣдити васѣ (ПКП 1661, 152);

3-я ос. мн.: видѣ ... дѣти играючи ... подовѣшася єп(с)пшм(ъ), тако
 же в(ъ) цркви бѣхѣ видели (Лим. 1628, 164 зв.), Госѣди же, и иже бѣхѣ
 видѣли его прежде, такъ слѣпѣ бѣ, гл҃ахѣ (ЄвЛ 1644, 337 зв.), врази ..., аще
 и ослабѣлы бѣху ... дерзнуша наки на брань (Син. 1680, 182), възвратися
 іосифѣ ... і иже бѣша шли погрести ѿца его (ОБ 1581, 24 зв./2), Вдѣша
 кѣпцы и мѣсцю, таже бѣша привезли (ПКП 1661, 114 зв.), Госѣди же,
 и иже бѣхѣ видѣли его прежде, такъ слѣпѣ бѣ, гл҃ахѣ (ОБ 1581, 5/49/2).

Особливістю розглянутого матеріалу порівняно зі старослов'янською мовою є 1-а ос. одн. з допоміжним дієсловом у формі аориста бѣхѣ (не представлена в старослов'янській мові [61, с. 280; 293, с. 174; 62, с. 323]). Поширення її було, можливо, зумовлене необхідністю підкреслити значення доконаного виду. Загалом же, помітної різниці в семантиці між формами з різними допоміжними дієсловами немає. Кількісні співвідношення у вживанні бѣ, бѣше, бѣхѣ, бѣша, бѣхѣ такі ж, як і при самотійному функціонуванні.

Допоміжні дієслова у складі давноминулого часу перебувають як у пре-, так і в постпозиції, переважно вони не відділені від дієприкметника, хоч в окремих випадках між компонентами вжиті інші одиниці, не тільки короткі форми займенників та частки, як у перфекта, а й повнозначні слова: **кѹпецъ ... иже бѣ осла взалъ, идаше** (Лим. 1628, 80 зв.), **не ѿлѹчашесѧ ѿ Прп(д)внагѡ ... бѣ во оуже прп(д)внѣй болѣзнію зѣлѡ изнемоглъ** (ПКП 1661, 82), **Бѣша же и Боларе мнѡзи пришли, но и тѣи пре(д) вратѣ стоахѹ** (ПКП 1661, 83 зв.). Якщо в реченні йдеться про кілька дій, що відбулись раніше інших, то формою давноминулого часу позначається лише одна з них: **Прп(д)внѣи ѿцѣ, во(з)бранахѹ емѹ ... сего сотворити (затворитися) ...: воспоинахѹ бо, како тѹ ѡдолѣл(ъ) баше вра(г) Ісакію и Никите, ... и(х) же єдва ... мѡтвами, воз(д)вигош(а)** (ПКП 1661, 158 зв.), **Никонъ [иже прп(в)ногѡ пострѣже, та же с(ъ) Пещерѣ ѿшелъ бѣ] возвратисѧ** (ПКП 1661, 60). У *ПКП 1661* виявлено речення, у якому дві дії, що відбулись раніше іншої, позначені двома формами давноминулого часу, але з одним допоміжним дієсловом: **Антѡній, слѹжаше ... Ісакію ...: єго же дѡволъ, ... баше пре(л)стилъ, и єли живѧ ѡставил(ъ)** (ПКП 1661, 12).

Інколи значення давноминулого часу підсилюється лексично (словами **первѣе** або **прежде**): **иде ... вѣ пѹстѣню ..., ... идеже сѣтворилъ бѣ первѣе хра(м)** (ОБ 1581, 5 зв.), **сей бо члѣвкъ прежде поработилъсѧ баше врагѹ ..., послѣди же ... прихож(д)аше къ Бѹ** (ПКП 1661, 163 зв.), **повелѣ Келаръ пекѹщимъ, да ... испекѹт(ъ) ѿ мѡки тоѡ, єѧ же бѣ реклѣ прежде не иматъ** (ПКП 1661, 85 зв.).

Проаналізовані форми плюсквамперфекта частіше представлені в підрядних реченнях (приклади див. вище), однак трапляються й у незалежних (із тим же значенням): **Аврам же и Сар(ъ)ра стара бѣста, ... и минѹла баше Саррѣ женскаѧ немоцѣ** (ОБ 1581, 7/2), **прп(д)внѣй ѿцѣ ..., положилъ баше оуставъ Вратарѹ, да по ѡгаденіи ѡбѣд(а) не**

Ѡверзає(т) никомѸ же (ПКП 1661, 58 зв.), бѸсурмане устремилися бяху ... на бѸгство (Син. 1680, 182).

Дослідниця М. Н. Шевельова, проаналізувавши особливості використання давноминулого часу в російських церковнослов'янських текстах XV–XVI ст., з'ясувала, що в них ця форма виконує виокремлювальну функцію і є маркованою (насамперед це стосується форми старого типу [366, с. 8]) як ознака «високого» стилю [368, с. 62]. Такі характеристики можна застосувати й до плюсквамперфекта розглянутого матеріалу. Ця форма в церковнослов'янських текстах кінця XVI–XVII ст. уживалась насамперед тоді, коли була необхідність підкреслити давноминулість дії. Передумання в минулому могли позначати й форми аориста чи перфекта. Крім того, старий давноминулий час з огляду на його відсутність на той час у пам'ятках української мови [203, с. 140; 9, с. 319–320; 156, с. 220; 366, с. 34] був яскравою характерною ознакою церковнослов'янської.

Отже, проаналізований матеріал засвідчив, що давноминулий час в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. функціонував як окрема часова форма. Існування її, очевидно, підтримувалось, крім традиційності церковнослов'янських текстів, ще й тогочасною українською мовою, в якій давноминулий час був відносно поширеним. Яскравою характерною ознакою розглянутого матеріалу порівняно з українською мовою був давноминулий час старого типу.

6.4. Форми умовного способу

У старослов'янській мові умовний спосіб утворювався поєднанням дієприкметника на -лѣ з особливими формами допоміжного дієслова **бѸТИ** (**вимь, би, ви, вимѣ, бѸ, бѸ**) або з аористом цього ж дієслова (**бѸхѸ, бѸ, бѸ, бѸхомѣ, бѸсте, бѸше**) [61, с. 281; 293, с. 182].

Подібні утворення існували й в інших слов'янських мовах на ранніх етапах розвитку [76, с. 321–322]. Згодом у більшості з них, зокрема й у східнослов'янських, форми умовного способу змінювались у напрямку

перетворення допоміжного дієслова в частку [76, с. 331–332]. Про це свідчать, зокрема, давні східнослов'янські пам'ятки писемності, в яких уже з XIII ст. дослідники фіксують умовний спосіб без узгодження допоміжного дієслова з дієприкметником [304, с. 244; 101, с. 304–305; 9, с. 330; 347, с. 47]. Однак процес перетворення **бѣти** в частку був тривалим, ще й у XVI ст. в українських пам'ятках широко представлені форми з допоміжним дієсловом, особливо в 1-й ос. одн. й мн. [156, с. 238].

Розглянутий матеріал свідчить про те, що, очевидно, таким же шляхом здійснювався розвиток форм умовного способу й у церковнослов'янській мові, але у зв'язку з впливом традицій повільнішим темпом. Пам'ятки кінця XVI–XVII ст. представляють один з етапів цього розвитку.

Далі подаємо характеристику форм умовного способу за особами.

Форми 1-ї ос. одн. утворені поєднанням дієприкметника на **-лъ** й допоміжного дієслова **бѣхъ**, **бѣмъ** або **бѣ**. У *СмГр* утворення з **бѣхъ** та **бѣмъ** подані як різні часові форми умовного способу [239, с. 121]: **настоѣщее: ... аще бѣмъ ... чель ... Прехоѣщее: ... аще бѣхъ чель** (255). Однак такі рекомендації не відображали тогочасної практики. Про це свідчать обстежені пам'ятки, в яких основним варіантом форми 1-ї ос. одн. (а в більшості пам'яток і єдино можливим) є утворення з **бѣхъ**: **аще не сіа ради винчы, с тобою пребѣмъ бѣхъ** (Лим. 1628, 14), **аще бѣ не законъ твой ..., ... погивлъ бѣхъ** (Тр. 1646, 756), **подобаше ти вдати сребро мое торжникомъ(ъ), и пришедъ азъ взалъ бѣхъ своє съ лихвою** (ПКП 1661, 43 зв.). **Бѣмъ** представлене поодинокими вживаннями лише в *ОБ 1581* та в *ПКП 1661* (а також у *СмГр* у прикладах), при цьому в *ОБ 1581* утворення з **бѣмъ** зафіксовано в межах однієї фрази поряд із **бѣхъ**: **їіль аще бѣ в(ъ) пѣти моа ходилъ, ... враггы его смирилъ бѣхъ, и на стѣжающаа имъ възложилъ бѣ(м) рѣкѣ мою** (ОБ 1581, 3/16 зв.), **до смѣрти ... слѣжилъ бѣмъ ... болашимъ(ъ)** (ПКП 1661, 226 зв.), **хотѣлъ бѣмъ ... Бѣхъ послѣжити** (ПКП 1661, 284). 1-а ос. одн. з **бѣ** зафіксована лише в *ОБ 1581*,

також разом із **бѣмъ** у межах одного речення: **аще бѣ врагъ поноси(л) ми, претерпѣлъ бѣм(ъ) оубо. И аще бѣ ненавѣдай ма на ма велерѣчевалъ, оукрыл бѣ сѧ** (ОБ 1581, 3/10 зв./2).

У 2-й ос. одн. до складу форми умовного способу, крім дієприкметника на **-лъ** та **бѣ** (як у старослов'янській мові), входить дієслово **еси**. Воно є необхідним для вказівки на 2-гу особу: **кто възвѣсти тебѣ яко нагъ еси, аще не бѣ ѿ древа ... галъ еси** (ОБ 1581, 2), **хотѣхъ, да бѣ еси имѣлъ м(ъ)здѣ** (Лим. 1628, 6 зв.), **смѣрти не желай, прійдет(ъ) бѣ аще бѣ и не хотѣлъ еси** (ПКП 1661, 210). Якщо в межах речення форма повторюється, **еси** може не повторюватись: **аще бѣ сѧ** (царство небесне) **имѣлъ во оумѣ не бѣ изволилъ еси, изыйти ѿ келїа своєа** (Лим. 1628, 107 зв.). Крім того, зафіксовано кілька вживань без **еси**. Цей елемент відсутній, коли є інші засоби вираження другої особи або таке значення зрозуміле з контексту: **молах(ъ) тѧ, да бѣ сѧ подвижа(л) в дѣи своє(й)** (Лим. 1628, 30 зв.), **аще бѣ ми повѣда(л) ѿпустилъ тѧ бѣхъ** (ОБ 1581, 14 зв.). Форми з **еси** рекомендовані в *СмГр* [239, с. 121], вони вживалися й в українській літературній мові XVI ст. [156, с. 240].

3-я ос. одн. в усіх випадках зафіксована лише з **бѣ**: **со(н) видѣхъ иже бѣ ми кто сказалъ єго** (ОБ 1581, 19 зв.), **аще не Г(с)дѣ помогъ бѣ ми ... вселиласѧ бѣ вѣ адъ дѣа моа** (Лим. 1628, 11), **тѣло ... яко же бѣ ново погребено бѣло пребѣсть** (Тр. 1646, 803).

Форми 1-ї ос. мн. завжди утворюються поєднанням дієприкметника на **-лъ** у множині та допоміжного дієслова **бѣхомъ**: **Который оубо имѣли бѣхомъ ѿвѣтъ рещи** (ІЗ 1609, 6), **Аще бѣ и хотѣли бѣхомъ оусердне тѧ славити ..., то трѣды и подвиги твоа превосходѣтъ нашъ разѣмъ, аще восхотѣли бѣхомъ наслѣдовати тѧ в житїи, крѣпости толикиа не имамы** (ПКП 1661, 40 зв.), **аще бѣхо(м) васъ видѣли ..., просили бѣхомъ оу васъ ... ходотайства къ старцѣ** (ПКП 1661, 175). Утворень із *бы* та *есмы*

(чи *смы* або *смо*), представлених на той час українській літературній мові [156, с. 241–242] і рекомендованих у *СмГр* [239, с. 121], не зафіксовано.

2-га ос. мн. представлена хоч лише кількома уживаннями, однак двома варіантами. Частотнішим є варіант із **бъсте**: **Аще ли бѣсте вѣдали, что есть мл(с)ти хоцѣ, ... николи же всѣж(д)али бѣсте неповинныхъ** (ЄвЛ 1644, 37), **аще бѣсте братіе вопросили кое ест(ъ) житіе нше?** (ПКП 1661, 26). В *ОБ 1581* зафіксоване утворення з **бѣ** та **есте**: **да бѣ исповѣдали есте чадомъ своимъ** (ОБ, 29 зв.). Такий варіант зафіксований і в тогочасній українській літературній мові [156, с. 243].

У 3-й ос. мн. засвідчено також два різновиди форм умовного способу: з допоміжним дієсловом в аористі (**бѣша**) та з елементом **бѣ**, що вже сприймався, очевидно, як частка. Кількісно переважають нові форми (з **бѣ**): **Бтажаніа ... аще и многа бѣли бѣ ... могоуцем(ѣ) ... сіа строити не соуцѣ ... погиваютъ** (ІЗ 1609, 3), **тцаніе творахѣ размышляюще, где бѣ сицевоє тѣло ... вврѣсти могли** (Тр. 1646, 802), **аще бѣ Пещеры ... бѣли мѣсто(м) хранащимъ телеса нетлѣнна, то противнагѣ бѣ естествоѣ своемѣ дѣйствиа не имѣли** (ПКП 1661, 3 нн). Поширення форм із **бѣ** пояснюється, очевидно, впливом української мови, в пам'ятках якої, за спостереженнями дослідників, представлені лише вони [156, с. 243–244]. Зрідка трапляються утворення з **бѣша**: **аще бѣша приспѣли дніє смрти ѿца моего** (ОБ 1581, 12 зв.). Форм із **вѣхѣ**, рекомендованих поряд з варіантами з **бѣша** в *СмГр*, не зафіксовано.

Не представлені також в обстеженому матеріалі форми з допоміжним дієсловом у двоїні. У випадках, коли йдеться про умовну дію, яка стосується двох осіб, використовується форма 3-ї ос. мн. з **бѣ**: **Истиннѣ бѣти ... како же и сіе, да бѣ Феодоръ Студитъ и Стефанъ, хвалили Римскѣю Цркѣ(в)** (ПКП 1661, 26 нн), **аще бѣ тогѣ ради тѣло ... ѿца ... Антоніа не бѣло оу нас(ъ) ..., понеже Нестор(ъ) ... в том(ъ) не написа: то ниже**

тѣлеса сѣхъ) ... Петра и Павла бѣли бѣ в Рѣмѣ, понеже в томъ ... нѣстѣ) написанѣ (ПКП 1661, 28 нн).

Крім того, в розглянутому матеріалі зрідка трапляються умовні конструкції без дієприкметника на -лѣ. У всіх випадках тут виступає елемент бѣ, який може поєднуватись із дієсловом в імперфекті або аористі чи з інфінітивом: коликѣ в злѣхъ члѣци имѣтѣ) тѣаніе, толкѣ паче на добродѣтѣ(л) подобаше бѣ тѣатисѣ: мнози бо в позорище(х) тѣаніе имѣтѣ, ...: в(ѣ)мѣсто снхъ всѣхъ(ѣ) приложиша бѣ тѣаніе на блѣгочестіе (Лим. 1628, 109 зв.), аще бѣ вѣ Годомѣхъ бѣша силы бѣвшѣ вѣ тѣвѣ, прѣвѣли бѣ до днешнѣго дне (ЄвЛ 1644, 26), аще бѣсте братіе вѣпросили коє єстѣ) житіе нѣше? Ѡвѣцати бѣ лѣпо, такѣ днѣ в(ѣ)черашній (ПКП 1661, 26). Випадки вживання умовних конструкцій без дієприкметника на -лѣ представлені в старослов'янській мові [61, с. 282], трапляються й у староукраїнській, однак тільки з *би* [156, с. 241, 244], як і в розглянутому матеріалі.

Крім описаних конструкцій, виявлена особлива форма умовного способу, яка складається з допоміжного дієслова (бѣсте) та основного у давноминулому часі: аще бѣсте мене не затворили бѣли, азѣ пришедѣ) помоглѣ) бѣхъ(ѣ) ємѣ (ПКП 1661, 176 зв.). Її інколи називають минулим умовним часом [145, с. 305]. Вона засвідчена й українськими пам'ятками з XVI ст. [156, с. 244–245; 145, с. 305].

При творенні заперечних форм умовного способу частка не могла стояти як перед допоміжним дієсловом (чи часткою), так і перед дієприкметником. У 1-й ос. одн. та 1-й і 2-й мн. не частіше перед допоміжним дієсловом: аще бѣ ми возвѣстили Ѡца ... воставша Ѡ мртѣвѣ(х), то не бѣ(х) тако радовалсѣ, тако же в приходѣ твоємѣ (ПКП 1661, 79 зв.), аще бо бѣхом(ѣ) имѣли страхѣ Бжій, не бѣхом(ѣ) таковаѣ творили (Лим. 1628, 181 зв.). В інших особах частка не могла вживатись як перед дієприкметником, так і перед бѣ: Аще бѣ єси самѣ не

совершилъ, еже мы начахомъ, тѣшаніе наше было бы праздно (ПКП 1661, 7 нн), пакъ єдинагѡ нѣст(ь) времени в(ъ) не же бы члѣвкъ не насладилса твоегѡ блгодѣтелства (ПКП 1661, 8 нн), аще бы здѣ былъ еси Гї, не бы оумерлъ Лазаръ (ТрЦв 1631, 30). Місце заперечної частки переважно перед бѣхъ, бѣхомъ, бѣсте, можливо, пояснюється тим, що ці форми ще сприймалися як допоміжні дієслова, тоді як бѣ в 2-й і 3-й особах одн. та 3-й мн., очевидно, вже стало часткою.

Отже, розглянутий матеріал продемонстрував, що давня система форм умовного способу в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. зазнала певних змін. Проявилися вони насамперед у тому, що аористні форми допоміжного дієслова почали втрачати здатність виражати особові значення й перетворювались лише на засіб вираження умовності. Тому форма бѣ поширилася з 2-ї та 3-ї ос. одн. на 3-ю й частково 2-гу ос. мн. та 1-у одн. Зумовлені ці зміни, з одного боку, самою логікою розвитку системи форм умовного способу, а з іншого, впливом тогочасної української літературної мови, в якій дослідники фіксують такі зміни. Впливом української мови, на нашу думку, можна пояснити використання в обстеженому матеріалі особливої форми «умовного минулого часу».

6. 5. Форми наказового способу

У давнину у слов'янських мовах наказовий спосіб мав окремі форми для всіх осіб усіх чисел. Це засвідчують пам'ятки старослов'янської мови, у яких ці форми збереглися для дієслова бѣти [61, с. 253–254]. Згодом «зайві» з огляду на значення форми зникали, і вже в старослов'янській мові наказовий спосіб представлений переважно в 2-й ос. всіх чисел, рідше в 1-й мн. і дв. [61, с. 254]. Такий же набір форм наказового способу характерний і для староукраїнської мови, хоч у ній у пам'ятках XVI ст. форми двоїни вже відсутні [156, с. 246]. У церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. наказовий спосіб представлений переважно формами 2-ї ос. одн. та 1-ї й 2-ї

мн. Зафіксовані також у невеликій кількості синтетичні форми 3-ї ос. одн. та 1-ї й 2-ї дв. Наказовість стосовно 3-ї ос. всіх чисел передавалась переважно описовими конструкціями з часткою **да**.

2-а ос. одн. тематичних дієслів у проаналізованому матеріалі має, як і в старослов'янській мові, закінчення **-и**: **възри на нѣо и съчти звѣзды** (ОБ 1581, 15 зв./2), **деснѣмъ овцамъ ма съпричти** (ТрЦв 1631, 86), **внѣши Бѣе мѣтвѣ мою** (ТрЦв 1642, 195), **Чти оца и мѣръ** (ЄвКП 1697, 51). В одному випадку, у *ВВ 1594*, закінчення позначене літерою **ї**: **повелї ми ... погрести ѿца моего** (ВВ 1594, 128). У старослов'янській мові при творенні 2-ї ос. одн. наказового способу дієслова **решти** відбувалось чергування кореневого голосного з **ь** (**рьци**) [61, с. 332; 62, с. 227]. У розглянутому матеріалі ця форма представлена здебільшого без кореневого голосного: **рци** (**рцты**), **ръцты** (ОБ 1581, 3/6 зв./2). Зафіксовані поодинокі форми (у *ЄвЛ 1644*) з відновленим **є**: **реци слово** (22), **реци нам(ъ)** (83).

Форма 2-ї ос. одн. наказового способу **бѣти** утворюється, як і в старослов'янській мові, від основи **бѣд-**: **бѣди ми ... зашититель** (ОБ 1581, 3/5 зв./2), **прѣбѣди в(ъ) вертепѣ** (Лим. 1628, 14 зв.), **не бѣди како же лицемѣри** (ЄвКП 1697, 16). Інші нетематичні дієслова, а також дієслово **видѣти**, в 2-й ос. одн. представлені переважно формами на **-ждѣ** (рідше на **-ждь**). У *СмГр* рекомендовані лише утворення на **-ждѣ**: **Гли /даю, вижю, вѣмъ, гамь: ... Повелителе(н) твора(т) на /ждѣ: такъ /виждѣ, вѣждѣ: гаждѣ, даждѣ** (289). Однак єдино можливими варіантами вони є тільки в цій граматиці: **продаждѣ имѣнїа твоа /и даждѣ ници(м)** (420) і ін. У більшості інших обстежених пам'яток використовуються форми і на **-ждѣ**, і на **-ждь** (при цьому форми на **-ждѣ** кількісно відчутно переважають лише в *ОБ 1581* та *ПМ*): **даждѣ ми слово** (Азб. 1578, 37) – **въздаждѣ ми радость** (Азб. 1578, 5 зв.), **подаждѣ ... силѣ** (ОБ 1581, 3/5 зв./2) – **даждѣ намъ хлѣбѣ** (ОБ 1581, 23/2), **заколи ї гаж(д)ѣ** (ВВ 1594, 55 зв.) – **вса ... продаждѣ, и даждѣ ницѣмъ** (ВВ 1594, 88 зв.), **съсудецѣ даждѣ ми** (ПМ, 100) – **не предаждѣ ...**

въ руки врагъ нашихъ насъ (ПМ, 150), **Виждь смїренїе мое** (ПКП 1661, 50) – **гаждъ тѡ зелїе** (ПКП 1661, 171 зв.). У деяких пам'ятках виявлені лише форми з кінцевим **ѣ**: **Даждъ показанїе** (ЗизГр, 22), **даждъ ми слово** (Лим. 1628, 1 зв.), **вѣж(д)ѣ смѣренїе наше** (ТрЦв 1631, 728), **въздаждъ радость** (ТрЦв 1642, 191 зв.), **вѣж(д)ѣ да никомѹ же повѣдаєши** (ЄвЛ 1644, 22), **Подаждъ оутѣшенїе** (Тр. 1646, 506), **подаждъ ми** (МО 1680, 1 зв.). Зафіксовано також кілька утворень на **-жъ** (не на **-ждъ**): **гажъ медъ** (Букв. 1574, 72; Азб. 1578, 44 зв.), *дажъ злый рабе требующимъ* (ПМ, 56). Форм **дади**, **вѣди**, **гади**, уживання яких М. Смотрицький допускав поряд з утвореннями на **-ждъ** (290), не зафіксовано.

Крім того, в аналізованій групі трапляються розмовні форми (на зразок **дай**). Вони, хоч і представлені загалом поодинокими вживаннями, виявлені в кількох пам'ятках: **Просащємѹ ... дай** (ОБ 1581, 5/3 зв.; ЄвЛ 1644, 14 зв.; ЄвЛ 1690, 15; ЄвКП 1697, 15); *милосердіе подай намъ* (ПМ, 157), **Ликъ: Подай Гди** (Тр. 1646, 752, 889), **не предай же насъ врагомъ** (ПКП 1661, 101 зв.). Ці форми з'явилися, очевидно, в результаті впливу укрїнської мови.

Давня синтетична форма 3-ї ос. одн. наказового способу була омонімічною 2-й. В обстеженому матеріалі вона представлена переважно утворенням **бѣди**: **Гарра бѣди има ей** (ОБ 1581, 7), **се ти бѣди знаменїе** (ПКП 1661, 210 зв.), **іако же вѣрова(л) єси бѣди тебѣ** (ЄвЛ 1690, 23 зв.), **по вѣрѣ ваю бѣди вама** (ЄвКП 1697, 28 зв.). Уживання інших дієслів у цій формі поодинокі: **сѣди Бѣ междѹ мною и тобою** (ОБ 1581, 6 зв.).

Форми 1-ї та 2-ї осіб мн. й дв. наказового способу в старослов'янській мові, як і в східнослов'янських мовах у давнину, мали закінчення **-ѣмь**, **-ѣте**, **-ѣвѣ**, **-ѣта** для дієслів I й II класів (за основами теперішнього часу) та **-имь**, **-ите**, **-ивѣ**, **-ита** для дієслів III, IV, V класів [61, с. 252; 346, с. 205; 9, с. 334–335]. Однак уже в давнину утворення з **ѣ** впливали на інші форми. І в старослов'янській мові, і в східнослов'янських пам'ятках з XI ст. дослідники фіксують уживання **ѣ** замість **и** в закінченнях наказового способу

[61, с. 252; 9, с. 335]. У староукраїнській мові зафіксовані взаємовпливи цих форм [156, с. 248–251], виявлені вони й у розглянутому матеріалі.

У 1-й ос. мн. давні закономірності вживання **-ѣмъ** та **-имъ** загалом зберігаються: **Вѣтви ... принесѣмъ** (ТрЦв 1631, 30), **Возмѣмъ(ъ) ... Моцты ... и пренесѣмъ(ъ) ихъ(ъ)** (ПКП 1661, 87), **Пойдѣмъ къ Василію** (ПКП 1661, 285 зв.), **Г҃ помлїмса** (ТрЦв 1631, 43), **Тогw пѣти держи(м)са** (ПКП 1661, 57 зв.), **Дадимъ Б҃҃҃ величїе** (ТрЦв 1631, 625). Зафіксовані й випадки, коли **ѣ** уживається замість **и** або, рідше, навпаки: **Предадѣмъ и семѸ слово** (ІЗ 1609, 29), **поклонѣмса** (СмГр, 36), **въ кротости и страстѣ Х҃҃҃ пристѸпѣмъ(ъ)** (ТрЦв 1631, 54), **Молю васъ ... не лѣнѣ(м)са** (ПКП 1661, 15 зв.), **отъ злыхъ воспрямимъ дѣль** (ПМ, 141). Про поширеність такого варіювання свідчать однокореневі форми із **ѣ** та **и** в окремих пам'ятках, хоч 1-а ос. мн. наказового способу представлена загалом невеликою кількістю вживань: **животъ нашъ Х҃҃҃ Б҃҃҃ ... предадимъ** (Тр. 1646, 854) – **себе ... Б҃҃҃ предадѣмъ** (Тр. 1646, 51), **Молю васъ ... держѣмъ(ъ)са воздержанїа** (ПКП 1661, 15 зв.) – **Тогw пѣти братїе держи(м)са** (ПКП 1661, 57 зв.).

Зрідка трапляються випадки вживання 1-ї ос. мн. дійсного способу в значенні наказового: **въставше поїдемъ попростѸ** (ОБ 1581, 15 зв./2), **вси въсплещемъ(ъ): ..., и воскликнѣмъ(ъ)** (ТрЦв 1631, 624), **Пѣснь побѣднѸ воспоемъ вси** (ТрЦв 1631, 9).

2-а ос. мн. наказового способу утворюється за допомогою закінчень **-ите**, **-ѣте**. У *ВВ 1594* зафіксовано також **-їте**: **научїте вса языкы** (ВВ 1594, 36), **Просите, и дастъса вамъ, ищїте, и обрѣцете** (ВВ 1594, 102 зв.). У значній частині форм **ѣ** та **и**, як і в 1-й ос., вжиті відповідно до давніх закономірностей: **въстанѣте и изыйдѣте во(н)** (ОБ 1581, 8), **приведѣте снѣты** (ТрЦв 1631, 482), **живѣте w себѣ** (ПКП 1661, 7 зв.), **простите мѧ** (Лим. 1628, 5 зв.), **творите стези егw** (ЄвКП 1697, 6 зв.). Водночас зафіксована велика кількість взаємозамін **ѣ** та **и**. При цьому в більшості обстежених пам'яток представлені однокореневі варіанти з **ѣ** та

и: **растѣтеса и множитеса** (ОБ 1581, 4) – **раститеса и множитеса** (ОБ 1581, 4/2), **прїйдѣте вси вѣрніи** (ТрЦв 1631, 30) – **идите къ подающимъ** (ТрЦв 1631, 34), **прїйдѣте, братіе** (ПМ, 144) – **внїйдите въ царство небесное** (ПМ, 160), **вѣдѣте мѣдри** (ЄвЛ 1644, 17 нн) – **вѣдите готови** (ЄвЛ 1644, 86 зв.), **главчы ... Гѣи преклонѣте** (Тр. 1646, 99) – **главчы ... Гдѣи приклоните** (Тр. 1646, 84). Зрідка такі варіанти трапляються навіть і в межах одного речення: **Просите въ рече Г(с)дь, и не просто просѣте, но вѣрѣюще, и дастъ(ь)са вамъ** (ПКП 1661, 167). Причиною такого варіювання була, можливо, дія тенденції, виявленої дослідниками ще в старослов'янських пам'ятках [61, с. 252], а також, очевидно, те, що при читанні текстів, писаних церковнослов'янською мовою, в Україні кінця XVI–XVII ст. **ѣ** та **и** вимовлялися однаково.

У старослов'янській мові в наказовому способі множини і двоїни **ѣ** після м'яких приголосних міг переходити в **а**. Форми з таким переходом (**ицѣте, сѣвѣжѣте, плачѣте**) представлені в давніх писемних пам'ятках [283, с. 179; 61, с. 252; 62, с. 306]. Згодом **ѣ** відновився [293, с. 180], однак форми з **а** через традиційність церковнослов'янських текстів уживались, очевидно, ще протягом тривалого часу. Зрідка вони трапляються й у кінці XVI–XVII ст.: **въсплещѣте рѣками, въскликнѣте Бг҃ъ** (ОБ 1581, 3/9/2), **възыцѣте бѣ** (ОБ 1581, 3/13 зв.; ТрЦв 1631, 481).

Форми двоїни наказового способу представлені невеликою кількістю вживань. В 1-й ос. зафіксована тільки одна словоформа із закінченням **-ѣва** (замість **-ѣвѣ**, яке вживалось у старослов'янській мові): **посласта ова Патрїарха др҃г҃ ко др҃г҃ г҃люще, пакѡ Анастасий царъ оумре днесъ: пойдѣва да сѣди(м)са с ни(м)** (Лим. 1628, 21). Звук **а** в закінченні, очевидно, з'явився під впливом 2-ї ос. Крім того, трапляються випадки уживання 1-ї ос. дв. дійсного способу в значенні наказового: **рече Киинъ къ Авелю ..., поидевѣ оубо на поле** (ОБ 1581, 2 зв.), **азъ(ъ) ти се г҃лю: помлѣвѣса семѣ Прп(д)вномѣ Моисею** (ПКП 1661, 198 зв.).

У 2-й ос. дв. дієслова мають закінчення **-ѣта** або **-ита**: **возва Мовсїи ... снѣты озилевты ... пристѣпита и възмѣта брата своа** (ОБ 1581, 48 зв.), **Прп(д)внѣи Оцѣты ... не велита ма погѣвити ... молита же са Пр(с)теи Г(с)пжи** (ПКП 1661, 118), **видѣ два брата ... И гла има градита по мнѣ** (ЄвЛ 1644, 9 зв.; ЄвЛ 1690, 10; ЄвКП 1697, 10).

Характерною особливістю розглянутих форм наказового способу є те, що ненаголошені **и** та **ѣ** в них після приголосних в усіх випадках (за винятком утворень від основ на **-й** на зразок **помилѣй, ревнѣй** і под.) зберігаються: **остави тѣ дарѣ твоей** (ВВ 1594, 51 зв.), **помажи главѣ свою** (ЄвЛ 1690, 18). **оуслѣшите гласѣ мой** (ОБ 1581, 2 зв.), **не плачите, възскрѣсе гѣ** (ТрЦв 1631, 380). В українській мові цього часу ненаголошені **и** та **ѣ** у формах наказового способу після приголосних здебільшого редукувалися [156, с. 247, 250].

Задньоязикові приголосні перед закінченнями наказового способу практично в усіх випадках змінюються, як і в старослов'янській мові [61, с. 330–332], за другим перехідним пом'якшенням: **лѣзи съ мною** (ОБ 1581, 18 зв./2), **рци ми слово** (Лим. 1628, 7 зв.), **не посѣци мене** (Тр. 1646, 83), **толцѣте, и ѿверзетса вамѣ** (ЄвЛ 1644, 19 зв.), **не пецѣтеса, какъ или что възгѣте** (ЄвКП 1697, 31). Виняток становлять лише поодинокі утворення (у *ВВ 1594*) із чергуванням **г/ж**: **не лжите** (ВВ 1594, 76), **не лжыте** (ВВ 1594, 118 зв.). В українській літературній мові цього часу **з, к** перед **и** в наказовому способі під впливом форм дійсного способу переважно переходили в **ж, ч** [304, с. 254; 9, с. 333; 156, с. 247].

Крім того, в окремих випадках у розглянутих формах після **ц** та **ж** могли виступати закінчення з **ѣ**: **рцѣ братїи** (ОБ 1581, 22/2), **зракѣ прегрѣшенїи сѣвѣцѣ** (ТрЦв 1631, 87), **Рцѣте Дщери Сїиновѣ** (ЄвКП 1697, 71) (див. також вище наведену форму **лжыте**).

Наказовість стосовно 3-ї ос. в старослов'янській мові передавалася переважно описовими конструкціями з часткою **да**, вони збереглися у давній

церковнослов'янській мові східних слов'ян, хоч у живому мовленні були відсутні [210; 275, с. 70, 99], у великій кількості представлені й у кінці XVI–XVII ст.: **рє(ч) Бѣ да бѣдетъ свѣтъ** (ОБ 1581, 1), **Іерев ... да сотворитъ слово** (Тр. 1646, 550), **да постыдѣтсѧ нечестивїи** (ОБ 1581, 3/6), **Братїа же мои ..., да не плачѣтъ мене, но себе да плачѣтъ и дѣлаъ своихъ** (ПКП 1661, 249). Конструкції з **да** були характерною ознакою власне церковнослов'янської мови і її обов'язковою нормою, яка підтримувалась і граматики кінця XVI – початку XVII ст. (ЗизГр, 52 зв.; СмГр, 253–254) [239, с. 83, 120–121]. Живомовних утворень із *хай* (*нехай*), які вживались у тогочасній українській мові [203, с. 143–144; 156, с. 250; 361, с. 46], в обстежених пам'ятках не виявлено.

Отже, проведений аналіз демонструє, що система форм наказового способу в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. зазнала впливу української мови того часу. Проявився він у паралельному вживанні **ѣ** та **и** в закінченнях, а також у використанні розмовних утворень від **дати** й похідних та в рідкісних випадках порушень у чергуванні приголосних. Водночас ці форми зберегли низку яскравих, фонетично виразних ознак (відсутність редукції ненаголошених **ѣ** та **и**, зміни задньоязикових приголосних перед цими звуками за другим перехідним пом'якшенням, особливі форми 2-ї ос. одн. нетематичних дієслів, описові конструкції з **да**), які, з одного боку, не перешкоджали розумінню текстів навіть і малопідготовленими читачами або слухачами, а з іншого, були засобами створення урочистого, небуденного стилістичного забарвлення.

6. 6. Дієприкметники

У старослов'янській мові (як і в інших слов'янських на ранніх етапах розвитку) залежно від особливостей значення дієприкметники могли бути активними й пасивними теперішнього та минулого часів [61, с. 272–276; 9, с. 265–268; 145, с. 258–265]. Згодом у різних слов'янських мовах доля дієприкметників склалася по-різному. В українській мові, зокрема, широко

вживаними залишилися тільки пасивні дієприкметники минулого часу, інші або зовсім зникли (як активні дієприкметники минулого часу та пасивні теперішнього) або функціонують максимально обмежено (як активні дієприкметники теперішнього часу). Уже в другій половині XVI ст. в пам'ятках української мови активні дієприкметники минулого часу та пасивні теперішнього, за спостереженнями дослідників, майже не представлені [156, с. 257, 259]. Пізніше з широкого вжитку виходять й активні дієприкметники теперішнього часу, можливо, тому, що сприймалися як одиниці насамперед книжні [9, с. 344].

Особливістю церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. порівняно з тогочасною українською були чотири традиційних різновиди дієприкметників. При цьому всі вони були широко вживаними й могли мати як іменні, так і займенникові форми.

6.6.1. Активні дієприкметники теперішнього часу

Активні дієприкметники теперішнього часу в розглянутому матеріалі утворюються від основ теперішнього часу, переважно недоконаного виду, за допомогою суфіксів *-ѹци-* (*-юци-*), *-аци-* (*-лци-*). Східнослов'янські відповідники цих суфіксів, *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), які переважали на той час в українській літературній мові [203, с. 157; 156, с. 255–256; 370, с. 211], в обстежених пам'ятках не виявлені.

Суфікс *-ѹци-* (*-юци-*) приєднується до основ дієслів першої дієвідміни, *-аци-* (*-лци-*) – другої: *Ѡрѣкаюса досаждаюцаго тебѣ* (ІЗ 1609, 6 зв.), *идѹчимъ же имъ с(ъ) тѣломъ, звѣзда ... гависа* (Лим. 1628, 5), *вдаша епископію ... отступнику, всѣмъ православнымъ плачуцимъ и рыдающимъ* (ПМ, 61), *да ... покръютъ свѣтило свѣтлцее* (ОБ 1581, 61/2), *Лвты приходацтыя в(ъ) вертепъ пріймаше* (Лим. 1628, 2 зв.). Дієслово *бъти* утворює активний дієприкметник теперішнього часу від основи *с-* за допомогою суфікса *-ѹци-*: *моуіи кротокъ есть зѣло, паче всѣх(ъ) члкъ сѹцихъ на земли* (ОБ 1581, 66/2), *подаста ми ... и сѹцимъ со мною*

(Лим. 1628, 9 зв.), **сщєствитє(л)нѣ(м) ра(зличнѣ(х) рѡдѣ сщѣтѣмъ** (СмГр, 391). Форма **вѣдѣщій** використовується як прикметник із значенням «майбутній»: **во вѣдѣщемъ(ъ) вѣщѣ** (Лим. 1628, 47), **Чаю ... жизни вѣдѣщаго вѣка** (Тр. 1646, 48), **Прп(д)внѣый же много пошчи Кнѣза ... ѡ вѣдѣщемъ сѣдѣ** (ПКП 1661, 205 зв.). Від інших нетематичних дієслів активні дієприкметники утворюються, як і в старослов'янській мові [61, с. 344–350], також за допомогою суфікса **-щ-**: **мерзокъ бѣвѣ вѣдѣщи(м) мѡ** (ОБ 1581, 270), **в(ъ) подобіє телца гадѣщаго травѣ** (ОБ 1581, 3/21/2), **видѣ его гадѣца заколенаѡ** (Лим. 1628, 43). Випадків уживання **-щ-** (**-ющ-**) при основах дієслів другої дієвідміни чи **-щ-** (**-щ-**) при основах першої не зафіксовано. Не представлені вони й у тогочасній українській літературній мові [156, с. 255–257], на відміну від російської, де такі випадки виявлені [144, с. 285–286].

Творення активних дієприкметників теперішнього часу від дієслів доконаного виду для церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. загалом не було характерним, хоч поодинокі вживання таких форм трапляються в обстеженому матеріалі: **Г(с)динъ(ъ) ... солга на Иконѣ аки бѣ написанѣ бѣли Бгомъ ѡправдающимъ Алѡмпіѡ** (ПКП 1661, 165 зв.), **Людїє ... вѣроваша тогда тѣмъ мнїхомъ, ѡволгающимъ ... Алѡмпіѡ** (ПКП 1661, 165 зв.), **махиръ снїде взыскающій тебе** (ОБ 1581, 111/2). Подібні форми зі значенням вказівки на можливу дію або на ознаку, пов'язану з наступною дією, зафіксовані в старослов'янських [61, с. 378–379] та ранніх східнослов'янських пам'ятках і згодом у староросійських [144, с. 290]. Однак вони не прижилися ні в українській, ні в російській мові, фактично відсутні й у церковнослов'янській.

У ході аналізу активних дієприкметників теперішнього часу окремих коментарів потребують форми наз. в. одн. чол. р. У давніх слов'янських мовах, зокрема й у старослов'янській, у цих відмінках суфікси **-щ-** (**-ющ-**), **-щ-** (**-щ-**) були відсутні, і форми мали вигляд **идѣ, молѡ, знаѡ** [61, с. 272].

Згодом ці форми по-різному змінювались у складі коротких і повних дієприкметників. Короткі (**молл**, **знал** і под.) трансформувались у дієприслівники, а їхнє місце зайняли утворення з **-щ-** (**-ющ-**), **-ащ-** (**-лщ-**). Повні (на зразок **моллй**, **зналй**) уживались довше, згодом були замінені суфіксальними формами [144, с. 364]. Такі зміни відбувались і в церковнослов'янській мові, розглянутий матеріал демонструє один з етапів цих змін. Тут безсуфіксні форми наз. в. одн. чол. р. представлені не однаковою мірою серед коротких і повних дієприкметників. Короткі виявлені у великій кількості, однак переважна більшість з них уже є дієприслівниками. Лише зрідка вони використовуються в ролі означень або іменних частин присудків, що дає підстави вважати їх дієприкметниками: **гасте ... всл(к) скотъ дѣла пазногти, и копыто на двоє копыта** (ОБ 1581, 87), **юноша доброзраче(н) и бѣлаа носл ... прійде** (Лим. 1628, 83), **сей совръши гра(д) дѣдъ и бѣ подносасл на цр(с)тво** (ОБ 1581, 163). Замість коротких безсуфіксних форм наз. в. уживались суфіксальні, вони виявлені, хоч і в невеликій кількості, у більшості обстежених текстів: **то оузриши ... когда входящъ будеши къ ложници** (ОБ 1581, 206/2), **Гъюзъ есть часть слова ..., їнтыа части съвзвѣющъ** (ЗизГр, 84), **Предидетъ прилагателномъ сществителный: имѣщъ же свой емѣ правимъй падежь** (СмГр, 475), **гласъ трѣбы шѣмашъ(ъ) велми** (ТрЦв 1631, 136), **восѣл ... свѣтъ великъ, ѿимающъ зракъ члвкѣ** (ПКП 1661, 149 зв.).

Повні безсуфіксні й суфіксальні форми наз. в. чол. р. одн. в аналізованій період, очевидно, вважались однаково можливими варіантами. Про це свідчить *СмГр*, де ці форми подані як рівноправні: **чттъй /или чтѣщій** (262), **творай /или творашій** (297). Однак у розглянутому матеріалі значно переважають безсуфіксні утворення. Саме вони є, власне, основними варіантами повних дієприкметників теперішнього часу наз. в. одн. чол. р. Після основ на твердий приголосний ці форми закінчувалися на **-тъй** або **-ій** (після задньоязикових), після основ на м'який приголосний або

голосний – на **-ай** або **-ай** (в окремих випадках після голосних, а також після ж та жд): **Кленый же има гнѣ, смртїю да оумретъ** (ОБ 1581, 56 зв./2), *Единъ же отъ тѣхъ козаковъ, съзаци идыи, знаменіе творяше* (ПМ, 87), **изыйде изъ домѹ своегѡ, не имый оу себе ничто же** (ПКП 1661, 48 зв.), **Дше ...**, **иже везде сый** (Букв. 1671, 17), **прѣвѣхъ(ъ) весь постъ(ъ) не могйи** **двигнѣти и єдинѣ(м) составо(м)** (ПКП 1661, 197), **Злословай бо ѿцѣ или матери ... да оумретъ** (ІЗ 1609, 6), **слогъ на сли(т)ной оударенїе приемлай** (СмГр, 29), **Жаждай да граде(т) къ мнѣ** (ТрЦв 1642, 287), **Любай сына своегѡ оучаститъ емѹ рангы** (Букв. 1681, 58). Суфіксальні форми наз. в. одн. чол. р., хоч і виявлені в більшості обстежених пам'яток, представлені в них лише поодинокими випадками: **Положите(л)ный степень, єсть первый гласъ прилагате(л)наг, вещь простѡ знаменѹюцій** (СмГр, 44), **вбитаюцій во пещерѣ Лев старецъ** (Лим. 1628, 2 зв.), *Ігумень же, тогда тамо сущій ... моляше его* (ПМ, 53), **Сїе намъ(ъ) прѣ(д)лагае(т) Цр(с)твѹюцій Пр(о)ркъ реченїе** (ПКП 1661, 20 зв.).

Широке вживання безсуфіксних форм наз. в. одн. чол. р. повних активних дієприкметників теперішнього часу в церковнослов'янських текстах різних типів свідчить, очевидно, про те, що саме вони були нормативними для церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. Збереження та закріплення їх стало можливим, на нашу думку, завдяки фонетичній виразності. Певну роль відіграло також те, що подібні утворення на той час уже практично не вживались в українській літературній мові, тому вони стали яскравою ознакою «окремішності» церковнослов'янської мови, а також одним із засобів створення «високого» стилістичного забарвлення.

6.6.2. Активні дієприкметники минулого часу

Активні дієприкметники минулого часу в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. були досить широко вживаними одиницями. Представлені вони і повними, і короткими формами. Кількісно

в розглянутому матеріалі значно переважають повні, однак не є рідкісними й короткі. В українській літературній мові цього часу короткі форми майже не вживались [156, с. 257].

Утворюються проаналізовані активні дієприкметники минулого часу від інфінітивних основ доконаного (частіше) і недоконаного (рідше) видів за допомогою суфіксів **-вѣш-** (в наз. в. одн. чол. р. **-вѣ-**) та **-ѣш-** (в наз. в. одн. чол. р. нульовий). У ранній старослов'янській мові суфікс **-вѣш-** приєднувався до основ на голосні (крім **-и-**), **-ѣш-** – до основ на приголосні, на носові голосні, на **-рѣ-** та на **-и-** (в останньому випадку суфікс мав вигляд **-ѣш-**) [61, с. 247]. Згодом у системі цих форм відбувалися зміни, які полягали в поширенні суфікса **-вѣш-** на інші типи основ. Зокрема, вже в пам'ятках старослов'янської мови поряд із формами **моль**, **хваль** з'являються утворення **моливѣ**, **хваливѣ** [61, с. 274; 293, с. 182]. Фіксують їх і в церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції в XI–XIII ст. [188, с. 13–14; 229, с. 121–125], а також у пізніших пам'ятках [144, с. 296–298].

У церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. виявлені такі особливості творення цих дієприкметників.

Суфікс **-вѣш-** приєднується переважно до основ на голосні, **-(ѣ)ш-** – на приголосні: **женѣ познавшей ложе мужеско** (ОБ 1581, 121), *братіа же, отъ нихъ слышавшии, повѣдаша* (ПМ, 88), **каковѣ бахѣ совершавшии сѣ(ѣ) вами?** (ПКП 1661, 114), **хвалѣ воздавахѣ помогѣ(ѣ)шемѣ мнѣ** (Лим. 1628, 44), **сѣдшимѣ(ѣ) всѣмѣ братіамѣ(ѣ) ... пригласи Келара** (ПКП 1661, 62 зв.). За допомогою суфікса **-(ѣ)ш-** утворюються також дієприкметники від **ити** й похідних (від основи **шед-**) та від дієслів з основами на **-рѣ-**: **вѣстникомѣ прише(д)шимѣ** (ОБ 1581, 128/2), *Вшедшимъ же іереемъ* (ПМ, 106), **ѹмершимѣ вѣстаніе даровалѣ еси** (Тр. 1646, 886).

Дієслова з **-нѣ-** утворюють дієприкметники також переважно за допомогою суфікса **-(ѣ)ш-**, при цьому **-нѣ-** усікається: **Ѡдасть ... погившее** (ОБ 1581, 46 зв.), **верхѣ главѣ о҃сопшаго** (Лим. 1628, 5), **вѣрѣтеса**

изгившаа дра҃хма (ТрЦв 1631, 692). Зафіксовано лише кілька випадків, коли -н҃- зберігається й використовується суфікс -вш- (-в-). В основному це форми наз. в. ч. р. одн.: **иноплеменикѣ прикоснѣвѣйсѧ да оумретѣ** (ОБ 1581, 61), **коснѣвѣйсѧ горѣ, съмрѣтїю оумретѣ** (ТрЦв 1631, 136), **Лазара въздви҃гнѣвѣй Хѣ** (ТрЦв 1631, 23).

Також переважно за допомогою суфікса -(ѣ)ш- утворюються дієприкметники від дієслів з основами на колишні носові голосні: **наченшимѣ** же намѣ) **преносити, видѣхѣ** **иконома** (Лим. 1628, 4 зв.), **Распеншѣ** ти сѧ **Хѣ** **помрачисѧ свѣтѣ** (ТрЦв 1642, 234 зв.), *Взешу же намѣ* **ѣстнику ...пѣ** **нѧзи ...**, *нача ... благодарити* (ПМ, 56). Утворення з -вш- за таких умов представлені лише поодинокими вживаннями: **Глава Б҃гѣ** **начавшемѣ** и **совершившемѣ** (СмГр, 502), **изведите** **клавшаго** **внѣ** **полчища** (ОБ 1581, 56 зв./2).

Особливості творення проаналізованих активних дієприкметників минулого часу від дієслів з основами на -и- свідчать про те, що в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. продовжувала діяти тенденція до заміни форм із -ш- формами із -вш-. У розглянутому матеріалі більше половини активних дієприкметників минулого часу від дієслів з основами на -и- (263 з 408) мають у своєму складі суфікс -вш-. У більшості обстежених пам'яток (навіть невеликих за обсягом) зафіксовані однокореневі варіанти з обома суфіксами (інколи на одній сторінці): **согрѣш(ѣ)шимѣ** (Букв. 1574, 65; Азб. 1578, 41) – **сѣгрѣшившимѣ** (Букв. 1574, 65; Азб. 1578, 41), **с(ѣ)вѣш(ѣ)ше** **рождѣшомоусѧ** (ІЗ 1609, 38) – **ѡ** **родившагосѧ** **Дѣ** **хомѣ** (ІЗ 1609, 37 зв.), **видѣх(ѣ)** **старца ...** **преклоншасѧ** (Лим. 1628, 75 зв.) – **обрѣтохомѣ** же **ѡ** **шелца** **преклонивша** **колѣнѣ** (Лим. 1628, 65), **вл(с)венїемѣ** же **преставльшагосѧ ...** **ѡ** **ца** (ТрЦв 1631, 1) – **преставившѣ** **мѧ** **покой** (ТрЦв 1631, 692), **молитвѣ** **творитѣ** **над** **рожд(д)шею** (Тр. 1646, 19) – **равѣ** ... **днесь** **родившѣю ...** **прости** (Тр. 1646, 22), **за ...** **Г(с)да, ...** **трѣж(д)шагосѧ** (ПКП 1661, 4) – **потрѣдившимѣ** **сѧ**

братїамъ (ПКП 1661, 85 зв.). Особливо помітно переважають нові дієприкметники від дієслів з основами на **-и-** серед повних форм наз. в. одн. чол. р. (суфікс тут представлений варіантом **-в-**): **Гї ... сътворивтый нбо** и землю (ОБ 1581, 216/2), **кто ѿваливтый рѣкама камень ѿ Гроба; Кто изсѣшивтый Ѡмоковницѣ; ... кто насытивтый иногда множество ... аще не Хс̄ ... Кто просвѣтивтый слѣпца, и Прокаженыа wчистивтый; и Хромыа исправивтый и ходивтый по морю** (ТрЦв 1631, 413), **Не wженивтыйса печет(ъ)са w Г(с)днихъ, ... а wженивтыйса ... w мирскихъ(ъ)** (ПКП 1661, 191 зв.).

Старі повні форми наз. в. одн. чол. р. активних дієприкметників минулого часу від дієслів на **-и-** у старослов'янській мові закінчувалися на **-ей** (створей, изволей) [293, с. 192]. Вони рекомендовані в *СмГр* (творей, или /творшїй СмГр, 297; сотворей, или /сотворшїй СмГр, 298), однак у розглянутому матеріалі представлені лише поодинокими випадками: **Гѣ авлейса авраамѣ** (ОБ 1581, 27/2); **На(с) дѣла рождейса** (ТрЦв 1642, 41), **Бже ... рождейса ѿ стѣма Бѣа** (Тр. 1646, 32), **дїаволъ, авлейса въ wбразѣ Гс̄ Хвѣ** (ПКП 1661, 12).

Щодо форм наз. в. одн. чол. р. (без **-вш-** і **-ш-**) взагалі, то можна відзначити, що ці утворення, як і форми наз. в. одн. чол. р. активних дієприкметників теперішнього часу, були, очевидно, однією з яскравих ознак церковнослов'янської мови. Їхня широка вживаність є особливістю розглянутого матеріалу: **мни(х) ... живтый в(ъ) монастѣри** (Лим. 1628, 26), **Бл(с)венъ Бгъ ... избравтый насъ** (ТрЦв 1631, 2 нн), **священник проскомисавый погрѣши** (ПМ, 117), **Іерев же сѣдтый послѣшает(ъ) исповѣданїе** (Тр. 1646, 359). В українській мові цього часу такі форми не вживались [156, с. 257], дуже рідко вони були представлені в російській мові [230, с. 237], навіть у релігійній літературі [355, с. 73]. Відчутне «високе» стилістичне забарвлення цих форм було, очевидно, причиною того, що вони рідко замінювалися новими утвореннями (**бывшїй** замість **бывтый**). Такі

заміни в східнослов'янських пам'ятках дослідники фіксують уже з XII ст. [144, с. 363]. Згодом форми наз. в. одн. чол. р. із **-вш-** і **-ш-** стають звичними у східнослов'янських мовах. Були вони можливими, як свідчить *СмГр* (297–298), і в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст., однак у розглянутому матеріалі представлені лише поодинокими випадками: **оубившій дшѣ** (ОБ 1581, 106 зв.), **гѣла оумершій** (Лим. 1628, 68 зв.), *Стефан ... бывшій ... домовымъ отрочищемъ* (ПМ, 116).

Короткі форми наз. в. активних дієприкметників минулого часу (на зразок **въставъ**, **въземъ**) широко представлені в обстеженому матеріалі, однак вони вже є дієприслівниками і потребують окремого аналізу.

6.6.3. Пасивні дієприкметники теперішнього часу

Пасивні дієприкметники теперішнього часу, хоч і становлять кількісно найменшу групу дієприкметників, не є рідкісними в розглянутому матеріалі. В українській літературній мові цього часу вони використовувалися рідко [203, с. 172; 156, с. 259; 370, с. 213–214], більш поширеними були в російських пам'ятках, писаних книжною мовою [230, с. 292, 294].

Утворюються дієприкметники цієї групи від основ теперішнього часу переважно перехідних дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів **-єм-**, **-ом-**, **-им-**. Суфікс **-єм-** приєднується до основ дієслів I дієвідміни на м'який або шиплячий приголосний: **да знаема вѣдетъ сила его** (ОБ 1581, 3/21/2), **Вмѣстною вѣтъє(м)лютса реченіа ... /ѿ вѣтъ влагаемаа** (СмГр, 37), **озеро, нарицаемое Косоръ** (ПМ, 53), **оугнетаемъ(ть) землею, пребъхъ(ть) весь пост** (ПКП 1661, 197), **паирчи(к) на(д) писменъы пишемъы(й)** (ЗизГр, 87). Якщо основа закінчується на твердий приголосний, використовується суфікс **-ом-**: **во еди(н) же ѿ днѣй пасомъ вселъ ѿ лва, ѿиде ѿ него** (Лим. 1628, 80), **отъ великой болезни ели и ходити, ведомъ, можаше** (ПМ, 69), **храними да вѣдѣтъ(ь) (сосуди) и влюдомъы** (Тр. 1646, 17). Суфікс **-ом-**

має також дієприкметник від дієслова **вѣдати: се же быст(ь) вѣдомо всем҃ град҃** (Лим. 1628, 46 зв.).

Від дієслів II дієвідміни дієприкметники цієї групи утворюються за допомогою суфікса **-им-**: **долица носит҃ доим҃ыа** (ОБ 1581, 67), **страхо(м) ... съдр҃жими** (ВВ 1594, 142 зв.), **в с҃ществителны(х) ко чести и бе(з)честію во(з)носим҃ых҃** (СмГр, 397), *отъ враговъ палимыя храмы* (ПМ, 164), **Нѣкїй бѡ Брат҃ъ борим҃ъ быст҃ь страстїю на бл҃дѣ** (ПКП 1661, 194).

Невеликою кількістю вживань в аналізованій групі представлені дієприкметники, утворені від дієслів доконаного виду або неперехідних. Більшість форм, співвідносних з дієсловами доконаного виду, вказують на постійну, позачасову ознаку (властивість) об'єкта: **прокл҃(т) всак(ь) творай дѣла г҃на с небреженіем҃ъ. како не ток(ь)мо ѿ цр(с)твіа изгоними б҃ывають** (ВВ 1594, 3/113), *имъ же Богъ услаждается и умолимъ бывает* (ПМ, 175), **єлегійскїй стїхъ ... иройском҃ припражем҃ый пл(т)ма степен(ъ)ми состоит҃ь** (СмГр, 493), **в прилагателны(х) ... гласное в(ъ) оу҃с҃ѣчем҃ых҃ приемлюцих҃** (СмГр, 159). Утворення, співвідносні з неперехідними дієсловами, не мають значення пасивності і за семантикою дорівнюють активним дієприкметникам: **измѣна /мѣры ради стихотворны б҃ываемая** (СмГр, 497), **вса тварь измѣнашеса страхом҃ъ, зраци та на Кр(с)тѣ висима Х҃е** (ТрЦв 1631, 204), **по ш҃в҃ычаю б҃ываемое ей сл҃чилось** (про роди) (Тр. 1646, 35).

6.6.4. Пасивні дієприкметники минулого часу

В обстежених пам'ятках зафіксовані як повні, так і короткі форми пасивних дієприкметників минулого часу. Утворюються вони від основ минулого часу перехідних дієслів переважно доконаного виду за допомогою суфіксів **-н-** (**-нн-**), **-ен-** (**-енн-**) і **-т-**. Суфікс **-н-** (**-нн-**) приєднується до основ на **-а-** або **-ѣ-** (також на **-є-** із **-ѣ-**): **дан҃ым҃ъ нам҃ъ ѿ б҃а заповѣдем҃ъ** (ВВ 1594, 45), *Изгнанный из рая Адамъ* (ПМ, 152), **Сказанїе ... написанное**

Блженнымъ Симонимъ (ПКП 1661, 104), твори(т) ѿ повелѣн(ь)ны(х) емоу (ВВ 1594, 12 зв.), вса повеле(н)наа емѹ ... твораше (ПКП 1661, 97 зв.), *никому же видѣнное повѣдаша* (ПМ, 88). За допомогою суфікса -ен- (-енн-) утворюються дієприкметники з основами найчастіше на -и- суфіксальний та приголосний: *и҃х же вѣорѹженыхъ ... прійти слышаша* (ОБ 1581, 259/2), *по оуставленѣи мѣрѣ* (Лим. 1628, 61 зв.), *пострыженномѹ ѿ себе ... Ѳеодосію поспѣшествова* (ПКП 1661, 75). Крім того, суфікс -ен- (-енн-), як і в старослов'янській мові [61, с. 275], приєднується до основ на кореневий голосний (за винятком основ дієслів *пати*, *клати*, *начати*, *вити*, *пѣти*), на -нѹ- та на -оло-: *сѣкровица сѣкровенныхъ въ песцѣ* (ОБ 1581, 96 зв./2), *Приноситъ же са (отроча) матерією оуже ... шмывеною* (Тр. 1646, 26), *видѣ поверженныхъ пре(д) враты дары* (ПКП 1661, 170 зв.), *принѹдиша его ... заколенаа вкѹсити* (Лим. 1628, 42 зв.). Останній дієприкметник зафіксований також із суфіксом -н-: *закалани бѹдѹтъ мл(д)нцы* (ТрЦв 1631, 47). В українській і російській мовах від основ на кореневий приголосний, на -ну- та -оло- дієприкметники утворювалися частіше за допомогою суфікса -т- [156, с. 263; 230, с. 300; 144, с. 375], тому наведені й подібні форми були особливістю церковнослов'янської мови. Причому ця особливість була, очевидно, достатньо виразною й усвідомленою староукраїнськими книжниками, про що свідчить майже повна відсутність однокореневих варіантів із суфіксами -ен- (-енн-) і -т-. Виявлена всього одна пара таких утворень: *добродѣтели ... , в сей книзѣ житій воспоманеннаа* (ПКП 1661, 7 нн) – *конецъ Епистоліи прежд(д)е поманѹтого Георгіа* (ПКП 1661, 95).

Суфікс -т- в розглянутому матеріалі має меншу продуктивність порівняно з тогочасними українською і російською мовами. Він представлений невеликою кількістю дієприкметників від дієслів *пати*, *пати*, *пѣти*, *клати*, *вити*, *начати* (і похідних), а також від деяких з основою на приголосні: *старець ... патъ вѣсть* (Лим. 1628, 48), *ископаша его жива ... ,*

точію страхомъ обьята (ПМ, 71), **Вѣрѹю въ ... Б҃га ... распата же за ны** (Тр. 1646, 46), **б҃гъ въспѣтый** (ВВ 1594, 1 нн), **Ѡрециса проклаттыа ереси** (Тр. 1646, 168), **вбвитаго оукройми ... Лазарѡ ... исторгнѹлъ еси** (ТрЦв 1631, 21), **запертыа хранилица** (ОБ 1581, 239), **обрѣте ... книгу ... отверзѹту** (ПМ, 93).

Суфікс **-ен-** (**-енн-**), приєднуючись до основ на суфіксальний **-н-**, викликає усічення голосного й низку зумовлених палаталізацією чергувань: *губний//губний із л, д//жд, с//ш, ст//ци*: **дасть възлюбленымъ своимъ санъ** (ОБ 1581, 3/26), **сїа вещи (сосуди) пре(д)оуготовлены да иматъ** (священик) (Тр. 1646, 17), **се лѣствица оутврѣждена на земли** (ОБ 1581, 12 зв./2); **оукрашенъ бысть Алѹмпій** (ПКП 1661, 161), **на ... столпѣ(х) ... позлащеныхъ златомъ** (ОБ 1581, 37 зв.). Зрідка трапляються випадки, коли чергування *в//вл* відсутні: **сїты оумрѣчены(х)** (ОБ 1581, 3/16), **Үмзвенъ бысть адъ** (ТрЦв 1631, 237), **вещи (для хрещення) ... пре(д)оуготовены вѣдѹтъ** (Тр. 1646, 19). Також зрідка трапляються дієприкметники із чергуванням *д//ж*, яке є, очевидно, результатом впливу української мови: **на чем же столпи еѡ оутверженны сѹтъ** (ОБ 1581, 275/2), **оутверженны въ извѣщенїи** (ВВ 1594, 3/174), **дерево сажено прї исходицихъ водъ** (ОБ 1581, 3/1), **распѣженныа овца, возваратишасѡ** (ПКП 1661, 7).

У старослов'янській мові дієприкметники із суфіксами **-н-** і **-ен-** мали одну літеру **н**, але вже в пізніх старослов'янських пам'ятках під впливом прикметників на **-ннѣ** починають з'являтися дієприкметники з подвоєною **н** [61, с. 276]. Представлені вони, за спостереженнями дослідників, і в церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції XI–XIII ст., хоч трапляються загалом рідко [188, с. 15; 229, с. 130], а також у пам'ятках, писаних давньоруською літературною мовою [304, с. 262–263]. В українській мові другої половини XVI–XVII ст. такі дієприкметники зазвичай не мали подвоєння, хоч і форми з подвоєнням не були рідкістю [156, с. 262–263; 203, с. 181; 370, с. 216–217]. М. Смотрицький, формулюючи правила орфографії,

рекомендує дієприкметники писати з однією літерою **н**: **И овомѸ ... хранимѸ бѸти достои(т) /именем на чистое /нѸй. ко(н)чащи(м)сѧ приличнѸ бѸти два нн: такѡ. страннѸй /смиреннѸй /истиннѸй /зако(н)нѸй /ѡкааннѸй. и про(ч): причастієм(ъ) же єдино: такѡ. читанѸй /смиренѸй /чтенѸй /ѡкаанѸй /видѣнѸй: и про(ч) (СмГр, 26) [239, с. 101]. Однак в обстежених пам'ятках дієприкметники із суфіксами **-н-** і **-єн-** могли мати як одну, так і дві **н**, причому подвоєння представлене не лише в повних формах, але й у коротких (з ненульовими закінченнями). У розглянутому матеріалі виявлено 1723 вживання повних форм дієприкметників минулого часу із суфіксами **-н-** (**-нн-**), **-єн-** (**-єнн-**), у 444 представлена **н**, у 1279 – **нн**. Урахування кількісних співвідношень між цими формами в окремих пам'ятках показує, що кількість написань із **нн** загалом збільшувалась. Зокрема, у вибірках із *ОБ 1581* зафіксовано 39 членних форм із **н**, 19 – із **нн**, цифри для інших пам'яток (у деяких аналізовані одиниці не виявлені): *Азб. 1578* – 1 і 0, *ГрЛ 1591* – 12 і 54, *ВВ 1594* – 66 і 16, *ЗузГр* – 0 і 14, *СмГр* – 27 і 14, *Лим. 1628* – 12 і 12, *Розм.* (п. пол. XVII ст.) – 3 і 5, *ІЗ 1624* – 7 і 69, *ТрЦв 1631* – 20 і 45, *ПМ* – 8 і 96, *ТрЦв 1642* – 14 і 54, *ЄвЛ 1644* – 12 і 107, *Тр. 1646* – 19 і 79, *ТрП 1648* – 6 і 168, *ГрКр 1648* 11 і 13, *ПКП 1661* – 5 і 195, *Букв. 1664* – 1 і 15, *МД 1666* – 0 і 210, *Букв. 1671* – 0 і 9, *МО 1680* – 0 і 23, *Букв. 1681* – 0 і 2, *РО 1683* – 2 і 109, *Букв. 1692* – 0 і 5, *ЄвКП 1697* – 12 і 108. Серед коротких форм (з ненульовими закінченнями) випадків подвоєння **н** значно менше (447 із 1275), хоч вони не є рідкісними й представлені в більшості обстежених пам'яток. У вибірках з *ОБ 1581* виявлено 77 коротких форм із **н**, 5 – із **нн**, цифри для інших пам'яток: *Букв. 1574* – 1 і 1, *Азб. 1578* – 1 і 1, *ГрЛ 1591* – 5 і 5, *ВВ 1594* – 52 і 4, *ЗузГр* – 0 і 3, *СмГр* – 16 і 8, *ІЗ 1624* 46 і 49, *Лим. 1628* – 28 і 11, *Розм.* (п. пол. XVII ст.) – 1 і 4, *ТрЦв 1631* – 35 і 9, *ПМ* – 29 і 16, *ТрЦв 1642* – 15 і 15, *ЄвЛ 1644* – 131 і 17, *Тр. 1646* – 55 і 33, *ТрП 1648* – 21 і 45, *ГрКр 1648* 3 і 0, *ПКП 1661* – 113 і 79, *Букв. 1664* – 0 і 4, *МД 1666* 22 і 33, *Букв. 1671* – 0 і 2, *МО 1680* 16 і 19, *Букв. 1681* – 0 і 2, *РО 1683* – 11 і 62, *Букв. 1692* – 0 і 6, *ЄвКП 1697* – 150 і 10.**

Звертає на себе увагу те, що форми з подвоєнням уживаються й у тексті *СмГр* (всупереч рекомендаціям самого автора): **сочинають(ъ)сѧ /ова по предложенномѹ сществителныхъ правилѹ** (*СмГр*, 392), **Иже, гаже, еже, Возносителнаѧ междѹ двома родомъ ра(з)нствѹющими сществителныма положенаѧ /сществителным(ъ) /или звателнымъ гломъ сопряженаѧ, к(ъ) коемѹ либо сществителномѹ возносаѧт(ъ)сѧ** (*СмГр*, 408), **Два имена боузомъ сопряженаѧ /двойственнагѡ числа Гломъ / ... сочинають(ъ) сѧ** (*СмГр*, 420). Це ще одне свідчення поширеності таких форм.

Загалом же розглянутий матеріал, хоч у ньому й переважають форми з подвоєнням, демонструє, на нашу думку, відсутність у церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. чіткої норми щодо вживання в пасивних дієприкметниках минулого часу однієї чи двох літер **н**. Це яскраво демонструють однакові одно- чи різнокореневі форми з однаковим наголосом, виявлені й у межах однієї фрази: **Вѣрѹю ... въ ... сѧ вѣіѧ ѿ бѣга ... рожден(ъ)на а не сотворена** (*Азб.* 1578, 6 зв.), **видѣша ... мужа ... въ ... плетенныхъ обуцехъ, на главѣ жъ ... плетеныѧ подкапокъ** (*ПМ*, 86), **Съвлеченнѹ и раздрѣшенѹ сщѹ углашенномѹ, вбращаетъ егѡ Іерев лицемъ къ западѹ** (*Тр.* 1646, 44). Інколи на вибір варіанта, очевидно, мав вплив наголос: **взимати по оуст'авленѣй мѣрѣ пшеницы ... , такожде и по оустав'еннѣй мѣрѣ вина и медѹ** (*Лим.* 1628, 61 зв.).

6.7. Дієприслівники

Дієприслівники як окрема граматична категорія у слов'янських мовах виникли на основі називних відмінків коротких активних дієприкметників. Передумови для цього склалися ще в праслов'янській мові, однак процес формування дієприслівників був достатньо тривалим. Однією з ознак його початку дослідники вважають випадки неузгодженого (в роді або числі) вживання коротких активних дієприкметників. Такі випадки зафіксовані вже

в найдавніших східнослов'янських пам'ятках [266, с. 186; 111, с. 40; 54, с. 212; 144, с. 325; 3, с. 10]. Поступово називні відмінки активних коротких дієприкметників утворюють нову граматичну категорію, а їхні колишні родові й числові форми стають, власне, конкурентними варіантами дієприслівників.

У східнослов'янських мовах кінця XVI–XVII ст. дієприслівник як окрема граматична категорія вже був загалом сформований [156, с. 267–277; 230, с. 260–287; 3, с. 25–30], хоч і відрізнявся від сучасного стану низкою структурних і функціональних ознак. Зокрема, в цей час ще продовжувалася конкуренція різних варіантів дієприслівників, при цьому в українській мові найчастотнішими стали утворення на *-учи* (*-ючи*), *-ачи* (*-ячи*) та *-ши* (*-вши*) [156, с. 269, 273], в російській – на *-а* (*-я*) та *-в*, хоч уживалися й інші варіанти [230, с. 260–287; 163, с. 223; 2, с. 20].

Розглянутий матеріал свідчить, що дієприслівники в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. вже були представлені, однак, на відміну від тогочасних українських, переважно зберігали рід і число і в більшості зафіксованих випадків узгоджувалися за цими ознаками з підметами (наявними або такими, що відтворюються з контексту). Це підтверджує, зокрема, й *СмГр*, у якій автор уперше в східнослов'янському мовознавстві вводить поняття дієприслівника [239, с. 123] й подає його визначення, звертаючи увагу, крім іншого, на рід і число цих слів: **Дѣпричастіа сѣть Причастіа чрѣ(з) оусѣченіе или из(ъ)мтїе сокращенаа и знаменованїемъ ѿ причастїй (ѿ нихъ(ъ) же и составляютъ(ъ)сѧ) потоликѸ ра(з)личествѸющаа: ПоеликѸ прилагателное оусѣченое ѿ цѣлагѸ различествовати ѡбъче. Прочїихъ падежей во всѣхъ родехъ и числахъ /развѣ именителна /лишаютъ(ъ)сѧ (261–262).**

Далі подаємо характеристику дієприслівників теперішнього й минулого часу в групах за формантами, а також огляд особливостей їхнього функціонування.

Дієприслівники теперішнього часу в розглянутому матеріалі позначають у більшості випадків другорядну дію (з різноманітними обставинними відтінками), яка відбувається одночасно з головною. Утворюються вони в основному від дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів **-а (-а)**, **-юще (-юще)**, **-аще (-аще)**, **-ащи (-ащи)**, **-ющи (-ющи)**.

Дієприслівники на -а (-а) виникли на основі наз. в. одн. коротких активних дієприкметників чол. р. В абсолютній більшості випадків вони вжиті в реченнях із підметом, вираженим іменною частиною мови у формі чол. р. одн. Утворені дієприслівники цієї групи переважно за допомогою суфікса **-а (-я)** (використовувався після основ на голосні та приголосні, крім шиплячих): *хождаше ... оученіе спсеніа подаа* (ОБ 1581, 249), *прєвѣваше друѣжбѣ ... съблюдаа* (ІЗ 1609, 26 зв.), *срѣте его лєвъ болѣзнѣа и показѣа ногѣ свою* (Лим. 1628, 79 зв.), *въсходаа въ Іер(с)лимѣ Гдѣ, ... глѣше* (ТрЦв 1642, 48 зв.). У ПМ виявлений дієприслівник із чергуванням *в/вл'* перед *-я*: *наполнихъ три ... сосудиѣ ... мира, взяхъ я себе, славля Бога* (ПМ, 120). В інших випадках ні в цьому джерелі, ні в інших обстежених таке чергування не представлено: *изыйде, славя Бога* (ПМ, 80), *Сіа ... повѣда блжнны(й) ..., скорбаа зѣлаа* (Лим. 1628, 79), *бѣ вѣтыкль єдинъ жити, не терпаа всакагѣ матежа* (ПКП 1661, 134 зв.). Суфікс **-а** представлений після шиплячих приголосних: *сѣдо(х) тѣжа* (ОБ 1581, 220/2), *стоаше молча* (Лим. 1628, 80), *Крєцаєть єгѣ Іерєв, проста єгѣ держа* (Тр. 1646, 59). Перед **-а** зафіксовані чергування *к/ч*, *с/ш*, *ск/щ*: *возвратиса ... плачаса* (ПКП 1661, 162 зв.), *Рече во стѣый Григорій ... пиша* (ПКП 1661, 13 нн), *он же ... положи* (м'ясо), *ища время да никто жѣ узритъ* (ПМ, 76).

У старослов'янській мові короткі активні дієприкметники від дієслів з основами на приголосний у наз. в. одн. чол. і середн. родів мали закінчення **-ты** (*идты, несты, ведты*) [61, с. 272]. На основі цих форм також виникали дієприслівники, однак у церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. вони, очевидно, вже не вживались, хоч і були відомі. У *СмГр* один з таких

дієприслівників поданий у прикладах з контекстом: **оутрѣдихъ(ъ)сѧ зовы** (445), **зовы измо(л)че гортань мой** (446). В інших обстежених пам'ятках дієприслівники на **-ы** не виявлені. Відсутні тут також і давні утворення на *-а* (*ида, неса*), зафіксовані дослідниками в ранніх східнослов'янських пам'ятках [101, с. 239; 144, с. 310; 325, с. 319; 84].

Випадки неузгодженого уживання дієприслівників на **-а** (**-а**) трапляються дуже рідко. Виявлено всього кілька (17 із 2206 зафіксованих утворень із цим формантом, більшість, 9 із 17, в *РО 1683*): **все же оучацѧ** (замість *оучающе*) **оучастїе, сребро и мѣдь. принесоша** (ОБ 1581, 42/2), *овїи дивляхуся и славяху Бога, инїи же хуляху, злословя* (зам. *злословяще*) **ему** (ПМ, 130), *Она же паки трепещѧ* (зам. *трепещуци*) **вста, и мня** (зам. *мняци*), *якъ мечтанїе дїавольское вѣденное есть ... паки ляже* (ПМ, 62), **сѣдѧше жена дѣлающе, имѣѧ** (зам. *имѣючи*) **и дщерь оу себе** (Лим. 1628, 50) (тут також представлена неузгоджена форма *дѣлающе*, мн. чол. р., зам. *дѣлаючи*), **Црковъ(ъ) скорба** (зам. *скорбаци*), **вопїетъ къ Гдѣ** (МД 1666, 270 зв.), **ты вл(д)че воиномъ своимъ ... не попускаешъ ... подвигъ ихъ сматрѧ и помагѧ** (замість *смагруци, помогаючи*) (РО 1683, 24), **пшеница питаѧ** (замість *питаючи*) **члвкѧ содержитъ временный живѧтъ егѧ** (РО 1683, 86 зв.).

Кілька дієприслівників в аналізованій групі мають значення доконаного виду і вказують відповідно на другорядну дію, яка відбулася раніше основної: **посаждаетъ** (священик) **того** (кого хрестить) **въ Кр(с)тилицѣ ... придержа лѣвою рѣкою** (Тр. 1646, 61), **Блженный же провидѧ дѣомъ(ъ), такѧ солганное ими (злодїями) собѣдетсѧ ...**, **прослезисѧ** (ПКП 1661, 170 зв.), **Игѣменъ(ъ) же прозрѧ хотѧцѧ в(ъ) не(м) быти добродѣтели, ... пострѣже** (ПКП 1661, 4). Такі дієприслівники були представлені в тогочасній російській літературній мові [230, с. 270], в українській не вживалися [156, с. 271–273].

Дієприслівники на **-ѹще (-юще), -аще- (-аще)**. У цій групі зафіксовано дієприслівники лише недоконаного виду. Від дієслів першої дієвідміни вони утворювалися за допомогою суфікса **-ѹще (-юще)**, від дієслів другої – за допомогою **-аще- (-аще)**: **сѣдохом** ..., **имѹще оу себе книги** (Лим. 1628, 53), **Проставницѹ же нѹждахѹ ихѹ, глѹще, скончѹйте дѣла ваша** (ОБ 1581, 27), **Меншїи покарѹхѹса старши(м) не смѣюще пре(д) ними глѹт(и) ... и старѣйшїи имѣхѹ любов(в) к(ѹ) меншим(ѹ), наказѹюще и ѹтѣшающе пакѹ чада своѹ** (ПКП 1661, 153 зв.), *тя, ... Дѣво, ... благодаряще молимъ* (ПМ, 161). За походженням ці дієприслівники є здебільшого формами наз. в. мн. чол. р. активних коротких дієприкметників і виступають переважно в реченнях із підметами у мн. чол. р. Формант на **-ще** мали також дієприслівники середн. р. одн. В обстежених текстах вони трапляються рідко: **Рѹдающе в стр(с)ти твоєй снѹце, вѹ мрак прѹложисѹ** (ГрЦв 1631, 660), **Прешѣшее составляет(ѹ)сѹ ... /ю, измѣнающе на /а(х)** (СмГр, 345), **Настоѹщее Повелителнагѹ ... составляет(ѹ)сѹ: во перваго склоненїѹ глѣхѹ /ѣши, а во вторагѹ ши /ѡемлюще** (СмГр, 347).

Крім того, в аналізованій групі представлені неузгоджені вживання дієприслівників (74 з 1642). Для більшості обстежених пам'яток вони рідкісні, виняток становить *ГрЛ 1591*, у якій неузгоджені дієприслівники становлять більшість (15 із 20 зафіксованих): **хотѹще** (замість **хотѹ**) **разѹмѣти. да чте(т) книгопишцѹ** (ГрЛ 1591, 130 б), **на канонѹ ... возирай, ихѹ за ѹчитѣлѹ имѹще** (зам. **имѣлѹ**) (ГрЛ 1591, 137 б), **Иныѹ лица си(м) же образомѹ ... творити бѹдѣши обачѣ сїѣ сохрѹнающе** (зам. **сохрѹналѹ**) (ГрЛ 1591, 139). Щодо неузгоджених уживань взагалі, то можна відзначити, крім того, що переважно – це випадки, коли дієприслівники на **-ще** використовуються замість очікуваних форм множини жін. і середн. родів (**читающѹ, читающѹлѹ** СмГр, 265) та двоїни усіх родів (чол. і середн. **читающѹ, жін. читающѣлѹ** СмГр, 265): **изѹйдоша дѣѹти ... поюще и скачѹще ... И хождахѹ женѹ ликѹюще и глаголюще, побѣди саоуль** (зам.

відповідно поюца, скачюца, ликвюца, глголюца) (ОБ 1581, 133), двѣци ... ликовахѹ глѣюце (зам. глѣюца), добрѣ прїйде Гофронїй (Лим. 1628, 75), праз(д)нѣйте дѣти вѣтви рѹкама держаце (зам. держаца) (ТрЦв 1631, 35), Ноци том вдахѹ два брата ... стрегѹце (зам. стрегѹца) (ПКП 1661, 88), пре(д)сташа Хѹ Лазаревы сестры (Марфа і Марїя), и слезаце (зам. слезацѣ) горцѣ, и плачѹце (зам. плачѹцѣ) его рѣша (ТрЦв 1631, 21). При цьому дієприслівники на -це уживались і при дієсловах у двоїні: посласта ова Патрїарха дрѹг(ъ) ко дрѹгѹ глѣюце (зам. глѣюца) (Лим. 1628, 21), Градѹце же (зам. градѹца) видѣста (два мужа) издалече зарѹ великѹ (ПКП 1661, 89). Хоч подібних утворень на -це відносно небагато, вони становлять практично всі зафіксовані випадки, де повинні виступати дієприслівники жін. і середн. родів множини та двоїни всіх родів. Виявлені лише поодинокі «правильні» форми жін. р. дв.: предѹсретостѣ (Ісуса) Сестрѣ Лазаревѣ глѣюцѣ (ТрЦв 1631, 26), Посластѣ ... сестрѣ къ Немѹ, глѣюцѣ (ЄвКП 1697, 353 зв.). Зафіксовано кілька випадків уживання дієприслівників на -ца у реченнях із підметами жін. р. мн.: рѹдаюца ... Хѣты Үчїца, глѣты радостныа приношаютѣ (ТрЦв 1642, 247), рѹдаюца Мѹроносица вопїахѹ (ТрЦв 1642, 248). Одна форма на -ца використана в реченні з підметом у мн. чол. р.: двѣдъ и мѹжи его, ... повѣж(д)аша ... и вѣзвращаюцася приходяхѹ къ акѹсѹ (ОБ 1581, 138/2).

Вказані особливості свідчать про те, що в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. дієприслівники на -це почали сприйматись як спільні форми множини й двоїни всіх родів.

Дієприслівники на -ѹци (-юци), -аци (-лци). Всі дієприслівники цієї групи мають значення недоконаного виду. За походженням вони є формами наз. в. жін. р. одн. активних коротких дієприкметників і вживаються здебільшого в реченнях із підметами в жін. р. одн.: поиде рѹка снѡвъ їйлевѣ. и оѹкрѣпися стѹжаючи (ОБ 1581, 111 зв.), черноризица ... нѣкаа,

живаше ... безмолствуюци, и со вниманиѣмъ подвижающисѧ во спсѣнии дѣла своѣѧ, в(ъ) постѣ ... пребывающии, и мнози мѣстныѧ творци(и) (Лим. 1628, 40), жена же ... вслѣзаніемъ любовны(м) вѣ(ъ)емлюци егѡ, на телеснѡю похоть нѣдѣше (ПКП 1661, 190), Богородице, ... души ... предстани и сына и Бога своего ... молящи да ... ты очистишь (ПМ, 140), Не рѣдай мене Мѣти, зрѣщи въ Гробѣ ... Сѣна (ТрЦв 1631, 239). Випадки неузгодженого вживання дієприслівників на -ци, незважаючи на те, що їх зафіксовано порівняно багато (76 із 458), в більшості розглянутих пам'яток є поодинокими: юноша ... пакости твораше, глаголюци (зам. глагола) словеса вѣдѣнаѧ (Лим. 1628, 40 зв.); Симеонъ Байбуза ... слышащи (зам. слыша) ... чудеса, яже въ ... Лаврѣ ... съдѣваются, ... жену свою посла (ПМ, 101), Кнѣзь ... паче начатъ любити сѣгаѡ, имѣщи (зам. имѣѧ) егѡ тако и єдинагѡ ѿ древнихъ сѣтѣхъ ѿцѣ (ПКП 1661, 59). Винятком є *ОБ 1581* і *МД 1666*, у вибірках із яких серед утворень на -ци представлена досить велика відносна кількість дієприслівників чол. р. одн. і мн. (в *ОБ 1581* їх більшість, 35 із 41, в *МД 1666* приблизно половина, 17 із 35): послалъ црѣ ахазъ къ црѣ асирійскѣ. просѣщи (зам. просѧ) помощи (ОБ 1581, 211), Левѣти же мол(ъ)чаніе творѣхъ въ всѣхъ людѣхъ рекѣщи (зам. рекѣще), молчите (ОБ 1581, 225), Уснѣль бѣ иногда спситель плывѣщи (зам. плывѧ) ... в(ъ) кораблѣ. (МД 1666, 2 зв.), Езекиѧ ... оуго(д)наѧ Гви твори(л), просвѣщающии (зам. просвѣщаѧ) очи свои истинною (МД 1666, 136 зв.). Можливо, причиною цього є вплив української мови, у якій у XVI ст. утворення на -чи стали найбільш поширеними серед дієприслівників теперішнього часу [156, с. 269].

Дієприслівники минулого часу позначають другорядну дію, яка відбулася або відбувалася раніше головної. Утворюються вони від дієслів доконаного або, рідше, недоконаного виду за допомогою суфіксів -вѣ, нульового, -вшѣ (-ше) та -вши (-ши).

Дієприслівники із суфіксами -въ та нульовим. Ці дієприслівники за походженням є короткими дієприкметниками минулого часу чол. р. одн. У розглянутому матеріалі виступають переважно в реченнях із підметами чол. р. одн. Після основ на голосний у таких дієприслівниках використовується суфікс -въ: *въставъ валаа(м) ...*, *осѣдла осла* (ОБ 1581, 72), *пила(т) послоушавъ предавшы(х) грѣхъ имаше* (ВВ 1594, 3/185 зв.), *он же велми воздохнѣвъ, и ... бивъ в(ъ) своа перси, ... не можаше и гласѣ испѣстити* (Лим. 1628, 55), *Онъ же, ... наказавъ его, ..., прощеніа сподоби* (ПМ, 79), *Прп(д)внѣый призвав(ъ) Иконома, подаде емѣ гривнѣ злата* (ПКП 1661, 68). Нульовий суфікс представлений у дієприслівниках від дієслів з основами на приголосний, а також на колишній носовий голосний (на зразок *взати*): *товїа ... ѿвѣгъ съкрыса* (ОБ 1581, 249/2); *ѿверз(ъ) двери изыде* (Лим. 1628, 37), *въ ... Виѣанію пришедъ, ... вопрошал(ъ) еси* (ТрЦв 1642, 10 зв.), *създа бѣ чѣка, персть възем(ъ) ѿ земля* (ОБ 1581, 1 зв.), *наченъ глати ... побѣчаше егѡ* (ПКП 1661, 78). В українській мові XVI ст. серед дієприслівників на колишній носовий переважають нові форми (на зразок *взяв*, частіше *взявши*) [156, с. 275]. У розглянутому матеріалі вони не виявлені.

Від дієслів з основами на -и дієприслівники могли утворюватися за допомогою як суфікса -въ, так і нульового. При цьому часто трапляються однокореневі варіанти з різними суфіксами навіть і в межах однієї пам'ятки: *сотворивъ мѣитвѣ старецъ исцѣли его* (Лим. 1628, 47 зв.) – *сотворь Молитвѣ прости ма* (Лим. 1628, 89), *възложивъ рѣкѣ на главѣ егѡ, глаголетъ* (Тр. 1646, 37) – *възложъ рѣкѣ на главѣ егѡ, глѣтъ* (Тр. 1646, 169), *ѿпѣсти всѣ(х) ...*, *ни єдинаго ѣ себе вставивъ* (ПКП 1661, 82 зв.) – *по бесѣдѣ ... вставль ... родителей ... всѣде на конь* (ПКП 1661, 132 зв.).

Неузгоджених уживань дієприслівників із суфіксами -въ та нульовим зафіксовано всього кілька випадків (6 із 3409-ти): *посла(в)* (зам. *прславши*) *призва* (Ревека) *їакова* (ОБ 1581, 12 зв.), *вѣдница же вставль* (зам.

вставльши) юноша, пришедъ (зам. пришедши) сѣде (Лим. 1628, 18 зв.), стѹживъ (зам. стѹживъши) же си дѣвица ѿ пакости юноши, не исхождаше изъ домѹ (Лим. 1628, 40 зв.), рече ей: «вѣставъ (зам. вѣставши), ... иди ...» (ПМ, 62).

Дієприслівники на **-вшє, -ше** за походженням є активними дієприкметниками минулого часу чол. р. мн. Уживаються переважно в реченнях із підметами у чол. р. мн. Суфікс **-вшє** виступає після основ на голосний, **-ше** – на приголосний та колишній носовий голосний: **не обрѣтохомъ его искавшє многи часъы** (Лим. 1628, 61), **вертепъ сѣтвориша ...**, **ѿ ср(д)ца Избавителя ѿринѹвшє** (ТрЦв 1631, 49), **и х(ъ) же свазавше ведоша** (ПКП 1661, 67 зв.), **обѣртше его здрава ... дивляхуся** (ПМ, 130), **несше Прп(д)внаго положиша** (ПКП 1661, 83 зв.), **Ѣнемъше Ѣн(г)ліє ... подають ємѹ** (Тр. 1646, 505). Для творення дієприслівників від дієслів з основами на **и** міг використовуватись як суфікс **-вшє**, так і **-ше**. При цьому часто трапляються однокореневі варіанти з різними суфіксами (як і серед дієприслівників чол. р. одн.), зокрема й у межах однієї пам'ятки: **поклонившєся ей, ... возвратишєся къ церкви** (ПМ, 64) – **поклоншєся ему, лобызахомъ руку** (ПМ, 90), **Людїє ..., оудивившєся чюдєси, вопїахѹ Избавителю** (ТрЦв 1631, 29) – **вси оудивл(ъ)шєся. ... прославиша Б҃га** (ПКП 1661, 208). Очевидно, в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. серед дієприслівників (усіх родів і чисел) від дієслів з основами на **и** відбувалася заміна старих форм (із суфіксами нульовим, **-ше, -ши**) новими (на **-въ, -вшє, -вши**). Про це свідчать, по-перше, кількісна перевага нових форм і, по-друге, те, що майже всі зафіксовані дієприслівники старого типу мають відповідники на **-въ, -вшє, -вши**.

В аналізованій групі також представлені неузгоджені дієприслівники (43 вживання з 1230). Насамперед це випадки, коли вони виступають замість двоїни чол. та жін. родів. Дієслова при цьому часто мають форму двоїни: **моу҃сїй ї аарон ... изше(д)ше** (зам. изшедша) **бл(с)виста вса люди**

(ОБ 1581, 48/2), **Иконописцы же ... познаша, какъ тыи** (Антоній і Феодосій) **вонсти(н)нѣ гавл(ь)шеса** (зам. **гавльшаса**) **нааста ихъ** (ПКП 1661, 130 зв.), **онѣ же** (дві жінки) **распродавше** (зам. **распродавшѣ**) **все имѣніе свое, и раздавше** (зам. **раздавшѣ**) **нищы(м), во иноческій** **вбраз(ъ) одѣастѣса: и хизинѣ сотворивше** (зам. **сотворившѣ**) **близъ** **столпа, затвористѣса в(ъ) ней** (Лим. 1628, 19 зв.). Зрідка трапляються інші випадки неузгодженого вживання: **дѣдъ ... плакаса покрывше** (зам. **покрыв**) **главѣ свою** (ОБ 1581, 148), **Цр҃ко(в) вѣпїет(ъ) ти, ѿ бѣсовскїа** **крови очищшеса** (зам. **очищшиса**) (Тр. 1646, 455), *жены ..., видѣвше* (зам. *видѣвша*) *отроча умирающе, ... рѣша* (ПМ, 99).

Крім того, серед дієприслівників минулого часу виявлено кілька утворень на **-ша (-шѣ)**. За походженням це короткі форми наз. в. мн. жін. р. активних дієприкметників минулого часу. Майже всі вони представлені лише в одній пам'ятці (в *ТрЦв 1642*), вжиті в реченнях із підметом жін. р. мн.: **Мурносица жены, Гроба твоего достигша, и Печати гробныа** **видѣвша, не вбрѣтша же ... Тѣла твоего ... прїйдоша гл҃юща: кто** **оукраде нашѣ Надеждѣ** (ТрЦв 1642, 247). Одна форма на **-ша** є неузгодженою: *сѣбравшась* (зам. *сѣбравшесь*) *вси мужїе вкупѣ, ... испытанїе творяху* (ПМ, 52).

Дієприслівники на -вши (-ши) мають такі ж особливості у творенні, як і дієприслівники попередньої групи: **она же зѣло воздохнѣвши рече** (Лим. 1628, 51 зв.), **жена ѿчалвшиса своєа надежды, раны тяжки** **возложи на ... Мл҃всєа** (ПКП 1661, 182), **нашедши во см҃рть вса сіа** **погубллет(ъ)** (Тр. 1646, 887), *жена, вземши оставшюю ... воду, ... сѣкры* (ПМ, 113), **шмофоръ Прч(с)таа ... своима оуготовл(ь)ши рѣкама, ємѣ** **дарова** (ТрЦв 1642, 27).

За походженням дієприслівники на **-вши (-ши)** є короткими активними дієприкметниками жін. р. одн. і вживаються відповідно переважно в реченнях із підметами жін. р. одн. Водночас можна відзначити, що в цій

групі виявлено порівняно велику кількість неузгоджених уживань (207 із 597). В основному це випадки, коли дієприслівники на **-вши (-ши)** виступають замість форм чол. р. одн. (частіше) або мн.: **съше(д)ши же** (зам. **съшедъ**) **г̃лаше** (Мойсїй) (ОБ 1581, 42), **бѣсъ, ... влѣзши** (зам. **влѣзь**) **подъ пещю ... възва** (ПМ, 105), **с̃т̃ый Антвнїй вставл(ь)ши** (зам. **вставль**) **мїрскїа вса Х̃а** ради обнища (ПКП 1661, 28 зв.), **послы ... прише(д)ши** (зам. **пришедше**) **къ олофернѣ рекоша** (ОБ 1581, 254 зв.), **исплетши** (зам. **исплетше**) **ти вѣнецъ ... та имъ оукрашаемъ** (ПКП 1661, 38 зв.).

Зафіксовано також уживання цих форм замість двоїни: **авраам же и сар(ъ)ра стара бѣста, живши дни многы** (ОБ 1581, 7/2), **двѣ пи(с)мѣ гласныхъ съвокупльшиса, составляю(т) єдино пи(с)мо, тако, о и ѹ съвокуп(л)ши(с) соста(в)ляю(т) Ѹ** (ЗизГр, 4 зв.). За особливостями використання аналізованих форм серед обстежених пам'яток вирізняються *ГрЛ 1591*, *МД 1666* та *Син. 1680*. У *ГрЛ 1591* та *Син. 1680* усі зафіксовані дієприслівники на **-вши (-ши)** є неузгодженими, тобто вжиті не при жін. р. одн., в *МД 1666* їх більшість (32 із 40): **солтан ... посла ... силы ..., приказавши** (зам. **приказав**) **Чигирина добывати** (Син, 178); **Кладут и огонь и окрест его, емшися** (зам. **емшеся**) **за руцѣ, нечестиво ходят** (Син, 174), **єгда ты Г̃ди ..., ставши** (зам. **ставъ**) **посредѣ Ѹчн̃къ ..., Реклѣ єси** (МД 1666, 3 зв.), **исцѣли и нас Х̃є во(з)ложивши** (зам. **возложивъ**) **на ны р̃ци** (МД 1666, 301). При цьому у *ГрЛ 1591* саме ці одиниці є найбільш частотними, власне, основними варіантами дієприслівників минулого часу. Усього таких дієприслівників у *ГрЛ 1591* зафіксовано 113, з них 104 – форми на **-вши (-ши)**: **причастїє м̃жеско творитсѧ ѿ перваго лица своего извительнаго, изринѣвши возраст** (ГрЛ 1591, 136), **Непредѣльное второе творитсѧ ѿ перваго лица своего дѣлательнаго, гласное конечное во госпо(д)ственное гла(с)ное превративши** (ГрЛ 1591, 147 б), **Женска** (дієприкметники) **производатсѧ ѿ м̃жескихъ восприє(м)ши на концѣ а** (ГрЛ 1591, 146 б).

Така порівняно велика кількість неузгоджених уживань пояснюється, очевидно, впливом української мови, в якій на цей час форми на **-вши (-ши)** стали панівними серед дієприслівників минулого часу [156, с. 273].

Синтаксичні функції дієприслівників у церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. вже були, як свідчить розглянутий матеріал, загалом усталеними. В абсолютній більшості випадків ці форми є обставинними словами. Водночас у їхньому функціонуванні можна відзначити певні особливості.

Зокрема, дієприслівники теперішнього часу, виконуючи свою основну роль (обставинних слів), могли входити до плеонастичних виразів, які складаються з дієприслівника та близького за значенням (інколи однокореневого) дієслова, на зразок **глаголах глагола**. Такі конструкції церковнослов'янська мова успадкувала зі старослов'янської, де вони вживались як кальки відповідних грецьких зворотів [179, с. 195]. Найбільш поширеним в обстежених пам'ятках є вираз із дієприслівником **глагола** (**глаголюще**) при прямій мові: **рече гъ къ мовсїю гла** (ОБ 1581, 46 зв.), *Онъ же отвѣщаша, глаголя* (ПМ, 58), **Феодосїй ѿвѣщаваше ей, гла** (ПКП 1661, 46 зв.), **отроцы ... рѣша емѹ глающе** (ОБ 1581, 173), **повѣдаша намъ ... иноци, глающе** (Лим. 1628, 74). З іншими дієприслівниками подібні конструкції частіше вживаються в *ОБ 1581*: **ре(ч) акхѹсъ къ дѣдѹ. разѹмѣа разѹмѣй** (ОБ 1581, 138/2), **рече илїа ревнѹа поревновахъ по гѣ** (ОБ 1581, 168), **егда царствѹа цар(с)твовати бѹдеша над нами** (ОБ 1581, 17 зв.).

Крім того, зрідка трапляються випадки, коли дієприслівники є не обставинними словами, а присудками. В частині таких випадків дієприслівники виступають в одному реченні з дієсловами, поєднуючись з ними сполучниками й виконуючи роль другорядних присудків [266, с. 190–191]: **он(ъ) же въздохнѹвъ ..., и гла** (Лим. 1628, 35), *онъ же възрѣвъ на небо и видѣ крестъ* (ПМ, 84); **Ае(в) же не хоташе гаси, но очима сѣмо и**

вѡамѡ в(ъ)зираа ица старца своего рѣкаа вел(ь)ми и скорба
(Лим. 1628, 80).

Інокли дієприслівники могли виступати єдиними присудками (в частинах складних речень або й в окремих реченнях) зі своїми підметами: *помаавъ ми Гофроній, и Ѡндохом(ъ)* (Лим. 1628, 54), *митрополить молитвы запрещалныи прочеть надъ нимъ, изыйде изъ него бѣсъ* (ПМ, 80), *Игѣменъ же поискавъ чѣлка павл(ь)шагоса емѣ, и никто же видѣ егѡ* (ПКП 1661, 93 зв.). У Лим. 1628 виявлений цілий невеликий розділ (Глава, кѡ), у якому відсутні особові форми дієслова: *Старець нѣкій пребываа во вѣщемъ житїи стѣгѡ ѡца нашего Феодосїа, именем(ъ) Кононъ имѣа ризѣ власнѣ. совершивъ тридесатъ и пѡт(ь) лѣтъ сїе правило имѣ(й), єдиною в(ъ) седмицѣ вкѣшаа хлѣба и воды: и бє(з)престани дѣлаа и в(ъ) церкви всег(д)а пребыва(а)* (Лим. 1628, 12).

У давніх східнослов'янських пам'ятках дієприслівники, за спостереженнями науковців, виконуючи предикативну функцію, зрідка позначали дію, суб'єкт якої не збігався із суб'єктом іншої дії, названої особовою формою дієслова [266, с. 197–198; 3, с. 19]. У розглянутому матеріалі зафіксовано кілька таких випадків: *Григори Ѡ князѡ Ростислава в водѣ Ѳтоплен привѡзавше камень* (напис на малюнку) (ПКП 1661, 173), *Аще же вѣ обѣченїи семъ (для хрещення) сѣй, вѣ бѣдѣ смѣртнѣю в(ъ)падетъ, и креститисѡ изволитъ, на бѣдѣ в(ъ)зираа, да крещенъ бѣдетъ* (ТрЦв 1631, 13). Очевидно, в результаті такого вживання в дієприслівника *рекше* розвинулося значення «тобто» [266, с. 202], з яким він іноді трапляється: *совлачаше власницѣ, и шѡлачашесѡ в(ъ) воинскїй образ(ъ), рекше, в(ъ) ризѣ своѡ* (Лим. 1628, 49 зв.), *кто сей, рекше, емѣ же дѣти ... зовѣт* (ТрЦв 1631, 49), *Четырїдесѡтници, рекше средници ... токмо мѣромъ помазѣми бѣвають* (Тр. 1646, 167).

Характеризуючи особливості функціонування дієприслівників, М. Смотрицький відзначає, що вони, під впливом грецької мови, могли

використовуватися замість інфінітивів. Це положення автор ілюструє такими прикладами: *Азъ же Г(с)ди оуповаа бѹдѹ на тѣ: и на нь оуповающе бѹдем(ъ): ... Оумъ не престаетъ лѹкаваа ми помышленїа рода* (СмГр, 445–446). У розглянутому матеріалі таке вживання дієприслівників трапляється дуже рідко: *рече бѣ да бѹдетъ твердь посредѣ воды, и бѹдетъ разлѹчаа посредѣ воды и воды* (ОБ 1581, 1), *Гї съгрѣшаа не престаю* (ТрЦв 1631, 587).

Отже, проаналізований матеріал демонструє, що дієприслівники в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. вже становили загалом сформовану граматичну категорію. Про це свідчить насамперед їхнє функціонування. В основному вони виступають обставинними словами. Нечисленні випадки використання їх як присудків пояснюється, очевидно, традиційністю обстежених текстів.

Яскравою особливістю розглянутих дієприслівників є те, що вони загалом зберегли число і рід і, виступаючи при дієсловах, у більшості випадків узгоджуються за цими ознаками з підметами. Причиною цього є, очевидно, знову ж таки, традиційність церковнослов'янських текстів, а також, можливо, вплив *СмГр*, у якій подані окремі форми дієприслівників для всіх родів і чисел.

Водночас система цих форм у проаналізованому матеріалі не є абсолютно стійкою. У кожній із груп трапляються випадки неузгодженого вживання дієприслівників. Насамперед звертає на себе увагу те, що дієприслівники чол. р. мн. теперішнього й минулого часів розширили сферу свого використання й, очевидно, уже сприймалися як спільні форми множини і двоїни усіх родів. Сприяло цьому те, що форми множини жін. й середн. родів були рідковживаними й до того ж окремі з них мали омонімічні суфікси. Порівняно велика відносна кількість неузгоджених уживань серед дієприслівників на *-ци* (в *ОБ 1581*) й на *-ши* (в різних пам'ятках) пояснюється, очевидно, впливом української мови.

6.8. Інфінітив

У церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. інфінітив, як і в старослов'янській мові [61, с. 278; 293, с. 198; 52, с. 323], утворювався за допомогою суфікса **-ти**. Форми на **-ть** в розглянутому матеріалі не виявлені. Використання інфінітивів лише на **-ти** є особливістю церковнослов'янської мови порівняно зі східнослов'янськими, зокрема й з українською. У східнослов'янських пам'ятках інфінітиви на **-ть** фіксують уже з XI ст. [56, с. 320; 9, с. 340; 263, с. 15]. Згодом ця форма поширилася, особливо в російській мові [362, с. 250]. Представлена вона й в українській [284, с. 35, 95]. Зокрема, в пам'ятках XVI–XVII ст., писаних на Волині, Київщині, Чернігівщині, вона трапляється досить часто [203, с. 150; 156, с. 252; 284, с. 95; 204, с. 12]. Повна відсутність інфінітивів на **-ть** у церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. пояснюється, можливо, тим, що ці форми сприймалися як українські розмовні. Крім того, в українських пам'ятках XVI–XVII ст. дослідники фіксують, поряд з інфінітивом на **-ти**, форми на **-ты** [156, с. 252; 215, с. 136]. У розглянутому матеріалі вони відсутні. В більшості обстежених пам'яток виступає тільки **-ти**. Лише в *ОБ 1581* виявлені поодинокі форми на **-ті**: **посла ꙗъ потревити ѿ** (*ОБ 1581*, 8).

Інфінітиви з основами на голосні та **з, с** утворюються без змін: **дѣлати землю** (*ОБ 1581*, 2/2), **бл҃гѡ гл҃ати и писати** (*ЗизГр*, 1), **искѹситисѧ ѿ дѣвола** (*ЄвКП 1697*, 8 зв.), **повелѣ везти себе в(ъ) Кіевъ** (*ПКП 1661*, 284 зв.), **пришедъ ... волю свою в(ъ)нести** (*ІЗ 1609*, 29). Серед одиниць цієї групи звертають на себе увагу інфінітиви з основами на **рѣ** на зразок **мрѣти**: **ѡбѣцѧстесѧ оумрѣти мене ради** (*ТрЦв 1642*, 90 зв.), **сихъ челюсти сѣкрѹши, имѹци(х) ѿ пожрѣти** (*Тр. 1646*, 607), **видѣхъ ... змѣѧ, ... пожрѣт(и) хотѧци(а) ... ѿ ѿ** (*ПКП 1661*, 197 зв.). Їхнє фонетичне оформлення – особливість церковнослов'янської мови. У східнослов'янських пам'ятках давнього часу, зокрема й в українських, такі інфінітиви представлені переважно з повноголоссям (*умерети, пожерети*) [263, с. 71–72] (згодом

у результаті впливу минулого часу вони трансформувалися в утворення на зразок *умерти, пожерти* [56, с. 322; 263, с. 70]).

До групи інфінітивів з основами на голосні належить також і форма **клатиса**. У більшості зафіксованих випадків вона представлена (як і в старослов'янській мові) без приголосного перед **-ти**: **г̃лю вамъ не клатиса** (ОБ 1581, 5/3 зв.; ЄвЛ 1644, 14; ЄвЛ 1690, 14 зв.; ЄвКП 1697, 14), *начаша клятись* (ПМ, 113). Зафіксовані лише поодинокі утворення з приголосним перед **-ти**: *Господиць ... нача словеси злыми клясти наемника* (ПМ, 123), також *начахомъ плысти* (ПМ, 54). Вони є, очевидно, наслідком впливу української мови. Утворювалися такі інфінітиви за аналогією до форм на зразок *класти, плести*. Згодом звукосполучка **-сти** почала сприйматися як інфінітивний суфікс [56, с. 322; 263, с. 61] і виникли форми на зразок *плисти, гнисти* й под., які представлені й у писемних пам'ятках [263, с. 61]. Можливо, що такого типу інфінітивом є **крестисти** в реченні: **дєржимѹ младенцѹ ..., къ еже Ѡгласити и Крестисти егѡ, ... сїѣнникъ ..., да ... все по радѹ съвершитъ** (Тр. 1646, 19).

При творенні інфінітивів з основами на губні в старослов'янській мові губні перед **-ти** опускались і виникали форми на зразок **погрети** (при основі **погрѣв-**) [61, с. 278]. Однак згодом, уже в церковнослов'янських пам'ятках, з'являються форми з відновленими губними або з розширеним інфінітивним показником **-сти** (**сопти, погрести**) [61, с. 278]. В українській редакції церковнослов'янської мови, можливо, в результаті впливу української мови [263, с. 68–69], поширилися контаміновані форми з відновленими губними, але й з елементом **с** перед **-ти** (**погрѣвсти**). Саме такі інфінітиви є звичайними в розглянутому матеріалі (а в більшості обстежених пам'яток, крім *ОБ 1581*, і єдино можливими): **иде ... погрѣвъсти Ѡца** (ОБ 1581, 24 зв./2), **тѣло ... погрѣвсти** (ПКП 1661, 11 нн), **почерпъсти водѹ** (ТрЦв 1631, 520), **снїде къ днѣпрѹ почерпсти воды** (ПКП 1661, 176 зв.). В *ОБ 1581*, крім того, виявлені форми на **-сти** (без губних): **погрести**

мртвѣца (ОБ 1581, 9 зв.), погрѣсти ѿца (ОБ 1581, 24 зв./2). Утворення на зразок погрѣти не виявлені.

Передньоязикові зімкнені приголосні (д, т) перед -ти змінювались. Інфінітив за таких умов у більшості випадків (як і в старослов'янській та українській мовах) закінчується на -сти: хлѣбѣ гаси (ОБ 1581, 8/2), цѣлом(д)рїе его съблюсти (ІЗ 1609, 17 зв.), художник едва вбрестиса възможе (ТрЦв 1631, 9 нн). Інфінітиви з основою ид- у всіх випадках мають вигляд ити (або після префіксів на голосні -йти): ити на зє(м)лю ханаанскѣ (ОБ 1581, 5/2), изыйти въ путь (ПМ, 58), повели ми прійти (ЄвЛ 1644, 50). Зафіксоване також одне вживання інфінітива, який при основі на т закінчується на -ци: възгнеци огнь (ПМ, 176).

Інфінітиви на задньоязикові практично в усіх випадках закінчуються на -ци: стрѣци овецѣ (ОБ 1581, 18/2), въ Гееннѣ вѣвреци (ІЗ 1609, 5), разпрѣци кони (ПМ, 58), Лѣше бѣ не пециса тебѣ в прихѣдацем(ѣ) дни (ПКП 1661, 81 зв.). Зафіксовані також поодинокі утворення на -жити: съверите первѣе плѣвелы, и свѣжите ихѣ в(ѣ) снопы тако съжежити ѿ (ОБ 1581, 5/8; ЄвЛ 1644, 44 зв.; ЄвЛ 1690, 46). Крім того, в ПМ зафіксовано два інфінітиви на -чи: посла (старецѣ) послушника и купи ему мяса; принесѣ же, повели ему испечи е (ПМ, 76), Судїа же ... уста ему (проповіднику) потльчи повели (ПМ, 125). Ці форми є, очевидно, результатом впливу української мови, у пам'ятках якої в XVI–XVII ст. вони були звичайними для дієслів з основами на г, к [156, с. 252; 263, с. 80–83, 93–95].

Загалом же, щодо інфінітивів на -ци можна відзначити, що це яскрава особливість церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. порівняно з тогочасною українською. Причому ця особливість була добре усвідомлена книжниками, про що свідчить майже повна відсутність у розглянутому матеріалі інфінітивів з основами на задньоязикові іншої структури (форми на -чи виявлені лише в одній рукописній пам'ятці, інфінітиви з відновленими г,

к, які з XVII ст. вживаються в пам'ятках української мови [263, с. 83, 98; 269, с. 23], в розглянутому матеріалі взагалі не зафіксовані).

У старослов'янській мові, крім того, був представлений супін, форма, частково споріднена з інфінітивом за походженням та особливостями функціонування. Однак уже в пізніх старослов'янських пам'ятках супін починає виходити з ужитку й поступається своїми позиціями інфінітиву [205, с. 195; 293, с. 199; 61, с. 384]. Згодом у церковнослов'янській мові супін зовсім зникає, М. Смотрицькому він уже не був відомий [239, с. 124]. В обстежених пам'ятках замість супіна (у ролі додатка при дієсловах руху) використовується інфінітив: **снѣде ꙗ видѣти гра(д)** (ОБ 1581, 5), **Хс приходитъ, ѡживити ... брата** (ТрЦв 1642, 2), **иде въ ... келію ... пѣти** (ПКП 1661, 68). Зафіксована лише одна форма (в *ОБ 1581*), яка, можливо, є супіном: **иде исавъ на поле лови(т) ловѹ ѿцѹ своемѹ** (ОБ 1581, 12). Формотворчий суфікс тут позначений виносною літерою, тому точно встановити його склад неможливо. Підставою вважати наведену форму супіном, крім її функції, є також те, що це єдиний у проаналізованому матеріалі випадок, коли формотворчий суфікс (-тъ чи -ти?) передано виносною літерою (тому вірогідним є, що це суфікс супіна -тъ), у всіх інших він позначається літерами в рядках, за винятком рідкісних уживань, коли виносною літерою позначений голосний суфікса: **пожрѣт(и)**.

Отже, розглянутий матеріал засвідчив, що інфінітив в українській редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. значною мірою зберіг давні структурні особливості, характерні для нього ще в старослов'янській мові. Окремі з них (насамперед утворення на -ци від дієслів з основами на задньоязикові, а також, певною мірою, інфінітивний суфікс лише з -и) належали до характерних ознак церковнослов'янської мови порівняно з тогочасною українською. Водночас у будові деяких різновидів цієї форми (в інфінітивах з основами на губні приголосні) відбулися зміни, зумовлені, зокрема, й впливом української мови.

Висновки до розділу 6

1. Проаналізований матеріал демонструє, що система дієслівних форм церковнослов'янської мови української редакції значною мірою зберегла давні риси й була доволі стійкою, про що свідчить відносно невелика, на відміну від інших частин мови, кількість виявлених у ній варіантних утворень.

2. Практично всі зафіксовані в обстеженому матеріалі дієслівні форми відповідають рекомендованим у граматиці М. Смотрицького, хоч слід зауважити, що значна кількість форм, поданих у граматиці, в обстежених пам'ятках не виявлені (що зумовлено орієнтацією автора, зокрема й при описі дієслова, на граматики грецької мови).

3. Система дієслівних форм української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. має низку особливостей порівняно зі старослов'янською мовою. Ці особливості стосуються як складу форм, так і структури окремих одиниць. Відмінності у складі форм мінімальні. До них належать відсутність супіна та наявність дієприслівника як загалом сформованої граматичної категорії. Численнішими є відмінності у структурі окремих одиниць. До них належать: 1-а ос. мн. теп. ч. нетематичних дієслів з **-ы** (**єсмъ**); двоїнні форми різних часів із закінченнями на **-а**; майбутній I час із допоміжним дієсловом **бъти**; майже послідовне використання нового сигматичного аориста від основ на приголосні (**рекохъ**, **дадохъ**); переважне вживання (з невеликою кількістю винятків) стягнених показників імперфекта; заперечні форми перфекта переважно з **не** перед дієприкметниками; нові форми (хоч і рідкісні) давноминулого часу з допоміжним словом у перфекті; умовний спосіб із **бъ** не лише в 3-й ос. одн.; нові, суфіксальні форми наз. в. одн. активних дієприкметників (на зразок **чтѣцій**, **бъвшій**, поряд із звичайними відповідно **чтѣй**, **бъвѣй**); пасивні дієприкметники мин. ч. із **ни**; інфінітиви на зразок **погребсти**. Характерною особливістю розглянутого матеріалу є також непослідовність у вживанні двоїнних форм.

4. Значна частина змін, виявлених у системі дієслівних форм, з'явилися в результаті дії тенденцій, які були представлені ще в старослов'янській мові. Водночас багатьом із цих змін сприяв вплив української мови. Зокрема, на нашу думку, значною мірою в результаті впливу української мови в церковнослов'янській виникла форма майбутнього І часу з **бѣти**, поширились заперечні форми перфекта з **нѣ**, форми умовного способу з **бѣ** не тільки в 3-й ос. одн., дієприслівники на **-ци**, **-вши** (**-ши**), інфінітиви на зразок **погрѣбѣсти**. Вплив української мови представлений, як і в інших частинах мови, також у фонетичних особливостях багатьох розглянутих форм.

5. Незважаючи на зафіксовані зміни, українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. значною мірою зберегла давні, ще старослов'янські особливості як у складі системи дієслівних форм, так і в структурі окремих одиниць. До таких особливостей належать давні форми минулого часу, чотири різновиди дієприкметників з давніми (старослов'янськими) особливостями в будові, загалом узгоджувані з підметами дієприслівники, а також структурні характеристики окремих одиниць (відсутність чергування задньоязикових у формах теп. ч. на зразок **могѣ**, **могѣтъ**; послідовне використання закінчень на **-ши** в 2-й ос. одн.; відсутність 3-ї ос. мн. без елементів **-тъ** або **-ть**; зміни задньоязикових за другим перехідним пом'якшенням у наказовому способі у формах на зразок **лази**, **ѡсеци**; послідовне використання аналітичних форм наказового способу в 3-й ос. з **да**; інфінітиви на **-ци**, а також лише на **-и**). Ці характеристики були яскравими особливостями церковнослов'янської мови порівняно з українською і використання їх було обов'язковим.

Основні результати за змістом розділу опубліковані в: [16; 26; 27; 29; 30; 39; 40; 41; 44; 46; 47; 48; 42].

ВИСНОВКИ

1. Морфологічні норми української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. допускали широку варіантність. Про це свідчить доволі велика кількість виявлених в обстеженому матеріалі загальноприйнятих варіантних форм слів усіх розглянутих частин мови.

Для зафіксованих варіантів характерна низка особливостей: 1) за рідкісними винятками, різновиди одних і тих же форм не є стилістично маркованими (в межах розглянутих церковнослов'янських текстів), проведений аналіз також переважно не дає підстав говорити про їхню регіональну, жанрову чи лексичну зумовленість; 2) більшість виявлених варіантів представлені в усіх обстежених пам'ятках і не демонструють заміну одного різновиду форми іншим протягом досліджуваного періоду, хоч слід зауважити, що в кількісному плані ці варіанти переважно не рівнозначні, частіше один з них є більш уживаним (загалом у матеріалі або в мові певних пам'яток), зрідка трапляються приблизно однаково поширені (як, наприклад, форми род. в. мн. іменників давніх *-о-, *-jo-основ з нульовими закінченнями та -овъ, -евъ, -ей) і лише в поодиноких випадках спостерігаємо заміну одного варіанта іншим протягом кінця XVI–XVII ст. (це, зокрема, можна сказати про форму род. в. одн. іменників *-ja-основ із закінченням -и, яка із середини XVII ст. кількісно виразно переважає традиційну на -а, або про форми місц. одн. прикметників чол., жін. й середн. родів із закінченнями відповідно -омъ, -ой, які поширювалися й витісняли традиційні утворення на -ѣмъ, -ѣй); 3) для різних частин мови варіанти характерні не однаковою мірою, більше їх серед іменників і числівників, менше серед прикметників і займенників і відносно мало серед дієслів; звертає також на себе увагу майже повна відсутність варіантів серед форм нечленних прикметників (крім наз. і знах. відмінків множини).

2. Виявлені характеристики варіантів, хоч і переважно не демонструють безпосередніх змін, вказують на існування тенденцій розвитку

в системі форм української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. Виразнішими вони були серед форм іменних частин мови. Системі дієслівних форм (особливо часових) властива більша стабільність.

Для кожної з частин мови тенденції морфологічного розвитку були певною мірою індивідуальними, однак кількісний аналіз виявлених варіантних утворень дозволяє говорити про те, що в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст., як і в українській мові цього часу, діяла загальна тенденція до спрощення й уніфікації формотворення. Але в церковнослов'янській мові з огляду на особливості її функціонування зміни, зумовлені дією цієї тенденції, були порівняно з українською мовою повільнішими.

3. Виявлені в обстежених пам'ятках форми словозмінних частин мови утворені загалом відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького, хоч розглянутий матеріал свідчить, що норми цієї граматики не були абсолютно імперативними для книжників XVII ст. Доказом є низка відмінностей у будові проаналізованих форм і форм, поданих у парадигмах граматики.

Усі форми, зафіксовані в розглянутому матеріалі, але не подані в граматиці, є варіантами (переважно менш уживаними) утворень, рекомендованих М. Смотрицьким. Звертає на себе увагу також те, що більшість із цих форм представлені (хоч деякі лише поодинокими вживаннями), зокрема, й у пам'ятках кінця XVI – початку XVII ст., тобто в тих, мова яких могла бути матеріалом для спостережень автора граматики.

Серед форм, зафіксованих у розглянутому матеріалі, але відсутніх у парадигмах граматики, поодинокими є утворення, які вже в кінці XVI – на початку XVII ст. в українській редакції церковнослов'янської мови були рідковживаними архаїзмами (як, наприклад, непрямі відмінки множини нечленних прикметників), й, очевидно, тому не рекомендовані М. Смотрицьким. Більшість – це форми відносно нові (наприклад, дав. та місц. мн. іменників давніх *-о-, *-jo-основ із закінченнями відповідно -амъ,

-**амъ** та -**ахъ**, -**ахъ**, род. одн. прикметників чол. р. на -**огъ**, род. одн. числівника **два** **двоухъ**, а не **двою** та ін.), з'явилися вони значною мірою в результаті впливу української мови й у час написання граматики, можливо, для частини книжників мали розмовне забарвлення, тому й не були рекомендовані в парадигмах.

Отже, порівняння будови проаналізованих форм із формами, рекомендованими в граматиці М. Смотрицького, не лише демонструє певну міру імперативності норм граматики, але й підтверджує висновок про те, що у формотворенні української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. відбувалися поступові зміни.

4. Зіставлення проаналізованих одиниць з відповідними в старослов'янській мові свідчить про те, що українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. значною мірою зберегла давню, ще старослов'янську систему форм змінюваних частин мови. Відмінності в цьому плані можна констатувати лише для дієслова, серед форм якого в досліджуваний період уже фактично відсутній супін та представлені майбутній I час із **бъти** й дієприслівник. Хоч слід відзначити, що, власне, новим явищем тут є лише майбутній I час із **бъти**, вихід з ужитку супіна й початок становлення дієприслівника науковці спостерігають уже в пізніх старослов'янських пам'ятках. Особливістю проаналізованого матеріалу порівняно зі старослов'янською мовою є також певна непослідовність у вживанні двоїни, яка проявляється в тому, що замість двоїнних форм інколи виступають множинні.

Значно більше відмінностей порівняно зі старослов'янською мовою зафіксовано в структурі окремих форм. Особливо істотними ці відмінності є для іменних частин мови. Форми дієслів (насамперед часові) і нечленних прикметників змінилися меншою мірою.

Вказані особливості засвідчують, що у формотворенні церковнослов'янської мови і в попередні періоди її функціонування відбувалися досить глибокі зміни. Значною мірою вони були результатом

процесів, які розпочалися ще в старослов'янській (а в окремих випадках і в праслов'янській) мові, згодом цим змінам сприяв вплив української мови.

5. Зіставлення проаналізованих одиниць з відповідними в українській мові демонструє, що українська мова впливала на формотворення української редакції церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. Виявлено чотири різновиди результатів цього впливу: 1) виникнення і (або) поширення нових варіантів традиційних форм, 2) фонетичні (графічні) особливості окремих форм, 3) підтримка тих особливостей у словозміні, які збігалися з українськими, 4) сприяння послідовному використанню форм, що кардинально відрізнялися від українських відповідників і слугували засобами протиставлення церковнослов'янської й української мов.

Звертає на себе увагу те, що серед нових варіантів в українській редакції церковнослов'янської мови ставали поширеними й набували статусу варіантних норм ті утворення, які були загальноприйнятими (не мали розмовного або регіонального забарвлення) в українській літературній мові того часу.

Вплив української мови представлений у різних ділянках морфологічної системи церковнослов'янської мови досліджуваного періоду, однак найбільш виразним він є для іменних частин мови (за винятком нечленних прикметників). Особливості будови проаналізованих форм іменників, числівників, членних прикметників є такими, що дозволяють говорити про зближення морфологічних парадигм цих частин мови з відповідними українськими. Меншою мірою результати впливу української мови представлені серед форм нечленних прикметників та дієслів. Пояснюється це, очевидно, рідковживаністю нечленних прикметників в українській мові кінця XVI–XVII ст., а також суттєвими відмінностями в будові багатьох дієслівних форм української й церковнослов'янської мов, які були характерними для них здавна.

6. Церковнослов'янська мова, незважаючи на зміни, які відбувалися в системі її форм, зберегла низку морфологічних особливостей, що

відрізняли її від української мови. До цих особливостей належать не лише форми, на які вплив української мови був неможливим або малоймовірним через відсутність українських відповідників чи їхні значні структурні відмінності, але й утворення, які значною мірою зберегли давні, ще старослов'янські риси в будові, хоч вплив української мови на них був вірогідним. Яскравими прикладами таких форм є, зокрема, наз. в. одн. займенника 1-ї особи **азъ**, непрямі відмінки займенника **что** (**чесого**, **чесомъ**, **чесомъ**), 2-а ос. дієслів теперішнього часу на **-ши** (**-єши**, **-иши**) та ін. Особливістю системи проаналізованих парадигм є також наявність двоїни (хоч і не завжди абсолютно послідовно вживаної). Усі ці форми були характерними ознаками церковнослов'янської мови порівняно з українською (позиціями протиставлення цих мов) й, очевидно, тому збереглися.

7. Перспективи подальших досліджень за тематикою дисертації вбачаємо в детальному вивченні системи морфологічних норм української редакції церковнослов'янської мови інших етапів її розвитку, а також у зіставній характеристиці особливостей формотворення різних редакцій церковнослов'янської мови. Це дозволить отримати інформацію, необхідну як для створення повної картини розвитку української літературної мови, так і для всебічного висвітлення загальної історії церковнослов'янської мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. IX Международный съезд славистов. Киев, сентябрь 1983 г. Материалы дискуссии. Языкознание. Київ : Наукова думка, 1986. 326 с.
2. Абдулхакова Л. Р. Из истории русского деепричастия: учебн. пособ. для студ. филол. фак. Казань : Казан. гос. ун-т, 2007. 64 с.
3. Абдулхакова Л. Р. Развитие категории деепричастия в русском языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01. Казань, 2007. 41 с.
4. Абраїмова Т. В. Система іменника в українській літературній мові XVII ст. (на матеріалі «Синопису») : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 1999. 18 с.
5. Азарх Ю. С. Словообразование и формобразование существительных в истории русского языка. Москва : Наука, 1984. 247 с.
6. Алексеев А. А. Место Острожской библии в истории славянского текста священного писания. *Острожская библия (сборник статей)*. Москва : Институт русского языка, 1990. С. 48–73.
7. Алексеев А. А. Пути стабилизации языковой нормы в России XI–XVI вв. *Вопросы языкознания*. 1987. № 2. С. 34–46.
8. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. К. Числівник української мови. Київ : Наукова думка, 1980. 142 с.
9. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (нариси із словозміни та словотвору). Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.
10. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 246 с.
11. Бевзенко С. П. Форми давнього-місцевого відмінків однини на -ОВІ українських іменників на загальнослов'янському фоні. *Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Серія філологічних наук. Питання слов'янської філології*. Одеса, 1962. Вип. 15. С. 142–148.

12. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Чередования. Именные основы. Москва : Наука, 1974. 378 с.

13. Бєсєдіна-Невзорова В. П. До історії складних форм майбутнього часу в українській мові. *Питання історичного розвитку української мови: праці міжвузівської наукової конференції*. Харків : ХДУ, 1962. С. 251–257.

14. Бичкова Т. С. Система дієслівної словозміни в західноукраїнських рукописних апокрифічних збірниках XVII–XVIII ст. *Вісник Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. Філологія*. Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. Випуск XV–XVIII. С. 78–80.

15. Бичкова Т. С. Фонетичні і словозмінні особливості рукописних апокрифічних збірників XVII–XVIII ст. у контексті становлення української літературної мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Чернівці, 2005. 20 с.

16. Білих О. П. Активні дієприкметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: [матеріали Міжнародної наукової конференції]* (Кривий Ріг, 5–6 листопада 2009 р.). Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. С. 283–288.

17. Білих О. П. Відмінкові форми множини вказівних займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. 2016. № 12(16). Volume 1. P. 117–121.

18. Білих О. П. Відмінкові форми множини іменників жіночого роду в церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI–XVII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія*. Зб. наук. праць. Вінниця : ВДПУ, 2011. Вип. 13. С. 9–15.

19. Білих О. П. Відмінкові форми множини іменників середнього роду в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст.

Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2012. Вип. 25. С. 221–226.

20. Білих О. П. Відмінкові форми множини іменників чоловічого роду в церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч.* Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Випуск 96 (2). С. 16–24.

21. Білих О. П. Відмінкові форми неособових неродових займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Філологія. Мовознавство.* Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Вип. 207. Т. 219. С. 13–16.

22. Білих О. П. Відмінкові форми однини іменників жіночого роду в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст.* Бердянськ : БДПУ, 2012. Вип. XXV. С. 512–523.

23. Білих О. П. Відмінкові форми однини іменників чоловічого роду в церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XV–XVII ст. *Слов'янський збірник.* Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2011. Вип. XIV–XV. С. 41–48.

24. Білих О. П. Відмінкові форми однини означальних займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal).* 2017. № 12(28). Część 4. S. 41–45.

25. Білих О. П. Відмінкові форми однини членних прикметників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч.* Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Випуск 105 (1). С. 304–312.

26. Білих О. П. Давноминулий час у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»:* Зб. наук. праць. Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. Випуск IX. С. 51–57.

27. Білих О. П. Дієприслівники у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Дослідження з лексикології і граматики української мови*: зб. наук. праць. Дніпропетровськ : Пороги, 2009. Вип. 8. С. 24–39.

28. Білих О. П. Іменні прикметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст.: особливості функціонування та відмінювання. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Зб. наук. праць. Кривий Ріг : КДПУ, 2011. Випуск 6. С. 37–50.

29. Білих О. П. Імперфект у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 5 ч.* Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. Випуск 89 (4). С. 138–145.

30. Білих О. П. Інфінітив у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького національного університету*: зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2013. Вип. 9. С. 36–43.

31. Білих О. П. Особливості відмінювання іменників середнього роду однини в церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011 Випуск 100. С. 414–420.

32. Білих О. П. Особливості відмінювання предметно-особового займенника у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Випуск 118. С. 396–403.

33. Білих О. П. Особливості відмінювання присвійних займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Типологія та функції мовних одиниць*: наук. журн. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. № 2 (6). С. 17–26.

34. Білих О. П. Особливості відмінювання числівника **єдинъ** у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Випуск 127. С. 386–391.

35. Білих О. П. Особливості відмінювання числівників другого десятка в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького національного університету*: зб. наук. праць. Кривий Ріг : НПП Астерікс, 2015. Вип. 13. С. 29–36.

36. Білих О. Особливості відмінювання числівників **пять – десять** у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : Видавець Лисенко В. Ф., 2015. Випуск 136. С. 243–248.

37. Білих О. П. Особливості відмінювання числівників **три, чотири** в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Слов'янський збірник*. 2014. Вип. 18. С. 206–215.

38. Білих О. П. Особові та зворотний займенники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Вісник Запорізького національного університету*: зб. наук. праць. Філологічні науки. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. № 1. С. 48–55.

39. Білих О. П. Пасивні дієприкметники у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство*: міжвуз. зб. наук. ст. Бердянськ : БДПУ, 2009. Вип. XXII. С. 464–472.

40. Білих О. П. Перфект у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Випуск 86. С. 320–328.

41. Білих О. П. Складені форми майбутнього часу в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Слов'янський збірник*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2008. Вип. XIII. С. 40–48.

42. Білих О. П. Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI–XVII ст.). Кіровоград : ФОП Александрова М. В., 2016. 328 с.

43. Білих О. П. Ступені порівняння прикметників у церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI–XVII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)*. Збірник наукових праць. Вінниця : ВДПУ 2011. Вип. 14. С. 51–56.

44. Білих О. П. Форми аориста у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2010. Вип. 21. С. 298–304.

45. Білих О. П. Форми множини членних прикметників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 66. № 1021. С. 119–126.

46. Білих О. П. Форми наказового способу в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Мовознавчий вісник*: зб. наук. пр. Черкаси, 2010. Вип. 11. С. 105–110.

47. Білих О. П. Форми теперішнього та простого майбутнього часів у церковнослов'янській мові української редакції XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Випуск 80. С. 129–137.

48. Білих О. П. Форми умовного способу дієслова в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. У 4-х ч. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Випуск 81 (2). С. 12–16.

49. Білих О. П. Числівник *два* в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. Романо-слов'янський дискурс. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. Вип. 659. С. 129–133.*

50. Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. Київ: Наукова думка, 1979. 199 с.

51. Білодід І. К. Українська літературна мова другої половини XV, XVI і XVII ст. *Білодід І. К. Вибрані праці в трьох томах. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1986. С. 21–81.*

52. Благова Э. К значению и употреблению местоимения *jь в старославянском языке. *Вопросы славянского языкознания. Москва: АН СССР, 1963. Вып. 7. С. 34–42.*

53. Бобрик М. А. Представление о правильности текста и языка в истории книжной sprawy в России (от XI до XVIII в.). *Вопросы языкознания. 1990. № 4. С. 61–85.*

54. Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот. Львов: ЛГУ, 1949. 391 с.

55. Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. Москва: АН СССР, 1963. 512 с.

56. Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови. *Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1977. С. 217–568.*

57. Булич С. К. Очерк истории языкознания в России. Т. 1. (XIII в. – 1825 г.). С.-Петербург, 1904. 11, 1248 с.

58. Булич С. К. Церковнославянские элементы в современном литературном и народном русском языке. Ч. I. *Записки историко-филологического факультета императорского Санкт-Петербургского университета. СПб, 1893. Часть XXXII. 409 с.*

59. Булыка А. М., Жураўски А. И., Свяжынскі У. М. Мова виданняў Францыска Скарыны. Мінск: Навука і тэхніка, 1990. 253 с.

60. Бунина И. К. Система времен старославянского глагола. Москва : АН СССР, 1959. 160 с.
61. Вайан А. Руководство по старославянскому языку. Москва : Издательство иностр. литературы, 1952. 446 с.
62. Ван-Вейк Н. История старославянского языка. Москва : Издательство иностр. литературы, 1957. 368 с.
63. Верещагин Е. М. Кирилло-Мефодиевское книжное наследие. Межъязыковые, межкультурные, межвременные и междисциплинарные изыскания. С двумя приложениями. Москва : Индрик, 2012. 520 с.
64. Верещагин Е. М. Церковнославянская книжность на Руси. Лингвотекстологические разыскания. Москва : Индрик, 2001. 608 с.
65. Виноградов В. В. Основные проблемы изучения и развития древнерусского литературного языка. *Исследования по славянскому языкознанию*. Москва : Изд-во АН СССР, 1961. С. 4–113.
66. Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX веков. Москва : Высшая школа, 1982. 528 с.
67. Вишенский И. Сочинения ; Подгот. текста, статья и комментарии И. П. Еремина. Москва – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1955. 352 с.
68. Владимирова Л. А. Местонахождение и язык. СПб., 1888. 396 с.
69. Владимирова Л. А. Местоимения *иже, яже, еже* в словоуказателе к древнерусскому памятнику. *Памятники русского языка: Вопросы исследования и издания*. Москва : Наука, 1974. С. 283–296.
70. Возняк М. Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 р. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. 1911. Т. 101, кн. 1. С. 5–38. Т. 102, кн. 2. С. 11–87.
71. Воронич Г. В. З історії закінчень родового відмінка. *Культура слова*. 1982. Випуск 23. С. 66–68.
72. Воронич Анна. Кореляція північно- і західноукраїнських формантів в іменниковій словозміні середньонаддніпрянського говору XVII ст. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені*

Юрія Федьковича: збірник наукових праць. Слов'янська філологія. Чернівці : Рута, 2008. Випуск 428–429. С. 51–57.

73. Воронич Ганна. Четья Мінея 1489 р. і Кирило-Мефодіївська традиція. *Українська мова*. 2013. № 2. С. 119–136.

74. Востоков А. Х. Разсуждение о славянском языке, служащее введениемъ къ Грамматике сего языка, составляемой по древнейшимъ онаго письменнымъ памятникамъ. *Филологическіе наблюдения А. Х. Востокова. Издавъ, по поручению 2-го отделения Академии наук, И. Срезневский. СанктПетербург, 1865. С. 1–27.*

75. Врადий А. А. К истории именного склонения в церковнославянском языке русского извода (на материале Острожской библии 1581 г. и «Грамматики» М. Г. Смотрицкого) : автореф. дис. ... канд. фил. наук : 10.02.01. Ташкент, 1984. 20 с.

76. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / А. Й. Багмут, В. Т. Коломієць, А. П. Критенко і ін. ; за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1966. 595 с.

77. Гадолина М. А. История форм личных и возвратного местоимений в славянских языках. Москва : АН СССР, 1963. 147 с.

78. Гаспаров Б. Наблюдения над употреблением перфекта в древнецерковнославянских текстах (К вопросу о природе грамматического значения). *Русский язык в научном освещении*. 2003. № 1. С. 215–242.

79. Генсьорський А. І., Керницький І. М. Спостереження над формами аориста і імперфекта в староруських і староукраїнських пам'ятках. *Дослідження з мови та літератури*. Київ : АН УРСР, 1957. т. IV. С. 92–101.

80. Герасимова М. В. Структурно-семантический и функциональный анализ глагольных форм прошедшего времени в старорусской письменной речи XV–XVI веков : автореф. дис. ... канд. фил. наук : 10.02.01. Нижний Новгород, 2009. 22 с.

81. Герд А. С. Ареально-типологическая модель славянского склонения эпохи средневековья и вопрос о древнерусском литературном языке.

Проблемы исторического языкознания. Литературный язык древней Руси. Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1986. Вып. 3. С. 72–81.

82. Герд А. С. Лингвистическая типология древнеславянских текстов. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. 145 с.

83. Герд А. С. Церковнославянский язык: Лингвистические аспекты. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1998. 16 с.

84. Гиппиус А. А. Из истории взаимодействия региональных изводов церковнославянского в древнейшую эпоху (формы номинатива действительных причастий на *-onts). *Советское славяноведение.* 1990. № 1. С. 58–59.

85. Гиппиус А. А. Морфологические, лексические и синтаксические факторы в склонении древнерусских членных прилагательных. *Исследования по славянскому историческому языкознанию.* Москва : Издательство МГУ, 1993. С. 66–84.

86. Гиппиус А. А. Русское «некнижное» житие Николая Чудотворца в языковой ситуации Литовской И Московской Руси XVI–XVII вв. *Speculum slavie orientalis. Московия, Юго-Западная Русь и Литва в период позднего средневековья.* Москва, 2005. С. 68–83.

87. Гиппиус А. А. Система формальных признаков древнерусской письменности как предмет лингвистического изучения. *Вопросы языкознания.* 1989. № 2. С. 93–110.

88. Глинкина Л. А. Грамматическая вариантность в истории русского языка: автореф. дис. в форме научного доклада на соискание учен. степени д-ра филол. наук : 10.02.01. Екатеринбург, 1998. 111 с.

89. Гринчишин Дмитро. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці філологічної секції.* Львів, 1995. Т. ССХХІХ. С. 251–276.

90. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. Київ : Наукова думка, 1978. 207 с.

91. Грковић-Мејдор Јасмина. О методологији проучавања црквенословенског језика. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. 2005. XLVIII/1–2. С. 11–21.
92. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ, 1990. 524 с.
93. Гумецкая Л. Л. Глагольный постфикс -ся в украинском языке // *Восточные славяне. Языки, история, культура. К 85-летию академика В. И. Борковского*. Москва : Наука, 1985. С. 126–130.
94. Дегтярев В. И. Плюрализация имен собирательных в истории славянских языков. *Вопросы языкознания*. 1987. № 5. С. 59–73.
95. Дель Гаудио Сальваторе. Роль «славеноросского языка» в истории развития украинского и русского языков. *Wiener Slawistischer Almanach*. 2009. № 64. С. 227–246.
96. Демянов В. Г. О явлениях имперфекта, дифференцирующих древнерусские тексты по происхождению. *Памятники древнерусского языка. Вопросы исследования и издания*. Москва : Наука, 1974. С. 105–120.
97. Дем'янчук В. Морфологія українських грамот XIV-го і першої половини XV-го віку. *УАН. Записки історико-філологічного відділу*. Кн. XVI (1928). С. 73–109.
98. Добосевич Уляна. Українська мова в учительному Євангелії середини XVII століття. *Діалектологічні студії*. 1: Мова в просторі і часі. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. 45–63.
99. Добровский И. Грамматика языка славянского по древнему наречию. СПб, 1834. Часть II и III. 148 с., 156 с.
100. Древнерусская грамматика XII–XIII вв. / В. В. Иванов, С. И. Иорданиди, Л. В. Вялкина и др. ; отв. ред. д. ф. н. В. В. Иванов. Москва : Наука, 1995. 520 с.
101. Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка. *Дурново Н. Н. Избранные работы по истории русского языка*. Москва : Языки русской культуры, 2000. С. 1–337.

102. Духанина А. В. Морфологические нормы в сочинениях Епифания Премудрого (система глагола) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Москва, 2008. 25 с.

103. Єрмоленко С. Я. Норма мовна. *Українська мова: енциклопедія* / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. 2-ге вид. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія», 2004. С. 420–421.

104. Живов В. М. Автономность письменного узуса и проблема преемственности в восточнославянской средневековой письменности. *Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Доклады российской делегации*. Москва, 1998. С. 212–247.

104а. Живов В. М. Гуманистическая традиция в развитии грамматического подхода к славянским литературным языкам в XV–XVII вв. *Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Доклады российской делегации*. Москва : Наука, 1993. С. 106–121.

105. Живов В. М. К истории форм 2 лица ед. числа презенса (о неоднородности элементов языка и ее исторических импликациях). *Славянские этюды. Сборник к юбилею С. М. Толстой*. Москва : Индрик, 1999. С. 181–202.

106. Живов В. М. Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII веков. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 656 с.

107. Живов В. М. Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе. *Вопросы языкознания*. 1987. № 1. С. 46–65.

108. Живов В. М. Роль русского церковнославянского в истории литературных языков. *Актуальные проблемы славянского языкознания*. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1988. С. 49–98.

109. Живов В. М. Унификация склонений существительных в косвенных падежах множественного числа в памятниках XVII в.: характер вариативности и обуславливающие факторы. *Исследования по*

историческому языкознанию. Памяти профессора Г. А. Хабургаева. Москва : Издательство МГУ, 1993. С. 93–110.

110. Живов В. М. **ХОУ-ТЬ-И**. Об идиосинкратических факторах при выборе морфологических вариантов. *Живов В. М. Восточнославянское правописание XI–XIII века*. Москва : Языки славянской культуры, 2006. С. 200–224.

111. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. *Житецький П. Г. Вибрані праці. Філологія*. Київ : Наукова думка, 1987. С. 19–138.

112. Жовтобрюх М. А. Відмінкові форми в «Розмові» XVI ст. *Мовознавство*. 1980. № 5. С. 32–43.

113. Жолобов О. Ф. Числительные. Историческая грамматика древнерусского языка. Т. IV. Москва : Азбуковник, 2006. 360 с.

114. Жолобов О. Ф. Динамика древнерусских числительных: «11» – «19». *Russian Linguistics*. 2005. № 29. С. 213–226.

115. Жолобов О. Ф. Древнерусский имперфект в корпусе учительных сборников. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2010. № 4 (42). С. 5–11.

116. Жолобов О. Ф. Древнеславянские числительные как часть речи. *Вопросы языкознания*. 2001. № 2. С. 94–109.

117. Жолобов О. Ф. Древнеславянские числительные как часть речи : учебное пособие по спецкурсу «Сравнительно-историческое языкознание: числительные». Казань : Изд-во Казанского гос. ун-та, 2007. 68 с.

118. Жолобов О. Ф. Заметки о древнерусских числительных. I: Природа числительных в генетическом аспекте. *Русский язык в научном освещении*. 2004. № 1 (7). С. 125–135.

119. Жолобов О. Ф. Заметки о древнерусских числительных. II: «1», «3», «4». *Русский язык в научном освещении*. 2004. № 2 (8). С. 209–223.

120. Жолобов О. Ф. Заметки о древнерусских числительных. III: «5» – «10». *Русский язык в научном освещении*. 2005. № 9. С. 163–176.

121. Жолобов О. Ф. История двойственного числа и квантитативных конструкций в русском языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01. Москва, 1998. 36 с.
122. Жолобов О. Ф. К истории малого квантитатива: аднумеративные формы прилагательных и существительных. *Russian Linguistics*. 2003. № 27. С. 177–197.
123. Жолобов О. Ф. Морфосинтаксис числительных *два, три, четыре*: к истории малого квантитатива. *Russian Linguistics*. 2002. № 26. С. 1–27.
124. Жолобов О. Ф., Крысько В. Б. Двойственное число. Историческая грамматика древнерусского языка. Т. II. Москва : Азбуковник, 2001. 236 с.
125. Журавский А. И. Некоторые особенности взаимодействия древнеславянского и белорусского литературных языков. *Советское славяноведение*. 1965. № 2. С. 44–54.
126. Журавський А. Й. Про білоруський варіант церковнослов'янської мови. *Мовознавство*. 1967. № 4. С. 21–26.
127. Жураўскі А. І. Мова друкаваных выданняў Ф. Скарыны. *450 год беларускага кнігадрукавання*. Мінск : Навука і тэхніка, 1968. С. 277–304.
128. Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 872 с.
129. Зализняк А. А. Древнерусские эклитики. Москва : Языки славянских культур, 2008. 280 с.
130. Зализняк А. А. Противопоставление относительных и вопросительных местоимений в древнерусском. *Балто-славянские исследования*. 1980. Москва : Наука, 1981. С. 89–107.
131. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1 (1574–1700). Львів : Вища школа, 1981. 135 с.
132. Запольская Н. Н. «Общий» славянский язык: типология лингвистической рефлексии. Москва : Индрик, 2003. 240 с.

133. Иванова Т. А. Из истории именного склонения (К вопросу о происхождении именительно-винительного падежа множественного числа мужского рода на -а в русском языке. *Вопросы языкознания*. 1957. № 6. С. 50–58.

134. Ильинский Г. А. Из истории старославянского аориста. *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*. Санкт-Петербург, 1900. Т. V. Кн. 1. С. 191–203.

135. Иорданиди С. И. Из истории форм родительного падежа множественного числа имен существительных в русском языке. I. *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1984*. Москва : Наука, 1988. С. 246–266.

136. Иорданиди С. И. Из истории форм родительного падежа множественного числа имен существительных в русском языке. II. *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1988–1990: Сборник научных трудов*. Москва : Наука, 1993. С. 116–134.

137. Иорданиди С. И. Из истории форм существительных именительного множественного на -а в русском языке. *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1980*. Москва : Наука, 1982. С. 212–236.

138. Иорданиди С. И. История именных парадигм множественного числа в русском языке : научный доклад, представленный в качестве диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук : 10.02.01. Москва, 1996. 100 с.

139. Иорданиди С. И. К истории функционирования флексии именительного множественного -ове в восточнославянских языках. *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1979*. Москва : Наука, 1981. С. 167–183.

140. Иорданиди С. И., Крысько В. Б. Древнерусские инновации во множественном числе именного склонения. I. *Вопросы языкознания*. 1995. № 4. С. 64–77.

141. Иорданиди С. И., Крысько В. Б. Древнерусские инновации во множественном числе именного склонения. II. *Вопросы языкознания*. 1995. № 5. С. 88–104.
142. Иорданиди С. И., Шульга М. В. Морфологическое выражение категории рода в истории русского языка. *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1981*. Москва : Наука, 1984. С. 187–227.
143. Исаевич Я. Д. История изучения Острожской библии. *Острожская библия (сборник статей)*. Москва : Институт русского языка, 1990. С. 3–17.
144. Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол / Под. ред. Р. И. Аванесова, В. В. Иванова. Москва : Наука, 1982. 436 с.
145. Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. В. Лукінова та ін. ; В. В. Німчук (відп. ред.). Київ : Наукова думка, 1978. 539 с.
146. Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко ; В. В. Німчук (відп. ред.). Київ : Наукова думка, 1979. 367 с.
147. Кайперт Г. Крещение Руси и история русского литературного языка. *Вопросы языкознания*. 1991. № 5. С. 86–112.
148. Кайперт Г. Церковнославянский язык: круг понятий. *Slověne*. 2017. №1. С. 8–75.
149. Карпова В. Л. Зміцнювати фундаментальну базу дослідження історії східнослов'янських мов. *Мовознавство*. 1985. № 1. С. 12–20.
150. Карский Е. Ф. Малорусский Люцидарий по рукописи XVII в. *Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. С. 518–557.
151. Касаткин Л. Л. Церковнославянский язык. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва : Сов. энциклопедия, 1990. С. 575–576.

152. Кедайтене Е. И. Вариантность форм имен существительных мужского рода единственного числа в языке памятников полемической литературы Юго-Западной Руси XVI–XVII вв. *Восточные славяне. Языки, история, культура. К 85-летию академика В. И. Борковского*. Москва : Наука, 1985. С. 130–135.

153. Кедайтене Е. И. Из наблюдений над категорией лица в памятниках русского языка старшей поры. *Вопросы языкознания*. 1955. № 1. С. 124–128.

154. Керницький І. М. Відміна іменників чол. р. в українських пам'ятках XVI ст. *Дослідження і матеріали з української мови*. Т. II. Київ : АН УРСР, 1960. С. 47–48.

155. Керницький І. М. Из спостережень над формами давноминулого часу в староруських і староукраїнських пам'ятках. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ : АН УРСР, 1959. С. 95–107.

156. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. Київ : Наукова думка, 1967. 288 с.

157. Киянова О. Н. Проблемы языковой нормы русских летописных текстов конца XVI–XVIII вв. : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01. Москва, 2007. 48 с.

158. Козирєва З. Іменникова парадигма у Добриловому євангелії 1164 р. у формуванні східнослов'янської редакції старослов'янської мови. *Актуальні проблеми граматики: збірник наукових праць*. Кіровоград : КДПУ, 1997. Вип. 2. С. 3–7.

159. Коломієць Л. І. З історії флексії давального відмінка однини іменників чоловічого роду –ові. *Питання історичного розвитку української мови*. Харків : ХДУ, 1962. С. 210–216.

160. Конеский Б. Варианты церковнославянского языка в Македонии в первой половине XIV в. *Исследования по славянскому языкознанию*. Москва : Наука, 1971. С. 75–78.

161. Копыленко М. М. Как следует называть язык древнейших памятников письменности? *Советское славяноведение*. 1966. № 1. С. 36–41.

162. Косаренко С. В. Специфика употребления форм прошедшего времени в памятниках письменности второй половины XVI века : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Воронеж, 1996. 19 с.

163. Котков С. И. Южновеликорусское наречие в XVII ст. (фонетика и морфология). Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 235 с.

164. Кравецкий А. Г., Плетнева А. А. История церковнославянского языка в России (конец XIX–XX в.). Москва : Языки русской культуры, 2001. 400 с.

165. Кравчук А. Є. Діалектні риси в структурі прикметника (на матеріалі волинських пам'яток кінця XVI – першої половини XVII ст.). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*: збірник наукових праць. Спеціальний випуск. Київ, 2010. С. 60–69.

166. Кравчук А. Є. Функціонування прикметникових форм родового відмінка однини в мові староукраїнських пам'яток. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*: збірник наукових праць. Київ, 2010. Випуск 12. С. 101–109.

167. Крымській А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназий и семинарій Приднепровья. Том II, выпуск 1-й . Москва : Типографія Вяч. Ал. Гатцук, 1907. 197 с.

168. Крысько В. Б. К происхождению и истории древненовгородской флексии -е в Nom. sg. masc. *о-склонения. *Крысько В. Б. Очерки по истории русского языка*. Москва : Гнозис, 2007. С. 83–114.

169. Крысько В. Б. Неличная одушевленность в древнерусском языке. *Вопросы языкознания*. 1992. № 4. С. 29–44.

170. Куземська Ганна. Якою мовою молилася давня Україна: Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. Вид. 2-ге. Київ : КЖД «Софія», 2012. 112 с.

171. Кузнецов П. С. Букварь Ивана Федорова. *Вопросы языкознания*. 1956. № 2. С. 91–97.

172. Кузнецов П. С. У истоков русской грамматической мысли. Москва : Изд-во АН СССР, 1958. 76 с.
173. Кузьминова Е. А. Адаптация авторитетной югозападнорусской грамматики в Московской Руси XVII в. *Эволюция грамматической мысли славян XIV–XVII в.* Москва, 1999. С. 59–80.
174. Кузьминова Е. А. Грамматика Лаврентия Зизания в Московской Руси в первой половине XVII ст. (типы адаптации) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Москва, 1996. 24 с.
175. Кузьминова Е. А. Грамматики церковнославянского языка в культурно-языковом пространстве России XVI–XVIII вв. : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.01. Москва, 2012. 47 с.
176. Кузьминова Е. А. Комментарий. *Грамматика 1648 г.* / Предисл., науч. коммент., подг. текста и сост. указателей Е. А. Кузьминовой. Москва : МАКС Пресс, 2007. С. 495–612.
177. Кузьминова Е. А. Развитие грамматической мысли в России XVI–XVIII вв. Москва : Макс-Прес, 2012. 468 с.
178. Кульбакин С. М. Древне-церковно-славянский язык. Харьков : Типо-Литография М. Зильбербергъ и С-вья, 1911. 124 с.
179. Кунавин Б. В. Причастные грецизмы и исконно славянские конструкции в древнерусских литературных текстах XIV–XV вв. *Проблемы исторического языкознания.* Литературный язык древней Руси. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. Выпуск 3. С. 152–157.
180. Кутина Л. Л. Последний период славяно-русского двуязычия в России. *Славянское языкознание. VIII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации.* Москва : Наука, 1978. С. 241–264.
181. Левин В. Д. К характеристике русского извода старославянского языка. *Wiener Slawistischer Almanach.* 1984. № 13. С. 171–196.
182. Леута О. І. Старослов'янська мова : Підручник. Київ : «Фірма «Інкос». Центр навчальної літератури, 2007. 256 с.

183. Лиса Галина. Варіантні форми активних дієприкметників минулого часу. *Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку*: збірник наукових праць, присвячених пам'яті професора С. П. Самійленка: ч. 1. Запоріжжя, ЗДУ, 1996. С. 101–104.

184. Лиса Галина. До проблеми становлення східнослов'янської редакції старослов'янської мови (за матеріалами Добрилового євангелія 1164 р.). *Християнство й українська мова*. Матеріали наукової конференції. Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. С. 342–352.

185. Лиса Галина. До характеристики фонетико-орфографічної системи Добрилового євангелія 1164 р. *Східні слов'яни. Мова. Історія. Культура*. Київ : Вид-во Київського інституту «Слов'янський університет», 1999. Вип. 3. С. 139–145.

186. Лиса Галина. З історії формування граматичної системи східнослов'янського варіанта старослов'янської мови XI–XIII ст. *Актуальні проблеми граматики*: збірник наукових праць. Кіровоград : КДПУ, 1997. Вип. 2. С. 7–11.

187. Лиса Г. І. Категорія двоїни в «Граматиці» М. Смотрицького. *Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст.* Київ : Наукова думка, 1982. С. 132–135.

188. Лиса Галина. Характеристика дієприкметників за пам'ятками XI–XIII ст. *Актуальні проблеми граматики*: збірник наукових праць. Кіровоград, 1996. Вип. 1. С. 12–16.

189. Лопушанская С. П. Элемент -ть (-ть) в формах прошедшего времени древнерусского глагола. *Восточные славяне. Языки, история, культура. К 85-летию академика В. И. Борковского*. Москва : Наука, 1985. С. 135–142.

190. Лукинова Т. Б. Имя числительное. *Историческая типология славянских языков* / Под. ред. А. С. Мельничука. Киев : Наукова думка, 1986. С. 99–120.

191. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). Київ : Наукова думка, 2000. 370 с.
192. Людоговский Ф. Б. Церковнославянская языковая система: особенности эволюции. *Славянский вестник: К 70-летию В. П. Гудкова*. Москва : МАКС Пресс, 2004. Вып. 2: С. 191–199.
193. Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. Москва : Наука, 1966. 320 с.
194. Макарушка Є. Граматика Мелетія Смотрицького: (Критично-історична студія. Львів, 1908. 55 с.
195. Макович Х. Я. Діалектні риси в іменниковій словозміні в мові учительних євангелій XVI–XVII ст. *Дослідження з лексикології і граматики української мови* : зб. наук. пр. Дніпропетровськ : Видавець Біла К. О., 2013. Вип. 14. С. 108–115.
196. Малкова О. В. О связи церковнославянского языка древнерусской редакции со старославянским языком. *Вопросы языкознания*. 1981. № 4. С. 83–92.
197. Мареш В. Ф. Древнеславянский литературный язык в Великоморавском государстве. *Вопросы языкознания*. 1961. № 2. С. 12–23.
198. Мареш В. Ф. Проект подготовки словаря церковнославянского языка. *Вопросы языкознания*. 1966. № 5. С. 86–99.
199. Марковський Є. М. До характеристики мови українських інтермедій XVII–XVIII століть. *Питання історичного розвитку української мови*. Харків : ХДУ, 1962. С. 97–124.
200. Марчило Л. М. Історія форм майбутнього часу дієслова в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1999. 18 с.
201. Маслов Ю. С. Имперфект глаголов совершенного вида в славянских языках. *Вопросы славянского языкознания*. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. Вып. 1. С. 68–138.

202. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. Київ : Радянська школа, 1974. 184 с.
203. Маштабей О. М. «Актові книги полтавського городского уряду» як джерело для історичного вивчення полтавсько-київського діалекту (дієслівні форми) / упоряд. : В. В. Лєснова, А. О. Найрулін, І. О. Ніколаєнко ; заг. ред. Глуховцевої К. Д. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 244 с.
204. Маштабей О. М, Самійленко В. Г, Шарпило Б. А. Передмова. *Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів)*. Київ : Наукова думка, 1986. С. 5–17.
205. Мейе А. Общеславянский язык. Москва : Изд-во иностр. лит-ры, 1951. 491 с.
206. Мельничук О. С. Диглосія. *Українська мова: енциклопедія* / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. 2-ге вид. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія», 2004. С. 141
207. Мечковская Н. Б. Ранние восточнославянские грамматики. Минск : Изд-во «Университетское», 1984. 159 с.
208. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. Москва : АО «Аспект Пресс», 1994. 207 с.
209. Мещерский Н. А. Древнеславянский язык – общий литературно-письменный язык на раннем этапе культурно-исторического развития всех славянских народов. *Мещерский Н. А. Избранные статьи*. Санкт-Петербург : С.-Петербургский университет, 1995. 364 с.
210. Миронова Т. Л., Ремнева М. Л. Некоторые особенности функционирования личных глагольных форм в литературном языке Руси. *Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология*. 1986. № 1. С. 44–52.
211. Михаиле Э. Г. О работе над собиранием материала для составления словаря книжнославянского языка румынской редакции. *Вопросы языкознания*. 1966. № 5. С. 105–109.

212. Мова беларуской пісменнасці XIV–XVIII стст. / А. М. Булыка, А. І. Жураўски, І. І. Крамко, У. М. Свяжынскі. Мінск : Навука і тэхніка, 1988. 319 с.
213. Мозер Міхаель. До питання про генезу давньоруського мовного та історичного міту в кївському «Синописі». *Міхаель Мозер. Причинки до історії української мови*. Вінниця : Нова книга, 2011. С. 162–222.
214. Мозер Міхаель. Огляд історії української мови середньої доби. *Міхаель Мозер. Причинки до історії української мови*. Вінниця : Нова книга, 2011. С. 40–54.
215. Мойсієнко Віктор. «Артыкулы бра́тству косопудьскому ...» – пам'ятка української мови XVII ст. *Українська мова*. 2003. № 3–4. С. 130–139.
216. Мойсієнко В. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові (на прикладі текстів північноукраїнського ареалу XVI ст.). *Волинь – Житомирищина*. 2010. № 22 (1). С. 114–125.
217. Мойсієнко В. М. Відображення фонем /р/ у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2006. № 26. С. 192–196.
218. Мойсієнко В. Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя : підручник. Київ : Академія, 2016. 284 с.
219. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 448 с.
220. Мойсієнко В. М. Этноязыковая принадлежность «русской мовы» во времена Великого княжества Литовского. *Славяноведение*. 2007. № 5. С. 61–80.
221. Мойсієнко В. М., Ніка О. І. «Проста мова» в Україні та Білорусі XVI ст. Київ : НБУВ, 2013. 25 с.
222. Молдован О. М. Мовні особливості «Слова о законѣ и благодати» Іларіона. *Мовознавство*. 1980. № 4. С. 69–76.

223. Молошная Т. Н. Плюсквамперфект в системе грамматических форм глагола в современных славянских языках. *Руссистика. Славистика. Индоевропеистика. Сборник к 60-летию А. А. Зализняка.* Москва : Индрик, 1996. С. 564–573.

224. Мошинский Л. Отношение словаря церковнославянского языка к словарям отдельных языков. *Вопросы языкознания.* 1966. № 5. С. 81–85.

225. Мустафина Э. К. Редкая форма имперфекта глагола *быти* в литературном языке Древней Руси. *Исследования по глаголу. История славянского глагола.* Москва, 1991. С. 55–61.

226. Мустафина Э. К., Хабургаев Г. А. Проблема древнерусских форм сложного будущего с глаголами *имаь*, *хошу* и *могу* (на материале «Повести временных лет» по спискам XIV–XV вв.). *Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология.* 1985. № 2. С. 20–32.

227. Наєнко Г. М. Слов'яно-українська мова науково-природничого трактату кінця XVII ст. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: Збірник наукових праць. Спеціальний випуск.* Київ, 2010. С. 75–83.

228. Назор А. О словаре хорватско-глаголической редакции общеславянского литературного (церковнославянского) языка. *Вопросы языкознания.* 1966. № 5. С. 99–105.

229. Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст. / Г. П. Арполенко, З. Г. Козирева, Г. І. Лиса, К. С. Симонова, Г. Х. Щербатюк ; В. В. Німчук (відпов. ред.). Київ : Вид-чий Дім Дмитра Бураго, 2008. 191 с.

230. Никифоров С. Д. Глагол. Его категории и формы в русской письменности второй половины XVI в. – Москва : АН СССР, 1952. 344 с.

231. Никифоров С. Д. Из наблюдений над именами существительными в памятниках второй половины XVI века. *Ученые записки Львовского государственного университета им. Ив. Франко.* Вопросы славянского языкознания. Львов, 1948. Т. VII. Книга первая. С. 140–152.

232. Никифорова Е. Б. Темпоральные и аспектуальные значения древнерусских глагольных форм аориста и имперфекта : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Саратов, 1991. 19 с.
233. Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства. *Смотрицький М. Граматика* / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1979. 112 с.
234. Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови. *Євсевієве Євангеліє*. Наукове видання. / Відп. ред. В. В. Німчук. Київ : КСУ, 2001. С. 4–38.
235. Німчук В. В. З історії формування давньоруської редакції старослов'янської мови (Ізборник 1076 р.). *Мовознавство*. 1985. № 3. С. 17–25.
236. Німчук В. Київський псалтир 1397 р. – пам'ятка північного діалекту української мови. *Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової*. Київ : Довіра, 1997. С. 219–230.
237. Німчук В. В. Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. Київ : Наукова думка, 1983. 141 с.
238. Німчук В. В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII ст. *Берестейська унія та українська культура XVII ст.: матеріали Третіх «Берестейських читань»*. Львів : Інститут Історії церкви Львівської Богословської Академії, 1996. С. 1–16.
239. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ : Наукова думка, 1985. 223 с.
240. Німчук В. В. Про походження Супрасльського рукопису. *Мовознавство*. 1994. № 6. С. 3 – 12; 1995. № 1. С. 35 – 44.
241. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. Київ : Наукова думка, 1980. 304 с.
242. Німчук В. В. Українська мова в Київському псалтирі 1397 р. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 9–21.

243. Німчук В. В. Церковнослов'янська мова. *Українська мова: енциклопедія* / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. 2-ге вид. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія», 2004. С. 782–784.
244. Німчук Василь. Четя 1489 року в контексті сучасної україністики. *Українська мова*. 2014. № 4. С. 12–31.
245. Німчук Василь. Четя 1489 року в контексті сучасної україністики. *Українська мова*. 2015. № 1. С. 3–35.
246. Німчук В. В., Симонова К. С. Передмова. *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів)*. Київ : Наукова думка, 1981. С. 5–23.
247. Обнорский С. П. Образование глагольных форм 3 лица настоящего времени в русском языке. *Известия АН СССР. Отделение литературы и языка*. Москва, 1941. № 3. Т. II. С. 29–48.
248. Обнорский С. П. Очерки по морфологии русского глагола. Москва : АН СССР, 1953. 251 с.
249. Огієнко І. І. Історія українського друкарства. Київ : Либідь, 1994. 448 с.
250. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. 294 с.
251. Огієнко Іван. Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. Історія церковнослов'янської мови. Т. V. Варшава, 1929. 493 с.
252. Огієнко Іван. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. Вінніпег, 1976. 300 с.
253. Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття і Крехівський «Апостол» 1560 року. Варшава : Друкарня синодальна, 1930. Т. 1. 520 с.
254. Огієнко І. Українська церква. Т. 1. Прага, 1942. 236 с.
255. Онишкевич М. М. Форми давального – місцевого відмінків однини особових та зворотного займенників у південно-західних говорах. *Українська діалектна морфологія*. Київ : Наукова думка, 1969. С. 159–168.

256. Передрієнко В. А. Проблеми вивчення староукраїнської літературної мови другої половини XVI–XVIII ст. *Magisterium*. 2009. Вип. 37. С. 71–74.
257. Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. Київ : Наукова думка, 1979. 143 с.
258. Петрухин П. В. Перфект и плюсквамперфект в Новгородской первой летописи по Синодальному списку. *Russian Linguistics*. 2004. № 28. С. 73–107.
259. Петрухин П. В., Сичинава Д. В. Еще раз о восточнославянском серхсложном прошедшем, плюсквамперфекте и современных диалектных конструкциях. *Русский язык в научном освещении*. 2008. № 1 (15). С. 224–258.
260. Петрухин П. В., Сичинава Д. В. «Русский плюсквамперфект» в типологической перспективе. *Вереница литер: К 60-летию В. М. Живова*. Москва, 2006. С. 193–214.
261. Пиккио Рикардо. *Slavia Orthodoxa: Литература и язык / Отв. ред. Н. Н. Запольская, В. В. Калугин ; Ред. М. М. Сокальская ; Предисл. В. В. Калугина*. Москва : Знак, 2003. XVI, 704 с.
262. Пичхадзе А. А. Южнославянские традиции в древнерусской письменности: приращение -ть/ -сть в аористе. *Вереница литер: К 60-летию В. М. Живова*. Москва : Языки славянской культуры, 2006. С. 129–146.
263. Півторак Г. П. Мофологія інфінітива в східнослов'янських мовах: (Порівняльно-історичний нарис). Київ : Наукова думка, 1974. 144 с.
264. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис). Київ : Наукова думка, 1988. 280 с.
265. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. Київ : Наукова думка, 1991. 240 с.
266. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. I–II. Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1958. 536 с.

267. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. IV. Вып. II. Глагол. М. : Просвещение, 1977. 406 с.
268. Примушко Н. О. З історії форм майбутнього часу (на матеріалі універсалів українських гетьманів). *Наукові Записки. Філологічні науки*. Ніжин, 2010. Кн. 1. С. 32–37.
269. Примушко Наталія. Морфологія інфінітива з основами на гортанний і задньоязиковий за пам'ятками староукраїнської мови. *Українська мова*. 2009. № 2. С. 21–25.
270. Примушко Н. Система словозміни іменників жің. роду у Волинських грамотах XVI ст. *Волинь-Житомирщина*. 2001. № 7. С. 25–38.
271. Примушко Н. Форми минулого часу в пам'ятках Середньої Наддніпрянщини. *Волинь-Житомирщина*. 2010. № 22(1). С. 133–145.
272. Примушко Н. Форми умовного способу дієслова середньонаддніпряньського ареалу XVII–XVIII ст. *Мовознавчий вісник: зб. наук. пр.* Черкаси, 2011. Вип. 12–13. С. 38–45.
273. Прокопова Т. И. Лексико-семантические группы перфекта в древнерусских переводных памятниках XI–XII вв. *Проблемы исторического языкознания*. Литературный язык древней Руси. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. Выпуск 3. С. 120–130.
274. Ремнева М. Л. История русского литературного языка. Москва : Изд-во МГУ, 1995. 400 с.
275. Ремнева М. Л. Литературный язык древней Руси. Некоторые особенности грамматической нормы. Москва : Изд-во МГУ, 1988. 148 с.
276. Ремнева М. Л. О степени императивности нормы «Грамматики» М. Смотрицкого 1648 года. *НДВШ. Филологические науки*. 1983. № 3. С. 36–42.
277. Ремнева М. Л. Оформление условных конструкций в памятниках деловой и книжно-славянской письменности XI–XIII вв. *Филологические науки*. 1998. № 4. С. 47–54.

278. Романова З. А. Отражение живой русской речи в московском издании «Граматики» Мелетия Смотрицкого (1648 г.): автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Москва, 1995. 16 с.

279. Русанівський В. М. Варіантність норми. *Українська мова: енциклопедія* / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. 2-ге вид. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія», 2004. С. 63–64.

280. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. Київ : Наукова думка, 1985. 231 с.

281. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник. Київ : АртЕк, 2001. 392 с.

282. Русанівський В. М. Старослов'янська мова. *Українська мова: енциклопедія* / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. 2-ге вид. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія», 2004. С. 640–641.

283. Русанівський В. М. Староукраїнська і слов'яноноруська мови на тлі розвитку інших слов'янських літературних мов. *Мовознавство*. 1997. № 1. С. 3–11.

284. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ : Наукова думка, 1971. 315 с.

286. Русанівський В. М. Ще раз про дві літературні мови в Київській Русі. *Мовознавство*. 1996. № 6. С. 3–12.

286. Русанівський В. М., Німчук В. В. Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі (XI–XIII ст.). *IX Міжнародний з'їзд славістів. Слов'янське мовознавство. Доповіді*. Київ : Наукова думка, 1983. С. 185–210.

287. Русановский В. М. Вопросы нормы на разных этапах истории литературного языка. *Вопросы языкознания*. 1970. № 4. С. 54–68.

288. Самійленко С. П. З історії форм давального відмінка однини особових займенників у давньоруській і українській мовах. *Питання історичного розвитку української мови*. Харків : ХДУ, 1962. С. 228–250.

289. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. I: навч. посібник для студ. філолог. ф-тів. Київ : Радянська школа, 1964. 234 с.

290. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. II. Київ : Радянська школа, 1970. 190 с.

291. Сарікова І. Форми називного-знахідного відмінків однини прикметників у пам'ятках Середньої Наддніпрянщини XVII–XVIII ст. *Волинь – Житомирщина*. 2013. № 24. С. 168–179.

292. Селищев А. М. Старославянський язык. В 2 ч. Ч. 1. Введение. Фонетика. Москва : Гос. уч.-пед. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1951. 336 с.

293. Селищев А. М. Старославянський язык. В 2 ч. Ч. 2. Тексты. Словарь. Очерки морфологии. Москва : Гос. уч.-пед. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1952. 206 с.

294. Семенюк Н. Н. Норма языковая. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва : Сов. энциклопедия, 1990. С. 337–338.

295. Сергеева Т. С. Состав и функционирование местоимений в летописных памятниках XIII–XV веков : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Нижний Новгород, 2010. 22 с.

296. Симонова К. С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. *Жанри і стилі в історії української літературної мови*. Київ : Наукова думка, 1989. С. 56–78.

297. Сиромаха В. Г. Языковые представления книжников Московской Руси второй половины XVII в. и «Грамматика» М. Смотрицкого. *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*. 1979. № 1. С. 3–14.

298. Сичинава Д. В. Типология плюсквамперфекта. Славянский плюсквамперфект. Москва : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2013. 384 с.

299. Скаб Марія. Проблема назви першої писемної мови слов'ян (рефлексії з приводу підручника Василя Сімовича «Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови»). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Мовознавство*. Тернопіль : ТНПУ, 2005. 1(13). С. 50–57.

300. Скаб Марія. Термінологічні проблеми церковнослов'янської мови. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Мовознавство*. Тернопіль : ТНПУ, 2014. № 2. С. 243–248.

301. Скупский Б. И. Старославянский язык. Учебник для студентов университетов и педагогических институтов. Часть 2-я. Махачкала : Дагестанское учебно-педагогическое издательство, 1967. 191 с.

302. Словарь старославянского языка восточнославянской редакции XI–XIII вв. Проспект. Киев : Наукова думка, 1987. 179 с.

303. Соболевский А. И. История русского литературного языка. Москва : Наука, 1980. 194 с.

304. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. Москва : Едиториал УРСС, 2005. 328 с.

305. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова : підручник. Київ : Вища школа, 1983. 263 с.

306. Старославянский словарь (по рукописям X – XI вв) / Э. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др. Москва : Русский язык, 1994. 842 с.

307. Стрельчук Г. П. Система словоизменения в украинских интермедиях XVII–XVIII вв. : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02. Київ, 1990. 20 с.

308. Стрельчук Галина. Словозмінні особливості іменника в мові українських інтермедій XVII–XVIII ст. *Мовознавство: Доповіді та повідомлення. IV Міжнародний конгрес україністів*. Київ : Пульсари, 2002. С. 286–291.

309. Сумникова Т. А. Из истории древнерусских местоимений. *Russian Linguistics*. 2003. № 27. С. 117–126.

310. Сумникова Т. А. О формах именительного падежа местоимения 1-го лица единственного числа в древнерусской письменности. *Вопросы языкознания*. 1999. № 4. С. 91–98.
311. Супрун А. Е. Славянские числительные. Становление числительных как особой части речи. Минск: Изд-во Белорусского университета, 1969. 232 с.
312. Супрун А. Е. Старославянские числительные. Фрунзе: Издательство Киргизского университета, 1961. 108 с.
313. Супрун А. Е., Молдован А. М. Старославянский и церковнославянский язык. *Языки мира: Славянские языки*. Москва: Academia, 2005. С. 29–69.
314. Тараненко О. О. Варіанти мовних одиниць. *Українська мова: енциклопедія* / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», 2004. С. 62–63.
315. Тезисы Пражского лингвистического кружка. *Пражский лингвистический кружок. Сборник статей / Составление, редакция и предисловие Н. И. Кондрашова*. Москва: Прогресс, 1967. С. 17–41.
316. Тимберлейк А. Аугмент имперфекта в Лаврентьевской летописи. *Вопросы языкознания*. 1997. № 5. С. 66–86.
317. Толстой Н. И. Древнеславянский литературный язык в XII–XIV вв. (его функции и специфика). *Толстой Н. И. Избранные труды. Т. II*. Москва: Языки русской культуры, 1998. С. 90–101.
318. Толстой Н. И. Значение полных и кратких форм прилагательных в старославянском языке. *Вопросы славянского языкознания*. Москва: АН СССР, 1957. Выпуск 2. С. 43–122.
319. Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. Москва: Наука, 1988. 239 с.
320. Толстой Н. И. К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян. *Вопросы языкознания*. 1961. № 1. С. 52–66.

321. Толстой Н. И. Проблемы истории древнеславянского литературного языка на V Международном съезде славистов. *Вопросы языкознания*. 1964. № 4. С. 155–161.
322. Толстой Н. И. Старославянский язык. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва : Сов. энциклопедия, 1990. С. 491–493.
323. Толстой Н. И. Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз. *Вопросы языкознания*. 2002. № 1. С. 81–90.
324. Толстой Н. И. Языковая ситуация в западных пределах восточного и южного славянства в XVII в. (опыт сопоставительного рассмотрения). *Толстой Н. И. Избранные труды. Т. II. Славянская литературно-языковая ситуация*. Москва : Языки русской культуры, 1998. С. 174–181.
325. Тот Имре. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI–начале XII вв. София : Изд-во Болгарской Академии Наук, 1985. 385 с.
326. Трубецкой Н. С. К украинской проблеме. *Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык*. Москва : Издательская группа «Прогресс» «Универс», 1995. С. 262–280.
327. Успенский Б. А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). Москва : Аспект Пресс, 2002. 558 с.
328. Успенский Б. А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.). Москва : Гнозис, 1994. 240 с.
329. Успенский Б. А. , Успенский Ф. Б. Иноческие имена на Руси. Москва : Институт славяноведения РАН; СПб. : Нестор-История, 2017. 344 с.
330. Устюгова Л. К вопросу о единой программе исследования языка памятников древнерусской письменности. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2008. Випуск 18. С. 89–95.
331. Устюгова Л. Плюральные формы именительного падежа существительных в «Истории о великом князе Московском» А. Курбского. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збірник наукових праць*. Ужгород : Говерла, 2009. Вип. 13. С. 147–151.

332. Фаріон І. Д. Суспільний статус староукраїнської мови в XIV–XVII ст. : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2015. 456 с.
333. Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского литературного языка. Москва : Наука, 1981. 327 с.
334. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. Москва : КомКнига, 2006. 656 с.
335. Фортунатов Ф. Ф. Старославянское -ть в 3-м лице глаголов: (Посвящается Игнатию Викентьевичу Ягичу). *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*. Санкт-Петербург, 1908. Т. XIII. Кн. 2. С. 1–44.
336. Фролов Д. В. Морфологические нормы в псалтыри с воследованием 1648 года (глаголы прошедшего времени и двойственное число) : автореф. дис. ... канд. фил. наук : 10.02.01. Казань, 2010. 22 с.
337. Фунікова Т. В. Становлення флексій давального та місцевого відмінків іменників чоловічого роду в українській літературній мові XVII ст. (на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софроневича. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Філологія». 2012. Вип. 5. № 1014. С. 103–109.
338. Хабургаев Г. А. Дискуссионные вопросы истории русского литературного языка (древнерусский период). *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*. 1988. № 2. С. 47 – 62.
339. Хабургаев Г. А. Древнерусский и древнепольский глагол в сравнении со старославянским (К реконструкции праславянской системы претеритов). *Исследования по глаголу. История славянского глагола*. Москва, 1991. С. 42–54.
340. Хабургаев Г. А. К вопросу о терминологическом обозначении объекта палеославистики. *Вопросы языкознания*. 1987. № 4. С. 59–68.
341. Хабургаев Г. А. Очерки исторической морфологии русского языка. Имена. Москва : Изд-во МГУ, 1990. 296 с.

342. Хабургаев Г. А. Первые столетия славянской письменной культуры: Истоки древнерусской книжности. Москва : МГУ, 1994. 184 с.
343. Хабургаев Г. А. Становление древнерусской письменной культуры в связи с крещением Руси в 988 г. *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*. 1988. № 5. С. 10–17.
344. Хабургаев Г. А. Старославянский как язык средневековой славянской культуры. *Актуальные проблемы славянского языкознания*. Москва : Издательство Московского ун-та, 1988. С. 5–48.
345. Хабургаев Г.А. Старославянский – церковнославянский – русский литературный. *История русского языка в древнейший период*. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. С. 5–35.
346. Хабургаев Г.А. Старославянский язык : учебник. Москва : Просвещение, 1986. 288 с.
347. Хабургаев Г. А. Судьба вспомогательного глагола древних славянских аналитических форм в русском языке. *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*. 1978. № 4. С. 42–53.
348. Хабургаев Г. А., Рюмина О. Л. Глагольные формы в языке художественной литературы Московской Руси XVII века (К вопросу о понятии «литературности» в предпетровскую эпоху). *НДВШ. Филологические науки*. 1971. № 4. С. 65–76.
349. Хамм Й. Сербская и хорватская редакции общеславянского литературного языка. *Вопросы языкознания*. 1964. № 3. С. 84–87.
350. Хан Чжи Хен. Острожская Библия 1581 г.: направление книжной sprawy новозаветных книг : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Москва, 2010. 24 с.
351. Хоргоши Й. Составление словаря русской редакции древнеболгарского языка по кратким рукописям XI–XII вв. *Първи международен конгрес по българистика. Доклади*. София : Българска Академия на науките, 1982. С. 331–337.

352. Цейтлин Р. М. Вопросы изучения старославянского языка на IV Международном съезде славистов. *Вопросы языкознания*. 1959. № 2. С. 157–160.
353. Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв. Москва : Наука, 1977. 336 с.
354. Цейтлин Р. М. О содержании термина «старославянский язык». *Вопросы языкознания*. 1987. № 4. С. 43–58.
355. Целунова Е. К. Псалтырь 1683 года в переводе Авраамия Фирсова. Филологическое исследование памятника. *Псалтырь Авраамия Фирсова. Текст, словоуказатель, исследование*. Москва : Языки славянских культур, 2006. С. 13–176.
356. Чепіга І. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI ст. (на матеріалі перекладів Євангелія). *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці філологічної секції*. Львів, 1995. Т. ССХХІХ. С. 227–288.
357. Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоаникія Галятовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. *Галятовський Іоаникій. Ключ розуміння*. Київ : Наукова думка, 1985. С. 5–51.
358. Чепіга І. П. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI–п. п. XVII ст. *Жанри і стилі в історії української літературної мови*. Київ : Наукова думка, 1989. С. 79–92.
359. Чепіга І. П. Мова медичного трактату другої половини XVII ст. *Мовознавство*. 1993. № 6. С. 38–44.
360. Чепіга Інна. Пересопницьке Євангеліє і морфологічний стандарт української мови (на матеріалі іменника). *Український діалектологічний збірник : Книга 3*. Київ : Довіра, 1997. С. 231–236.
361. Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови. *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561*. Київ, 2001. С. 13–54.
362. Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. Москва : Гос-нное уч.-пед. изд-во Мин-ва просв. СССР, 1952. 313 с.

363. Черных П. Я. Язык Уложения 1649 года. Москва : АН СССР, 1953. 375 с.
364. Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. Москва : Гос. уч.-педагог. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1957. 400 с.
365. Шевелева М. Н. Еще раз о истории древнерусского плюсквамперфекта. *Русский язык в научном освещении*. 2008. № 2 (16). С. 217–245.
366. Шевелева М. Н. Плюсквамперфект в памятниках XV–XVI вв. *Русский язык в научном освещении*. 2009. № 1 (17). С. 5–43.
367. Шевелева М. Н. «Русский плюсквамперфект» в древнерусских памятниках и современных говорах. *Русский язык в научном освещении*. 2007. № 2 (14). С. 214–252.
368. Шевелева М. Н. Функционирование временных форм в русской житийной и повествовательной литературе XV в. (формы прошедшего времени). *Вестник Московского ун-та. Серия 9*. 1984. № 5. С. 55–65.
369. Шевельов Юрій. Исторична фонологія української мови. Харків : Акта, 2002. 1054 с.
370. Шевченко Світлана. Особливості творення дієприкметників в українській актовій мові XVII–XVIII століть (на матеріалі ареалу полтавських говірок). *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2005. С. 209–218.
371. Шимко О. В. Вплив церковнослов'янської мови української редакції на московську книжно-писемну традицію. *Мовознавство*. 2007. № 2. С. 26–36.
372. Шимко Елена. Методологические проблемы описания церковно-славянского языка. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2008. Випуск 18. С. 96–100.
373. Шульга М. В. К истории восточнославянского генитива. *Вопросы языкознания*. 1987. № 6. С. 71–83.

374. Шульга М. В. О причинах устранения родовых различий во множественном числе у родоизменяемых слов. *Вопросы языкознания*. 1984. № 3. С. 98–104.

375. Шульга М. В. Унификация русского субстантивного склонения с точки зрения родовых и числовых противопоставлений. *Вопросы языкознания*. 1983. № 2. С. 118–122.

376. Шульга М. В. Формы существительных типа *кънягыни, кърмъчии* в истории русского языка. *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1980*. Москва : Наука, 1982. С. 177–195.

377. Этерлей Е. Н. Древнерусский имперфект (значение и употребление) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Ленинград, 1970. 30 с.

378. Этерлей Е. Н. Функции простых форм прошедшего времени глагола «быти» в древнерусском языке. *Известия АН СССР. Отделение литературы и языка*. Москва : Наука, 1969. Т. XXVIII. Вып. 2. С. 155–160.

379. Юрковский М. Сложное будущее время в украинском языке XIV–XV вв. *Исследования по глаголу в славянских языках. История славянского глагола*. Москва., 1991. С. 101–105.

380. Юрьева И. С. Семантика глаголов *имѣти, хотѣти, начати* (почати) в сочетаниях с инфинитивом в языке древнерусских памятников XII–XV вв. : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Москва, 2009. 24 с.

381. Ягич И. В. История славянской филологии. СПб, 1910. 961 с.

382. Ягич И. В. Рассуждения южнославянской и русской стрины о церковнославянском языке. *Исследования по русскому языку*. СПб, 1895. Т. 1. С. 289–1070.

383. Язык русской агиографии XVI века: Опыт автоматического анализа / С. А. Аверина, А. С. Герд, Е. Л. Кузнецова и др. ; под ред. А. С. Герда. Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. 340 с.

384. Bilykh O. P. Peculiarities of decades numerals conjugation in Church Slavonic language of Ukrainian edition as of XVI–XVII centuries. *The Ninth*

European Conference on Languages, Literature and Linguistics. Proceedings of the Conference (November 23, 2015). «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna, 2015. P. 12–18.

385. Bilykh O. Singular case forms of indicative pronouns in Ukrainian edition of the Church Slavonic language of the end of XVI–XVII cc. *Intellectual Archive (Toronto)*. Number 5. September/October of 2016. P. 28–37.

386. Hamm Josip. *Staroslavenska grammatika*. Zagreb : Školska knjiga, 1974. 203 s.

387. Leskien A. *Handbuch der altbulgarischen Sprache. Grammatik – Texte – Glossar*. Weimar : Herman Böhlau Nachfolger, 1905. S. 348.

388. Miklosich Fr. *Lexikon palaeoslovenico-greco-latinum*. Vindobonae, 1862–1865. S. XXII, 1171.

389. *Slovník jazyka staroslověnského*. Praha : Academia, 1966–1997.

**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації
Монографія**

1. Білих О. П. Словозміна у церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI–XVII ст.). Кіровоград : ФОП Александрова М. В., 2016. 328 с.

Рецензія: Іліаді О. І. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки: Studia semasiologica*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 160. С. 233–238.

Наукові праці у фахових виданнях України

2. Білих О. П. Форми теперішнього та простого майбутнього часів у церковнослов'янській мові української редакції XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Вип. 80. С. 129–137

3. Білих О. П. Давноминулий час у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*: збірник наукових праць. Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. Вип. IX. С. 51–57.

4. Білих О. П. Форми умовного способу дієслова в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)* У 4-х ч. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 81 (2). С. 12–16.

5. Білих О. П. Перфект у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 86. С. 320–328.

6. Білих О. П. Дієприслівники у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Дослідження з лексикології і граматики*

української мови: зб. наук. праць. Дніпропетровськ : Пороги, 2009. Вип. 8. С. 24–39.

7. Білих О. П. Імперфект у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 5 ч.* Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. Вип. 89 (4). С. 138–145.

8. Білих О. П. Форми аориста у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць.* Донецьк : ДонНУ, 2010. Вип. 21. С. 298–304.

9. Білих О. П. Форми наказового способу в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Мовознавчий вісник: зб. наук. пр.* Черкаси, 2010. Вип. 11. С. 105–110.

10. Білих О. П. Відмінкові форми множини іменників чоловічого роду в церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч.* Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 96 (2). С. 16–24.

11. Білих О. П. Відмінкові форми множини іменників жіночого роду в церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI–XVII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія. Збірник наукових праць.* Вінниця : ВДПУ, 2011. Вип. 13. С. 9–15.

12. Білих О. П. Іменні прикметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст.: особливості функціонування та відмінювання. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету.* Збірник наукових праць. Кривий Ріг : КДПУ, 2011. Вип. 6. С. 37–50.

13. Білих О. П. Особливості відмінювання іменників середнього роду однини в церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство).* Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 100. С. 414–420.

14. Білих О. П. Ступені порівняння прикметників у церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI–XVII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)*. Збірник наукових праць. Вінниця : ВДПУ 2011. Вип. 14. С. 51–56.

15. Білих О. П. Відмінкові форми однини членних прикметників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч.* Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 105 (1). С. 304–312.

16. Білих О. П. Відмінкові форми множини іменників середнього роду в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць.* Донецьк : ДонНУ, 2012. Вип. 25. С. 221–226.

17. Білих О. П. Форми множини членних прикметників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Філологія.* Харків : Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2012. № 1021. Вип. 66. С. 119–126.

18 Білих О. П. Особові та зворотний займенники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Вісник Запорізького національного університету: збірник наукових праць. Філологічні науки.* Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. № 1. С. 48–55.

19. Білих О. П. Відмінкові форми неособових неродових займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові праці: науково-методичний журнал.* Філологія. Мовознавство. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Вип. 207. Т. 219. С. 13–16.

20. Білих О. П. Особливості відмінювання предметно-особового займенника у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–

XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 118. С. 396–403.

21. Білих О. П. Інфінітив у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького національного університету* : зб. наукових праць. Кривий Ріг, 2013. Вип. 9. С. 36–43.

22. Білих О. П. Числівник *два* в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Науковий вісник Чернівецького університету*: збірник наукових праць. Романо-слов'янський дискурс. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. Вип. 659. С. 129–133.

23. Білих О. П. Особливості відмінювання числівника **єдинъ** у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 127. С. 386–391.

24. Білих О. П. Особливості відмінювання числівників другого десятка в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького національного університету* : зб. наук. праць. Кривий Ріг : НПП Астерікс, 2015. Вип. 13. С. 29–36.

25. Білих О. Особливості відмінювання числівників **пять–десять** у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : Видавець Лисенко В. Ф., 2015. Вип. 136. С. 243–248.

Наукові праці в періодичних виданнях інших держав

26. Bilykh O. P. Peculiarities of decades numerals conjugation in Church Slavonic language of Ukrainian edition as of XVI–XVII centuries. *The Ninth European Conference on Languages, Literature and Linguistics. Proceedings of the Conference (November 23, 2015)*. «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna, 2015. P. 12–18.

27. Bilykh O. Singular case forms of indicative pronouns in Ukrainian edition of the Church Slavonic language of the end of XVI–XVII cc. *Intellectual Archive (Toronto)*. Number 5. September/October of 2016. P. 28–37.

28. Білих О. П. Відмінкові форми множини вказівних займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe* (Warszawa, Polska). 2016. № 12(16). Część 1. S. 117–121.

29. Білих О. П. Відмінкові форми однини означальних займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe* (Warszawa, Polska). 2017. № 12(28). Część 4. S. 41–45.

Наукові праці в інших виданнях

30. Білих О. П. Складені форми майбутнього часу в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Слов'янський збірник: збірник наукових праць*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2008. Вип. XIII. С. 40–48.

31. Білих О. П. Особливості відмінювання присвійних займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Типологія та функції мовних одиниць: наук. журн. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. № 2(6). С. 17–26.*

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

32. Білих О. П. Активні дієприкметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: [матеріали Міжнародної наукової конференції] (Кривий Ріг, 5–6 листопада 2009 р.)*. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. С. 283–288.

33. Білих О. П. Пасивні дієприкметники у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Актуальні проблеми слов'янської*

філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст. Бердянськ : БДПУ, 2009. Вип. XXII. С. 464–472.

34. Білих О. П. Відмінкові форми однини іменників чоловічого роду в церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XV–XVII ст. *Слов'янський збірник*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2011. Вип. XIV–XV. С. 41–48.

35. Білих О. П. Відмінкові форми однини іменників жіночого роду в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст.* Бердянськ : БДПУ, 2012. Вип. XXV. С. 512–523.

36. Білих О. П. Особливості відмінювання числівників **три**, **чотири** в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Слов'янський збірник*. 2014. Вип. 18. С. 206–215.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. III Міжнародна науково-практична конференція «Мови і світ: дослідження і викладання», 19–20 березня 2009 р., Кіровоград (виступ із доповіддю, публікація).

2. Всеукраїнська наукова конференція «Лінгвістика тексту: теорія і практика», 19–20 березня 2009 р., Херсон (заочна участь, публікація).

3. Міжнародна наукова конференція «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні і граматичні параметри», 5–6 листопада 2009 р., Кривий Ріг (заочна участь, публікація).

4. IV Міжнародна науково-практична конференція «Мови і світ: дослідження і викладання», 18–19 березня 2010 р., Кіровоград (виступ із доповіддю, публікація).

5. III Міжнародна наукова конференція «Лінгвалізація світу», 13–14 травня 2010 р., Черкаси (заочна участь, публікація).

6. Наукові читання пам'яті члена-кореспондента НАН України Юрія Олександровича Карпенка (1929–2009), 7–9 жовтня 2010 р., Одеса (виступ із доповіддю, публікація).

7. V Міжнародна науково-практична конференція «Мови і світ: дослідження і викладання», 24–25 березня 2011 р., Кіровоград (виступ із доповіддю, публікація).

8. Міжнародна наукова конференція «Мова – література – культура в контексті національних взаємозв'язків», 24–25 травня 2011 р., Бердянськ (заочна участь, публікація).

9. Всеукраїнська науково-практична конференція «Українське мовознавство: теоретичні та прикладні проблеми» 13–14 жовтня 2011 р., Кіровоград (виступ із доповіддю, публікація).

10. Міжнародна наукова конференція «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні і граматичні параметри», 3–4 листопада 2011 р., Кривий Ріг (виступ із доповіддю, публікація).

11. Всеукраїнська наукова конференція «Наукова спадщина професора І. С. Олійника в сучасному контексті», 21–22 березня 2012 р., Запоріжжя (виступ із доповіддю, публікація).

12. VI Міжнародна науково-практична конференція «Мови і світ: дослідження і викладання», 29–30 березня 2012 р., Кіровоград (виступ із доповіддю, публікація).

13. Міжнародна наукова конференцію «XII Кирило-Мефодіївські читання, присвячені 200-річчю від дня народження академіка Ізмаїла Івановича Срезневського», 24–25 травня 2012 р., Харків (заочна участь, публікація).

14. III Міжнародна наукова конференція «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні і граматичні параметри», 7–8 листопада 2013 р., Кривий Ріг (виступ із доповіддю, публікація).

15. VII Міжнародна науково-практична конференція «Мови і світ: дослідження і викладання», 28–29 березня 2013 р., Кіровоград (виступ із доповіддю, публікація).

16. II Міжнародна наукова конференція «Українська мова і сфера сакрального», 10–11 жовтня 2013 р., Чернівці (виступ із доповіддю, публікація).

17. Всеукраїнська науково-практична конференція «Тенденції розвитку та функціонування слов'янських та германських мов», 17–18 травня 2013 р., Миколаїв (заочна участь, публікація).

18. VIII Міжнародна науково-практична конференція «Мови і світ: дослідження і викладання», 27–28 березня 2014 р., Кіровоград (виступ із доповіддю, публікація).

19. IV Карпенківські читання, присвячені пам'яті доктора філологічних наук, члена-кореспондента НАН України Ю. О. Карпенка, 6–7 листопада 2014 р., Одеса (заочна участь, публікація).

20. IX Міжнародна науково-практична конференція «Мови і світ: дослідження і викладання», 26–27 березня 2015 р., Кіровоград (виступ із доповіддю, публікація).

21. IV Міжнародна наукова конференція «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні і граматичні параметри», 7–8 листопада 2015 р., Кривий Ріг (заочна участь, публікація).